

PREFACE.

Vyaktiviveka (व्यक्तिविवेक) is a treatise on Rhetoric composed by the illustrious Rajanaka Mahimabhata. Though this work has acquired much celebrity and is copiously referred to by rhetoricians of old, yet for want of a complete copy it had not hitherto been incorporated in the 'Kavyamala' and other Sanskrit Series. That this book is now placed before the appreciative public as one of the 'Trivandrum Sanskrit Series' published under the authority of the Government of His Gracious Highness the Maharajah of Travancore is a matter of no small satisfaction to me.

Two manuscripts of this work were obtained from the Trivandrum Palace Library. One of them was written 2 or 3 centuries before in grantha character on palm leaves which have almost worn out. The other is a copy transcribed from this 23 years ago and then collated with a copy found in the Koopakkara Matham by the brilliant Sanskritist, M. R. Ry. Kerala Varma Avl. Valiya Koil Tampuran, with the assistance of the late eminent Pandit Elattoor Ramaswami Sastriar and myself.

When this manuscript was again scrutinised and the printing had begun, another manuscript was kindly transmitted to me by the Raja of Pantalam through the Valiya Koil Tampuran. An elaborate and learned commentary on the text running up to very nearly the end of the second Vimarsa was unexpectedly found appended to this manuscript. The difference in reading according to this manuscript which is denoted by the letter च, is mentioned at the foot of the text.

When the printing of the text was almost completed, Mr. M. T. Narasimha Iyengar, B. A., M. R. A. S., Professor of Sanskrit in the Bangalore College, and Mr. Anantacharya, Pandit in the Archæological Department, Bangalore, desirous of assisting me in my endeavours to unearth and publish this rare

work, were kind enough to send me another manuscript of this work. The variants in this manuscript, marked π are separately noticed at the end, as an appendix.

As it was not found convenient to print the commentary along with the text, it is printed separate and appended. For facility of reference, the page of the text is noted at the beginning of the commentary on that particular page.

The gist of Vyaktiviveka is briefly as follows:— What is known as व्यञ्जक (i. e. the suggestive sense of a word or the word itself) is the same as च्चनि. If we grant व्यक्ति (suggestion), then व्यञ्जकत्व (suggestiveness) is properly attributable to व्यञ्जक. Vyakti- (व्यक्ति) does not obtain in the case of Vastu, Alankara and Rasādi which are only derivative significances (व्यञ्जक). For, Vyakti is the manifestation of that which is desired to be manifested and which becomes manifest along with what manifests it (just as a vessel contained in a dark room becomes visible along with the light which makes it visible). Of these, Vastu and Alankara are not comprehended along with the वाच्यार्थ (literal sense) but only afterwards. And Rasādi strikes us only after the Vibhāvādi (the causes giving rise to Rasādi) strikes us but not simultaneously with the latter. This interval between the understanding of Vibhāvādi and Rasādi merely on account of its shortness, is not perceptible to our senses. Hence Rasādidhvani is said to be Asamlakshyakramavyangya (असलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्य i. e. that in which the suggested sense follows so close on the suggestive sense that its sequence is not perceptible). As explained above, Vyakti does not obtain in all the various kinds of Vastu etc. These two senses (वाच्य- primary and व्यञ्जक suggested), being essentially sequential, bear the relationship of premise and conclusion and the process involved is one of inference (अनुमान). Hence अर्थ is merely a ground of inference and not a व्यञ्जक. As शब्द itself enters the mind before even its meaning is grasped it is very improbable that शब्द should be treated as suggestive of anything (व्यञ्जक). Also a word like रक्त whose

significance is exhausted with its literal sense, flood etc., is utterly unable to reveal even the secondary sense, shore (तट), which has only to be inferred from the literal sense. Such being the case, there is no use of saying that the word is capable of expressing 'chillness' (शैत्य) and other senses. But such words can well become sources of inferences through their literal senses. Also letters and combinations of words by being connected with words which give their primary senses (वाचकाः) may be regarded through such connection as suggestive of inference (अनुमापक). Thus the object of the author being to demolish the ध्वनि school of argument and to establish the Anumana method, the definition of ध्वनि as given in ध्वन्यालोक —

“यत्रार्थः शब्दो वा तमर्थमुपसर्जनीकृतस्वार्थो ।

व्यङ्ग्यः काव्यविशेषः स ध्वनिरिति सूत्रिभिः फथितः” ॥

is assailed word by word. By an elaborate process of destructive criticism followed by an ingenious method of construction, the definition of ध्वनि is made to conform to the definition of an Anumana as follows —

“वाच्यस्तदनुमितो वा यत्रार्थोऽर्थान्तरं प्रकाशयति ।

सम्बन्धतः कुतश्चित् सा काव्यानुमितिरित्युक्ता” ॥ (p. 22)

in the first Vimarsa of the work. In the second शब्दानौचित्य (the inappropriateness of words) is noticed *in extenso* and passages from ध्वन्यालोक are quoted and critically viewed. In the third, the examples given for ध्वनि are convincingly proved to be those appropriate to an Anumana by being shown to contain the ingredients essential to the latter. Thus the work mainly shows that all the varieties of ध्वनि according to Dhvanisastra are included in Anumana

Great indeed is the respect which Mahimabhatta had for the Dhvanikara's erudition and hence also his rivalry towards the latter whose reputation he wished to eclipse. Whereas Dhvapikara has, in his work in three Udyotas, discussed a novel line of argument on ध्वनिप्रस्थान and dwelt upon the inap-

propriateness of अर्थ, Mahimabhattacha has, in his invaluable work consisting of three Vimarsas, invented the Anumana school and given an exhaustive treatment on the inappropriateness of शब्द. The learned author has said —

“इह सम्प्रतिपत्तितोऽन्यथा वा ध्वनिकारस्य वचोविवेचनं नः ।

नियतं यशसे प्रपत्स्यते यद् महतां संस्तव एव गौरवाय” ॥ (p 1.)

Also

“सहसा यदोऽभिसर्तुं समुद्यतादृष्टदर्पणा मम धीः ।

स्वालङ्कारविकल्पप्रकरूपने वेत्ति कथमिवावद्यम्” ॥ (p. 1.)

It is evident from the above that the author has, in his desire to acquire fame all at once, written the Vyaktiviveka without looking into the Darpana at all. “दर्पणो हृदयदर्पणाल्यो ध्वनि-
ष्वसप्रत्य.” so says the commentator. It would appear therefore that our author desired to attain, unaided by the labours of the author of the Darpana, the full glory of vanquishing the Dhvani school. By “सहसा” is meant ‘before there was time enough for the reputation of Darpanakara as a vigorous opponent of the Dhvani school to spread.’ It follows therefore that the interval between the composition of these two works is very small. That the author has not resorted to the Darpana while writing this work is also evident from the absence of any reference to any passage of any writer having attacked the Dhvani school. The only reference “एवञ्च भट्टना-
थकेन द्विवचनं यद् दूषितं तद् गजनिर्मालिकर्षव”, (p 19) referred to the criticism adopted by Bhattanayaka in regard to the duality of sense in the definition of ध्वनि is to a passage in the ‘Lochana’ where the passage occurs. It therefore considerably strengthens the view that the author has not seen the Darpana. The author of the Darpana which is referred to as having sounded the death knell of the Dhvani school may be inferred to have been Bhattanayaka who is, in this passage, said to be an opponent of the Dhvani school.

The author is entitled to the greatest praise at our hands in expounding new and original ideas and in supporting his theories with cogent reasons suited to the nature of the sub-

ject. He greatly revolts in criticising the merits and demerits in the works of other writers For he has said :—

“मुग्धः किं किमसभ्य एष भजते मात्सर्यमौनं नु किं
पृष्टो न प्रतिवक्ति यः किल जनस्तत्रेति सम्भाव्यते ।
छात्राभ्यर्थनया ततोऽथ सहस्रवोत्सृज्य मार्गं सतां

पौरोभाग्यमभाग्यभाजनजनासेव्यं मयाङ्गीकृतम्” ॥ (p 37.)

The writings of eminent writers have been critically examined with reference to the five defects of composition विधेयाविमर्श, प्रक्रमभेद, क्रमभेद, पौनरुक्त्य and वाच्यावचन explained by himself and the utterances of Dhvanikara have been likewise vigorously attacked.

Like Anandavardhanaacharya (ञ्चनिकार) Kuntaka the author of Vakroktijivita has also been very vehemently attacked by the author. Here is a verse of our author where he in triumph holds up Kuntaka to ridicule

“काव्यकाञ्चनकपाश्ममानिना कुन्तकेन निजकाव्यलक्ष्मणि ।
यस्य सर्वनिरवद्यतोदिता श्लोक एष स निदर्शितो मया” ॥ (p 58.)

Again

“यत् पुनः शब्दार्थौ सहितौ
तेन ध्वनिवदेषापि वक्रोक्तिरनुमा न किम्” ॥ (p 28.)

In the passage cited above, Vakrokti which is so enthusiastically maintained by the author of Vakroktijivita is shown by our author to merge in Anumana. It may be inferred that Kuntaka is the author of Vakroktijivita. The learned author Mahinabhatta has noticed in the Vyaktiviveka that Kuntaka has praised in his Kavyalakshana the sloka:—

“संरम्भः करिकीटमेवशकलोद्देशेन सिंहस्य यः
सर्वस्यैव स जातिमात्रनियतो हेवाकलेशः किल ।

इत्याशाद्विरदक्षयाम्बुदघटाग्रन्थेऽप्यसंरब्धवान्

योऽसौ कुत्र चमत्कृतेरतिशयं यात्वम्बिकाकेसरी” ॥ (p. 37.)

as faultless and the commentator¹ of Vyaktiviveka has observed that the sloka under reference has been fully dwelt upon

in the Kavyalakshana grantha of Vakroktijivita. It is therefore evident from this that the Kavyalakshana-grantha of Kuntaka referred to by the author of Vyaktiviveka is identical with the Vakroktijivita-grantha of the commentator of Vyaktiviveka, and it is but natural that a commentary should run into particulars upon any passage referred to in general in the text.

Although the Anumana theory has been so successfully established after a severe attack on Dhvani-kara by a wealth of argumentative reasoning yet on account of the paucity of writers following his lead and the multitude of writers who have followed the opposite school, it has not received so liberal a treatment at the hands of successive poets and rhetoricians as the other theory (ध्वनि). Thus rhetoricians like the learned Mamūatabhatta and others not only uphold the Dhvani theory with avidity but at the same time treat the Anumana theory with unmerited contempt. On the other hand, owing to the wealth of comparisons instituted with regard to the demerits and merits of other writers, they closely follow the path traced out by the great Mahimābhatta.

“इत्यादि प्रतिभातत्वमस्माभिरुपपादितम् ।

शास्त्रे तत्त्वोक्तिकोशाख्य इति नेह प्रपीडितम्” ॥ (p. 109.)

It is apparent from this verse of the text that a certain work called Tatvoktikosa has also been written by Mahimābhatta. If the excellence that one would expect from its name and kinship with Vyaktiviveka should be found in this work, it is a matter for the deepest regret to all lovers of Sanskrit that the book should have been lost.

Next we have to determine when Mahimābhatta lived. As we have already said above that Vyaktiviveka followed close upon the Darpana in point of composition and as we have already found that Vyaktiviveka was written subsequent to ‘Lochana’ which contains a reference to the Darpana it is a matter of easy inference that the authors of these three works

were more or less contemporaries. The date of Abhinavaguptapada, the author of 'Lochana', has been fixed at 991 A. D.* Hence that date may apply to the age of Mahimabhatta. Again, if the great poet Syāmala described as the teacher of Mahimabhatta in a passage at the end of this book is not different from the Syāmala referred to by Kshemendra thus:—“न तु यथा भट्टस्यामलस्य” in Auchityavicharacharcha¹(आंचिल्यविचारचर्चा) and thus—“विपरीता यथा भट्टस्यामलस्य” in Suvrittatilaka²(सुवृत्ततिलक) who flourished in the 11th century then it is quite pertinent to draw the inference that the pupil of Syamala should have flourished in the 10th century. The age of Mahimabhatta is also discussed by Mr M. T. Narasimha Iyengar at pp. 65-69 in the journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain for January 1908 where he has arrived at a similar conclusion, on other grounds:—

“Coming now to the author's age, we find in the Vyakti-viveka abundant quotations from and references to several works and authors. I have been at great pains to trace the several stanzas quoted in the work to their original sources, and I find that the following are the most often cited:—

<i>Author.</i>	<i>Works.</i>
(1) Kalidasa Sakuntala, Raghuvamsa, Vikramorvasiya, Kumara-sambhava.
(2) Bharavi Kiratarjuniya.
(3) Sri Harsha	... Nagananda.
(4) Bhartrihari Vakyapadiya
(5) Magha	... Sisupalavadha.
(6) Rajasekhara Balaramayana.
(7) Bhavabhuti	... Uttararamacharita, Malatimadhava.
(8) Bhattanarayana Venisamhara.
(9) Ratnakara	... Haravijaya.
(10) Anandavardhana	... Dhvanyaloka.

* See Introduction to ध्वन्यालोक.

1. See p. 125. 2. See p. 44.

- (11) Bhattanayaka ... Hridayadarpaṇa, Commentary on the Natyasastra (?).
- (12) Abhinavaguptapadaacharya ... Lochana.

Of these we shall consider the last three, as they are the latest in point of time. We know that Anandavardhana lived in the latter half of the ninth century, at the time of Avantivarman (855—884 A. D.); Bhatta-Nayaka was a contemporary of Sankara-varman (884—902 A. D.); and Abhinavaguptapadaacharya or Lochanakara, flourished about 993—1015 A. D. (See Duff's "Chronology of India" p. 102). Thus we may safely conclude that Mahima-Bhatta cannot be earlier than 1000 A. D.

Again, the Vyaktiviveka, in its turn, has been quoted or criticized by later authors, among whom the following are the earliest:—

- (1) Mammata (see Kavyaprakasa, Chapter V, pp. 304-7 Bombay).
- (2) Ruyyaka (see Alankarasarvasva, Bombay ed, pp. 12-13).
- (3) Hemachandra (see Kavyanusasana, iii).

Of these, Ruyyaka, we know, was the teacher of Mankha (a contemporary of Jayasimha 1129-1150 A. D.); and was the author of Alankarasarvasva, and a commentary on Mammata's Kavyaprakasa called काव्यप्रकाशतट्टित. (See Subhasitavali, Peterson's Introduction, p. 106) Whereas Hemachandra (the author of Kavyanusasana and other well-known works) was a contemporary of Kumarapala, and flourished between 1088 and 1172 A. D. He quotes profusely from Mammata's Kavyaprakasa. Thus we see that both Ruyyaka and Hemachandra are later than Mammata. Mahimabhattacharya's age, therefore, hinges on that of Mammata, as being the earliest of the authors that quote from or criticize the Vyaktiviveka.

Let us now consider the various theories regarding the date of Mammata:—

(1) Dr. Peterson, in his introduction to the *Subhashi-tavali*, maintains (p. 85) that Mammata cannot be placed later than 1294 A. D. (the date of the commentary *Jayanti* on the *Kavyaprakasa*).

(2) Miss Duff, in her "Chronology of India" (p. 189), refers to a commentary on the *Kavyaprakasa* by Narahari (son of Mallinatha), born 1242 A. D.

(3) Professor Macdonell (*History of Sanskrit Literature*, p. 434) holds that Mammata lived about 1100 A. D.

(4) Bhimasena-Dikshita in his commentary (*Sudhasa-gara*) on the *Kavyaprakasa*, following the tradition, states that Mammata and his brothers, Kayyata (author of the *Bhashya-pradipa*) and Uvata (the commentator on the *Vajasaneyi-Samhita*), were contemporaneous with King Bhoja (996-1051 A. D.).

(5) Bhatta-Vamanacharya, in his learned introduction to the *Kavyaprakasa*, holds (p. 3) that Bhimasena's statement is not reliable, inasmuch as Mammata refers to Bhoja in his *Kavyaprakasa* (Canto X) — "भोजनृपतेस्तस्यागलीलावित्तम्"—and must therefore have been later than Bhoja; and his young brother, Uvata, could not at all have been a contemporary of Bhoja. He therefore disbelieves Bhimasena's theory, and does not consider Uvata as the brother of Mammata (the author of the *Kavyaprakasa*). He ascribes Mammata to the end of the eleventh century, placing him between Bhojaraja (996-1051) and Manikya-chandra, the commentator on the *Kavya-prakasa* (1160 A. D.).

It will be seen from the foregoing that the date of Mammata is yet a matter of uncertainty, and the question deserves a detailed discussion here.

The arguments of Bhatta-Vamanacharya are too weak and untenable. He presumes that Mammata should be later than Bhoja (because of the reference to him in the *Kavyaprakasa*), and bases his arguments on that presumption. But this reference only goes to prove that Mammata

cannot be earlier than Bhoja, and I am of opinion that he must have been a contemporary of Bhoja, inasmuch as it would be more natural to interpret the passage "भोजनृपदेस्तत्त्वाम्-शीलायितम्" as referring to the munificence of a ruling king under whose patronage the author and his brothers flourished.

On this supposition there would be nothing inconsistent in the tradition that Kayyata and Uvvata were the younger brothers of Mammata, and that all the three brothers were contemporaries of Bhoja. In fact, Uvvata himself has, in his commentary on the Vajasaneyi-Samhita, clearly stated that he wrote the work while Bhoja was reigning (भोजे राज्य प्रसासति). In the face of such an explicit admission on the part of Uvvata, it is hard to disbelieve the tradition about the brothers and assign them to different periods. Following Bhimasena, therefore, I would place Mammata in the first half of the eleventh century.

Coming back to Mahima-Bhatta, we thus see that he must be placed between Abhinavaguptapada and Mammata. No doubt the date I would assign to him makes him contemporaneous almost with the former; the passage in the Vyakti-viveka where Abhinavaguptapada is criticized supports me, as the wording there suggests that Mahima-Bhatta is referring to a living rhetorician of a rival school of thought (केचिद्विद्वन्मानिनः यदाहुः तद्भ्रान्तिमूलम्). For these reasons I am induced to arrange the periods of the literary activity of these rhetoricians thus:—

- (1) Abhinavagupta—the last decade of the tenth century.
- (2) Mahima-Bhatta—early part of the eleventh century.
- (3) Mammata—middle of the eleventh century.

Further, if we accept these dates as accurate, we shall be allowing the necessary interval for the several commentaries on the *Kavyaprakasa* which sprang up in the twelfth century A. D., such as Ruyyaka's (1129-1150) and Manikyachandra's (about 1160 A. D.)"

The commentary on account of its terseness of expression, dignity of thought and originality of reasoning is by all means well suited to the text. The commentator being an ardent admirer of the Dhvani theory, he removes, by adopting a method of exquisite reasoning, all the blemishes which are found attributed to it by Mahimabhatta. He closely examines the text and exposes all the defects therein with remarkable ability. Although he generally praises the text:—

“कर्तृभेदविषयां विरुद्धतां क्लो निवार्य घटितक्रियाभिः ।

प्रौढवादरचनाविचक्षणो लक्ष्यसिद्धिमुदितान् कवीन् व्यधात्” ॥ (p. 7.)

“तदेवं महाविदुषां मार्गमनुसृत्य सहृदयशिक्षादराय विचारयतोऽस्य महामतेर्न कश्चित् पर्यनुयोगलेशस्याप्यवसर इत्यलमतिप्रसङ्गेन” (p. 16)

yet he expresses a marked disapprobation wherever the author has affected superiority:—

“यथास्मै रोचते विश्वं तथेदं परिवर्तते इति न्यायेनातिप्रौढतया ग्रन्थकारो निजायत्तां पदार्थव्यवस्थां कर्तुमारब्धो तदेतस्य विश्वमपगणनीयं मन्यमानस्य स्वात्मनः सर्वोत्कर्षशालिताख्यापनम्” (p. 41)

We shall proceed to determine the probable author of this delightful and dignified commentary which is replete with all the merits of composition and style; for it has to be noted to the regret of all Sanskrit scholars that the author's name does not appear either at the commencement or at the close of the commentary. But it can be found out that the commentator is the same as the author of नाटकमीमांसा, साहित्यमीमांसा, हर्षचरितवार्तिक, and बृहती. For it is said “अस्य च विधेयाविमर्शस्यानन्तेतर-

पादितं तत एवावधार्य” (p. 44) “अस्माभेधेतत्प्रपञ्चो बृहत्यां करिष्यते” (p. 45). Of these four granthas हर्षचरितवार्तिक and साहित्यमीमांसा are referred to in the Alankarasarvasva—“एषा च समस्तोपमाप्रतिपादकविषयेऽपि हर्षचरितवार्तिके साहित्यमीमांसायां च तेषु तेषु प्रदेशेषुदाहता, इह तु ग्रन्थविस्तारभयान्न प्रपञ्चिता” (p. 61). From the above passage it may be safely inferred that the author of Alankarasarvasva is also the author of हर्षचरितवार्तिक and साहित्यमीमांसा. Otherwise the author of Alankara-

sarvasva would not use language that would make one believe that perhaps he might be the author of another's works. Again there is a close similarity between the passage in question and the passage quoted from the commentary which will lead one to the surmise that both the passages proceeded from the same source. Further Jayaratha commenting on *Alankarasarvasva*¹ which contains passages discarding *Vyaktiviveka* theory has observed that a certain treatise called *व्यक्तिविवेकविचारा* has been written by the author of *Alankarasarvasva*. Putting all these together and taking into consideration the dignity of style and expression found in the commentary which naturally suggests the *Alankarasarvasva* it is evident that this commentary of *Vyaktiviveka* is the same as the *Vyaktivivekavichara* referred to by Jayaratha as having been written by the great *Rajanka Ruyaka* who flourished in the 12th century A. D. If this view is not commendable then it has only to be assumed that the commentary was written by some distinguished writer who must have flourished only prior to the great *Rajanka Ruyaka*.

We anxiously look forward to the day when we may be in possession of a complete copy of this rare commentary and earnestly hope that some blessed votary of Sanskrit scholarship may come across copies of the other works of this brilliant author and commentator.

T. Ganapati Sāstri

1. See pp 12, 13

निवेदना ।

श्रीराजानकमहिमभट्टप्रणीतो योऽसौ व्यक्तिविवेको नामालङ्कारशास्त्र-
ग्रन्थः प्राग्भिरलङ्कारनिबन्धकारैस्तात्पर्यतोऽनुसहितः प्रसिद्धोऽपि समप्रादर्शानुपल-
म्भात् काव्यमालादिषु ग्रन्थावलिषु न गुम्भितः, सोऽयम् अनन्तशयनसंस्कृतग्र-
न्थावल्या सम्प्रति सहृदयेभ्य आस्वादयितुं दीयत इत्युचैः सन्तुष्यामः ।

अस्य राजकीयग्रन्थशालाया द्वावादशावासादितौ । तत्रैको जीर्णपत्रो द्वित्र-
शतवर्षदेश्यो द्रमिलग्रन्थलिपिस्तालपत्रात्मकः, अपरस्तु वर्षत्रयोविंशत्याः प्राक् तत
एव प्रतिरूपितः, योऽतीतवर्षमहाराज्याः प्रियतमेन विद्वद्धतसेन महामहिमश्री-
केरलवर्मदेवेन पण्डितकविमणौ इ. अतीतरामस्वामिशास्त्रिमहाशये मयि च सह-
कृत्वनोः कूपतटमठीयादर्शान्तरसंवादेन तदानीं शोधितः ।

मयैतदवलम्बनेन पुनस्तंशोधनं कृत्वा ग्रन्थस्य मुद्रणकर्मण्युपक्रामिते पन्तल-
राजसकाशादन्य आदर्श आसादितः, यत्र मूलस्यातिप्रौढ व्याख्यानमपि किञ्चिद्दू-
र्णत्वमिदंशान्तमन्ते योजितमप्रतीक्षितमुपलब्धम् । अस्य ख.संज्ञस्य पाठान्तरं तत्तत्पृ-
ष्ठेष्वधस्तान्निवेशितम् ।

अथ निष्पन्नकल्पे मूलमुद्रणे वङ्गलूरपुराद् आङ्गलभाषामहापाठालयसंस्कृतप्र-
वक्ता वि. ए., एम्. आर्. ए. एस्. इति विरुद्धरः M. T श्रीनरसिंहय्यङ्गार-
महाशयः, पुरातनवस्तुविचारकार्यालय (Archaeological office) पण्डितः श्रीमान्
अनन्तार्यमहाशयश्च दुर्लभग्रन्थरत्नप्रकाशनकर्मण्यस्मिन् साहायित्तया कमप्यादर्शं
मह्यं सङ्गुपं प्रैपयतां, यस्य ग.संज्ञस्य पाठभेदा मूलाद्वहिरेव योजिताः ।

व्याख्यानं तु मूलमेलनसौकर्यविरहाद् मूलात् पृथगेव मुद्रयित्वा पुस्तक-
स्यान्ते संश्लेषितम् । तत्तन्मूलपृष्ठसम्बन्धिनश्च प्रथमोपात्तस्य व्याख्येयपदस्य पार्श्वे
तत्तन्मूलपृष्ठसङ्ख्या व्याख्यायमानमूलांशसुखबोधाय निवेशिता ॥

एष तु व्यक्तिविवेकस्य प्रतिपाद्यपरमार्थः — व्यञ्जकस्तावद् ध्वनिरुच्यते ।
व्यक्तौ च सम्भवन्त्यां व्यञ्जकत्वं युक्तम् । व्यक्तित्तु न सम्भवति व्यञ्ज्याभिमतानां

१. राजमानक इवानकः पटहो ग्रन्थनिर्माणद्वारेण यशःप्रख्यापकत्वादित्यनुगतार्थं किमपि
मन्ये, विहृदं 'राजानक' इति, येनाङ्किताः राजानकानन्दयधेन-राजानकरय्यक-राजा-
नकमङ्गकप्रभृतयः.

वस्त्वलङ्काररसादीनाम् । प्रकाश्याभिमतस्य हि प्रकाशकसहभावेनैव प्रकाशविषयताप-
तिर्व्याक्तिरुच्यते । तत्र वस्त्वलङ्कारो प्रकाशकेन वाच्यार्थेन सहैव न प्रकाशते
किन्तु तत्प्रतीत्यनन्तरमेव; रसादिरपि विभावादिप्रतीत्युत्तरकालमेव प्रतीयते, नतु त-
त्सहभावेन । स तु कालः सूक्ष्मत्वात् लक्ष्यत इत्येतावतैवासंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यो रसादि-
ध्वनिरिति व्यवहार इति वस्त्वादिषु सर्वेष्वपि व्यक्तिर्नोपपद्यते । क्रामिकनियतप्रतीति-
विषयौ चार्थौ यतः कुतश्चित् सम्बन्धात् साध्यसाधनभावमनतिवर्त्तमानानुमानस्थैव
विषय इत्यर्थोऽनुमापक एव, न व्यञ्जकः । शब्दस्तु स्वार्थतोऽपि पूर्वकालप्रतीतिक
इति सुतरां न व्यञ्जकः । अपि च शब्दो गङ्गादिः सङ्केतितार्थोपेक्षाणसामर्थ्यः स्वा-
र्थमात्रव्यवहितेऽप्यर्थे तटादौ व्यापारितुं न क्षमते तटार्थस्य प्रवाहादित एवानुमानात् ।
का यार्त्ता स्वार्थतटाद्युभयव्यवहितमर्थं शैत्यादिरूपं प्रति तस्य व्यापारे । किन्त्वसौ
पदवाक्यात्मा स्वार्थद्वारेणानुमापकः काम स्यात् । वर्णसङ्घटनादेरपि वाचकशब्दोपा-
धिभूतत्वात् तत्परम्परयानुमापकत्वं युक्तम् इति ।

ध्वनिमते चैवं निरसनीये, अनुमानपक्षे च स्थापनीये,

‘यत्रार्थः शब्दो वा तमर्थमुपसर्जनीकृतस्वार्थौ ।

व्यङ्गः काव्यविशेषः स ध्वनिरिति सूत्रिभिः कायितः’ ॥

इति *ध्वनिलक्षणमादाबुपादायावयवशो दूषितं, दुष्टांशव्युदासपूर्वकसंस्कारभङ्ग्या च तद्

‘वाच्यस्तदनुमितो वा यत्रार्थोऽर्थान्तरं प्रकाशयति ।

सम्बन्धतः कुतश्चित् सा काव्यानुमितिरित्युक्ता’ ॥ (पृ. २२)

इत्येतेनैतन्नलक्षणात्मना पर्यवसायितं प्रथमे विमर्शे । द्वितीये शब्दानौचित्यं विस्तरेण
विचारितं, ध्वन्यालोकगते च ग्रन्थान्तरे तत् सञ्चारितम् । तृतीये ध्वन्युदाहरणानाम-
नुमितिसामग्रीप्रदर्शनेनानुमानान्तर्गतिर्निरूपिता । तदेवमस्मिन् ग्रन्थे ध्वनिशास्त्रप्रप-
ञ्चितस्य सर्वविधस्यापि ध्वनेरनुमानेऽन्तर्भावः प्राधान्यात् प्रकाशितः ।

महिमभट्टस्य ध्वनिकारं प्रति मुमहान् विद्याबहुमानः, तत एव चै स्पर्धा-
तत्साधारणकीर्तिकामुक्तस्य । ध्वनिकारो हि उच्योतत्रयवता ग्रन्थेन नव्यं ध्वनिप्रस्थान-
मुद्भावितवान्, अर्थानौचित्यञ्च व्युत्पादितवन्निमित्तं महिमभट्टोऽप्यनेन त्रिविमर्शनं ग्र-
न्थेन स्वोपज्ञमानुमानप्रस्थानं शब्दानौचित्यं च वितत्य निरूपयामाकारः; आह च—

‘इह सम्प्रतिपत्तितोऽन्यथा वा ध्वनिकारस्य वचोविशेषचने नः ।

नियतं यशसे प्रपत्स्यते यद् महतां सस्तव एव गौरवाय’ ॥ (पृ. १) इति,

‘सहसा यशोऽभिसर्तुं समुचतादृष्टदर्पणा मम धाः ।

स्वालङ्कारविकल्पप्रकल्पने वेत्ति कथमिवावयम्’ ॥ (पृ. १)

इति च । अत्र हि सहसा यशोऽर्जनकामनया दर्पणप्रथमदृष्टैव व्यक्तिविवेको मया रचित इत्युच्यते । ‘दर्पणो हृदयदर्पणाख्यो ध्वनिध्वंसप्रन्थ’ इति व्याख्याकारः । तथा चायमभिप्रायः स्फुरति— व्यक्तिविवेकरचनात् प्राग् दर्पणस्य दर्शने तमुपजीव्य मया कृतो व्यक्तिविवेक इति लोकः शङ्केत । ततश्च ध्वनिध्वंसनिर्वाहं प्रति स्वस्यासहायशूरता न प्रख्याता स्यादिति । ‘सहसे’त्यनेन च यावद् दर्पणकारस्य ध्वनिध्वंसजन्यं यशो न प्रसरति, तावतः कालात् प्रागिति गम्यते । तेन च दर्पणव्यक्तिविवेकयोरीपत्सान्तरकालता प्रतीयते । तच्चेदं दर्पणादर्शनं परकीयस्य ध्वनिदूषणप्रकारस्य कस्यापि क्षाप्यननुवादात् प्रकाशते । यत्तु भट्टनायकीयस्य ध्वनिलक्षणगतद्विवचनदूषणस्यानुसन्धानम् ‘एवञ्च भट्टनायकेन द्विवचनं यद् दूषितं, तद् गजनिमीलिकयैव’ इति, तदपि लोचनवाक्यानुदितत्वेनैव कृतमिति दर्पणादर्शनं द्रढयत्येव, यस्मात् प्रक्रान्तं दर्पणाख्यं ध्वनिध्वंसप्रन्थं प्रति ‘ध्वनिदूषकतयावगतो भट्टनायक एव कर्त्ता भाव्यते ।

नवनवार्थप्रामोह्येलेषु यथाविषयमुपपत्तिसमर्थनासु च परां श्लाघामयमर्हति । परप्रन्थगुणागुणविवेचनं पुनर्महोत्सव एव महिमभट्टस्य, यदयमाह—

‘मुग्धः किं किमसम्य एष भजते मात्सर्यमौनं नु किं

पृष्टो न प्रतिवक्ति यः किल जनस्तत्रेति सम्भाव्यते ।

छात्राम्यर्थनया ततोऽद्य सहसैवेत्सुज्य मार्गं सतां

पैरोभाग्यमभाग्यभाजनजनासेव्यं मयाङ्गीकृतम्’ ॥ (पृ. ३७)

इति । किञ्चानेन विधेयाविमर्शः, प्रक्रमभेदः, क्रमभेदः, पौनरुक्त्यं, वाच्यावचनं चेति दोषपञ्चकमात्मोपक्रमं व्यपदिशता महाकविगिरः परीक्षिताः, ध्वनिकारोक्तिषु च बलवत् पराक्रान्तम् ।

अस्य आनन्दवर्धनाचार्यवद् वक्रोक्तिजीवितकारे कुन्तकेऽपि बलवानग्निनिवेशः । तथा च कुन्तकश्लोकदूषणकृतार्थमानिनोऽस्य जयाङ्गिण्डिमः—

‘काव्यकाञ्चनकपाद्ममानीना कुन्तकेन निजकाव्यलक्ष्मणि ।

यस्य सर्वनिरवयतोदिता श्लोक एष स निदर्शितो मया’ ॥ (पृ. १८)

इति, तथा

‘यत् पुनः शब्दार्थौ सहितौ’

तेन ध्वनिवदेपापि वक्रोक्तिरनुमा न किम्’ (पृ. २८)

इति ग्रन्थेन वक्रोक्तिकारसम्भताया वक्रोक्तेरप्यनुमानान्तर्भावोऽनेन साधितः ।
कुन्तक एव च वक्रोक्तिजीवितकारः, यतः

‘संरम्भः करिकीटमेघशकलोद्देशेन सिंहस्य यः

सर्वस्यैव स जातिमालनियतो हेवाकलेशः किल ।

इत्याशाद्विरदक्षयाम्बुदघटाबन्धेऽप्यसंरब्धवान्

योऽसौ कुत्र चमत्कृतेरतिशयं यात्वम्बिकाकेसरी’ ॥ (पृ. ३७, ३८.)

इति श्लोक कुन्तकेन स्वीयकाव्यलक्षणग्रन्थे सर्वनिरवद्यतया प्रतिपादितं व्यक्तिविवेककारो वक्ति, व्यक्तिविवेकव्याख्याता च वक्रोक्तिजीविताख्ये काव्यलक्षणग्रन्थे विस्तृत्य *व्याख्यातम् । तेन व्यक्तिविवेककारोक्तः कुन्तकीयकाव्यलक्षणग्रन्थे व्यक्तिविवेकव्याख्यातानिर्दिष्टवक्रोक्तिजीविताख्यकाव्यलक्षणग्रन्थ एव भवितुमर्हति, मूले सामान्यरूपेणोपादीयमानस्यार्थस्य विशेषरूपेण व्याख्याने विवरणौचित्यात् ।

सेयमनुमानवाचोयुक्तिर्न्यायशतैर्ध्वनिकारेण सह बलवन्नियुष्य स्थापिताप्यनुयायिविरहात् प्रतिपायिवाहुल्याच्च ध्वनिव्यवहारसाधारणमादरं काव्यालङ्कारगोष्ठीषु नाविदन्त । †मम्मटभट्टप्रभृतयो ह्यलङ्कारशास्त्रकारा न केवलं ध्वनिप्रस्थानं तात्पर्यतो जुपन्ते, यावदनुमानपक्षं दूरतः प्रतिक्षिपन्ति । किन्तु ग्रन्थगुणदोषविचारसरणिं श्रीमहिमभट्टेन क्षुण्णामेते भृशमाद्रियन्ते ‡ ।

अत्र

‘इत्यादिप्रतिभातस्वमस्माभिरुपपादितम् ।

• शास्त्रे तत्त्वोक्तिकोशाख्य इति नेह प्रपञ्चितम्’ ॥ (पृ. १०८) •

इति दर्शनात् तत्त्वोक्तिकोश इत्यपि कश्चिद् ग्रन्थो लोकोत्तरप्रतिभोदयद्वयविशेषभवेन श्रीमहिमभट्टेन प्रणीत इति गम्यते । स यदि गुणसम्पदा व्यक्तिविवेकभ्रातृभावात् समाख्याप्रत्ययाच्च सम्भाव्यया वस्तुत एव निर्भूषितः, त तर्हि देवेनातुपलम्भयता वञ्च्यन्त एव मन्यं, सचेततः ।

* व्याख्याने १६ वा पृष्ठं दृश्यम् .

‡ मम्मटभट्टः काव्यप्रकाशकारः.

§ हेमचन्द्रस्तु स्वीयकाव्यानुशासनस्य विवेके व्यक्तिविवेकवाक्यान्वेव तन्नामानिर्देशेन लिखति बहुषु स्थलेषु (पृ. १०६—१०९)

श्रीराजानकमहिमभट्टस्य जीवितसमयः क इति जिज्ञासायां, व्यक्तिविवेकस्य प्रागुक्तरीत्या दर्पणातिप्रत्यासन्नकालत्वसम्भावनाद् दर्पणस्मृतृलोचनोत्तरकालप्रभवत्वाच्च दर्पण-लोचन-व्यक्तिविवेकानां कर्तारः समानकाला इति सामान्यत ऊहितुं शक्यते । लोचनकर्त्ता च श्रीमदाचार्याभिनवगुप्तपादः ९९१ खैस्तान्दे* स्थित इति स एव कालो महिमभट्टस्य फलति । यदि च ग्रन्थान्ते 'महाकवेः श्यामलस्य शिष्येण' इति निर्दिष्टो महिमभट्टस्य गुरुः श्यामलः क्षेमेन्द्रेण ११-श. शतकस्थितेन 'नतु यथा श्यामलस्य' इति औचित्यविचारचर्चायां 'विपरीता यथा भट्टश्यामलस्य' 'यथा भट्टश्यामलस्य' इति च सुवृत्ततिलके स्मृतात् श्यामलान्न भिद्यते, तर्हि श्यामलशिष्यस्य दशमशतकसत्ता निकाममुपपद्यते ।

अयमेव समयः प्रकारान्तरेण साधितः पण्डितवरेण M T. नरसिंहव्यङ्गारम-हाशयेन तदीये व्याक्तिविवेकोपन्यासे । यथा—

"Coming now to the author's age, we find in the Vyakti-viveka abundant quotations from and references to several works and authors. I have been at great pains to trace the several stanzas quoted in the work to their original sources, and I find that the following are the most often cited :—

Author.

Works.

(1) Kalidasa	..	Sakuntala, Raghuvamsa,
Vikramorvasiya,
Kumara-sambhava
(2) Bharavi	..	Kiratarjuniya.
(3) Sriharsha	...	Nagananda.
(4) Bhartrihari	..	Vakyapadiya
(5) Magha	...	Sisupalavadha.
(6) Rajasekhara	..	Balaramayana.
(7) Bhavabhuti	..	Uttararamacharita,
Malatimadhava.
(8) Bhattanarayana	...	Venisamhara.
(9) Ratnakara	...	Haravijaya.
(10) Anandavardhana	...	Dhvanyaloka.

* ध्वन्यालोकस्योपोद्घातो दृश्यताम्.

१. १२५ तमं पृष्ठं दृश्यताम्- २. ४४, ५५ तमे पृष्ठे दृश्ये.

३* See the 'Journal of the Royal Asiatic Society' January, 1909.

(11) Bhattanayaka Hridayadarpana, Com-
mentary on the
Naiyasastra (†).

(12) Abhinavagupta-
padaacharya Lochana

Of these we shall consider the last three, as they are the latest in point of time. We know that Anandavardhana lived in the latter half of the ninth century, at the time of Avantivarman (855—884 A. D.); Bhatta-Nayaka was a contemporary of Sankara-varman (884—902 A. D.); and Abhinavaguptapadaacharya or Lochanakara, flourished about 993—1015 A. D. (See Duff's "Chronology of India" p. 102). Thus we may safely conclude that Mahima-Bhatta cannot be earlier than 1000 A. D.

Again, the Vyaktiviveka, in its turn, has been quoted or criticized by later authors, among whom the following are the earliest:—

- (1) Mammata (see Kavyaprakasa, Chapter V, pp. 304-7 Bombay).
- (2) Ruyyaka (see Alankarasarvasva, Bombay ed., pp. 12-13).
- (3) Hemachandra (see Kavyanusasana, iii).

Of these, Ruyyaka, we know, was the teacher of Mankha (a contemporary of Jayasimha 1121-1150 A. D.); and was the author of Alankarasarvasva, and a commentary on Mammata's Kavyaprakasa called काव्यप्रकाशटीका. (See Subhashtavali, Peterson's Introduction, p. 106) Whereas Hemachandra (the author of Kavyanusasana and other well-known works) was a contemporary of Kumarapala, and flourished between 1088 and 1172 A. D. He quotes profusely from Mammata's Kavyaprakasa. Thus we see that both Ruyyaka and Hemachandra are later than Mammata. Mahimabhattacharya's age, therefore, hinges on that of Mammata, as being the earliest of the authors that quote from or criticize the Vyaktiviveka.

Let us now consider the various theories regarding the date of Mammata:—

(1) Dr. Peterson, in his introduction to the Subhashitavali, maintains (p. 85) that Mammata cannot be placed later than 1294 A. D. (the date of the commentary Jayanti on the Kavyaprakasa).

(2) Miss Duff, in her "Chronology of India" (p. 189), refers to a commentary on the Kavyaprakasa by Narahari (son of Mallinatha), born 1242 A. D.

(3) Professor Macdonell ('History of Sanskrit Literature,' p. 434) holds that Mammata lived about 1100 A. D.

(4) Bhimasena-Dikshita in his commentary (Sudhasagara) on the Kavyaprakasa, following the tradition, states that Mammata and his brothers, Kayyata (author of the Bhashyapradipa) and Uvvata (the commentator on the Vajasaneyi-Samhita), were contemporaneous with King Bhoja (996-1051 A. D.).

(5) Bhatta-Vamanacharya, in his learned introduction to the Kavyaprakasa, holds (p. 3) that Bhimasena's statement is not reliable, inasmuch as Mammata refers to Bhoja in his Kavyaprakasa (Canto X)—"भोजनृपतेस्तत्त्वागलीलायितम्"—and must therefore have been later than Bhoja; and his young brother, Uvvata, could not at all have been a contemporary of Bhoja. He therefore disbelieves Bhimasena's theory, and does not consider Uvvata as the brother of Mammata (the author of the Kavyaprakasa). He ascribes Mammata to the end of the eleventh century, placing him between Bhojaraja (996-1051) and Manikya-chandra, the commentator on the Kavyaprakasa (1160 A. D.).

It will be seen from the foregoing that the date of Mammata is yet a matter of uncertainty, and the question deserves a detailed discussion here.

The arguments of Bhatta-Vamanacharya are too weak and untenable. He presumes that Mammata should be later than Bhoja (because of the reference to him in the Kavyaprakasa), and bases his arguments on that presumption. But this reference only goes to prove that Mammata

cannot be earlier than Bhoja, and I am of opinion that he must have been a contemporary of Bhoja, inasmuch as it would be more natural to interpret the passage "भोजनृपदेस्तरयागं शीलयितम्" as referring to the munificence of a ruling king under whose patronage the author and his brothers flourished.

On this supposition there would be nothing inconsistent in the tradition that Kayyata and Uvvata were the younger brothers of Mammata, and that all the three brothers were contemporaries of Bhoja. In fact, Uvvata himself has, in his commentary on the *Vajasaneyi-Samhita*, clearly stated that he wrote the work while Bhoja was reigning (भोजे राज्यं प्रशसति). In the face of such an explicit admission on the part of Uvvata, it is hard to disbelieve the tradition about the brothers and assign them to different periods. Following Bhimasena, therefore, I would place Mammata in the first half of the eleventh century.

Coming back to Mahima-Bhatta, we thus see that he must be placed between Abhinava-guptapada and Mammata. No doubt the date I would assign to him makes him contemporaneous almost with the former; the passage in the *Vyakti-viveka* where Abhinavaguptapada is criticized supports me, as the wording there suggests that Mahima-Bhatta is referring to a living rhetorician of a rival school of thought (केचिद्विद्वन्मानिनः यदाहुः तन्नान्तिमूलम्). For these reasons I am induced to arrange the periods of the literary activity of these rhetoricians thus:—

- (1) Abhinavagupta—the last decade of the tenth century.
- (2) Mahima-Bhatta—early part of the eleventh century.
- (3) Mammata—middle of the eleventh century.

Further, if we accept these dates as accurate, we shall be allowing the necessary interval for the several commentaries on the *Kavyaprakasa* which sprang up in the twelfth century A. D., such as Ruyyaka's (1129-1150) and Manikya-chandra's (about 1160 A. D.).

व्याख्यानं पुनर्गुणगरिष्णा व्यक्तिविवेकं प्रति सर्वधानुग्रहम् । किन्त्विदं
 ध्वनिमतानुयायि यत्र यत्र महिमभट्टेन व्यक्तित्वादे दोषः स्थाप्यते, तत्र तत्र हृदय-
 मैन्यापैस्तमुद्धरति;† मूलकारोक्तौ च सूक्ष्मेक्षिकया दोषानुपक्षिपति* । यद्यप्येतत्

‘कर्तृभेदविषयां विरुद्धतां क्वो निवार्य घटितक्रियाभिधः ।

प्राढवादरचनाविचक्षणो लक्ष्यसिद्धिमुदितान् कवीन् व्यधात्’ ॥ (पृ. ७)

इति,

‘तदेवं महाविदुषां मार्गमनुसृत्य सहृदयशिक्षादराय विचारयतोऽस्य महाम-
 तेर्न काश्चित् पर्यनुयोगलेशस्याप्यवसर इत्यलमतिप्रसङ्गेन’ (पृ. १६.)

इति च मूलकारं श्लाघते, तथापि काचित् तस्याहोपुरुषिकया प्रम्फुरन्त्या नैव तुष्यति,
 यदाह—

‘यथास्मै रोचते विश्वं तथेदं परिवर्त्तते इति न्यायेनानिप्राढतया ग्रन्थकारो
 निजायत्तां पदार्थव्यवस्थां कर्तुमारब्धः तदेतदस्य विश्वमगणनीय
 मन्यमानस्य स्वात्मनः सर्वोत्कर्षशालिन्तान्यापनम्’ (पृ. ४१) इति ।

तदिदं समप्रगुणसम्पन्नं व्याख्यारत्न कस्य कृतिरिति विचारणायाम् आदौ
 विमर्शान्ते वा कर्तृनाम नैव निर्दिष्टं दृश्यते । किन्त्वस्य कर्त्ता नाटकमीमांसायाः,
 साहित्यमीमांसायाः, हर्षचरितवार्त्तिकस्य, बृहत्याश्च प्रणेतेत्यवगम्यते, यदाह—

‘अस्य च विधेयाविमर्शस्यानन्तेतरप्रसिद्धलक्ष्यपानित्वेनाम्माभिर्नाट-

कमीमांसायां साहित्यमीमांसायां च तेषु तेषु स्थानेषु प्रपञ्चः प्रद-
 र्शित इति ग्रन्थविस्तरभयादित एवोपगम्यते’ (पृ. ३२)

‘एतदस्माभिर्हर्षचरितवार्त्तिके विस्तृत्य प्रतिपादितं तत् एवाव-
 सेयम्’ (पृ. ४४)

‘अस्माभिश्चैतत्प्रपञ्चो बृहत्यां करिष्यते’ (पृ. ४९)

इति । ग्रन्थेष्वेषु हर्षचरितवार्त्तिकं साहित्यमीमांसा च अलङ्कारसर्वस्ये स्म-
 र्येते—

‘एषा च समस्तोपमाप्रतिपादकविषयेऽपि हर्षचरितवार्त्तिके साहित्य-

मीमांसायां च तेषु तेषु प्रदेशेषूदाहृता । इह तु ग्रन्थविस्तर्गभयात्

प्रपञ्चिता’ (पृ. ६१)

अत्र च य एव कर्त्ता प्रपञ्चनाक्रियां प्रति स एवोदाहरणक्रियां प्रत्यापि स्वगमत. प्रती-

† व्याख्यानस्य २, ३, १०. पृष्ठानि दृश्यन्ताम्.

* व्याख्यानस्य १, १६, ३२.
 पृष्ठानि दृश्यन्ताम्.

यते । यदि तथाविधायाः प्रतीतेर्वस्तुतो मिथ्यात्वं स्यात्, न तर्हि ताम् अलङ्कारसर्वस्वकारः शब्दतः उत्पादयेत् । न ह्यन्यदीयकृतिविषयायाः स्वकर्तृकत्वप्रतीतिः पाक्षिकमपि शब्दतः स्फुरण तादृशा लोकोत्तरग्रन्थशतनिर्माणानिपुणाः सहन्ते । तेन तयोर्ग्रन्थयोः सर्वस्वकारः कर्त्तेति शक्यं प्रयेतुम् । अस्यस्मिन् वाक्ये पूर्वोदाहृतव्याख्यानवाक्येन समाना कापि च्छाया, या वाक्ययोरेकमुखप्रभवतां गमयेत् । अलङ्कारसर्वस्वस्थं च व्यक्तिविवेकमतप्रत्याख्यानवाक्यं विवृण्वन् जयरथो व्यक्तिविवेकविचारं नाम कश्चिन् ग्रन्थमलङ्कारसर्वस्वकारणनिर्मितं वक्ति (पृ. १३) । तदेतद्विचिन्व वस्तुजातं ग्रन्थप्रौढतां च सर्वस्वसाधारणीं पर्यालोचयतो मे व्यक्तिविवेकव्याख्यानमेतत् स एव जयरथस्मृतो राजानकरुच्यककृतो व्यक्तिविवेकविचार इति प्रतिभाति । तथानभ्युपगमे १२शताब्दीस्थिताद् राजानकरुच्यकादपि प्राचीनेन केनापि लेनोत्तरग्रन्थेनैतद् विरचितमिति कल्पनीयम् । अपि नामेदं व्याख्यानरत्नं समग्रं कदाचिदुपलभेमहि ! अपि च नाम तेषां बृहती-नाटकमीमांसासाहित्यमीमांसा-हर्षचरितवार्त्तिकानामुपलब्धौ धन्याः केऽपि प्रयत्नं विदधुः !॥

अनन्तशयनम्

त. गणपतिशास्त्री.

१ 'इति महद्वैतं वितेने षास्मीरक्षितिपस्तान्धिविप्रद्विक ।

मुक्विमुग्गालङ्कार तदिदमलङ्कारसर्वस्वम्' इति ।

इति तु अप्रत्यक्षरसामग्रीशेषे पृथगे । महकोऽपि स्व्यकसमानकाल एव ।

व्यक्तिविवेकव्याख्याने स्मृताः—

ग्रन्थकर्तारः ।

भट्टोद्भटः	२. ३४
धातुकारः	६
ध्वनिकारप्रभृतयः	१५. ३७
सूत्रकृत्	१९
भाष्यकृत्	”
कात्यायनः	”
पतञ्जलिः	२६
धर्मकीर्तिः	३४
वक्रोक्तिकृत्	३६
अक्षपादमुनिः	४०
वक्रोक्तिजीवितकारः	४३
सौगताः	४८
वैशेषिकाः	”
वागनप्रभृतयः	५२
परिमलः	५३

ग्रन्थाः ।

चन्द्रिका	१
काव्यकौतुकम्	१३
हृदयदर्पणः	”
महाभाष्यम्	१६
पातञ्जलसूत्रम्	२६
नटाकमीमांसा	३२
साहित्यमीमांसा	”
हर्षचरितवार्तिकम्	४४
बृहती	४५

१८. नाय्याद्यभिचारिभावालङ्कारव्यवहितप्रतीतो विशेषः.
१९. 'अर्थः सहृदयश्चाय' इति ध्वनिकारश्लोके पाठपरिवर्तनं, लक्षणे वाशब्द-
स्थानुपादेयत्वम्; अर्थे वैशिष्ट्यशब्दवैशिष्ट्यद्विवचननिर्देशानुपदपुस्थानां
दूषणम्.
२०. प्रसङ्गात् 'प्रतीयमान पुनरन्यदेव' इति ध्वनिकारश्लोकपरिवर्तनं, काव्यस्य
विशिष्टखण्डनं, कर्तृनिर्देशखण्डनम्.
२१. युद्धं लक्षणं, तस्य चानुमानलक्षणतया पर्यवसानम्.
२३. शब्दस्य व्यापारान्तरकल्पनखण्डनं, लक्षणास्थलेष्वर्थव्यापारलक्षणादनुमा-
नादेवार्थान्तरप्रतीतिः, न तु सा शब्दीति.
२६. भक्तिर्ध्वनिरिति पक्षसमर्थनम्.
२७. 'इषुवद् दीर्घदीर्घः शब्दस्य व्यापार' इति मतस्योपक्षेपाक्षेपौ.
२८. वक्रोक्तिकारकतत्काव्यलक्षणस्य खण्डनं, वक्रोक्तेरप्यनुमाने प्रवेशनम्.
२९. शब्दस्य व्यङ्ग्यत्वानुपपत्तिः, गमकत्वमपि सामग्रया एव, न शब्दस्येति श-
ब्दपक्षस्यार्थपक्षात् पृथगुपन्यासस्य दूषणं, प्रादीनां द्योतकत्वस्य भाक्तत्वम्.
३०. भक्तौ निमित्तं, तत्प्रसङ्गाद्विशेषणविशेष्ययोः स्वस्वपादिगिरूपणं, चादीनां
व्यवधानप्रयोगेऽनौचित्यम्.
३२. काव्यस्य सामान्येन लक्षणमनाख्याय गम्यार्थप्राधान्याप्राधान्यकृतप्रकारद्वय-
कथनासाहचर्यम्.
३३. तत्प्राधान्याप्राधान्ययोर्विशेषानवगनेरुदाहरणेषु प्रदर्शनम्.
३४. ध्वनिलक्षणदूषणोपमहारः.
३५. अधिवाक्षितवाच्यविवक्षितान्यपरवाच्यास्त्यप्रकारद्वयखण्डनम्.
३६. शब्दशक्तिमूढानुरणनरूपव्यङ्ग्यस्यसम्भवः.

द्वितीये विमर्शे शब्दानौचित्यविचारः ।

३७. शब्दानौचित्यविचारोपोद्धातः, तस्य पञ्चविधत्वं, तत्सामान्यलक्षणं, विधेय-
विमर्शस्योदाहरणं, 'संरम्भः करिकोट' इति श्लोके.
३८. तत्र 'असरत्प्रवान्' इति नञ्प्रसङ्गात् प्रसङ्गप्रतिषेधादिनिरूपणम्.
४०. 'योऽर्मा' इति प्रसङ्गात् यत्तच्छब्दार्थगतविचारः.
४३. 'आम्भिकाकेसरी' इति पद्यंशभागप्रसङ्गात् समासस्य रूपविवेचनं, समासे

विशेषणांशस्य विधेयत्वविवक्षायां वृत्त्या न भाव्यमित्यस्यार्थस्योदाहरणप्रत्युदाहरणानां भूयसां प्रदर्शनेन व्युत्पादनम्.

५३. प्रधानेतरभावाविवक्षायां समासासमासकामचारः.
 ५४. विधेयत्वस्य प्राधान्योपलक्षणत्वं, तेन प्रधानाविमर्शोऽपि दोषत्वम्.
 ५५. प्रधानेतरभावविवक्षायां वृत्त्यभावस्य समर्थग्रहणात् सिद्धिः.
 ५६. 'अम्बिकाकेसरी' इत्यत्र विधेयाविमर्शदोषस्य सङ्गमनम्.
 ५७. 'संरम्भः करिकीटे'ति श्लोके पाठपरिवर्तनम्.
 ५८. प्रक्रमभेदस्य स्वरूपम्, उदाहरणैस्तत्प्रपञ्चनम्.
 ६६. क्रमभेदस्योदाहरणैर्व्युत्पादनम्.
 ६९. पौनरुक्त्यस्य स्वरूपम्, उदाहरणैस्तत्प्रपञ्चनम्.
 ८४. वान्यावचनस्योदाहरणैर्व्युत्पादनम्.
 १००. वान्यावचनेन सामर्थ्यादवान्यवचनस्यापि सङ्ग्रहः, तस्योदाहरणैर्व्युत्पादनम्.
 १०८. अर्थस्याव्याभिचरितस्य वाच्यत्वप्रमङ्गात् स्वभावोक्तेरुल्लारत्वाभावशङ्कात्परिहारौ, स्वभावोक्त्युदाहरणानि.
 १०९. 'काव्यस्यात्मा' इति ध्वनिकारश्लोके प्रक्रमभेदपौनरुक्त्यादिदोषनिदर्शनम्.
 ११२. तस्य श्लोकस्य पाठान्तरपरिकल्पनम्.

तृतीये विमर्शे ध्वन्युदाहरणानामनुमानान्तभावोपदर्शनम् ।

११४. 'भम धम्मिअ' इत्यत्र किञ्चिदनौचित्योद्भावनम्.
 ११५. 'अत्ता एत्थ' इत्यत्र केपाञ्चिद् दोषाणामुद्भावनम्.
 १२१. 'दत्तानन्दा' इत्युदाहरणप्रसङ्गात् साध्वसाध्वपशब्दानां निरूपणं, स्वाभिमतपशब्दस्योदाहरणम्.
 १२३. 'तां जानाया' इति काळिदासश्लोके कस्यचिदपव्याख्यानस्य स्वण्डनं, 'प्रा-
 मेऽस्मिन्' इति श्लोके कस्यचिदपव्याख्यानस्य स्वण्डनम्.
 १२६. 'लावण्यकान्ति' इत्युदाहरणे कश्चिद्विचारः, तत्रोदाहरणे दोषोद्भावनेन पाठ-
 परिवर्तनम्.
 १३१. वर्णपदवाक्यसङ्घटनार्थानां गमकत्वनिरूपणम्.
 १३२. 'प्रातुं धनैः' इत्यस्य पदप्रकाशतानुदाहरणम्.
 १३३. 'वाणिअअ' इत्यस्य वक्तृविशेषनिर्धारणं, पाठविपरिणामश्च.
 १३७. ग्रन्थार्थनिगमनम्.

॥ श्रीः ॥

श्रीराजानकमहिमभट्टकृतो

व्यक्तिविवेकः ।

प्रथमो विमर्शः ।

अनुमानेऽन्तर्भावं सर्वस्वैव ध्वनेः प्रकाशयितुम् ।

व्यक्तिविवेकं कुरुते प्रणम्य महिमा परां वाचम् ॥ १ ॥

युक्तोऽयमात्मसदृशान् प्रति मे प्रयत्नो

नास्त्येव तज्जगति सर्वमनोहरं यत् ।

केचिज्ज्वलन्ति विकसन्त्यपरे निभील-

न्त्यन्ये यदभ्युदयभाजि जगत्प्रदीपे ॥ २ ॥

इह सम्प्रतिपत्तितोऽन्यथा वा ध्वनिकारस्य वचोविवेचनं नः ।

नियतं यशसे प्रपत्स्यते यन्महतां संस्तव एव गौरवाय ॥ ३ ॥

सहसा यशोऽभिसर्तुं समुद्यतादृष्टदर्पणा मम धीः ।

स्वालङ्कारविकल्पप्रकल्पने चेत्ति कथमिवात्रदम् ॥ ४ ॥

ध्वनिवर्त्मन्यातिगहने स्खलितं वाण्याः पदे पदे सुलभम् ।

रभसेन यत् प्रवृत्ता प्रकाशकं चन्द्रिकादृष्टैव ॥ ५ ॥

किन्तु तदवधीर्वायैर्गुणलेशे सततमवाहितैर्भाव्यम् ।

परिपवनवदथवा ते जात्यैव न शिक्षितास्तुप्रग्रहणम् ॥ ६ ॥

तत्र ध्वनेरेव तावलक्षणं वक्तव्यम् । कोऽयं ध्वानिर्नामिति । तच्च ध्वानिका-

रेणैवोक्तं । तद्यथा —

“यत्रार्थः शब्दो वा तमर्थमुपसर्जनीकृतस्वार्थौ ।

व्यङ्ग्यः काव्यविशेषः स ध्वानिरिति सूरिभिः काथितः ॥”

इति । एतच्च विविच्यमानमनुमानस्यैव सद्गच्छते; नान्यस्य । तथा हि — अर्थस्य तावदुपसर्जनीकृतात्मत्वमनुपादेयमेव । तस्यार्थान्तरप्रतीत्यर्थमुपात्तस्य तद्व्याभिचाराभावात् । न ह्यन्यादिसिद्धौ धूमादिरुपादीयमानो गुणतामतिवर्तते । तस्य तन्मात्र-

लक्षणत्वात् । पुरारम्य कश्चित् समारोहत्यादौ प्राधायमुच्यते तन् प्राकराणिकत्वा
पेक्षयैव । न प्रतीयमानोपेत्या । यथा—

“उपोढरागेण विलोहतारक तथा गृहीत शशिना निशामुखम् ।

यथा समस्त तिमिरागुक् तथा पुरोऽपि रागाद्बलित न लक्षितम् ॥”

अत्र हि प्रतीयमानानुगत वाच्यमेव प्राधायेन प्रतीयते समारोहितनाधिकानाय
कायवहारयोर्निशाशशिशारेण वाक्यार्थत्वात् । तदपेक्षया च तस्य लिङ्गत्वादुपस
र्जनीभावाध्यभिचार एव । व्यभिचारेऽपि वैपत्त्यादनुपादेयमेवेतद् गुणीभूतव्य
क्तेऽपि काव्ये चारुत्वप्रदर्शनादिति वक्ष्यते ।

उक्त गुणीकृतारमत्व यदर्थस्य विशेषणम् ।

गमकत्वात् तत् तस्य युक्तमव्यभिचारत ॥ ७ ॥

इति सङ्ग्रहश्लोकः । शब्द पुरनुपादेय एव । तस्य स्वार्थाभिधानमन्तरेण व्या
पारातरानुपपत्तेरुपपादयिष्यमाणत्वात् । न च तस्यानुकरणव्यतिरेकेणोपसर्जनीकृ
तार्थत्व सम्भवति यथा—

“त कर्णमूलमागत्य पलितच्छन्ना जरा ।

वैकेयीशङ्कयेवाह रामे श्रीर्यम्यतामिति ॥”

कुतस्तीर्हि तदर्थवगति । अनुकार्यादिति ब्रूम तस्य सार्थकनिरर्थकत्वमेतेन द्वैवि
ध्यत । न त्वनुरुपपात्, तस्येतिना व्यवच्छिन्नस्य स्वरूपमात्रेऽन्वयान्नात् ।
अस्य त्वसर्जनाभावाद्यभिचार एव तस्य तदर्थमुपादानत । यो हि यदर्थ
मुपादीयते, नासौ तमेवोपसर्जनीकरेतीति युक्तं नक्तु यद्योदकाद्युपादानार्थमु
पात्ते घटादिस्तदेवोदकादि । अथवा मघातेतरव्यवस्था निर्निश्चयैव स्यात् ।
अत एव घटादिरेव प्रतिनिधीयते नादकादीत्यसम्भवो लक्षणदोष । व्यभिचार
सम्भवयोरपि वा यत् स्वार्थयोः सर्जनीकृतत्ववचनं तत् पुनरक्त तयोर्गर्हात्
राभिव्यवत्यर्थमुपात्तयोस्तामर्थ्यैव तदवगतेरित्युक्तम् । न च वरुणमात्रानु
कारकमेतदिति ज्ञानाय वातु तस्य पुनराक्तिनकारत्वोपपादनत । एवञ्च
यत् ‘सुवर्णपुष्पा शिथी तियागुगहरणमुपदर्शित तदसिद्धसाध्यसाधनधर्मानुग
ममित्यवगतव्यम् । किञ्च यथाभिधेयोऽर्थस्तद्विशेषण चोपात्त तद्द्वयाभिधात्पुपा
दानमर्हत्येव । अन्यथा यत्र दापकात्परेल्लहारात्लहारातरस्योपमाद् प्रतीतिन्तत्र

ध्वनित्वमिष्टं न स्यात् तल्लक्षणेनाव्याप्तेः । अलङ्काराणां चाभिधात्मत्वंमुपगतं तेषां भाङ्गिभणितिभेदरूपत्वात् ।

“अलङ्कारान्तरस्यापि प्रतीतौ यत्र भासते ।

तत्परत्वं न वाच्यस्य नासौ मार्गो ध्वनेर्मतः ॥”

इत्यादिना तत् प्रतिपिद्धमित्युच्यते । तत्प्रतिषेधहेतोः काव्यातत्परतालक्षणस्यासिद्धत्वाद् उपमानोपमेयभावाद्यभिधानपरतयैव दीपकाद्यलङ्कारभाङ्गिभणितिसमाश्रयणतः प्रतीयमानस्यैव चालङ्कारादेश्चाल्वातिशययोगात् तावन्मात्रनिबन्धनत्वाच्च तद्ध्वनिव्यवहारस्येति कथं तत्प्रतिषेधासिद्धिः । अथार्थप्रतीत्यन्यथानुपपत्त्यैव सद्भावावगमः, अर्थशब्दयोरुपसर्जनीकृतस्वार्थत्वाभिधानसामर्थ्याच्च तदुपसर्जनीभावावगतिः, तस्याः प्राधान्येन तयोरुपसर्जनीभावादिति व्यर्थस्तदुपादानप्रसङ्ग इति । एवं तदर्थस्यैवोपसर्जनीभावोऽभिधेयो न शब्दस्य, तस्याभिधाया इव तदुपसर्जनीभावाभिधानसामर्थ्यादेव, तदवगतिसिद्धेरिति लक्षणवाक्ये व्यर्थं शब्दग्रहणम्, अन्यथाभिधाग्रहणमपि कर्तव्यं प्रसज्येत विशेषाभावात् । न चास्य स्वार्थाभिधानमात्रपर्यवसितसामर्थ्यस्य व्यापारान्तरमुपपद्यते, येनायमर्थान्तरमवगमयेत्, तदपेक्षं चोपसर्जनीकृतार्थत्वमियात् । अर्थस्यैव तदुपपत्तिसमर्थनात् । सर्व एव हि शब्दो व्यवहारः साध्यसाधनभादवर्धतया प्रायेणानुमानरूपोऽभ्युपगन्तव्यः, तस्य परप्रवृत्तिनिवृत्तिनिबन्धनत्वात् तयोश्च सम्प्रत्ययासम्प्रत्ययात्मनोरन्यथाकर्तुमशक्यत्वतः । न हि युक्तिमनवगच्छन् कश्चिद्विपश्चिद्वचनमात्रात् सम्प्रत्ययमागृभवति । द्विविधो हि शब्दः पदवाक्यभेदात् । तत्र पदमनेकप्रकारं नामाख्यातोपसर्गनिपातकर्मप्रवचनीयभेदात् । तत्र सत्त्वप्रधानानि नामानि । तान्यपि बहुप्रकाराणि सम्भवन्ति । जातिगुणक्रियाद्रव्याणां तत्प्रवृत्तिनिमित्तानां बहुत्वात् । तद्यथा घटः पट इति जातिशब्दः । शुक्लो नील इति गुणशब्दः । पाचकः पाठक इति क्रियाशब्दः । दण्डी विषाणीति द्रव्यशब्दः । केचित् पुनरेषां क्रियैवैका प्रवृत्तिनिमित्तमिति क्रियाशब्दत्वमेव सर्वेषां नामपदानामुपगच्छन्ति । तथा हि—घटादिशब्दाः स्वार्थे प्रवर्तमाना घटनादिक्रियागैवावयव्यातिरेकाभ्यां प्रवृत्तिनिमित्तभावेनावलम्बमाना दृश्यन्ते । न घटत्वादिसामान्यम् । ननु च घटनादिक्रिया घटत्वसामान्ययोगादन्यथा वास्तु । नैतावता तस्याः प्रवृत्तिनिमित्तत्वव्याघातः । न च सत्यपि घटत्वसामान्ये स्वयमवटन् घटात्सामान्यावयवमात्र एवासौ

घटव्यपदेशविषयो भावितुमर्हति । एवं हि पटोऽपि घटव्यपदेशविषयः स्यात् । घटनाक्रियाकर्तृत्वाभावाविशेषात् । न हि शुक्लत्वमनाद्यमान एवार्थः शुक्ल इति व्यपदेश्यं शक्यते, अपचन्नेव वा पाचक इति । तस्माद् घटनाक्रियाकर्तृत्वलक्षणमेव घटत्वं घटशब्दस्य प्रवृत्तौ निमित्तमवसेयम् । न घटत्वमात्रम् । तदेव चेह घटनमित्युक्तम् । ननु चेष्टाद्यर्थाद् घटत्यादेशतिरजादौ घटतः इत्याद्यर्थे घटनादिक्रियैव सर्वेषां घटादिशब्दानां प्रवृत्तिनिमित्तभावेनाग्माभिरपीष्यत एवेति व्यर्थः पक्षान्तरोपन्यासः । सत्यमिष्यत एव भवद्भिः । किन्तु सा शब्दस्य व्युत्पत्तिनिमित्तं, न प्रवृत्तिनिमित्तम् । अन्याद्वि व्युत्पत्तिनिमित्तम्, अन्यच्च प्रवृत्तिनिमित्तम् । यदैकेषां मते गमनादिक्रिया गवादिशब्दानां व्युत्पत्तिनिमित्तम् एकार्थसमवायात् गोत्वादि प्रवृत्तिनिमित्तकरोति । अत एव गच्छत्यगच्छति च गवि गोशब्दः सिद्धो भवति । एवमिहापि चेष्टादिक्रिया घटादिशब्दानां व्युत्पत्तिनिमित्तमिति सिद्धं भवति । तदपेक्षमेव च विपच्य घटो भवतीत्यादौ विपाकादिक्रियायाः पौर्वकाल्यं च्छापत्यस्य विषयो चेदित्यो यथाधिश्रित्य पाचको भवतीत्यादौ पाकाचपेक्षमधिष्यणादेर्न भवनक्रियापेक्षम् । सा हि नावश्यं प्रयुज्यते । प्रतीयते तु पदार्थानां सत्त्वाभिव्यक्तिव्यापत्तौ, न तु तावता तदपेक्षं तदिति मन्तव्यं, तस्या बहिरङ्गत्वाद् अर्थस्यासङ्गतिप्रसङ्गाच्च । प्रयुज्यमानक्रियापेक्षमेव च प्रायेण पौर्वकाल्यं क्तौ विषयो न प्रतीयमानापेक्षम् । इतरथा—

“श्रुत्वापि नाम अधिरो दृष्ट्वाप्यन्धो जडो विदित्वापि ।

यो देशकालकार्यपेक्षया षण्डितः स पुमान् ॥”

इत्यादि प्रयोगजातमनुपपन्नमेव स्यात् श्रवणादीनां तत्पूर्वकालत्वाभावात् । अत्र तु श्रुत्यादिशाक्तिविरहलक्षणवाधिर्यादिक्रियापेक्षमेव श्रवणादीनां पौर्वकाल्यमिति न काचिदनुपपातिः । बहोषु च तासूत्तरोत्तरक्रियापेक्षं पूर्वपूर्वक्रियापौर्वकाल्यं यथा ज्ञात्वा भुक्त्वा पीत्वा म्रजतीत्यादौ । अत्र च विपचनघटनभवनरूपा बह्व्यः क्रिया इत्यत्रापि घटनापेक्षं विनयनस्य तद् भवितुमर्हत्येव, उभयत्रापि कर्तृप्रत्ययनिर्देशाविशेषात् । केवलं कृद्वाच्यतया कर्तुरुपाविभावं गामितेति भिन्नकर्तृत्वभ्रमः । यथा—

१. 'लुप्यते' इति सप्तमके पाठः. २. 'ततश्च येषां' इति सप्तमके पाठः. ३. 'कत्वा-प्रत्ययस्य' इति सप्तमके पाठः.

“शाशिरकालमपास्य गुणोऽस्य नः क इव शीतहरस्य कुचोष्मणः ।

इति धियास्तरुपः परिरेभिरे घनमतो नमतोऽनुमतान् प्रियाः ॥”

इत्यत्र कुचोष्मणः कर्तुर्हरणक्रिया । अत एव केचिदपास्येत्ययं व्यवन्तप्रतिरूपको निपात इति व्याख्यातवन्तः । यथा वा —

“निरीक्ष्य संरम्भनिरस्तधैर्ये राधेयनाराधितजामदग्न्यम् ।

असंस्कृतेषु प्रसभं भयेषु जायेत मृत्योरपि पक्षपातः ॥”

इत्यत्र निरीक्षणक्रियाकर्तुर्मृत्योर्भयपक्षपतनक्रिये विषयविषयिभावभङ्गचोपात्ते । यथा वा ‘यां दृष्ट्वापि समुत्सके मनासि मे नान्या करोत्यास्पदम्’ इत्यत्र दर्शनक्रियाकर्तुर्मनसोऽन्यकर्तृकास्पदाक्रियाधिकरणभावेनोपात्तस्यौत्सुक्यक्रिया विशेषणभावेनोपात्ता । क्वचित् कर्तुः सम्बन्धितामुपगतासौ भ्रमहेतुः । यथा ‘स्मर संसृत्य न शान्तिररित मे’ इति । केचित् पुनः कर्तृक्रियोरनुपादानमपि हेतुमिच्छन्ति । तत्र कर्तुर्यथा—

“ननु सर्व एव समवेक्ष्य कमपि गुणमेति पूज्यताम् ।

सर्वगुणविरहितस्य हरेः परिपूजया कुरुनरेन्द्र! को गुणः ॥”

अत्र हि समवेक्षापूजयोरेको लोकः कर्ता । स च सामर्थ्यसिद्ध इति नोपात्तः । पूजा चोपात्तापि कृद्वाच्यतया कर्मोपसर्जनीभूतेत्युभयं भ्रमहेतुः । क्रियाया यथा—

“अकृत्वा परसन्तापमगत्वा खलनम्रताम् ।

अनुत्सृज्य सतां मार्गं यत् स्वरूपमपि तद्बहु ॥”

अत्र हि प्रकरणादिगम्याया लाभक्रियाया अनुपादानं करणादीनां भिन्नकर्तृकत्वभ्रमहेतुः । तदुक्तम्—

“कर्तुरुपाधितयोक्ता कृद्वाच्यतया गतान्यगुणतां वा ।

क्वो भिन्नकर्तृकत्वभ्रमाय भवति क्रियावचश्च तयोः ॥”

“पौर्वापर्यं क्रियाणां यद् वास्तवं तदपेक्षिण ।

क्वः पौर्वकाल्ये किं तासां प्राधान्येतरचिन्तया ॥”

इत्यलमनेन ।

घटतीति घटो ज्ञेयो नाघटन् घटतामियात् ।

अघटत्वाविशेषेण पटोऽपि स्याद् घटोऽन्यथा ॥ ८ ॥

घटनञ्च तदात्मत्वापत्तिरूपा क्रिया मता ।

मूलञ्च तस्याश्चित्रार्थाभासाविष्कृतिरीशितुः ॥ ९ ॥

- यः कश्चिदर्थः शब्दानां व्युत्पत्तौ स्यान्ननिबन्धनम् ।
 प्रवृत्तौ तु किर्यैवैका सत्तासादनलक्षणा ॥ १० ॥
 तस्यामेव किवाद्याश्च विधेयाः कर्तृमात्रतः ।
 न तूपमानादाचारे तयोरर्थात् प्रतीतितः ॥ ११ ॥
 यथा क्षश्चति बाल्य इत्यतोऽर्थः प्रतीयते ।
 अश्वत्वमासादयति खर इत्यर्थतः पुनः ॥ १२ ॥
 अश्वतुल्यसमाचारः खर इत्यवसीयते ।
 न तत्त्वासादने युक्तं तदतुल्यक्रियस्य हि ॥ १३ ॥
 सत्तायां व्यापृतिश्चैषा चित्रत्वपरिनिष्ठितेः ।
 सङ्गच्छते जडस्यापि घटादेर्घटनादिवत् ॥ १४ ॥
 नाम्नः सत्त्वप्रधानस्य धातुकारोऽत एव हि ।
 शब्दवक्रैकदेशादेर्धात्वर्थत्वमयोचत ॥ १५ ॥
 एवञ्च विपच्य घटो भवतीति कर्त्तोऽस्य पूर्वकालत्वम् ।
 घटनापेक्षं ज्ञेयं भवनापेक्षन्तु नासमन्वयतः ॥ १६ ॥
 बहिरङ्गत्वाच्च यथा भवत्यधिश्चित्य पाचकोऽयामिति ।
 अत्र हि पाकापेक्षाधिश्चयतः पूर्वकालतावगतिः ॥ १७ ॥
 तस्मान्नामपदेभ्यो यः कश्चिदर्थः प्रतीयते ।
 न स सत्तामनासाद्य शब्दवाच्यत्वमर्हति ॥ १८ ॥
 इत्यञ्चारित्तभवत्यादि क्रियासामान्यमुच्यते ।
 नान्तरङ्गतवाचर्यं वक्तारतत् प्रयुज्यते ॥ १९ ॥
 क्रियाविशेषो यस्त्वन्यः पाकादिव्यभिचारभाक् ।
 बहिरङ्गतया तस्य प्रयोगोऽवश्यमिष्यते ॥ २० ॥

इति सङ्ग्रहश्लोकाः ॥

भावप्रधानमाख्यातम् । असत्त्वभूतार्था उपसर्गादयः । तेषामसत्त्वभूतार्थ-
 त्वाविशेषेऽपि व्यापारनियमात् प्रयोगनियमाच्च त्रैराशयोपगमः । तथा हि क्रिया-
 रूपातिशयप्रतिगतिनिबन्धनमुपसर्गाः प्रादयः । भावसत्त्वयोरारम्भेदप्रत्यायननिर्मि-
 त्तमवधूतरूपार्थविशेषाः स्वरादयो निराताः । क्रियाविशेषो रजनितसम्बन्धावच्छे-
 दहेतयः कर्मप्रवचनायाः । तदुक्तम् —

“द्विधा कैश्चित् पदं भिन्नं चतुर्धा पञ्चधापि वा ।

अपोद्घृत्यैव वाक्येभ्यः प्रकृतिप्रत्ययादिवत् ॥”-इति ।

एतच्च वक्ष्यते । वाक्यमेकप्रकारं, क्रियाप्राधान्यात्, तस्याश्चैकत्वात् । यदाहुः—

“साकाङ्क्षावयवं भेदे परानाकाङ्क्षद्वन्द्वकम् ।

क्रियाप्रधानं गुणवदेकार्थं वाक्यमिष्यते ॥”

अर्थोऽपि द्विविधो वाच्योऽनुमेयश्च । तत्र शब्दव्यापारविषयो वाच्यः । स एव मुख्य उच्यते । यदाहुः—

“श्रुतिमात्रेण यत्रास्य तादर्थ्यमवसीयते ।

तं मुख्यमर्थं मन्यन्ते गौणं यलोपपादितम् ॥”

इति । तत एव तदनुमिताद्वा लिङ्गभूताद्यदर्थान्तरमनुमियते सोऽनुमेयः । स च त्रिविधः । वस्तुमात्रमलङ्कारा रसादयश्चेति । तत्राद्यौ वाच्यावपि सम्भवतः । अन्यस्त्वनुमेय एवेति वक्ष्यते । तत्र पदस्यार्थो वाच्य एव नानुमेयः, तस्य निरंशत्वात् साध्यसाधनभावाभावात् । वाक्यार्थस्तु वाच्यस्यार्थस्यांशपरिकल्पनायामंशानां विध्यनुवादभावेनावस्थितेर्विधेयांशस्य सिद्धासिद्धतयोपपादनानपेक्षापेक्षत्वेन द्विविधो बोद्धव्यः । तत्र सिद्धौ शुद्धो विध्यनुवादभावः स्वरूपमात्रानुवादाद्; यथा—

‘अस्त्युत्तरस्यां दिशि देवताःमा हिमालयो नाम नगाधिराजः’

इत्यत्र । असिद्धौ साध्यसाधनभावरूपोऽनूद्यमानस्यांशस्य साधनधुराधिरोहात् । साध्यसाधनभावश्चानयोरविनाभावावसायकृतोऽवगन्तव्यः । स च प्रमाणमूलः । तच्च त्रिविधम् । यदाहुः—

“लोको वेदस्तथाध्यात्मं प्रमाणं त्रिविधं स्मृतम् ।”

इति । तत्र लोकप्रसिद्धार्थविषयो लोकः । यथा—

“कयासि कामिन् सरसापराधः पादानतः कोपनयावधूतः ।

यस्याः करिष्यामि दृढानुतापं प्रवालशय्याशरणं शरीरम् ॥”

अत्र हि पादानतितदवधूत्यो सरसापराधकोपनत्वयोश्च लोकप्रमाणसिद्धः कार्यकारणभावस्तन्मूलश्च साध्यसाधनभावः । यथा वा—

“चन्द्रं गता पद्मगुणान् न भुङ्क्ते पद्माश्रिता चान्द्रमसीमभिख्याम् ।

उमागुखं तु प्रतिपद्य लोला द्विसंश्रयां प्रीतिमवाप लक्ष्मीः ॥”

अत्र हि पद्मगुणानां चान्द्रमस्या अभिख्यायाश्च युगपदभोगे लक्ष्म्या यत् कारण-

द्वयं रात्रिसङ्कोचदिवानुदयलक्षणं तल्लोकप्रसिद्धमेवेति नोपादेयतामर्हति । शास्त्र-
मात्रप्रसिद्धार्थविषयो वेदः । वेदग्रहणमितिहासपुराणधर्मशास्त्रानुपलक्षणं तेषां तन्मू-
लत्वोपगमात् । यथा —

“अयाचितारं नहि देवमद्रिः सुतां प्रतिग्राहयितुं शशाक ।
अभ्यर्थनाभङ्गमयेन साधुर्माध्यस्थ्यमिष्टेऽप्यवलम्बतेऽर्थे ॥”

अत्र हि कारणभूतस्य भगवद्गतस्य सम्प्रदानत्वनिबन्धनस्य याचनस्याभावे भूध-
रेन्द्रगतस्य कार्यस्य कन्याग्राहणशक्तत्वस्याभावोपनिबन्धः शास्त्रमूलः, तयोः कार्य-
कारणभावस्य तन्मूलत्वेन प्रसिद्धेः । यदाहुः—

“अयाचितानि दैयानि सर्वद्रव्याणि भारत ! ।

अन्नं विद्या तथा कन्या अनर्थिभ्यो न दीयते ॥”

अर्थो च सम्प्रदानम् । यदुक्तम्—

“अनिराकरणात् कर्तुंस्त्यागाङ्गं कर्मणेऽनितम् ।

भ्रैरणानुमतिभ्यां वा लभते सम्प्रदानताम् ॥”

एवञ्च कारणानुपलब्धिप्रयोगोऽयमार्थ इति मन्तव्यं, यथा नात्र धूमोऽभ्रैरभावा-
दिति । आध्यात्मिकार्थविषयमध्यात्मं । यथा—

“पशुपतिरपि तान्यहानि कृच्छ्रादगमयदद्रिसुतासमागमोक्तः ।

कमपरमवशं न विप्रकुर्युर्विभुमपि तं यदमी स्पृशन्ति भावाः ॥”

अत्र हि भगवत्पशुपतिगतस्य कृच्छ्रादिवंसातिवाहनस्याद्रिसुतासमागमोक्तत्वस्य
चाध्यात्मसिद्धः कार्यकारणभावः यन्मूलोऽयमनयोऽसाध्यसाधनभावः । स हि द्वि-
विधः शाब्दश्चार्थश्चेति । सोऽपि च साध्यसाधनयोः प्रत्येकं पदार्थचाक्यार्थरूप-
त्वात् पदार्थस्य च जातिगुणाक्रियाद्रव्यभेदेन भेदाद्धर्मधर्मितया च धर्मस्यापि
सामानाधिकरण्यवैयधिकरण्यभेदाद् चाक्यार्थस्य च क्रियात्मनः कारकवैनिश्चयेण
वैचित्र्याद्यथायोगमन्योन्यसाङ्ग्याद्बहुविध इति तस्य दिङ्मात्रमिदमुपदर्शयते । तत्र
धर्ममात्रस्य साधनभावे शाब्दो यथा—

“प्रजानां विनयाधानाद्रणक्षाद् भ्रणानादपि ।

सः पिता पितरस्तासां केवलं जन्महेतवः ॥”

इति । तस्यैव धर्मस्य समानाधिकरणस्योपादाने सत्यार्थो यथा —

“द्विपतामुदयः सुमेधसा गुरुरस्वन्तरस्तु मृष्यते ।

न महानपि भूतिमिच्छता फलसम्पत्प्रवणः परिक्षयः ॥”

इति । अत्र हि द्विपदुदयगतस्यास्वन्तरत्वस्य सुमर्षणत्वस्य च तत्परिक्षयगतस्य फलसम्पत्प्रवणत्वस्य दुर्मर्षणत्वस्य चार्थः साध्यसाधनभावो निबद्धः । धर्मधर्मिभावाभावे तु पदार्थमात्रस्य साधनत्वाच्छब्द एव । यथा —

“दुर्मन्त्रानृपतिर्विनश्यति यतिः सन्नात् सुतो लालना-

द्विमोऽनध्ययनात् कुलं कुतनयाच्छीलं खलोपासनात् ।

ईर्मद्यादनवेक्षणादपि कृपिः स्नेहः प्रवासाश्रया-

न्मैत्री चाप्रणयात् समृद्धिरनयात् त्यागात् प्रमादाद्भनम् ॥”

इति । एवं वाक्यार्थविषयोऽपि साध्यसाधनभावो द्विविधो बोद्धव्यः । तत्र शाब्दो यथा —

“सरस्यामेतस्यामुदरवलिर्वाचीविलुलितं

यथा लावण्याम्भो जघनपुलिनोऽङ्गनपरम् ।

यथा लक्ष्यश्चायं चलनयनमीनव्यतिकर-

स्तथा मन्ये भग्नः प्रकटकुकुम्भस्मरगजः ॥”

इति । आर्थो यथा —

“निवार्यतामालि ! किमप्यसौ बटुः पुनर्विवशुः स्फुरितोत्तराधरः ।

न केवलं यो महतोऽपभापते शृणोति तस्मादपि यः स पापभाक् ॥”

यथा च —

“दिवं यदि प्रार्थयसे वृथा श्रमः पितुः प्रदेशास्तव देवभूमयः ।

अथोपयन्तारमलं समाधिना न रत्नमन्विष्यति मृग्यते हि तत् ॥”

इति । अनुमेयार्थविषयो यथा —

“सुवर्णपुष्पां पृथिवीं चिन्वन्ति पुरुषास्त्रयः ।

शूरश्च कृतविद्यश्च यश्च जानाति सेवितुम् ॥”

अत्र हि सर्वत्र सुलभा विभूतयः शूरादीनामित्ययमर्थोऽनुमीयत इत्येतद्वितानिष्यते ।

अनुमितानुमेयार्थविषयो यथा —

“पत्युः शिरश्चन्द्रकलामनेन स्पृशेति सख्या परिहासपूर्वम् ।

सा रञ्जयित्वा चरणौ कृताशीर्मात्येन तां निर्वचनं जघान् ॥”

इत्यत्र हि नखरञ्जनानन्तरं परिहासपूर्वं सङ्ख्या कृताशिपो देव्या यदेतदवचनं माल्येनाहननं तत् तदनुभावभूतं तस्याः कौतुकौत्सुक्यप्रहर्षलज्जादिव्यभिचारिसम्पदमनुमापयति । सा चानुभीयमाना सती भगवति भवे भर्तारि रतिमनुमापयति । यथा च —

“एवं वादिनि देवर्षी पार्थ पितुरधोमुखां ।

लीलाकमलपत्राणि गणयामास पार्वती ॥”

यथा वा —

“प्रयच्छतोच्चैः कुसुमानि मानिनी

विपक्षगोत्रं दयितेन लम्बिता ।

न किञ्चिदूचे चरणेन केवलं

लिलेख बाष्पाकुललोचना भुवम् ॥”

यथा च वाक्यार्थविषये साध्यसाधनभावे साध्यसाधनप्रतीत्योः मुख्यः क्रमभावः, तथा वस्तुमात्रादावनुमेयविषयेऽप्यवगन्तव्यः । केवलं रसादिष्वनुमेयेष्वयमसंलक्ष्यक्रमो गम्यगमकभाव इति सहभावभ्रान्तिमात्रकृतस्तत्रान्येषां व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावाभ्युपगमः, तन्निवन्धनश्च ध्वनिव्यपदेशः । स तु तत्रौपचारिक एव प्रयुक्तो न मुख्यः, तस्य वक्ष्यमाणनयेन वाधितत्वात् । उपचारस्य च प्रयोजनं सचेतनचमत्कारकारित्वं नाम । तद्धि मुख्ये चित्रपुस्तकादौ व्यक्तिविषये परिदृष्टमेव । वाच्यो ह्यर्थो न तथा चमत्कारमातनोति यथा स एव विधिनिषेधादिः काकभिधेयतामनुमेयतां वावर्तार्ण इति स्वभाव एवायमर्थानाम् । तथा हि —

“मञ्जुभिः क्रौरवशतं समरे न कोपाद्

दुःशासनस्य रुधिरं न पिबाम्पुरस्तः ।

सार्णयामि गदया न सुयोधनोरु

सन्धिं करोतु भवतां नृपतिः पणेन ॥”

इत्यतो,

“लाक्षागृहानलविपाप्तसभाप्रवेशैः प्राणेषु वित्तनिचयेषु च नः प्रहृत्य ।

आकृष्टपाण्डवधूपरिधानकेशाः स्वस्था भवन्तु मयि जीवति धार्चराष्टाः ॥”

इत्यतश्च यथा विधिनिषेधयोर्ध्यारुतावगतिर्न तथा शब्दाभिधेययोरिति । यथा च प्रतिषेधद्वयानुमितस्य प्रकृतस्यैवार्थस्य विषेधारुतावगतिर्न तथा स्वशब्दवाच्यस्य ।

द्विविधश्च प्रतिषेध उक्तः सुप्तिङन्तविषयत्वात् । तद्यथा—

“अथाङ्गराजादवतार्य चक्षुर्यातेति जन्यामंवदत् कुमारी ।

नासौ न काम्यो न च वेद सम्यक् द्रष्टुं न सा भिन्नरुचिर्हि लोकः ॥”

इति । सम्भाव्यनिषेधानिवर्तनं हि प्रतिषेधद्वयस्य विषय इति । तथा चाह ध्वनि-
कारः—‘साररूपो ह्यर्थः स्वशब्दानभिधेयत्वेन प्रकाशितः सुतरां शोभामावहति ।
प्रसिद्धिश्चैयमस्त्येव विदग्धपरिपत्सु यदभिमततरं वस्तु व्यङ्ग्यत्वेन प्रकाशयते
न वाच्यत्वेन’ इति । आद्ययोस्तु क्रमस्य सुलक्षत्वाद् भ्रान्तिरपि नास्तीति निर्निव-
न्धन एव तत्र व्यङ्ग्यव्यपदेशग्रहः । अत एव श्रूयमाणानां शब्दानां ध्वनिव्यपदे-
श्यानामन्तः सन्निवेशिनश्च स्फोटोऽभिमतस्यार्थस्य व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावो न सम्भवतीति
व्यञ्जकत्वसाम्याद्यः शब्दार्थात्मनि काव्ये ध्वनिव्यपदेशः सोऽप्यनुपपन्नः, तत्रापि
कार्यकारणमूलस्य गम्यगमकभावस्योपगमात् । ननु विभावादिवाक्यार्थसमकालमेव
रत्यादीनां भावानां प्रतीतिरुपजायमाना सर्वैरेवावधार्यते । न तु तत्रान्तरा सम्ब-
न्धस्मरणादिविन्नव्यवधानसंघित्तिः काचित् । रत्यादिप्रतीतिरेव रसादिप्रतीतिरिति
मुख्यवृत्त्यैव व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावाभ्युपगमः । तत्र प्रदीपघटादिवदुपपन्नो गम्यगमक-
भावः । यत् स एवाह— ‘व्यञ्जकत्वमार्गे तु यदार्थोऽर्थान्तरं द्योतयति तदा स्वरूपं
प्रकाशयन्नेवासावन्यस्य प्रकाशकः प्रतीयते प्रदीपवद् । यथा—

“लीलाकमलपत्राणि गणयामास पार्वती ।”

इत्यादौ’ इति । पुनः स एवाह— ‘नहि व्यङ्ग्ये प्रतीयमाने वाच्यबुद्धिर्दूरीभवति ।
वाच्याविनाभावेन तस्य प्रकाशनात् । तस्माद् घटप्रदीपन्यायस्तयोः । यथैव
हि प्रदीपद्वारेण घटप्रतीतावुत्पन्नायां न प्रदीपप्रकाशो निवर्तते तद्व्यङ्ग्यप्रतीतौ
वाच्यावभास’ इति । उच्यते । वाच्यप्रतीयमानयोरर्थयोर्यथा क्रमेणैव प्रतीतिर्न
समकालं यथा चानयोर्गम्यगमकभावः तथा तेनैव व्यक्तिवादिना तयोः स्वरूपं
निरूपयितुकामेनाप्युक्तं, तदेवास्माभिः समाधित्सुभिरिह लिख्यते परम् । तद्यथा—
‘न हि विभावानुभावव्याभिचारिण एव रसा इति कस्यचिद्व्यगमः । अत एव
विभावादिप्रतीत्यविनाभाविनी रसादीनां प्रतीतिरिति तत्प्रतीत्योः कार्यकारणभावे-
नावस्थानात् क्रमोऽवश्यम्भावी । स तु लाघवात् लक्ष्यत इत्यलक्ष्यक्रमा एव सन्तो
व्यङ्ग्या रसादय इत्युक्तम्’ इति । पुनश्च ‘तस्मादभिधानाभिधेयप्रतीत्योरिव वाच्य-
व्यङ्ग्यप्रतीत्योर्निमित्तनिमित्तिभावाद् नियमभावी क्रमः । स तूक्तयुक्तेः क्वचिद्व्यपदे

कचित्तु न लक्ष्यते' इति । तदेवं वाच्यप्रतीयमानयोर्विश्यमाणक्रमेण लिङ्गलिङ्गिभावस्य समर्थनात् सर्वस्यैव ध्वनेरनुमानान्तर्भावः समन्वितो भवति तस्य च तदपेक्षया महाविषयत्वात् । महाविषयत्वं चास्य ध्वनिव्यतिरिक्तेऽपि विषये पक्षयोक्तादौ गुणीभूतव्यङ्ग्यादौ च सर्वत्र सम्भवात् । तच्च यच्चनव्यापारपूर्वकत्वात् परार्थमित्यवगन्तव्यम् । त्रिरूपादिहास्यानं परार्थमनुमानमिति केवलमुक्तनयानभिज्ञतया तत्र लक्ष्यत्वविचक्षणो लोकः । अथ यदि सर्व एव वाक्यार्थः साध्यसाधनभावगर्भ इत्युच्यते । तद्यथा साध्यसाधनयोस्तत्र नियमेनोपादानं तथा दृष्टान्तस्यापि स्यात् तस्यापि व्याप्तिसाधनप्रमाणविषयतयावश्यापेक्षणीयत्वात् । न, प्रसिद्धसामर्थ्यस्य साधनस्योपादानादेव तदपेक्षायाः प्रतिक्षेपात् । तदुक्तम्—

“तद्भावहेतुभावौ हि दृष्टान्ते तदवेदिनः ।

ख्याप्येते विदुषां वाच्यो हेतुरेव च केवलः ॥”

इति । ननु कुतोऽयं रत्यादीनां सुखाद्यवस्थाविशेषाणां काव्यादौ सचेतनचमत्कारकारी सुखास्वादसम्भवः, यो रसादीनामनुमेयानां व्यङ्ग्यत्वोपचारस्य प्रयोजनांशतया कल्प्यते । न हि लोके लिङ्गतः शोकादिष्वनुमीयमानेष्वनुमातुः सुखास्वादलोऽपि लक्ष्यते । प्रत्युत साधूनामुदासीनानामपि वा भयशोकदोर्मनस्यादिदुःखमसममुपजायमानमवधार्यते । न च लोकतः काव्यादौ कश्चिदतिशयः, येनासौ तत्रैवोपगम्येत, न लोके । त एव हि लौकिका विभावादयो हेतुकार्यसहकारिरूपा गमकाः । त एव च रत्यादयोऽवस्थाविशेषरूपा भावा गम्याः । तत् क्वोऽतिशयः काव्यादौ यत् तत्रैव रसास्वादो न लोक इति प्रयोजनांशासम्भवाद् रत्यादिषु व्यङ्ग्यत्वोपचारोऽनुपपन्न एव ।

उच्यते । यत्र विभावादिमुखेन भावानामवगमन्तत्रैव सहृदयैकमवेधो रसास्वादोदय इति वस्तुस्वभाव एवायम् । न पर्यनुयोगपदवीमवतरति प्रामाणिकानाम् । यदाह भरतः—“विभावानुभावव्याभिचारिसंयोगाद्रमनिष्पत्तिः” इति । यथोक्तं;—

“भावसंयोजनाव्यङ्ग्यचर्परिसंवेत्तिगोचरः ।

आस्वादानात्मानुभवो रसः काव्यार्थ उच्यते ॥”

न च लोके विभावादयो भावा वा सम्भवन्ति हेत्वादीनामेव तत्र सम्भवात् । न च विभावादयो हेत्वादयश्चेत्येक एवार्थ इति मन्तव्यम् । अन्ये हेत्वादयोऽप्येव विभावादयः । तेषां भिन्नलक्षणत्वात् । तथा हि । ये लोके रत्यादयो रामादि-

गताः स्थेमभाजोऽवस्थाविशेषाः केचित् त एव काव्यादौ कविप्रभृतिभिर्वर्णनाद्यर्थ-
मात्मन्यनुसंहिताः सन्तो भावयन्ति तांस्तान् रसानिति भावा इत्युच्यन्ते । यदाह
भरतः —

“नानाभिनयसम्बन्धाद्भावयन्ति रसानिमान् ।

यस्मान् तस्मादमी भावा विज्ञेया नाट्ययोक्तृभिः ॥”

ये च तेषां हेतवः सीताद्याः केचित् त एव काव्यादिसमर्पिताः सन्तो विभाव्यन्ते
भावा एभिरिति विभावा इत्युच्यन्ते । यदाह भरतः —

“बहवोऽर्था विभाव्यन्ते वागङ्गाभिनयाश्रयाः ।

अनेन यस्मात् तेनायं विभाव इति संज्ञितः ॥”

ये च तेषां केचित् कार्यरूपा मुखप्रसादाद्योऽर्थास्त एव काव्याद्युपदर्श्यमानाः
सन्तोऽनुभावयन्ति तांस्तान् भावानित्यनुभावा इत्युच्यन्ते । यदाह भरतः —

“वागङ्गसत्त्वाभिनयैर्यस्मादर्थोऽनुभाव्यते ।

वागङ्गोपाङ्गसंयुक्तः सोऽनुभाव इति स्मृतः ॥”

ये च तेषामन्तरान्तरानवस्थायिनोऽवस्थाविशेषास्तदवान्तरहेतुजनिता उत्कलिका-
काराः केचिदुत्पद्यन्ते, त एव निजनिजविभावानुभाववर्गमुखेनोपदर्श्यमानाः सन्तो
विशेषेणाभिमुख्येन चरन्ति तेषु तेषु भावेऽपि व्यभिचारिण इत्युच्यन्ते । यदाह
भरतः — ‘विविधमाभिमुख्येन रसेषु चरन्तीति व्यभिचारिणः’ इति । ये चैते
स्थायिव्यभिचारिसात्त्विकभेदादेकोनपञ्चाशद्भावा उक्तास्ते सर्वे व्यभिचारिण एव ।
केवलमेपां प्रतिनियतरूपापेक्षो व्यपदेशभेदः । तथा हि स्थायित्वं स्थायिष्वेव
प्रतिनियतं, न व्यभिचारिसात्त्विकेषु । व्यभिचारित्वं व्यभिचारिष्वेव, नेतरयोः ।
सात्त्विकत्वमपि सात्त्विकेष्वेव, नेतरयोरिति । तत्र स्थायिभावानामुभयी गतिः ।
न व्यभिचारिसात्त्विकानाम् । ते हि नित्यं व्यभिचारिण एव न जातुचित् स्थायिनः
प्रकल्पन्ते । यत्तु भावाध्याये स्थायिनां लक्षणमुक्तं तद्व्यभिचारिदशापन्नानामेव
तेषामवगन्तव्यं नान्येषां, लक्षणवचनस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गान् । स्थाय्यनुकरणात्मानो हि
रसा इष्यन्ते, ते च प्रधानमिति तल्लक्षणमुखेनैव तेषां स्वरूपावगमसिद्धेः,
तेषां विम्बप्रतिबिम्बन्यायेनावस्थानात्, स्थायिभावेषु च निर्वेदादिष्विव व्यभि-
चारिणामनुपादानान् । तदुपादाने हि तेषां स्थायित्वमेव स्यात् व्यभिचारित्वं
निर्वेदादिवत् । तस्माद्योग्यतामात्रप्रवर्तितोऽयं वर्गत्रयविभागोपदर्शनाय व्यभिचारि-
ष्वपि स्थायिव्यपदेशमन्मात्रविपलम्भशून्योऽन्येषां स्थायिभावलक्षणम इत्यलमप्र-
स्तुतवस्तुविस्तरेण ॥

तदेवं विभावादीनां हेत्यादीनां च कृत्रिमाकृत्रिमतया काव्यलोकाविषयतया च स्वरूपभेदे विषयभेदे चावस्थिते सत्येकत्वासिद्धेर्यदा विभावादिभिर्भावेषु रत्यादिष्वसत्येष्वेव प्रतीतिरुपजन्यते तदा तेषां तन्मात्रसारत्वात् प्रतीयमाना इति गम्या इति च व्यपदेशा मुख्यवृत्त्योपपद्यन्त एव । तत्प्रतीतिपरामर्श एव च रसास्वादः स्वाभाविकं इत्युक्तम् । आस्तां वा रत्यादिर्नित्यपरोक्षः । प्रत्यक्षोऽपि ह्यर्थः साक्षात् संवेद्यमानः सचेतसां न तथा चमत्कारमातनोति यथा स एव सत्कविना वचनगोचरतां गमितः । यदुक्तम् —

“कविशक्त्यर्पिता भावास्तन्मयीभावयुक्तितः ।

तथा स्फुरन्त्यमी काव्यान्त तथाध्यक्षतः किल ॥”

इति । सोऽपि च तेषां न तथा स्वदते, यथा तैरेवानुमेयतां नीत इति स्वभाव एवायं न पर्यनुयोगमर्हति । तदुक्तम् —

“नानुमितो हेत्याद्यैः स्वदतेऽनुमितो यथा विभावाद्यैः ।

न च सुखयति वाच्योऽर्थः प्रतीयमानः स एव यथा ॥”

इति । ध्वनिकृताप्युक्तम् — ‘साररूपो ह्यर्थः स्वशब्दानभिधेयत्वेन प्रकाशितः सुतरां शोभाभावहति’ इति । प्रतीतिमात्रपरमार्थं च काव्यादि । तावत्तैव विनेयेषु विधिनिषेधव्युत्पत्तिसिद्धेः । तदुक्तम् — ‘भ्रान्तिरपि सम्बन्धतः प्रमा’ इति ।

“मणिप्रदीपप्रभयोर्मणिवुद्ध्याभिधावतैः ।

मिथ्याज्ञानाविशेषेऽपि विशेषोऽर्थकियां प्रति ॥”

इति च । तेनात्र गम्यगमकयोः सचेतसां सत्यासत्यत्वविचारो निरूपयोग एव । काव्यविषये च वाच्यव्यङ्ग्यप्रतीतिना सत्यासत्यत्वाविचारो निरूपयोग एवेति तत्र प्रमाणान्तरपरीशोपहासायैव सम्बन्धत इति । तत्र हेत्यादिभिरकृत्रिमैरकृत्रिमा एव प्रत्याप्यन्ते । तत्रैव अनुमेयत्वमेव न व्यङ्ग्यत्वगन्धोऽपीति कुतस्तत्र सुखास्वादलवोऽपि सम्भवति । एष एव लोकोक्तः काव्यादावातिगव इत्युपपद्यते । एव रत्यादीं गम्ये सुखास्वादप्रयोजनो व्यङ्ग्यत्वोपचार इति । मुख्यवृत्त्या द्विविध एवार्थो वाच्यो गम्यश्चेति । उपचारतस्तु व्यङ्ग्यस्तृतीयोऽपि नमस्तीति सिद्धम् । वाचो गुणीकृतार्थस्त्वं न सम्भवति जातुचित् ।

तदर्थं तदुपादानादुदकार्थं हतेरिव ॥

इति सङ्ग्रहश्लोकः । नापि वाच्यप्रतीयमानयोर्मुख्यवृत्त्या व्यङ्ग्यव्यङ्ग्यभावः

सम्भवति व्यक्तिलक्षणानुपपत्तेः । तथा हि । सतोऽसत् एव वार्थस्य प्रकाशमानस्य । सम्बन्धस्मरणानवेक्षिणा प्रकाशकेन सहैव प्रकाशविषयतापत्तिराभिव्यक्तिरिति तल्लक्षणमाचक्षते । तत्र सतोऽभिव्यक्तिस्त्रिविधा तस्य त्रैविध्यात् । तत्र कारणात्मनि कार्यस्य शक्त्यात्मनावस्थानात् तिरोभूतस्येन्द्रियगोचरत्वापत्तिलक्षण आविर्भाव एका, यथा क्षीराद्यवस्थायां दध्यादेः । तथावस्थानानुपगमे तु सैवोत्पत्तिरित्युच्यते कैश्चित् । तस्यैवाविर्भूतस्य कुतश्चित् प्रतिबन्धात्प्रकाशमानस्य प्रकाशकेनोपसर्जनीकृतात्मना सहैव प्रकाशो द्वितीया, यथा प्रदीपादिना घटादेः । तदुक्तम्—

“स्वज्ञानेनान्यर्थाहेतुः सिद्धेऽर्थे व्यञ्जको मतः ।

यथा दीपोऽन्यथाभावे को विशेषोऽस्य कारकात् ॥”

इति । ध्वनिकारेणाप्युक्तं—‘स्वरूपं प्रकाशयन्नेव परार्थावभासनो व्यञ्जक इत्युच्यते यथा प्रदीपो घटादेः’ इति । तस्यैवानुभूतपूर्वस्य संस्कारात्मनान्तर्विपरिवर्तिनः कुतश्चिदव्यभिचारिणोऽर्थान्तरात् तत्प्रतिपादकाद्वा संस्कारप्रबोधमात्रं तृतीया, यथा धूमादग्नेः, यथा चालेख्यपुस्तकप्रतिविम्बानुकरणादिभ्यः शब्दाच्च गवादेः । असत्स्त्वेकप्रकारैव, तस्य प्रकारान्तरासम्भवाद्, यथाकालोकादिनेन्द्रचापादेः । इति । न चैतल्लक्षणं वाच्ये सङ्गच्छते । तथा हि—सतोऽभिव्यक्तिराद्ययोरर्थयोर्लक्षणं न तत्प्रतीयमानेष्वेकमपि संस्पृष्टं क्षमते तस्य दध्यादेरिवेन्द्रियविषयभावापत्तिप्रसङ्गाद् घटादेरिव वाच्यार्थसहभावेनेदन्ताप्रतीतिरसम्भवात् । न च स्वरूपासंस्पर्शि लक्षणं भवति । तृतीयस्यास्तु यल्लक्षणं तदनुमानस्यैव सङ्गच्छते, न व्यक्तेः । यदुक्तं—‘त्रिरूपाल्लिङ्गाद्यदनुमेये ज्ञानं तदनुमान’मिति । तच्चानुमानमेव । न ह्यर्थादर्थान्तरप्रतीतिरनुमानमन्तरेणार्थान्तरमुपपद्यते । उपमानादीनां च तत्रैवान्तर्भावात् । यदाहुः—‘न चान्यदर्शनेऽन्यकल्पना युक्तातिप्रसङ्गात् । [तस्य नान्तरीयकतायां स्यात् । न हि यथाविधसिद्धः तथाविधसन्निधानं सूत्रयति?] सामान्येन च सम्बन्धिनार्थप्रतिपत्तिरनुमानमिति द्वे एव प्रमाणे’ इति । न च वाच्यादर्थान्तरान्तरप्रतीतिरविनाभावसम्बन्धस्मरणमन्तरेणैव सम्भवति, सर्वस्यापि तत्प्रतीतिप्रसङ्गात् । नापि सहभावेन, धूमाग्निप्रतीत्योरिव तत्प्रतीत्योरपि क्रमभावस्यैव संवेदनाद् इत्यसम्भवो लक्षणदोषः । अथ रमाद्यपेक्षया तयोः सहभावेन प्रकाशोऽभिमत इत्युच्यते, अव्याप्तिस्तर्हि लक्षणदोषः । वस्तुमात्रालङ्कारप्रकाशस्य प्रकाशकसहभावेनाव्याप्तेः । न च रसादिष्वपि विभावादिप्रकाशनसहभावेन

प्रकाशनमुपपद्यते । यतस्तैरेव कारणादिभिः कृत्रिमैर्विभावाद्यभिधानैरसन्त एव
 रत्यादयः प्रतिविम्बकल्पाः स्थायिभावव्यपदेशभाजः कविभिः प्रतिपत्प्रतीतिपथ-
 सुपनीयमाना हृदयसंवादादास्वाद्यत्वमुपयन्तः सन्तो रसा इत्युच्यन्ते । न च
 कारणादिभिः कार्यादयः प्रतिविम्बकल्पाः सहैव प्रकाशितुमुत्सहन्ते कार्यकारण-
 भावावसायस्यैवावसादप्रसङ्गाद् । यत्र तु तल्लक्षणं मुख्यतया सम्भवति तत् काव्य-
 मेव न भवतीति कुत एव तद्विशेषध्वनिरूपता स्यात् । द्विविधो हि प्रकाशकोऽर्थ
 उपाधिरूपः स्वतन्त्रश्चेति । तत्र ज्ञानशब्दप्रदीपादिरूपाधिरूपः । तदुक्तं — 'त्रयः
 प्रकाशाः स्वपरप्रकाशा' इति । अन्यः स्वतन्त्रो धूमादिः । तत्राद्यस्तावद् भवद्वि-
 न्नाभ्युपगन्तव्य एव प्रत्यक्षाभिधेययोरेवार्थयोः काव्यतापत्तिप्रसङ्गात् । अन्यस्य तु
 लिङ्गत्वमेवोपपद्यते न व्यञ्जकत्वं व्यक्तेरनुपपत्तेः । न च त्रिविधस्यापि व्यङ्ग्या-
 भिमत्स्यार्थस्य प्रकाशकसहभावेन प्रकाशस्तस्यापि ध्वनिकारस्याभिमत्तः । यद्वच-
 माह — 'न हि विभावानुभावव्यभिचारिण एव रसा इति कस्याचिदवगमः । तत एव
 च तत्प्रतीत्यविनाभाविनी रसादीनां प्रतीतिरिति तत्प्रतीत्योः कार्यकारणभावेनाव-
 स्थानात् क्रमोऽवश्यम्भावी । स तु लाघवात् प्रकाशत इत्यलक्ष्यक्रमा एव सन्तो
 व्यङ्ग्या रसादयः' इति । अर्थतद्दोषभयात् महभावानपेक्षमेतल्लक्षणमुच्यते ।
 तथाप्यनुमानेऽतिव्याप्तिः । तत्राप्युपमर्जनाकृतात्मना धूमादिना प्रकाश्यस्य प्रक-
 शोऽस्त्येव । अधामद्गहणेन सा निरस्तेभ्युच्यते तर्हि घटप्रदीपयोस्तस्याव्याप्तिः
 घटस्य सत्त्वात् । अधासद्गहणं न करिष्यत इति तर्हि अर्कालोकेन्द्रचायादाव-
 व्याप्तिः । इन्द्रचापादेरसत्त्वान् । अधोभयोरपि ग्रहणं न करिष्यत इति तर्ह्यनुमा-
 नस्यैव तल्लक्षणं पर्यवस्यति, न व्यक्तेः । तच्चेष्टमेव नः, वाच्यप्रतीयमानयोः सन्तो-
 रेव च क्रमेणैव प्रकाशोपगमात् । तस्मात् तदवस्थ एवासम्भवो लक्षणदोषः ।
 किञ्च सदसद्भावेन प्रकाश्यस्य विशेषणमनुपपन्नं व्यावर्त्याभावाद् इति । किञ्च यत्र
 वाच्यस्यार्थस्य व्यञ्जकत्वं स चेद् ध्वनिस्तर्हि तदनुमितस्य व्यञ्जकत्वं ध्वनित्वं न
 स्यात् तस्य वाच्यत्वाभावात् । ततश्च 'एवं वादिनि देवपी' इत्यादीं ध्वनित्वमिष्टं
 न स्याद् इत्यव्याप्तिर्लक्षणदोषः । अथार्थशब्देनोभयमपि सदगृहीतं तस्योभयार्थ-
 विषयत्वेनेष्टवान् । यदाह —

“अर्थः सहृदयस्त्वाप्यः काव्यात्मा यो व्यवस्थितः ।

वाच्यप्रतीयमानास्वयं तस्य शेषबुभौ स्मृता ॥”

इति । सत्यम् । किन्तु तमर्थमिति तच्छब्देनानन्तर्यात् प्रतीयमानस्यार्थस्य परामर्शं सति प्रारिश्येद्यादर्थो वाच्यविशेष इति स्वयं विवृतत्वाच्चार्थशब्दो वाच्यविषय एव विज्ञायते नोभयार्थविषय इति तदवस्थो दोषः । अस्तु बोभयार्थविषयः । तथाप्यतिव्याप्तिर्लक्षणदोषः, यत्र वाच्यार्थाद्वस्तुमात्रेणैकेन द्वित्रैर्वान्तरिता वस्तुमात्रस्यैव साध्यस्य प्रतीतिस्तत्रापि ध्वनित्वापत्तेः, तल्लक्षणानुगमाविशेषात् । न च तत् तत्रेप्यते, चारुतातिवृत्तेः; व्यभिचारिभावालङ्कारान्तरिताया एव तस्या ध्वनिविषयभावाभ्युपगमात्, अन्यत्र तु तद्विपर्ययात् । चारुत्वाचारुत्वनिश्चये च काव्यतत्त्वविदः प्रमाणम् । तत्रैकेन वस्तुमात्रेणान्तरिता सा यथा—

“सिहिपिञ्जकण्णऊरा बहुआ वाहस्सगव्विरी भमइ ।

मुत्ताहळरइअपसाहणाण मज्जे सवत्तीणम् ॥”

अत्र हि वक्ष्यमाणप्रकारेण व्याधवध्वाः सपत्नीभ्यः सौभाग्यातिरेकोऽनुमेयः । स चाविरतसम्भोगसुखासङ्गनिस्सहत्वया पत्युर्मयूरमात्रमारणक्षमतयानुमीयमानयान्तरितः । द्वाभ्यामन्तरिता यथा—

“वाणिअअ हस्तिदन्ता कत्तो अह्माण वघकित्ती अ ।

जाव लुळिआळअमुही घरम्मि परिसकए सोहा ॥”

अत्र हि वक्ष्यमाणप्रकारेण वृद्धव्याधेन वाणिजकं प्रति हस्तिदन्ताद्यभावप्रतिपादनाय व्यापकविरुद्धकार्योपलब्धिः प्रयुक्ता । यथा नात्र तुपारस्पर्शा धूमादिति । हस्तिदन्तव्याघ्राजिनादिसद्भावो ह्यस्मद्गृहे मगर्थस्य सतः सुतस्य तद्यापादनव्यापारपरतया व्याप्तः । तद्विरुद्धं च सुपासौभाग्यातिरेकप्रयुक्तमविरतसम्भोगसुखासङ्गजनितमस्य निस्सहत्वम् । तत्कार्यं च सुपाया विञ्जलितालकमुखीत्वमिति । त्रिभिरन्तरिता यथा—

“विर्वेरीअसुरअसमए बभं दइट्टण णाहिकमलम्मि ।

हरिणो दाहिणणअणं चुम्भइ हिळिआउळा लच्छी ॥”

१. सिहिपिञ्जकण्णपूरा बहुव्याधस्य गविणी धर्मति ।

मुक्ताफलरचितप्रगाधनानां मध्ये सपत्नीनाम् ॥

२. वाणिजकः हस्तिदन्ता उतोऽस्माकं व्याघ्रलक्षिध ।

यावदुल्लालरनुगी गृहे परिचरने युता ॥

३. विपरीतमुरतगमये प्रदाने दद्यात् नाभिगमले ।

हरेर्दक्षिणयनं चुम्बनि हियाडुला लक्ष्मीः ॥

अत्र हि लक्ष्मीलज्जानिष्टचित्ताद्या ॥ तत्र च भगवतो हरेर्दक्षिणाद्याः सूर्यात्मनो लक्ष्मीपरिचुम्बनं हेतुः । तद्धि तस्य तिरोधानलक्षणमतमयमनुमापयति । सोऽपि च साहचर्यान्नाभिनलिनस्य सङ्कोचम् । सोऽपि ब्रह्मणो दर्शनव्यवधानमिति त्रयाऽन्तरितानुमेयार्थप्रतिपत्तिः । तदियमुपायपरम्परोपरोहनिरसह्य न रसास्वादान्तिकमुपायानुमलमिति प्रहेलिकाप्रायमेतन् काव्यमित्यतिव्याप्तिः । व्यभिचारिभावव्यवहिता यथा —

“पत्युः शिरश्चन्द्रकलामनेन स्पृशेति तस्या परिहातपूर्वम् ।

सा रझयित्वा चरणौ कृताशीर्माल्येन तां निर्वचनं जघान ॥”

अत्र सुकृप्रकारेणानुमितकौतुकौत्सुक्यप्रहर्षलज्जादिव्यभिचारिभावान्तरिता गौर्यामाभिलाषिकशृङ्गारावगतिः । अलङ्कारव्यवहिता यथा —

“लावण्यकान्तिपरिपूरितादिङ्मुखेऽग्निन्

स्मेरेऽधुना तव मुखे तरलायताक्षि ! ।

क्षोभं यदेति न मनागपि तेन मन्ये

सुव्यक्तमेव जडराशिरयं पयोधिः ॥”

अत्रापि कस्यांश्चिदुक्तक्रमेण वदनपूर्णेन्दुविम्बयो रूप्यरूपकभावोऽनुमितः । तदन्तरिता चानुत्कार्यावगतिः । सैव ध्वनैर्विपचभावेनोपगन्तव्या, नान्या । न च व्यवधानाविशेषाद्यभिचार्यलङ्कारव्यवधानपक्षेऽप्येतत् समानामिति मन्तव्यं, वस्तुमात्रस्य व्यभिचार्यलङ्कारादीनां च भिन्नजातीयत्वात् । वस्तुमात्रं ह्यनुमेयादत्यन्तविलक्षणस्वभावमन्योदेरिव धूमादि । व्यभिचार्याद्यस्तु तच्छायानुविधायिनस्तदुपरक्ता इव तदालिङ्गिता इवोत्पद्यन्ते न ततोऽत्यन्तविलक्षणा एवेति तद्व्यवधानमन्यदेव वस्तुव्यवधानादित्यसिद्धस्तदविशेषः । अलङ्कारोऽप्यलङ्कार्याद्यैश्च पृथगवस्थातुमर्हति तयोराश्रयाश्रयिभावेनावस्थानाद् इति तद्व्यवधानस्याप्यविशेषोऽसिद्ध एवेति तदवस्थातिव्याप्तिः ॥

यद्यथे इति वाच्योऽर्थोऽभिमतो व्यामिरेय सा ।

येनयंवादिनीत्यदापथस्यार्थान्तराद्गतिः ॥ २१ ॥

अथोभौ तर्हतिःप्यासिद्विब्रवस्तुव्यवधानि ।

प्रहेलिकादिरूपेऽपि काव्ये ध्वन्यात्मता यतः ॥ २२ ॥

इति सङ्ग्रहश्लोकौ । फेवलनत्रैवार्थस्योभयात्मनः सामान्येन य काव्यात्मत्वेन

व्यपदेशः सोऽनुपपन्नः । स हि प्रतीयमानार्थैकविषयो युक्तः, तस्यैव काव्यजीवि-
तभूतस्य प्रधानतया ध्वनित्वेनेष्टत्वात् । यत् स एवाह 'काव्यस्यात्मा ध्वनि-
रिति । 'काव्यस्यात्मा स एवार्थ इति' । 'प्रतीयमाना त्वन्यैव भूषा लज्जेव यो-
पित' इति च । तेन 'यः काव्यस्य व्यवस्थित' इति तत्रोचितः पाठः । किञ्चात्र
वागब्दो विकल्पार्थो वा स्यात् समुच्चयार्थो वा । न तावद्विकल्पार्थः पक्षान्तरा-
सम्भवस्य व्युत्पादितत्वान् । सम्भवे वास्य द्विवचनानुपपत्तिः, तयोस्समुच्चया-
भावाद् यथा 'शिरःश्चा काको वा द्रुपदतनयो वा परिमृशेत्' इत्यत्र बहुवच-
नस्य समुच्चयार्थत्वे । यत्र शब्दार्थयोरैकस्य व्यञ्जकत्वं तत्र ध्वनित्वमिष्टं न
स्यात् । शब्दस्य च विशेषणमनुपादेयमेव स्याद् अर्थस्य विशिष्टत्वेनैव त-
दर्थविवेकः । अत एव च लक्षणवाक्ये दीपकाद्यलङ्कारमुखेनोपमाद्यभिव्यक्तौ ध्व-
नित्वमिच्छता गुणीकृतात्मनोऽभिधाय उपादानं न कृतम् । अन्यथा तदपि क-
र्तव्यं स्यात् । तदाश्रितत्वादर्थस्यार्थाश्रितत्वाच्चालङ्काराणामिति पक्षद्वयमप्यनुपप-
न्नम् । अत्र केचिद्विद्वन्मानिनो द्विवचनसमर्थनामनोरथानिस्तच्चित्ततया वाच्यवाच-
कयोर्विस्मृतसुप्रसिद्धप्रतीतिक्रमभावास्तयोरैककालिकतां शब्दस्योक्तनयनिरस्तामपि
व्यञ्जकतां पश्यन्तस्तान्निवन्धनां ध्वनिभेदयोरध्वनित्वविधानान्यपरवाच्ययोर्ध्व-
ननव्यापारं प्रति पर्यायेणान्यान्यसहकारितां तदपेक्षां चानयोः प्रधानेतरतामु-
पकल्प्य सहकारितया व्यक्तिक्रियां प्रत्युभयोरपि कर्तृत्वात् तदपेक्षो व्यङ्ग्य इति द्विवच-
ननिर्देशः प्राधान्यापेक्षश्च, 'यत्रार्थः शब्दो वेति' विकल्प इति मन्यमानाः 'व्यङ्ग्य इति
द्विवचनेनेदमाह — यद्यप्यविवक्षितवाच्ये शब्द एव व्यञ्जकरतथान्यर्थस्य सहका-
रिता न द्रुव्यति । अन्यथाज्ञातार्थोऽपि शब्दस्तद्व्यञ्जकः स्यात् । विवक्षितान्यपर-
वाच्ये च शब्दस्यापि सहकारित्वं भवत्येव । विशिष्टशब्दाभिधेयतया विना तस्या-
र्थस्याव्यञ्जकत्वादिति सर्वत्र शब्दार्थयोर्ध्वननव्यापारः । एवञ्च भट्टनायकेन 'द्वि-
वचनं यद् दूषितं तद् गजनिमीलिकस्यैव । अर्थः शब्दो वेति तु विकल्पाभिधानं
प्राधान्याभिप्रायेण' इति यद्वाहुस्तद् भ्राम्निभावनमूलं न तत्त्वमित्यलमवस्तुनिर्वन्धेन ।
किञ्च तमिति तदः पुंस्त्वेन निर्देशोऽनुपपन्नः । तस्यानन्तरप्रक्रान्तार्थपरामर्शिनस्त-
ल्लिङ्गतापत्तेः । न चात्र तल्लिङ्गताविष्टः कश्चिदर्थः प्रक्रान्तः वस्तुनो नपुंसकलि-
ङ्गस्यानन्तरं प्रक्रान्तत्वात् । तेन तत्रैव —

“प्रतीयमानः पुनरन्य एव सोऽर्थोऽस्ति वाणीषु महाकवीनाम् ।

योऽसौ प्रसिद्धावयवातिरिक्तश्चकास्ति लावण्यमिवाङ्गनाम् ॥”

इति । ‘सरस्वती स्वादुतमं तमर्थमि’ति च पाठविपर्यासः कर्तव्यः । न त्वत्रैव ‘वस्तु तदि’ति । तत्रैव हि पाठविपर्यासे पर्यायप्रक्रमभेदः पुंस्त्वनिर्देशदोषश्च परिहृतौ भवतः । अत्र त्वेक एव तदः पुंस्त्वनिर्देशदोषः । एवैव च प्रमेयशब्दा श्रेयसी । अपि च काव्यस्य विशिष्टत्वमनुपपन्नम्, काव्यमात्रस्य ध्वनिव्यपदेशविषयत्वेनेष्टत्वात् तस्य रसात्मकत्वोपगमाद् । यत् स एवाह —

“काव्यस्यात्मा स एवार्थस्तथा चादिकवेः पुरा ।

क्रौञ्चद्वन्द्ववियोगोत्थः शोकः श्लोकत्वमागतः ॥”

न च तस्य विशेषः सम्भवति निरतिशयमुखास्वादलक्षणत्वात् तस्य । यदाहुः—

“पाठ्यादथ ध्रुवागानात् ततः सम्पूरिते रसे ।

तदास्वादभैरकाग्रो हृष्यत्यन्तर्मुखः क्षणम् ॥

ततो निर्विषयस्यास्य स्वरूपावस्थितौ निजः ।

व्यज्यते ह्लादनिप्यन्दो येन तृप्यन्ति योगिनः ॥”

इति । तदभावे चास्य काव्यैव न स्यात् । किमुत विशेष इत्यनारम्भणीयमेवैतत् प्रेक्षावतां स्याद् वैफल्यात् । कविव्यापारो हि विभावादिसंयोजनात्मा रसाभिव्यक्त्यव्यभिचारी काव्यमुच्यते । तच्चाभिनेयानभिनेयार्थत्वेन द्विविधम् । सामान्येनोभयमपि च तच्छास्त्रद्विविधिनियेधविषयव्युत्पत्तिफलम् । केवलं व्युत्पाद्यजननाद्याजाह्वयतारतम्यापेक्षया काव्यनाट्यशास्त्ररूपोऽयमुपायमात्रभेदो न फलभेदः । तत्रार्थं प्रख्यातरामरावणादिनायकप्रतिनायकसमाश्रयेण प्रसिद्धविधिनियेधास्पदचरितवर्णनगानात्मकम् । अपरं पुनरनुकारक्रमेण साक्षात् तत्प्रदर्शनात्मकम् यदाहुः—

“अनुभावविभावानां वर्णना काव्यमुच्यते ।

तेषामिव प्रयोगस्तु नाट्यं गीतादिरञ्जितम् ॥”

एवञ्च ये सुकुमारमतयः शास्त्रश्रवणादिविमुक्ताः सुखिनो राजपुत्रप्रभृतयः पूर्वत्राधिकृताः ये चात्यन्ततोऽपि जडमतयस्तावता व्युत्पादयितुमशक्याः स्त्रीनृत्यातोऽधादिप्रसक्ता उभयेऽपि तेषामितवन्तुपुरस्कारेण गुडजिह्विकया रसास्यादमुस्त्वं मुञ्जे दत्त्वा तत्र कटुकौषधपानादाविव प्रवर्तयितव्याः । अन्यथा प्रवृत्तिरेवंपां न स्यात्, किमुत व्युत्पत्तिः । काव्यारम्भस्य साफल्यमिच्छता तत्प्रवृत्तिनिबन्धनभावेनास्य रसात्मक-

त्वमवश्यमुपगन्तव्यम् । तन्मात्रप्रयुक्तश्च ध्वनिव्यपदेशः । न च रसानां वैशिष्ट्ये तदात्मनः काव्यस्य विशिष्टत्वमिति युक्तं वक्तुम् अव्याप्तेः । एवं हि प्रतिनिय-
तरसात्मन एव तस्य ध्वनित्वं स्यात्, नान्यस्यान्यरसात्मनः, वैशिष्ट्याभावात् ।
इष्यते च तत्रापीत्यव्याप्तिर्लक्षणदोषः । अत एव च न गुणालङ्कारसंस्कृतशब्दार्थमा-
त्रशरीरं तावत् काव्यं, तस्य यथोक्तव्यङ्ग्यार्थोपनिबन्धे सति विशिष्टत्वमिति
शक्यं वक्तुम् । तस्य रसात्मताभावे मुख्यवृत्त्या काव्यव्यपदेश एव न स्यात्,
किमुत विशिष्टत्वम् । न च रसात्मनः काव्यस्य वस्तुमात्रादिभिर्विशेषः शक्य
आधातुं, तेषां विभावादिरूपतया रसाभिव्यक्तिहेतुत्वोपगमात् । न च व्यञ्जकानां
वैचित्र्ये व्यङ्ग्यस्य विशेषोऽभ्युपगन्तुं युक्तः शाबलेयादीनामिव गोत्वस्य । ततोऽस्य
विशिष्टोपगमे वा यत्र तयोरुभयोरेकैकस्य वा व्यङ्ग्यता तत्रैव ध्वनिव्यपदेशः
स्यात् केवलरसात्मनि काव्ये वैशिष्ट्याभावात् । इष्यते चासौ तत्रापि । प्रहेलि-
कादौ च नीरसे स्यात् । तत्राप्युक्तक्रमेण-वस्तुमात्रादेरभिव्यङ्ग्यत्वेनेष्टत्वाद् इत्य-
न्वयव्यतिरेकाभ्यां काव्यत्वमात्रप्रयुक्तोऽसावित्यनुमीयते । अतश्च समासोक्त्यादाव-
प्यसावुपगन्तव्य एव न प्रतिषेध्यः । प्रतीयमानस्य चार्थस्य द्वैविध्यमेव । तृतीयस्य
रसादेः प्रकारस्योक्तनयेन काव्यत्वादेव सिद्धत्वादिति न च तस्य तदङ्गभावो
भाषितुं युज्यते अङ्गित्वेनेष्टत्वाद् इति काव्यत्वमेव ध्वनिव्यपदेशविषयोऽभ्युप-
गन्तुं युक्तो न तद्विशेषः । किञ्च मुख्ये रसात्मनि काव्ये सम्भवति न तस्य
गौणस्याश्रयणं युक्तं गौणमुख्ययोर्मुख्ये सम्प्रत्यय इति नियमात् । यस्तु मेघ-
दृतादौ काव्यविशेषव्यपदेशः सोऽभिधेयार्थविशेषसमारोपकृतो न मुख्यः । इत्थञ्च
काव्यस्य विशिष्टतानुपपत्तावितरतल्लक्षणाविधायिमतातिरिक्तं न किञ्चिदनेनाभि-
हितं स्याद्, अन्यत्र ध्वनिव्यपदेशमात्रात् । न च तेनापि किञ्चिन् कथाच्चिद्वा
तदुपपत्तौ तदवाच्यमेव तस्य तत्पर्यवसायिनो लक्षणविशेषसम्बन्धादेव तदवगतेः यथा
योऽधमरूढः स पुरुषो राजेत्यत्र । अथ पुरुषस्याध्वविशिष्टस्यैव सतस्तल्लक्षणसम्ब-
न्धो न तु तत एवास्य वैशिष्ट्यामिति । तथाप्यवाच्यं, काव्यत्वादेव तस्याप्यवगत-
त्वात् । तच्चोक्तमित्यवाच्यवचनं दोषः । किञ्च 'सुगमिः कथित' इति कथनाक्रिया-
कर्तृनिर्देशः पक्षद्वयेऽप्यवाच्य एव । कर्तृमात्रार्थवक्ष्यां क्रियायाः कर्तृव्याभिचारान्
कर्तृविशेषविवक्षायामनन्तरोक्तक्रमेण व्यापारविशेषसम्बन्धादेव तद्विशेषावगतिं सि-
द्धेरित्यवाच्यवचनं दोषः ।

अर्धस्य विशिष्टत्वं शब्दः सविशेषणस्तदः पुंस्त्वम् ।

द्विवचनवाशब्दा च व्यक्तिर्ध्वनिनाम काव्यवैशिष्ट्यम् ॥ २३ ॥

वचनञ्च कथनकर्तुः कथिता ध्वनिलक्ष्मणीति दश दोषाः ।

ये त्वन्ये तद्वेदप्रभेदलक्षणगता न ते गाणिताः ॥ २४ ॥

तदेवं लक्षणदोषदुष्टपदव्युदासेन परिशुद्धो ध्वनिलक्षणवाक्यस्यायमर्थोऽवतिष्ठते ।

वाच्यस्तदनुमितो वा यत्रार्थोऽर्थान्तरं प्रकाशयति ।

सम्बन्धतः कुतश्चित् सा काव्यानुमितिर्त्युक्ता ॥ २५ ॥

इति । एतच्चानुमानस्यैव लक्षणं नान्यस्य । यदुक्तं —

“त्रिरूपलिङ्गाख्यानं परार्थानुमानमि”ति केवलं संज्ञाभेदः ।

काव्यस्यात्मनि संग्रिणि रसादिरूपे न कस्यचिद्विमतिः ।

संज्ञायां सा केवलमेपापि व्यवत्ययोगतोऽस्य कुतः ।

यतः—

शब्दस्यैकाभिधा शक्तिरर्थस्यैकैव लिङ्गता ।

न व्यञ्जकत्वमनयोः समस्तीत्युपपादितम् ॥ २६ ॥

उक्तं वृथैव शब्दस्योपादानं लक्षणे ध्वनेः ।

न हि तच्छक्तिमूलेष्टा काचिदर्थान्तरे गतिः ॥ २७ ॥

न चोपसर्जनत्वेन तयोर्युक्तं विशेषणम् ।

यतः काव्ये गुणीभूतव्यङ्ग्येऽपीष्टैव चारुता ॥ २८ ॥

अत एव विशेषस्योपादानमपि नार्थवत् ।

संज्ञासम्बन्धमात्रैकफलं तदिति गम्यते ॥ २९ ॥

तदा चातिप्रसङ्गः स्यात्संज्ञानां यस्य कस्यचित् ।

यद्वाक्यवर्तिनोऽन्यस्य विशेषस्य तदासितः ॥ ३० ॥

तस्मात् स्फुटतया यत्र प्राधान्येनान्यथापि वा ।

वाच्यशक्त्यानुमेयोऽर्थो भाति तत् काव्यमुच्यते ॥ ३१ ॥

वाच्यप्रत्येययोर्निरित व्यङ्ग्यव्यञ्जकतार्थयोः ।

तयोः प्रदीपघटवत् साहित्येनाप्रकाशनात् ॥ ३२ ॥

पक्षधर्मत्वसम्बन्धव्याप्तिसिद्धिव्यपेक्षणात् ।

वृक्षत्वात्त्वयोर्यद्दद् यद्वाचानलधूमयोः ॥ ३३ ॥

अनुमानत्वमेवात्र युक्तं तल्लक्षणान्वयात् ।
 असतश्चेन्द्रचापादेः का व्यक्तिः कृतिरेव सा ॥ ३४ ॥
 कार्यत्वं ह्यसतोऽपीष्टं हेतुत्वं तु विरुध्यते ।
 सर्वसामर्थ्यविगमाद् गगनेन्दीवरादिवत् ॥ ३५ ॥
 शब्दप्रयोगः प्रायेण परार्थमुपयुज्यते ।
 नहि तेन विना शक्यो व्यवहारयितुं परः ॥ ३६ ॥
 न च युक्तिनिराशंसात् ततः कश्चित् प्रवर्तते ।
 निवर्तते वेत्यस्येष्टा साध्यसाधनगर्भता ॥ ३७ ॥
 ते प्रत्येकं द्विधा ज्ञेये शब्दत्वार्थत्वभेदतः ।
 पदार्थवाक्यार्थतया ते अपि द्विविधे मते ॥ ३८ ॥
 तत्र साध्यो वस्तुमात्रमलङ्कारा रसादयः ।
 इति त्रिधैव तत्राद्यौ पदं शब्दानुमानयोः ॥ ३९ ॥
 अन्त्योऽनुमेयो भक्त्या तु तस्य व्यङ्ग्यत्वमुच्यते ।
 भक्तेः प्रयोजनांशो यश्चमत्कारित्वलक्षणः ॥ ४० ॥
 स तत्रास्तीति सोऽप्यस्य विभावाद्येकहेतुकः ।
 अत एव न लोकेऽपि चमत्कारः प्रसज्यते ॥ ४१ ॥
 तत्र हेत्वादयः सन्ति न विभावादयो यतः ।
 न चैकार्थत्वमाशङ्क्यमेपां लक्षणभेदतः ॥ ४२ ॥
 स्वभावश्चायमर्थानां यत्र साक्षादमी तथा ।
 स्वदन्ते सत्कविगिरां गता गौचरतां यथा ॥ ४३ ॥

इति सङ्ग्रहश्लोकाः । यत् पुनरस्यानेकशक्तिसमाश्रयत्वाद्यापारान्तरपरिकल्पनं
 तदर्थस्यैवोपपद्यते न शब्दस्य, तस्यानेकशक्तिसमाश्रयत्वासिद्धेः । तथा हि ।
 एकाश्रयाः शक्तयोऽन्योन्यानपेक्षप्रवृत्तयोपाकृतपौर्वापर्यनियमा युगपदेव स्वकार्य-
 कारिण्यो दृष्टाः यथा द्राह्मत्वप्रकाशफल्वादयोऽग्नेः । न च शब्दाश्रयाः शक्तय-
 स्तथा दृश्यन्ते, अभ्युपगम्यन्ते वा, नियोगतोऽभिधाशक्तिपूर्वकत्वेनेतरशक्तिप्र-
 वृत्तिदर्शान् । तस्माद्भिन्नाश्रया एव ता न शब्दैकसमाश्रया इत्यवसेयम् । य-
 द्धासावाश्रयो भिन्नः सोऽर्थ एवेति तद्यापारस्यानुमानान्तर्भावोऽभ्युपगन्तव्य एव ।
 तथा हि । गौर्वाहीक इत्याद्यौ तावद्द्रवादयोऽर्था बाधितवाहीकाद्यर्थान्तरैकान्त्यास्ता-
 द्रूप्याविधानान्यथानुपपत्त्या केनचिदंशेन तत्र तत्त्वमनुमापयन्ति न सर्वात्मना ।

न ह्यनुमत्तः कश्चित् कश्चित् कश्चित् कश्चित् साधर्म्यगनुत्पश्यन्नेव कस्मात् त-
त्त्वमारोपयतीति परिशीलितवकृस्वरूपः प्रतिपत्ता तत्त्वारोपनिमित्तं सादृश्यमात्रमेव
प्रतिपत्तुमर्हति न तत्त्वं । तद्धि वाच्यतथोपक्रम एव भासते, न प्रतीतिपर्यव-
सान्नास्पदं भवितुमर्हति, तस्य बाधोपपत्तेः । तस्य चैवंविधस्योपक्रमस्य निमित्तं
साधर्म्यमात्रप्रतिपादनम् । प्रयोजनञ्च तावदेव वाहीकादौ गवादिगतजाड्यादिधर्म-
प्रतिपादनं यस्मादतिदेशप्रकारोऽयमर्थान्तरे शब्दविनिवेशो नाम । यदुक्तम्—

‘जातिशब्दोऽन्तरेणापि जातिं यत्र प्रयुज्यते ।

सम्बन्धिसदृशाद्धर्मान् तं गौणमपरे विदुः ॥’

एवं ‘कृशाङ्गचाः सन्तापं वदति विमिनीपत्रञ्जयनम्’ इत्याद्यावगन्तव्यम् । अ-
विनाभाववाच्यपूर्विका ह्यन्यतोऽन्यस्य प्रतीतिरनुमानमित्यनुमानलक्षणमुक्तम् । त-
च्चात्रोपलभ्यत एव । तथा हि वदतीत्यादौ वदनादेरर्थान्तरस्य प्रकाशादेः प्रतीतिः ।
तयोश्चाविनाभावः कार्यकारणभावकृतः प्रकाशनस्य वदनकार्यत्वप्रतिदेः । न च वद-
तेः प्रकाशो वाच्य इति शक्यं वक्तुं तस्य तत्रासमितत्वात् प्रकाशस्य चातत्त्वात् । न
चायं स्वार्थमेव प्रतिपादयति, तस्य बाधोपपत्तेः । अथोपचारत उपादानान्यथानुपपत्त्या
वदनाक्रियायाः सदृशे प्रकाशनास्ये क्रियान्तरे वर्त्ततेऽयं वदतिरित्युच्यते । तर्ह्य-
न्यथानुपपत्त्या वदनादेः प्रकाशादिः प्रतीयमानोऽनुमेय एव भवितुमर्हति, अर्थापत्ते
रनुमानान्तर्भावाभ्युपगमादित्युक्तम् । तस्माद्योऽयं वाहीकादौ गवादिसाधर्म्यावगमः
स तत्त्वारोपान्यथानुपपत्तिपरिकल्पितोऽनुमानस्यैव विषयः । न शब्दव्यापारस्येति
स्थितम् ।

गोत्वारोपेण वाहीके तत्साम्यमनुमीयते ।

को ह्यतस्मिन्नतत्तुल्ये तत्त्वं व्यपदिशेद् बुधः ॥ ४२ ॥

इति सदृशह्यश्लोकः । गङ्गायां घोष इत्याद्यावपि गङ्गादयोऽर्थाः स्वात्मन्यनुपपत्ति-
बाधितघोषाबाधिकरणभावास्तदुपादानसामर्थ्यान् सम्बन्धमात्रपरिकल्पिततत्त्वारोपं
तदधिकरणभावोपगमयोग्यमर्थान्तरमेव तदादिरूपमनुमापयन्ति । न हि तन्नाद-
श्यमेवैकं तत्त्वारोपनिबन्धनमिष्यते किन्तर्हि तत्सम्बन्धादिरपीति तत्सम्बन्धमात्र-
समारोपिततद्भावस्तदादिरेव घोषाधिकरणभावोपादानान्यथानुपपत्त्या गङ्गादीना-
मर्थानामनुमेय एव भवितुमर्हति । शब्दः पुनः स्वार्थाभिधानमात्रव्यापारपर्यवधि-
तसामर्थ्यां नार्थान्तरस्य तदादेर्वार्तामपि वेदितुमुत्तमहते, किं पुनः संस्पर्शमित्युक्तम् ।
प्रयोजनं पुनरस्यैवंविधस्योक्तिवैचित्र्यपरिग्रहस्य तदादाचारोपविषये वस्तुन्यारो-

प्यमाणगङ्गादिगतपुण्यत्वंशक्तिळत्वादिधर्मप्रतिपत्तिर्न सादृश्यामिति पूर्वस्मादस्य विशेषः । उभयत्रापि च तत्त्वरोप एव हेतुः । स हि तत्साम्यतत्सम्बन्धादिनिबन्धनत्वाद् बहुविध इष्टः । यदाहुः—

“अभिधेयेन सम्बन्धात् सादृश्यात्समवायतः ।

वैपरीत्यात् क्रियायोगालक्षणा पञ्चधा मता ॥”

इति । तस्य च तैरविनाभावानियमो लोकेत एवावसित इति न तत्र प्रमाणान्तरापेक्षाप्रयासः । लोको हि तत्सदृशमर्थं तत्सम्बद्धं च तत्त्वेन व्यवहरन् दृश्यते, तद्यथा दीर्घप्रीवं विकटकायं च कञ्चित् पश्यन् करभ इति व्यपदिशति, मञ्चसम्बद्धांश्च कांश्चित् क्रोशतो मञ्चाः क्रोशन्तीति । किञ्चोपचारवृत्तौ शब्दस्य मानूदतिप्रसङ्ग इत्यवश्यं किमपि निमित्तमनुसर्तव्यम् । अन्यथान्यत्र प्रसिद्धसम्बन्धः कथमसमितमेवार्थान्तरं प्रत्याययेत् । यच्च तन्निमित्तं तदेवास्माभिरिह लिङ्गमित्याख्यातम् । युक्तञ्चेतत् । शब्दस्य तत्र व्यापाराभावात् । व्यापाराभावश्च सम्बन्धाभावात् । लिङ्गाच्च लिङ्गिनः प्रतीतिरनुमानमेवेति न गुणवृत्तावर्थान्तरप्रतीतिः शाब्दीति । तस्या वाचकश्रयत्वमसिद्धमेव ।

यः स तत्त्वसमारोपस्तत्सम्बन्धनिबन्धनः ।

मुख्यार्थवाधे सोऽप्यर्थं सम्बन्धमनुमापयेत् ॥ ४३ ॥

तत्साम्यतत्सम्बन्धौ हि तत्त्वरोपेककारणम् ।

गुणवृत्तेर्द्विरूपायास्तत्प्रतीतिरतोऽनुमा ॥ ४४ ॥

किञ्च—

मुख्यवृत्तिपरित्यागो न शब्दस्यांपपद्यते ।

विहितोऽर्थान्तरे ह्यर्थः स्वसाम्यमनुमापयेत् ॥ ४५ ॥

तुल्यादिषु हि लोकोऽर्थेष्वर्थं तद्दर्शनस्मृतम् ।

आरोपयेत् शब्दन्तु स्वार्थमात्रानुयायिनम् ॥ ४६ ॥

इत्थमर्थान्तरे शब्दवृत्तेरनुपपत्तितः ।

फले लिङ्गैकगम्ये स्यात् कुतः शब्दः स्वलङ्कृतिः ॥ ४७ ॥

व्यापारोऽर्थे ध्वनेः साक्षान्मुख्या वृत्तिरुदाहृता ।

अर्थारोपानुगस्त्वेष गौणी तद्व्यवधानतः ॥ ४८ ॥

आशुभावादनालक्ष्यं किन्त्वर्थारोपमन्तरा ।

लोको गौक्षेत्र इत्यादौ शब्दारोपमवस्यति ॥ ४९ ॥

१. 'व्यापारान्तरा' इति रापुस्तके पाठः. २. 'कन्वाश्रय' इति कपुस्तके पाठः. ३. 'सोऽप्यर्थे' इति कपुस्तके पाठः.

प्रधानेतरभावेनावस्थानार्थशब्दयोः ।
 समशीर्षिकयारोपो न तयोरुपपद्यते ॥ ५० ॥
 आरोपविषये यत्र विशेषः सम्प्रतीयते ।
 अर्थादारोपितात् तत्र गुणवृत्तिरुदाहृता ॥ ५१ ॥
 गुणवृत्तौ गिरां यावत् सामग्रीष्टा निबन्धनम् ।
 सैव लिङ्गतयास्माभिरिष्यतेऽर्थान्तरं प्रति ॥ ५२ ॥
 न हि तत् समयाभावाद्वाच्यं शब्दस्य कल्प्यते ।
 प्रतीयमानतायां च व्यक्तमस्यानुमेयता ॥ ५३ ॥
 तस्मात् स्वार्थातिरेकेण गतिर्नार्थान्तरे गिराम् ।
 वाचकत्वाश्रयेणातो गुणवृत्तेरसम्भवः ॥ ५४ ॥

ततश्च —

भक्त्या विभर्ति चैकत्वं रूपाभेदादयं ध्वनिः ।
 न च नाव्याप्त्यतिव्याप्त्योरभावानुश्रयते स्या ॥ ५५ ॥
 सुवर्णपुष्पामित्यादौ न चाव्याप्तिः प्रसज्यते ।
 यतः पदार्थवाक्यार्थभेदात् भक्तिर्द्विधोदिता ॥ ५६ ॥
 अतस्मिन्स्तत्समारोपो भक्तेर्लक्ष्णामिष्यते ।
 अर्थान्तरप्रतीत्यर्थः प्रकारः सोऽपि शस्यते ॥ ५७ ॥

ततश्च —

रूढा ये विषयेऽन्यत्र शब्दाः स्वविषयादपि ।
 लावण्याद्याः प्रसक्तास्ते न भवन्ति पदं ध्वनेः ॥ ५८ ॥

भवन्त्येवेत्यर्थः । यतः—

मुख्य्यां वृत्तिं परित्यज्य गुणवृत्त्यार्थदर्शनम् ।
 यदुद्दिश्य फलं तत्र शब्दो नैव स्वलङ्घतिः ॥ ५९ ॥
 वाचकत्वाश्रयेणैव गुणवृत्तिरसङ्गता ।
 गमकत्वैकमूलस्य ध्वनेः स्याद्विषयो न किम् ॥ ६० ॥
 व्यञ्जकत्वैकमूलत्वमसिद्धञ्च ध्वनेर्यतः ।
 गमकस्वश्रयापीष्टा गुणवृत्तिस्तदाश्रयः ॥ ६१ ॥
 समिद्धिध्मादयः शब्दाः प्रसिद्धा गुणवृत्तयः ।
 ध्वनेः पदादिव्यङ्ग्यस्य येनोदाहरणीकृताः ॥ ६२ ॥

तस्माद् व्युत्पत्तिशक्तिभ्यां निबन्धो यः स्वलङ्घतेः ।

शब्दस्य सोऽपि विज्ञेयोऽनुमानविषयोऽन्यवत् ॥ ६३ ॥

इति सङ्ग्रहश्लोकाः । 'विषं भक्षय मा चास्य गृहे भुक्त्वा' इत्यादावपि यदेतद्विषभक्षणानुज्ञानं तदर्थप्रकरणादिसहायमेतद्गृहे भोजनस्य ततोऽपि दारुणतरपरिणामत्वमनुमापयति । न ह्यनुमत्तः सुहृदादौ हितकामः सन्नस्य कचिद् भोजननिषेधं विदधानः अकस्माद्विषभक्षणमनुजानातीत्यवगतवक्तृप्रकरणादिस्वरूपः प्रतिपत्ता विषभक्षणानुज्ञानादेव तद्गृहभोजनस्यात्यन्तमकरणीयत्वमनुमातुमर्हति । विषभक्षणानुज्ञानादेर्वाक्यार्थस्याप्रस्तुतस्यैवोपन्यासो हि पूर्वोक्तेन नयेन प्रस्तुतान्तिरिक्तार्थान्तरप्रतिपादनपरत्वात् तत्र हेतुतयावगन्तव्य इति न शब्दस्य तत्र व्यापारः परिकल्पनीयः ।

विषभक्षणादपि पस्मेतद्गृहभोजनस्य दारुणताम् ।

वाच्यादतोऽनुमिमते प्रकरणवक्तृस्वरूपज्ञाः ॥ ६४ ॥

विषभक्षणमनुमनुते न हि कश्चिदकाण्ड एव सुहृदि सुधीः ।

तेनात्रार्थान्तरगतितरार्थी तात्पर्यशक्तिजा न पुनः ॥ ६५ ॥

इति सङ्ग्रहार्ये ।

यदप्यन्ये मन्यन्ते—वाच्यावगमोपक्रमः प्रतीयमानार्थान्तरावसायपर्यन्तोऽयमेक एव दीर्घदीर्घशब्दस्येपोरिव व्यापारः; न पुनरर्थान्तरस्य कश्चित् संवेद्यते । यथा श्लोक एवैवपूर्वत्वता धनुष्मता मुक्तः शत्रोरुरदृष्टदमुरश्च भित्त्वा जीवितमपहरति, न च तस्य वृत्तिभेदः, तथा शब्दोऽपि सत्कविना सकृत् प्रयुक्त एव क्रमेण स्वार्थाभिधानमर्थान्तरप्रतीतिं चैकयैव प्रवृत्त्या वितनोति । न च तस्य व्यापारभेदः कश्चित् । किञ्च यत्परः शब्दः स शब्दार्थ इति शब्दस्यैवासौ व्यापारो न्याय्यो नार्थस्येति । तदयुक्तम् । साक्षाच्छब्दस्यार्थप्रतीतिहेतुत्व्यासिद्धेः । पारम्पर्येण तु तस्य हेतुत्वोपगमे वस्तुनां हेतुफलभावव्यवहारनियमो न व्यवतिष्ठते । ततश्च कुलालोऽपि सेकसलिलोपकरणभूतकुम्भं कुर्वन् मधुमास इव कुसुमविकासहेतुरिति मुख्यतया ख्यायेत । इत्यर्थस्यैव व्यापारोऽभ्युपगन्तुं युक्तो न शब्दस्य । न हि यः पुत्रस्य व्यापारः स पितुरेवेति मुख्यतया शक्यते वक्तुम्, तयोरन्योन्यव्यापारसाङ्कर्यदोषप्रसङ्गात् । किञ्चायं विषमः शरदृष्टान्तोपन्यासः । न हि यथा सायकः स्वभावत एव छेद्यभेदाद्यर्थविषयमेकयैव वृत्त्या तत्तत्कार्यं करोति, तथा शब्दः ।

स हि सङ्केतसापेक्षः स्वव्यापारमारभते न स्वभावत एवेति यत्रैवास्य सङ्केतस्तत्रैव व्यापियते । ततश्चाभिधेयार्थविषय एवास्य व्यापारो युक्तो नार्थान्तरविषयः, तत्र सङ्केताभावात् । तदभावेऽपि तत्र तत्परिकल्पने सर्वः कुतश्चिदभिधेयार्थवदर्थान्तरमपि प्रतीयात् । तस्माद्यत्र सङ्केतापेक्षा तत्रैवास्य व्यापार इत्यवगन्तुं युक्तं, नार्थान्तरे, तत्र वक्ष्यमाणनयेनार्थस्यैव तदुपपत्तिसमर्थनादिति । यत् पुन. —

“शब्दार्थौ सहितौ वक्रकविव्यापारशालिनि ।

बन्धे व्यवस्थितौ काव्य तद्विदाह्लादकारिणि ॥”

इत्यादिना शास्त्रादिप्रसिद्धशब्दार्थोपनिबन्धव्यतिरेकि यद्वैचित्र्यं तन्मात्रलक्षणं वक्रत्वं नाम काव्यस्य जीवितमिति सहृदयमानिनः केचिदाचक्षते, तदप्यसमीचीनम् । यतः प्रसिद्धोपनिबन्धनव्यतिरेकित्वमिदं शब्दार्थयोरौचित्यमात्रपर्यवसायि स्यात्, प्रसिद्धाभिधेयार्थव्यतिरेकि प्रतीयमानाभिध्यक्तिपरं वा स्यात् । प्रसिद्धप्रस्थानातिरेकिणः शब्दार्थोपनिबन्धनवैचित्र्यस्य प्रकारान्तरासम्भवात् । तत्राद्यस्तावत् पक्षो न शङ्कनीय एव, तस्य काव्यस्वरूपनिर्णयणसामर्थ्यसिद्धस्य पृथगुपादानवैयर्थ्यात् । विभावाद्युपनिबन्ध एव हि कविव्यापारो नापरः । ते च यथाशास्त्रमुपनिबध्यमाना रसाभिव्यक्तैर्निबन्धनभाव भजन्ते, नान्यथा । रसात्मकं च काव्यमिति कुतस्तत्रानौचित्यसम्पर्गः सम्भाव्यते, यन्निरासार्थमित्थं काव्यलक्षणमाचक्षीरन् विचक्षणम्मन्या । द्वितीयपक्षपरिग्रहे पुनर्ध्वनेरेवेदं लक्षणमनया भ्रूयाभिहितं भवति, अभिन्नत्वाद्भवतुन । अत एव चाम्य त एव प्रभेदास्तांन्येवोदाहरणानि तैरुपदर्शितानि । तद्यायुक्तमित्युक्तं, वक्ष्यते च ।

प्रसिद्धं मार्गमुत्सृज्य यत्र वैचित्र्यसिद्धये ।

बन्धयैवोच्यते सोऽर्थः सा यक्रोक्तिरुदाहृता ॥ ६६ ॥

• पदवाक्यादिगम्यत्वात् स चार्थो बहुधा मतः ।

तेन तद्वक्रतापीष्टा बहुधैवेति तद्विद. ॥ ॥६७ ॥

अत्रोच्यतेऽभिधासंज्ञः शब्दम्यार्थप्रकाशने ।

व्यापार एक एवेष्टो यन्वन्योऽर्थस्य सोऽखिलः ॥ ६८ ॥

ततश्च —

वाच्यादर्थान्तरं भिन्न यदि तल्लिङ्गमस्य सः ।

तन्नान्तरीयकतया निबन्धो ह्यस्य लक्षणम् ॥ ६९ ॥

अभेदे बहुता न स्यादुक्तेर्मार्गान्तराग्रहात् ।

तेन ध्वनिवदेपापि वक्रोक्तिरनुमा न किम् ॥ ७० ॥

इत्यन्तरश्लोकाः । नापिशब्दस्याभिधाव्यतिरेकेण व्यञ्जकत्वं व्यापारान्तरमुपपद्यते, येनार्थान्तरं प्रत्यायायेद्, व्यक्तेरनुपपत्तेः सम्बन्धान्तरस्य चासिद्धेः । तदभावेऽपि तदभ्युपगमे तस्यार्थनियमो न स्याद् निबन्धनाभावात् । न ह्यस्य गेयस्येव रत्यादिभिर्भावैः स्वाभाविक एव सम्बन्धः सर्वस्यैव तत्प्रतीतिप्रसङ्गात् । नापि समयकृतः व्यञ्जकत्वस्यौपाधिकत्वाद् उपाधीनां चार्थप्रकरणादिसामग्रीरूपाणामानन्त्यादनियतत्वाच्च प्रतिपदमिव शब्दानुशासनस्य समयस्य कर्तुमशक्यत्वात् । एक एव हि शब्दः सामग्रीवैचित्र्याद्विभिन्नानर्थानवगमयति, यथा 'रामोऽस्मि सर्वे सहे' इति, 'रामेण प्रियजीवितेन तु कृतं प्रेम्णः प्रिये! नोचितम्' इति, 'रामस्य पाणिरसि निर्भरगर्भस्त्रिन्नीताविवासनपटोः करुणा कुतस्ते' इति, 'रामे तदान्तवसतौ कुशतरुपशायिन्यद्यापि नास्ति भगवन्! भवतो व्यपेक्षा' इत्यादावेक एव रामशब्दः । यथाह ध्वनिकारः—'शब्दार्थयोर्हि प्रसिद्धो यः सम्बन्धो वाच्यवाचकभावाख्यस्तमनुरुन्धान एव गमकत्वलक्षणो व्यापारसामग्र्यन्तरसद्भावादौपाधिकः प्रवर्तते । अत एव च वाचकत्वात् तस्य विशेषः । वाचकत्वं हि शब्दविशेषस्य नियत आत्मा, सङ्केतव्युत्पत्तिकालादारभ्य तदविनाभावेन तस्य प्रसिद्धत्वात् । स त्वनियत औपाधिकत्वात् प्रकरणाद्यवच्छेदेन तस्य प्रतीतिरिति । न चानयोरन्यः सम्बन्धः सम्भवतीति तस्याः सामग्र्या एव सम्बन्धवलात् तद्गमकत्वमुपपन्नं न शब्दस्येति नार्थपक्षादस्य कश्चिद्विशेष इति व्यर्थस्तत्पक्षोपन्यासः । ननु यदि शब्दस्यार्थनिरपेक्षस्य व्यञ्जकत्वं नेप्यते, तत् कथं प्राप्तमित्यादौ प्रादीनां द्योतकत्वमुक्तं न वाचकत्वम् । वाचकत्वे हि हलादित्याद्घातोर्घडादिप्रसङ्गः स्यात् । द्योतकत्वं प्रकाशकत्वं व्यञ्जकत्वं चेत्येक एवार्थ इति । सत्यम् । उक्तमुपचारतो न परमार्थत इति तस्य प्रदीपादिनिष्ठस्य वास्तवस्य शब्दार्थविषयत्वस्य प्रतिक्षेपात् । अथोच्यते—पचत्यादयः क्रियासामान्यवचनाः । सामान्यानि चाशेषविशेषान्तर्भावभङ्गि भवन्तीति तत्प्रतीतिनान्तरीयकतयैव विशेषसद्भावः सिद्ध एव । यदाहुः—'निर्विशेषं न सामान्यं भवेच्छशविषाणवद्' इति । केवलमर्थसामर्थ्यसिद्धोऽपि विशेषो द्योतनमपेक्षत इति तन्मात्रव्यापाराः प्रादयो द्योतका एव भवितुमर्हन्ति न वाचका इति । सत्यं । किन्तु यदप्रतीतौ सामान्यप्रतीतिरेव न पर्यवस्यति तद्विशेषमात्रं तेभ्यः प्रतीयतां नाम । न तु तावता व्यवहारसिद्धिः काचित् । तस्याः प्रतिनियतविशेषावसायनिबन्धनत्वात् । स त्वपूर्वतया प्रादिभ्य एवोद्भवन्नवधार्यते । न पचत्यादिभ्यः । नार्थादपि तत्सद्भावासिद्धिः काचित् । अस्याः प्रतिनियताविशेषावसाय-

निबन्धनत्वात् । तस्माद्यत्प्रयोगान्वयव्यतिरेकानुविधायिनी यस्य प्रतीतिस्तयोर्वाच्य-
वाचकभावव्यवहारविषयत्वमेवोपगन्तुं युक्तं नाभिव्यक्तिविषयत्वम् । यथा घटशब्द-
तदर्थयोः । प्रादिप्रयोगानुविधायिनी तत्र पचतीत्यादीं प्रकर्षादिप्रतीतिरिति तेऽपि तथा
भवितुमर्हन्त्येव । अन्यथा नीलोत्पलादौ सर्वस्यैव विशेषणाभिमतस्य नीलादिशब्द-
स्य विशेष्यवाचिनश्चोत्पलादौर्विशेषणाविशेष्यभावव्यवहारोऽस्तमुपगच्छेत् । तत्रापि
क्षेतच्छक्यं वक्तुम् । उत्पलादयः शब्दाः सामान्यवचनाः । सामान्यानि च गर्भो-
कृतविशेषाणि भवन्तीति तेषां तत्र गद्गावसिद्धौ सत्यां नीलादिशब्दा अपि तत्तद्-
द्योतनमात्रव्यापाराः प्रादिबद् द्योतका भवितुमर्हन्ति नाभिधायका इति । एवञ्चान्त-
र्मात्राविपरिवर्तितया सिद्धसद्भावानां घटादीनां घटादिशब्दा अपि द्योतका एव
स्युर्न वाचका इति वाच्यवाचकव्यवहारोऽस्तमियात् । तस्मात् भाक्तमेव द्योतकत्व-
मुपगन्तव्यं न मुख्यम् भक्तेश्च प्रयोजनं वाच्यस्यार्थस्य स्फुटत्वप्रतिपत्तिः । नि-
मित्तं च विशेषणविशेष्यप्रतीत्योराशुभाधितया क्रमानुपलक्षणात् सहभावप्रतीतिः ।
द्विविधं हि विशेषणमिष्टम् अन्तरङ्गं बहिरङ्गं चेति । तत्राद्यमव्यवहितमेवार्थकारि
लाक्षादिवत् स्फटिकादेः । द्वितीयमुभयरूपमयस्कान्तमिव लोहस्य । तद्धि व्यवहि-
तमपि लोहे स्वां शक्तिमुपदधात्येव । तदपि द्विविधम् । समानाधिकरणं भिन्नाधि-
करणं चेति । विशेष्योऽपि द्विविधो धात्वर्थो नामार्थश्चेति । तत्रोपसर्गाणां प्रायो-
धात्वर्थो विषयो न नामार्थः । चादीनां तु निपातानामुभयमपि । केवलं तेषां विशेष-
प्यात् पूर्वं पश्चाच्च क्रमेण प्रयोगो नियोगतोऽवगन्तव्यः । नान्येषां विशेषणानाम् ।
तदेवं विशेषणविशेष्यस्वरूपेऽवस्थिते यदेतदन्तरङ्गं विशेषणमुक्तं तद् गवादौ गो-
त्वादिबद्धिशेष्यस्वरूपान्तर्भूतामिवेति तत्प्रतीत्योराशुभाधितया क्रमानुपलक्षणात् सह-
भावावगमो द्योत्यद्योतकभावभ्रमहेतुः । अत एव केचिदेषां धात्वन्तर्भावमिव मन्य-
मानाः —

“अडादीनां व्यवस्थार्थं पृथक्त्वेन प्रकल्पनम् ।

धातूपसर्गयोः शास्त्रे धातुरेव च सादृशः ॥”

इत्याद्यवोचन् । चादीनां चोपाधीनां विशेष्येभ्यो निर्मलेभ्यः स्फटिकोपलेभ्य इव
लाक्षादीनामव्यवधानमेव । तेन ते यदनन्तरमुपाधीयन्ते तेष्वेव विशेषणधातुमलं
नान्यत्रेति यत्तेषां भिन्नक्रमतया कचिदुपादानं तदनुपपन्नमेव । अथथास्थानवि-
निवेशिनो हि तेऽर्थान्तरमनभिमतमेव स्वोपरागेणोपरज्जयेयुः । ततश्च प्रस्तुतार्थ-
स्यासामञ्जस्यप्रसङ्गः । कथाद्यद्वा भिन्नक्रमतयाप्यभिमतार्थसम्बन्धोपकल्पने प्रस्तु-

तार्थप्रतीतिर्विभितत्वात् तन्नियन्धनो रसास्वादोऽपि विभितः स्यात् शब्ददोषाणामनौ-
चित्योपगमात् तस्य च रसभङ्गहेतुत्वात् । । यथाहुः ---

“अनौचित्यादृते नान्यद् रसभङ्गस्य कारणम् ।
प्रसिद्धौचित्यबन्धस्तु रसस्योपनिपत् परा ॥” इति ।
स्वाभाविकं ध्वनेर्युक्तं व्यञ्जकत्वं न द्रीपवत् ।
धूमवत् किन्तु कृतकं सम्बन्धादेरपेक्षणात् ॥ ७१ ॥
प्रादीनां द्योतकत्वं यत् कैश्चिद्भ्युपगम्यते ।
तद् भाक्तमेव तत्रेष्टं न मुग्धं तदसम्भवात् ॥ ७२ ॥
तथा हि यस्य शब्दस्य भावाभावानुसारिणी ।
यदर्थबुद्धिस्तस्यासौ वाच्योऽर्थ इति कथ्यते ॥ ७३ ॥
गोशब्दस्येव गौरर्थः सान्यथा त्वव्यवास्थिता ।
वाच्यत्वव्यवहारश्च न स्यादर्थस्य कस्यचित् ॥ ७४ ॥
प्रादिप्रयोगानुगमव्यतिरेकानुसारिणी ।
प्रकर्षादौ मतिस्तेन तस्य तद्वाच्यता न किम् ॥ ७५ ॥
विशेषावगमस्याशुभावादनुपलक्षणात् ।
क्रमस्य सहभावित्वं भ्रमो भक्तेर्नियन्धनम् ॥ ७६ ॥
विशेषणं तु द्विविधमान्तरं बाह्यमेव च
तत्राव्यवहितं सद्यदर्थकारी तदान्तरम् ॥ ७७ ॥
स्फटिकस्येव लाक्षादि द्वितीयमुभयात्मकम् ।
आयसस्येव तत्कान्तं तदपि द्विविधं मतम् ॥ ७८ ॥
असमानसमानाधिकरणत्वाविभेदतः ।
विशेष्योऽपि द्विधा ज्ञेयो धातुनामार्थभेदतः ॥ ७९ ॥
शाब्दत्वार्थत्वभेदेन नामार्थोऽपि द्विधा मतः ।
तत्रोपसर्गाणां प्रायो धात्वर्थो विषयो मतः ॥ ८० ॥
चादीनां तु निपातानामुभयं परिकीर्तितम् ।
केवलं तु विशेष्यात् स्युः पूर्वं पश्चाच्च ते क्रमात् ॥ ८१ ॥
विशेषणानामन्येषां पौर्वापर्यगवान्त्रितम् ।
इत्थं स्थिते स्वरूपेऽस्मिन् विशेषणविशेष्ययोः ॥ ८२ ॥
यदन्तरङ्गमुद्दिष्टमुभयात्माविशेषणम् ।
विशेष्ये मग्नमिव तत् गवि गोत्वमिव स्थितम् ॥ ८३ ॥

अत एवाशुभावेत्वात् तत्प्रतीत्योः क्रमाग्रहः ।
 यन्मूलश्चायमनयोर्थोत्यद्योतकताग्रमः ॥ ८४ ॥
 प्रादीनां धातुगर्भत्वोपगमाच्च यदुक्तवान् ।
 अडादीनां व्यवस्थार्थमित्यादि विदुषां वरः ॥ ८५ ॥
 अत एव व्यवहितैर्बुधा नेच्छन्ति चादिभिः ।
 सम्बन्धं ते हि शक्तिं स्वामुपदध्युरनन्तरे ॥ ८६ ॥
 सान्तरत्वे तु तां शक्तिमन्यत्रैवादधत्यमी ।
 ततश्चार्थासमज्ञस्यादनाचित्यं प्रसज्यते ॥ ८७ ॥
 बहिरङ्गान्तरङ्गत्वभेदात् तद् द्विविधं मतम् ।
 तत्र शब्दैकविषयं बहिरङ्गं प्रचक्षते ॥ ८८ ॥
 द्वितीयमर्थविषयं तत् त्वार्थैरेव दर्शितम् ।
 तत्स्वरूपमतोऽस्माभिरिह नातिप्रतन्यते ॥ ८९ ॥
 पारम्पर्येण साक्षाच्च तदेतत् प्रतिपद्यते ।
 कवेरजागरूकस्य रसभङ्गनिमित्तताम् ॥ ९० ॥
 यत् त्वेतच्छब्दविषयं बहुधा परिदृश्यते ।
 तस्य प्रक्रमभेदाद्या दोषाः पञ्चैव योनयः ॥ ९१ ॥
 तेषां संक्षेपतोऽस्माभिः स्वरूपमभिधास्यते ।
 यस्तु प्रपञ्चः पञ्चानां स्वयं तमवधारयेत् ॥ ९२ ॥

इति सङ्ग्रहश्लोकाः । किञ्च काव्यस्य स्वरूपं व्युत्पादायितुकामेन मतिमत्ता तद्वि-
 क्षणमेव सामान्येनाख्यातव्यम्, यत्र वाच्यप्रतीयमानयोर्गम्यगमकभावसंस्पर्शस्तत्
 काव्यमिति, तावतैव व्युत्पात्तिसिद्धेः । यत्तु तदनाख्यायैव तयोः प्रधानेतरभावकल्प-
 नेन प्रकारद्वयमुक्तं तदप्रयोजकमेव । यो हि यद्विशेषप्रतीतौ निमित्तभावेन निश्चितः
 स एव तदर्थिनः प्रतिपाद्यो भवति नान्यः, अतिप्रसङ्गात् । यथा दण्डिप्रतीतौ
 दण्डः । अनुमेयार्थसंस्पर्शमात्रं चान्वयव्यतिरेकाभ्यां काव्यस्य चारुत्वहेतुर्निश्चि-
 तम् । अतस्तदेव वक्तव्यं भवति न त्वस्य प्राधान्याप्राधान्यकृतो विशेषः । न
 हि तयोः सामान्यविशेषयोस्त्रिष्वपि वस्तुमात्रादिष्वनुमेयेषु चेतनचमत्कारकारी क-
 श्चिद्विशेषोऽवगम्यते । तत्र वस्तुमात्रस्य प्राधान्ये यथा —

‘वंच मह विव अ एकाण होन्तु णीसासरोइअव्वाइम् ।
मा तुज्झ वि तीए विण दक्खिण्हअस्स जाअन्दु ॥’

इत्यत्र । तस्यैवाप्राधान्ये यथा —

“लावण्यसिन्धुरपरैव हि केयमत्र
यत्रोत्पलानि शशिना सह सम्प्लवन्ते ।
उन्मज्जति द्विरदकुम्भतटी च यत्र
यत्रापरे कदलिकाण्डमृणालद्रण्डाः ॥”

यथा च —

“अनुरागवती सन्ध्या दिवसस्तत्पुरस्सरः ।
अहो दैवगतिश्चित्रा तथापि न समागमः” ॥

अलङ्कारस्य प्राधान्ये यथा —

“वीराण रमइ धुसिणारुणाम्भि ण तथा पिआथणुच्छङ्गे ।
दिट्ठी रिउगअकुम्भस्थलम्भि जह बहलसिन्दूरे ॥”

यथा च —

“तं ताण सिरिसहोअररअणाहरणम्भि हिअअमेक्करसम् ।
विम्बाहरे पिआणं णिवेसिअं कुमुमवाणेन ॥”

इति । तस्यैवाप्राधान्ये यथा —

“चन्द्रमऊएहि णिसा णालिणी कमलेहि कुसुमगुच्छेहि लआ ।
हंसेहि सरअसोहा कव्वकहा सज्जणेहि करइ गुरुई ॥”

रसादीनां प्राधान्ये यथा कुमारसम्भवे मधुप्रसङ्गे वसन्तपुष्पाभरणं वहन्त्या देव्या
आगमनादिवर्णने मनोभवशरसन्धानपर्यन्ते, शम्भोश्च विवृत्तधैर्यस्य चेष्टाविशेषव-
र्णनादौ । तेषामप्राधान्यं शुद्धसङ्कीर्णतादिभेदाद् द्विविधम् । तत्र शुद्धं यथा —

१. व्रज ममैवैकस्या भवन्तु निःश्वासरोदितव्यनि ।
मा तथापि तथा विना दाक्षिण्यहतस्य जनिपत ॥
२. वीराणां रमते धुसुणारुणे न तथा प्रियास्तनोत्सङ्गे ।
दृष्टी रिपुगजकुम्भस्थले यथा बहलसिन्दूरे ॥
३. तत् तेषां श्रीसहोदररत्नाहरणे हृदयमेकरसम् ।
विम्बाहरे प्रियाणा निवेशितं कुमुमवाणेन ॥
४. चन्द्रमयूरीनिशा नलिनी कमलैः कुमुमगुच्छैर्लता ।
हंसैः शारदशोभा कान्यकया सज्जनैः क्रियते शुर्वा ॥

“किं हास्येन न मे प्रयास्यसि पुनः प्राप्ताश्चिराद्दर्शनं
 केयं निष्करुण ! प्रवासंरुचिता फेनासि दूरीकृतः ।
 स्वमान्तेष्विति ते वदन् प्रियतमव्यासक्तकण्ठग्रहो
 बुद्ध्वा रोदिति रिक्तबाहुवलयस्तारं रिपुस्त्रीजनः ॥”

इत्यत्र करुणस्य शुद्धस्यैवाङ्गभावः । सङ्कीर्णरसादावङ्गभूते यथा —

“क्षितो हस्तावलग्नः प्रसभमभिहतोऽप्याददानोऽशुकान्तं
 गृहन् केशेष्वपास्तश्चरणनिपतितो नेलितः सम्भ्रमेण ।
 आलिङ्गन्त्योऽवधूतस्त्रिपुरयुवतिभिः साश्रुनेत्रोत्पलाभिः

कामीवार्द्रापराधः स दहतु दुरितं शाम्भवो वः शराम्निः ॥”

अत्र हि त्रिपुररिपुप्रभावातिशयस्य वाक्यार्थत्वे ईर्ष्याविप्रलम्भस्य श्लेषसहितस्यैवाङ्ग-
 भावः । तदेवं प्रकारत्रयेऽप्यनुमेयार्थसंस्पर्श एव काव्यस्य चारुत्वहेतुरित्यवगन्त-
 व्यम् । यदाह ध्वनिकारः—‘सर्वथा नास्त्येव हृदयहारिणः काव्यस्य स प्रकारः, यत्र
 प्रतीयमानार्थसंस्पर्शेन न सौभाग्यम् । तदिदं काव्यरहस्यं परमामेति सूरिभिर्विभाव-
 नीयम् ।

“मुख्या महाकविगिरामलङ्कृतिभूतामपि ।

प्रतीयमाना च्छायैषा भूषा लज्जेच योषिताम् ॥”

इति । पुनः स एव यथा —

“प्रकारोऽन्यो गुणीभूतव्यङ्ग्यः काव्यस्य दृश्यते ।

यत्र व्यङ्ग्यान्वये वाच्यचारुत्वं स्यात् प्रकर्षवत् ॥”

सम्भवापेक्षया चास्य ध्वनेः स्वरूपमात्रप्रतिपादनार्थत्वोपगमेऽन्येषामपि तद्वाक्य-
 वर्तिनां पदवर्णसंख्यादीनां तदुपदर्शनप्रसङ्गो विशेषाभावादिति संज्ञासंज्ञिसम्बन्ध-
 व्युत्पात्तिमात्रफलमेतत् पर्यवस्यतीति न काव्याविशेषव्युत्पात्तिफलम् । न चायं
 प्रधानेतरभावेनोपनिबद्धस्तेषामनुमेयतां प्रतिबध्नाति । तदेवञ्च नार्थशब्दयोरुप-
 सर्जनीकृतस्वार्थत्वमव्याभिचारासम्भवदोषदुष्टत्वात् । न वाच्यप्रतीयमानयोर्व्यङ्ग्य-
 व्यङ्ग्यकभावस्तद्व्यङ्ग्यभावात् । न च काव्यविशेषस्य लक्षणकरणं प्रयोजनाभावात् ।
 नापि ध्वनिव्यपदेशः व्यङ्ग्यव्यङ्ग्यकभावाभावादुपपद्यत इति सर्वमसमञ्जसमिव
 तल्लक्षणमुपलक्ष्यते ।

यदि काव्ये गुणीभूतव्यङ्ग्येऽपीष्टैव चारुता ।

प्रकर्षशालिनी तर्हि व्यर्थ एवादरो ध्वनौ ॥ ९३ ॥

न हि काव्यात्मभूतस्य ध्वनेस्तत्रास्ति सम्भवः ।
 तेन निर्जायतैवास्य स्यात् प्रकर्षे कथैव का ॥ ९४ ॥
 भूतोऽतदात्मभूतस्य येऽभावं जगदुर्ध्वनेः ।
 ते मुधैव प्रतिक्षिप्ताः स्वोक्तिभावमपश्यता ॥ ९५ ॥
 अधेप्यते स तत्रापि रसादिव्यक्त्यपेक्षया ।
 काव्यमेवान्यथा न स्याद्रसात्मकमिदं यतः ॥ ९६ ॥
 इत्थञ्च गम्यमानार्थस्पर्शमात्रमलङ्कृतिः ।
 वाच्यस्येत्येतदुक्तं स्यान्मता सैवानुमा ततः ॥ ९७ ॥

इति सङ्ग्रहश्लोकाः । किञ्च यदविवक्षितवाच्यो विवक्षितान्यपरवाच्यश्चेति ध्वनेः प्रकारद्वयमुक्तं, तत्र किमिदमविवक्षितत्वं नामेति तात्पर्यतोऽस्यार्थो वक्तव्यः । किमविवक्षितत्वमनुपादेयत्वमुतान्यपरत्वम् । अनुपादेयत्वं च किं सर्वात्मना अंशेन वा । सर्वात्मनानुपादेयत्वे व्यञ्जकत्वमप्यस्यानुपादेयं तस्य तदाश्रितत्वात् । ततश्च प्रयोग एवास्य दुष्टः स्याद् यथान्यस्य पुनरुक्तादेः । अथांशेनेत्युच्यते । वक्तव्यस्तर्ह्यसावशः । स च निरूप्यमाणः स्वाप्राधान्य एव पर्यवस्यति । ततश्चाविवक्षितत्वमन्यपरत्वमुपसर्जनीकृतात्मत्वं चेत्येक एवार्थ इत्यनया भङ्ग्या स्वरूपमेव ध्वनेरुक्तं भवति न तु तस्य प्रकारभेदः । यस्य हि यह्यक्षणानुगमे सत्यवान्तरविशेषसंस्पर्शः, स तस्य प्रकार इत्युच्यते यथा गोत्वस्य शाबलेयादि । न तु तस्यैव स एव प्रकारो भवितुमर्हति तदनवस्थाप्रसङ्गात् । न चात्र विशेषसंस्पर्शः कश्चिदिति कथमस्य ध्वनिप्रकारत्वोक्तिर्युक्तिमती । किञ्चेदं विवक्षितान्यपरवाच्यत्वनाम न बुध्यामहे । यदि हि विवक्षितत्वं नाम प्राधान्यमुच्यते तत् कथं तस्यान्यपरत्वं घटते । अन्यपरत्वं ह्यन्यस्याङ्गभावो भण्यते । यस्य चाङ्गभावः सै कथं तदैव विवक्षितत्वात् प्राधान्यमनुभवेदिति यद्वाच्यस्य विवक्षितत्वमन्यपरत्वञ्चोपगतं तद्विप्रतिषिद्धं विवक्षितान्यपरत्वयोर्विरोधात् । एकाश्रयत्वेन हि प्राधान्येतरयोगित्वं विशेषणाभिमतार्थविषयमेव सङ्गच्छते नान्यविषयम् । तदेव हि विशेष्यस्योत्कर्षाधाननिबन्धनभावेन विवक्षितत्वात् प्राधान्यम् उपाधिभावाच्च वास्तवादप्राधान्यमनुभवितुमलं यथा 'रामस्य पाणिरसि निर्भर-गर्भखिन्नसिताविवासनपटोः करुणा कुतस्ते' इत्युक्तम् । किञ्चास्य विवक्षितान्यपरवाच्यस्य ध्वनिप्रभेदत्वेऽभ्युपगम्यमाने वाच्यस्यान्यपरत्वमनुपादेयमेव तस्य तत्पर-

भेदत्वादेव सिद्धेः । अन्यपरत्वं ह्युपसर्जनीकृतात्मत्वम् । तच्च ध्वनेः सामान्यं रूप-
मुक्तमेव । अथात्र तदुपादीयते पूर्वत्रापि तदुपादीयताम् उभयत्रापि वा मोषादायि
उभयोरपि तत्प्रकारत्वाविशेषात् । किञ्चार्थान्तरसङ्क्रमितवाच्यस्य यदुदाहरणं
तदभिर्माणवक इतिवद् गुणवृत्तेरेव सङ्गच्छते तस्य गुणवृत्तिप्रकारत्वसमर्थनात् ।
तथा हि प्रसिद्धान्यूनानतिरिक्तभावस्यान्यस्य साधर्म्यप्रतिपत्त्यर्थमन्यत्रारोप उप-
चारः । स चायमारोप्यारोपकभावात्मकतयोभयार्थविषयो वेदितव्यः । ततश्च यदैक
एवार्थ एकशब्दाभिधेयः सामान्यविशेषांशपरिकल्पनेनोभयरूपोऽस्य विषयभावं
भजते, तदार्थप्रकरणाद्यव्यवसितोत्कर्षापकर्षो विशेषांश एव समारोपितस्तत्र साधर्म्या-
वगातिहेतुर्भवति यथा 'तदमृतममृतं स इन्दुरिन्दुः' इति । न तु सामान्यांशः विशेषस्य
सामान्याव्यभिचारात् । अर्थान्तरसंक्रमितवाच्योऽप्यनुमान एवान्तर्भवति । रामादिश-
ब्दा हि प्रकरणाद्यवसितोत्कर्षापकर्षलक्षणधर्मविशिष्टं संज्ञिनं प्रत्याययन्ति, न संज्ञि-
मात्रम् अर्थान्तरं यदनुमितं धर्मरूपं तत्र संक्रमितमाश्रयभावेन परिणतं वाच्यमस्येति
कृत्वा । द्विविधो ह्यनुमेयोऽर्थो धर्मरूपो धर्मिरूपश्चेति । तत्राद्योऽस्य विषयः । त-
स्यैव वाच्यार्थनिष्ठतया प्रतीतेः । अन्यस्त्वन्यस्य यथा अग्निरत्र धूमादिति । ततो
धर्मविशेषप्रतिपत्तौ प्रकरणादिरेव हेतुतयावगन्तव्यः, न रामादिशब्दा इति । अ-
त्यन्ततिरस्कृतवाच्यस्तु पदार्थोपचार एव यथा गौर्बोहीक इति । तस्याप्यनुमा-
नान्तर्भावः समर्थित एव । शब्दशक्तिमूलानुरणनरूपव्यङ्ग्यस्तु न सम्भवत्येव ।
शब्दस्याभिधाशक्तिव्यतिरेकेण शक्यन्तरानभ्युपगमादित्येतदुक्तं, यद्व्यते च ।

नाविवक्षितवाच्यस्य ध्वनेर्युक्ता प्रकारता ।

न हि प्रकारस्तस्यैव स एवेत्युपपद्यते ॥ ८८ ॥

भक्तिः पदार्थवाक्यार्थरूपत्वाद् द्विविधा मता ।

तद्बुद्धिश्चानुमानान्तर्भूता यदुपपादिता ॥ ९९ ॥

तत् तिरस्कृतवाच्यस्य ध्वनेर्भक्तेश्च का भिदा ।

द्वितीयोऽपि प्रकारो यः सोऽपि सङ्गच्छते कथम् ॥ १०० ॥

परस्परविरुद्धत्वाद् विवक्षात्परत्वयोः ।

यः शब्दशक्तिमूलोऽन्यः प्रभेदो वर्णितो ध्वनेः ॥ १०१ ॥

सोऽयुक्तोऽन्यत एवासौ तत्रेष्टार्थान्तरे मतिः ।

शब्दे शक्त्यन्तराभावस्यासकृत् प्रतिपादनात् ॥ १०२ ॥

इति सङ्ग्रहश्लोकाः ॥

इति श्रीराजानकमहिमभट्टविरचिते

व्यक्तिविवेकाख्ये काव्यालङ्कारे

ध्वनिलक्षणाक्षेपो नाम

प्रथमो विमर्शः ।

अथ द्वितीयो विमर्शः ।

इह खलु द्विविधमनौचित्यमुक्तम् अर्धविषयं शब्दविषयं चेति । तत्र विभावानुभावव्यभिचारिणामयथायथं रसेषु यो विनियोगस्तन्मात्रलक्षणमेकमन्तरङ्गाद्यैरेवोक्तमिति नेह प्रतन्यते । अपरं पुनर्वहिरङ्गं बहुप्रकारं सम्भवति तद्यथा — विधेयाविमर्शः, प्रक्रमभेदः, क्रमभेदः, पौनरुक्त्यं, वाच्यावचनं चेति । दुःश्रवत्वमपि वृत्तस्य शब्दानौचित्यमेव, तस्याप्यनुप्रासादेरिव रसानुगुण्येन प्रवृत्तेरिष्टत्वात् । केवलं वाचकत्वाश्रयमेतन्न भवतीति न तजुल्यकक्ष्यतयोपात्तम् । एतस्य च विवक्षितरसादिप्रतीतिविघ्नविधायित्वं नाम सामान्यलक्षणम् । अन्तरङ्गाद्यैरेवोक्तमिति साक्षात् पारम्पर्येण च रसभङ्गहेतुत्वादिएः । त एते विधेयाविमर्शादयो दोषा इत्युच्यन्ते । तानिदानीमखिलान् खला इव व्याख्यास्यामः ।

मुग्धः किं किमसभ्य एष भजते मात्सर्यमौनं नु किं

पृष्टो न प्रतिवक्ति यः किल जनस्तत्रेति सम्भावयेत् ।

छात्राभ्यर्थनया ततोऽद्य सहसैवोत्सृज्य मार्गं सतां

पौरोभाग्यमभाग्यभाजनजनासेव्यं मयाङ्गीकृतम् ॥ १ ॥

स्वकृतिष्वयन्त्रितः कथमनुशिष्यादन्यमयामिति न वाच्यम् ।

वारयति भिषगपथ्यादितरान् स्वयमाचरन्नपि तत् ॥ २ ॥

इति । तत्र विधेयाविमर्शो यथा —

‘संरम्भः करिकीटमेघशकलोद्देशेन सिंहस्य यः

सर्वस्थैर्वै स जातिमात्रनियतो हेवाकलेशः किल ।

इत्याशाद्विरदक्षयाम्बुदघटावन्धेऽप्यसंरब्धवान्

“ योऽसौ कुत्र चमल्लृतेरतिशयं यात्वम्बिकाकेसरी ॥”

अत्र ह्यसंरब्धवानिति नञ्समासस्तावदनुपपन्नः । तस्य हि पर्युदास एव विषयः ।
तत्रैव विशेषणत्वान्नञः सुवन्तेनोत्तरपदेन सम्बन्धोपपत्तेः । तदुक्तम् —

“ प्रधानत्वं विधेर्यत्र प्रतिषेधेऽप्रधानता ।

पर्युदासः स विज्ञेयो यत्रोत्तरपदेन नञ् ॥”

इति । यथा —

“जुगोपात्मानमत्रस्तो भेजे धर्ममनातुरः ।

अगृध्नुरादृष्टे सोऽर्थममक्तः सुखमन्वभृत् ॥”

न प्रसज्यप्रतिषेधः, तस्य तद्विपरीतत्वात् । तदुक्तम् —

“अप्राधान्यं विधेर्यत्र प्रतिषेधे प्रधानता ।

प्रसज्यप्रतिषेधोऽसौ क्रियया सह यत्र नञ् ॥”

इति । यथा —

“नवजलधरः सन्नद्धोऽयं न दृप्तनिशाचरः

सुरधनुरिदं दूराकृष्टं न नाम शरासनम् ।

अयमपि पटुर्धारासारो न बाणपरम्परा

कनकनिकपक्षिग्धा विद्युत् प्रिया न मगोर्वशी” ॥

इह च पर्युदासाश्रयणमसङ्गतम् अर्थस्यायुक्तत्वप्रसङ्गात् । संरब्धवत्प्रतिषेधो
ह्यत्राभिमतः नासंरब्धवाद्बिधिः तत्रैव क्रियांशप्रतिषेधावगतौ नञः क्रियाभिस-
म्बन्धोपपत्तेः । न चासौ प्रतीयते शुष्णीभूतसंरम्भनिषेधस्यार्थान्तरस्यैव संरब्धवत्स-
दृशस्य विधौ प्रतीतेः । न च तत्प्रतीतौ विवक्षितार्थसिद्धिः काचित् । तत्सिद्धि-
पक्षे च समासानुपपत्तिः नञर्थस्य विधीयमानतया प्राधान्यादुत्तरपदार्थस्य चा-
नूद्यमानतया तद्विपर्ययात् समासे च सत्यस्य विध्यनुवादभावस्यास्तमयप्रसङ्गात् ।
यत्र तु विपर्ययस्तत्र समासो भवत्येव । यथा —

“काव्यार्थतत्त्वावगमो न वृद्धाराधनं विना ।

अनिष्टवान् राजसूयं कः स्वर्गं मुस्यमश्नुते” ॥

इति ।

क्रियाकर्त्रंशभागर्थो वाक्येऽपीदो नञा यदि ।

क्रियांश एवापीदोः स्याद्विष्टवानिति वत् तदा ॥ ३ ॥

अकुम्भकार इतिवद् वृत्तौ तु स्याद्विपर्ययः ।

इत्येप नियमोऽर्थस्य शब्दशक्तिस्वभावतः ॥ ४ ॥

इत्यन्तरश्लोकौ । तत्रापि केचिद्यामोहात् समासमाद्रियन्ते । यथा —

‘ननु साधु कृतं प्रजामृजा शशिकान्तेषु मनो न कुर्वता ।

न हि चेतनतामवाप्य ते विरमेयुर्गलितेन केवलम् ॥’

यथा वा — ‘गृहीतं येनासीः परिभवभयान्नोचितमपि’ इति । नन्वश्राद्धभोजीत्यत्र प्रसज्यप्रतिषेधेऽपि यथा समास इष्यते तद्वदिहापि भविष्यति । संरब्धवन्निषेधश्च प्रतिपत्स्यते नासंरब्धवद्विधिरिति प्रसज्यप्रतिषेध एवायमस्तु किं पर्युदासाश्रयणेन । नैवं शक्यं, यतो न तावदत्र नञः श्राद्धेनोत्तरपदार्थेनाभिसम्बन्धः कश्चित् प्रतीयते, अपि तु विशेष्यतया प्राधान्येन तद्ग्राह्यर्थेनैव । तत्रापि कर्त्रश्च एव प्रधानं न क्रियांशः । श्राद्धभोजनशीलो ह्यतः कर्ता प्रतीयते न तद्भोजनमात्रं कर्तरि णिनेर्विधानात् । ततस्तदभिसम्बन्ध एव शाब्दो न क्रियाभिसम्बन्धः । स हि सामर्थ्यादवसीयते, तदुपादानमन्तरेण कर्तृत्वानुपपत्तेः । तच्छ्रवणमात्रविप्रलम्भकृतश्चायं प्रसज्यप्रतिषेधभ्रमः, न पुनराडास्येन तत्र तद्रूपता नाम काचित् सम्भवति । सा हि वाक्यादेवावसीयते न वृत्तेः तयोः सिद्धसाध्यार्थनिष्ठतया भिन्नार्थत्वाद् इति भवितव्यमेव तत्र समासेन । एवमसूर्यपश्यादिष्वपि द्रष्टव्यम् । इह तु प्रतिषेधस्य प्राधान्यविवक्षा, न विधेः । तत् क्रोऽवकाशः समासस्य । यथा —

‘भुङ्क्ते सदा श्राद्धमयं परांश्चोपतापयोदित्ययथार्थमेव ।

सम्यक् स्वभावोऽवगतोऽस्य यावन्न श्राद्धभोजी न परोपतापी’ ॥

इत्यत्र । अत्र हि प्रतीयमानसत्तादिक्रियासमन्वयो नञर्थस्य प्राधान्येन प्रतीयते । न तु तद्विशिष्टस्योत्तरपदार्थस्य विधिरित्येव एव प्रसज्यप्रतिषेधविषयो युक्तो नान्यः । अन्यथात्रापि समासवैशसोपगमप्रसङ्गः पूर्ववद् दुर्निवारः स्याद् विशेषाभावात् । तस्मादस्य नञो विधेयार्थनिष्ठतया प्रधानस्थानूद्यमानार्थपरतया तद्विपरीतवृत्तिना संरब्धवत्पदेन सदाचारनिरतस्येव पतितेन वृत्तिर्विद्वद्धिर्नेष्यत एवेति स्थितम् ।

नञर्थस्य विधेयत्वे निषेधस्य विपर्यये ।

समासो नेष्यतेऽर्थस्य विपर्यासप्रसङ्गतः ॥ ५ ॥

इति सङ्ग्रहश्लोकः । किञ्च योऽसावित्यत्र यदः केवलस्यैव प्रयोगोऽनुपपन्नः । यत्र

यत्तदोरेकतरनिर्देशेनोपक्रमस्तत्र तत्प्रत्यवमर्शना तदितरेणोपसंहारो न्याय्यः तयो-
रप्यनुवाद्यविधेयार्थत्वेनेष्टत्वात् तयोश्च परस्परापेक्षया सम्बन्धस्य नित्यत्वात् । अत
एवाहुः—'यत्तदोर्नित्यमगिसम्बन्ध' इति । स चायमनयोरुपक्रमोपसंहारो द्विविधः
शाब्दश्चार्थश्चेति । तत्रोभयोरुपादाने सति शाब्दः यथा—

'यदुवाच न तन्मिथ्या यद् ददौ न जहार तत्' ।

यथा च—

'स दुर्मेतिः श्रेयासि यस्य नादरः स पूज्यकर्मा सुहृदां शृणोति यः' ।

* इति । एकतरस्योपादाने सत्यार्थः तदितरस्यार्थसामर्थ्येनाक्षेपात् । तत्र तदः केव-
लस्योपादाने सत्यार्थस्त्रिविधः प्रसिद्धानुभूतप्रकान्तवस्तुविषयतयोपकल्पितसन्निधिना
यदा तस्याभिसम्बन्धात् । तत्र प्रसिद्धार्थविषयो यथा—

'द्वयं गतं सम्प्रति शोचनीयतां समागमप्रार्थनया कपालिनः ।

कला च सा कान्तिमती कलावतस्त्वमस्य लोकस्य च नेत्रकौमुदी' ॥

अनुभूतविषयो यथा— 'ते लोचने प्रतिदिशं विधुरे क्षिपन्ती'ति । तथा—

'तद्वक्त्रं यदि मुद्रिता शशिकथा तचेत् स्मितं का मुधा

सा दृष्टिर्यदि हारितं कुवलयैस्ताश्चेद्दिरो धिङ् मधु ।

सा चेत् कान्तिरतन्त्रमेव कनकं किं वा बहु ब्रूमहे

यत्सत्यं पुनरुक्तवस्तुविमुखः सर्गक्रमो वेधसः' ॥

प्रकान्तविषयो यथा—

'कातर्यं केवला नीतिः शौर्यं श्वापदचेष्टितम् ।

अतः सिद्धिं समेताभ्यामुभाभ्यामन्वियेष सः' ॥

केचित् पुनरुपात्तवस्तुविषयतयोपकल्पितयोर्द्वयोरप्याक्षेपादस्य चतुर्थमपि प्रकारमि-
च्छन्ति । यथा—

'ये नाम केचिदिह नः प्रथयन्त्यवज्ञां

जानन्ति ते किमपि तान् प्रति नैप यतः ।

उत्पत्स्यते मम तु कोऽपि समानधर्मा

फालो ह्ययं निरवधिर्विपुला च पृथ्वी' ॥

अत्र स कोऽप्युत्पत्स्यते यं प्रति यतो मे सफलीभविष्यतीत्युभयोरपि तयोरर्था-
दाक्षेपः ।

यश्चैकवाक्ये कर्तृत्वेनोक्तो यश्चेदमादिभिः ।
 तच्छब्देन परामर्शो न तयोरुपपद्यते ॥ ६ ॥
 यतोऽध्यक्षायमाणोऽर्थः स तेभ्यः प्रतिपद्यते ।
 न चासौ तत्परामर्शाहिष्णुरसमन्वयात् ॥ ७ ॥

तद्यथा —

“स वः शशिकलामौलिस्तादात्म्यायोपकल्पताम् ।

द्वैतबुद्धिमपात्येमां सा हि सर्वापदां पदम् ॥”

अत्रैवैमामित्यत्रैतददसोः प्रयोगे तयोरप्येतदेवोदाहरणं द्रष्टव्यम् । अत्र चैका-
 ल्यायेति एषा हि विपदां पदमिति च पाठौ पठितव्यौ । यदः पुनरार्थो द्विप्र-
 कारः सम्भवति प्रकान्तवस्तुकल्पिततत्कर्मादिविषयेण तदा तस्याभिसम्बन्धात्
 यथा ‘यं सर्वशैल’ इत्यादौ ‘स हिमालयोऽस्ती’ति । यथा च ‘आत्मा जानाति यत्
 पापं माता जानाति यत् पिता’ इत्यादौ तदात्मा जानातीत्यर्थावगतेः ।

“यत् तद्वर्जितमत्युग्रं क्षात्रं तेजोऽस्य भूपतेः ।

दीव्यताक्षैस्तदानेन नूनं तदपि हारितम् ॥”

इत्यादौ च यद्यपि तदो द्विरुपादानं सङ्घञ्च यदस्तथापि तत्र यथोक्तसम्बन्धद्वै-
 विध्यानतिवृत्तिः । तथा हि यदः प्रकंस्यमानविषयेण तदपीत्यनेन तदाभिसम्बन्धा-
 च्छाब्दः । यत्तदित्यस्य तु तदः प्रतिद्वैतेर्जोनिष्ठतयोपकल्पितेन यदाभिसम्बन्धादा-
 र्थः । एवञ्च योऽयमिह ‘योऽसावि’त्यत्र यदः केवलस्यैव प्रयोगः स केनाभिसम्बन्धयतां
 न अत्र मुक्तके तदाभिसम्बन्धसहः प्रकान्तः कश्चिदर्थः सम्भवति यदाभिसम्बन्धोऽस्य
 परिकल्प्येत । न च प्रकंस्यमानाम्बिकाकेसरिविषयोपकल्पितेन तदास्याभिसम्बन्धः
 सम्भवी तदुपादान एव तत्सम्बन्धप्रतीतिदर्शनात् । इतरथा ‘यत्कोपामौ शल-
 भतां लेभे कामः शिवोऽवता’दित्यत्रापि शिवविषयतयोपकल्पितेन तदा तत्सम्ब-
 न्धप्रतीतौ सङ्गतार्थतैव स्याद् इत्युक्त एवायं यदः प्रयोगः ।

“मीलितं यदभिरामताधिके साधु चन्द्रमासि पुष्करैः कृतम् ।

उद्यता जग्निर्न काग्निर्नामुखे तेन साहसमनुष्ठितं पुनः ॥”

इत्यत्र तु पादयोः प्रमादजः पौर्वापर्यविपर्यय एषाद्युक्तो द्रष्टव्यः, न यदो यथोक्त-
 विषयातिक्रमः । ननु केनेदमुक्तं यदः केवलस्यैवात्र प्रयोगो न तत्र इति यावता
 तदभिन्नार्थोऽत्रादृशब्दः प्रयुक्त एवासाविति । अतश्च तदपेक्षया वाक्यार्थविश्वा-
 न्तेर्न कश्चिदुक्तदोषावकाशः । साधो ! दुराशैपा । तस्य तदभिन्नार्थत्वासिद्धेः ।

तस्मिन् हि प्रतीतेनिराकाङ्क्षतैव स्यात् न तु विवादः यथा — 'न केवलं यो महतोऽपभापते शृणोति तस्मादपि यः स पापभाग्' इत्यत्र । किञ्च तदभिन्नार्थत्वेऽस्योपगम्यमाने

“असौ मरुच्चुम्बितचारुकेसरः प्रसन्नताराधिपमण्डलाग्रणीः ।

वियुक्तरामातुरदृष्टिवीक्षितो वसन्तकालो हनुमानिवागतः ॥”

इत्यत्र मुक्तके यच्छब्दपरामर्शपेक्षा प्रसज्येत तस्य यथोक्तवस्तुविषयत्वात्सम्भवात् ।

“यस्य प्रकोपशिखिना परिदीपितोऽभू-

दुत्फुल्लकिशुकतरुप्रतिमो मनोभूः ।

योऽसौ जगद्भ्रयलयास्थितिसर्गहेतुः

पायात् स वः शशिकलाकलितावतंसः ॥”

इत्यत्र च तच्छब्दपरामर्शस्य पौनरुक्त्यं स्यात् । कथं तर्हि यत्तदोर्विषये कविभिरिदमेतददःप्रभृतयः शब्दाः प्रयुक्ताः प्रयुज्यन्ते च । न च ह्यसति पर्यायत्वे तस्मिन्नेवार्थे पदान्तरप्रयोगमाद्रियन्ते स्वस्थचेतस इति प्रयोगप्रवाहप्रामाण्यादेषां तदभिन्नार्थता परिकल्प्यते । न हि तन्मध्येण शब्दानां तदर्थनिश्चयनिबन्धनमन्यत् किञ्चिदुत्पश्यामः । अत्रोच्यते । उक्तनयेन तावत् तेषां तदभिन्नार्थतानुपपत्तिरुपादितैव । यदि तु तांमपहुत्य गतानुगतिकतया

“योऽविकल्पमिदमर्थमण्डलं पश्यतीश । निखिलं भवद्गुः ।

स्वात्मपक्षपरिपूरिते जगत्स्य नित्यसुखिनः कुतो भयम् ॥”

इति 'स्मृतिभूस्मृतिभूर्विहितो येनासौ रक्षतात् क्षताद्युन्मान्' इत्यादिप्रयोगदर्शनमात्रानुरोधेन तेषां सा परिकल्प्यते तर्हि यथादर्शनं व्यवहितानामेव अव्यवहितत्वे वा भिन्नविकल्पाणामेव सा परिकल्प्यताम् । इतरथा तु तेषां तत्परिकल्पनमन्याप्यमेव । तत्र हि प्रस्युत सा तयोस्तदितरपरामर्शव्यपेक्षा सुतरामुन्मज्जति यथा 'यदेतच्चन्द्रान्तर्जलदलबलीलां वितनुते तदाचष्टे लोकः' इति 'सोऽयं पटः श्याम्' इति प्रकाशस्त्वया पुरस्तादुपयाचितो य' इत्यादौ च । न चासाविहावदयं प्रबोक्तव्यः सन् प्रयुक्त इति तदवस्थ एव दोषावकाशः । तस्मादपेतप्रकान्तसम्बन्धसहायस्यास्य यदोऽनुपपन्नप्रकस्यमानवस्तुसमन्वयस्यैकाकिनः सार्थग्रहणस्येव तपस्विनः पथिकस्य सन्मागोपदेशदेशिकं तच्छब्दाध्याहारमेवैकं शरणमन्तरेण नाप-

रोऽभिमतार्थसङ्गमोपायः सम्भवति । स चैवंविधेषु सूक्तिरत्नेषु कलङ्कायमानो मनागपि न काव्यमाणिक्यवैकटिकानां सचेतसां मनांस्यावर्जयितुमलमिति ।

अनुक्तैव परामृश्यं प्रयोगो यत्र यत्तदोः ।

निरन्तरः पुनस्तत्र तयोरुक्तिर्न दुष्यति ॥ ८ ॥

तयोर्निरन्तरोपात्तेष्विदमेतददस्सु च ।

तयोस्तेषां च नापेक्षा तेष्वसत्स्विव शाम्यति ॥ ९ ॥

उदाहरणजातं यत् तत्साङ्कर्यसमुद्भवम् ।

तस्य दिव्यात्रमस्माभिरुक्तं विस्तरभीरुभिः ॥ १० ॥

इति सङ्ग्रहश्लोकाः । अपि च अम्बिकाकेसरीत्यत्र पष्ठीसमासो नोपपद्यते यतः सर्वेषामेव समासानां तावत् प्रायेण विशेषणविशेष्याभिधायिपदोपराचितशरित्वं नाम सामान्यं लक्षणमाचक्षिरे विचक्षणाः । इतरथा तेषां समर्थतानुपपत्तेः । स च विशेषणविशेष्यभावो द्विधैव सम्भवति । समानाधिकरणो व्यधिकरणश्चेति । तत्राद्यः कर्मधारयस्य विषयः । यत्र तु द्वे बहूनि वा पदान्यन्यस्य पदस्यार्थे विशेषणभावं भजन्ते सा बहुव्रीहेः सरणिः । तत्रैव यदा सङ्ख्यायाः प्रतिषेधस्य च विशेषणभावो भवेत् तदा स द्विगोर्नञ्समासस्य च विषयः । द्वितीयः प्रकारः कारकाणां सम्बन्धस्य च विशेषणत्वाद् बहुविधः । स तत्पुरुषस्य पन्थाः । तत्रापि यदाव्ययार्थस्य विशेष्यता स्यात् तदासावव्ययीभावस्य मार्गः । तदेवमेषां समासानां विशेषणविशेष्योभयांशसंस्पर्शित्वेऽपि यदा विशेषणांशः स्वाश्रयोत्कर्षाधानमुखेन वाक्यार्थचमत्कारकारणतया प्राधान्येन विवक्षितो विधेयधुरामधिरोहेद् इतरस्त्वनूद्यमानकल्पतया न्यग्भावमेव भजेत् तदासौ न वृत्तेर्विषयो भवितुमर्हति । तस्यां हि स प्रधानेतरभावस्तयोरस्तमियादित्युक्तम् । तच्चैतद्विशेषणमेकमनेकं वास्तु न तयोर्विशेषः कश्चित् । ननु च विशेषणत्वमवच्छेदकत्वाद् गुणभावः विधेयत्वं च विवक्षितत्वात् प्राधान्यं तत्कथमनयोर्भावाभावयोरिवाभ्यामन्यं विरोधादेकत्र समावेश उपपद्यते येनैकत्र नियमेन समासो निषिध्येत अन्यत्र चोपकल्प्येत । नैष दोषः । विरोधस्योभयवस्तुनिष्ठत्वात् शीतोष्णादिवत् । न चेह वस्तुत्वमुभयोः सम्भवति एकस्यैव वास्तवत्वाद् । अन्यस्य च वैचक्षिकत्वेन विपर्ययात् । न च वस्तुत्वस्तुनोर्विरोधः । न हि सत्यहस्तितनः कल्पनाकेसरिणश्च कश्चिदन्योन्यं विरोधमवगच्छति । फलभेदस्त्वनयोर्निर्विवाद एव । एकस्य हि सकलजगद्गम्यः शाब्दिकैकाविषयः पदार्थसम्बन्धमात्रम् । अपरस्य पुनः कतिपयसहृदयसंवेदनीयः सन्

कर्वानामेव गोचरो वाक्यार्थचमत्कारातिशय इति । अत्र क्रमेणोदाहरणानि । तत्र कर्मधारये यथा—

“उत्तिष्ठन्त्या रतान्ते भरमुरगपत्ता पाणिनैकेन कृत्वा
धृत्वा चान्येन वासो विगलितकवरीभारमसे वहन्त्याः ।

भूयस्तत्कालकान्तिद्विगुणितसुरतप्रातिना शौरिणा वः

शय्यामालिङ्ग्य नीतं वपुरलसलसद्बाहु लक्ष्म्याः पुनातु ॥”

इत्यत्र विगलितकवरीभारस्त्वमलसलसद्बाहुत्वं चांसवपुषोर्विशोषणे रतेरुद्दीपनवि-
भावतापादनेन वाक्यार्थस्य कामपि कमनीयतामावहति इति प्राधान्येन विवक्षित-
त्वाद् न ताभ्यां सह समासे कविना न्यग्भावं गमिति । यथा चात्रैव तत्कालका-
न्तिद्विगुणितसुरतप्रातित्वं हेतुभावगर्भ विज्ञेयं शौरैरुचिताचरणलक्षणमतिशय-
मादधद्विधेयनया प्राधान्येन विवक्षितमिति न तेन सह समासे निर्मालितम् ।

पदमेकमनेकं वा यद्विधेयार्थतां गतम् ।

न तत्समासमन्येन न चाप्यन्योन्यमर्हति ॥ ११ ॥

तत्रैकमुदाहृतमेव । अनेकं यथा—

“अवन्तिनाभोऽप्रमुदमवाहुर्विशालवभारस्तनुवृक्षमध्यः ।

आरोन्त्य चक्रभ्रममुष्णतेजास्त्वष्ट्रेव यलोद्भिखितो विभाति ॥”

इति । यथा च—

“विद्वान् दारसखः परं परिणतो नीवारमुष्टिपचः

सत्यज्ञाननिधिर्दधत् प्रहरणं होमार्जुनाहेतुतः ।

रे दुःशत्रिय ! किं स्वया गम पिता शान्तं मया पुत्रवान्

नीतः कीर्त्त्यवशेषतां तदिह ते धिग्धिग् सहसं भुजान् ॥”

इति । यथा वा—

“राज्ञो मानधनस्य कार्मुकभृतो दुर्योधनस्याग्रतः

प्रत्यक्षं कुरुबान्धवस्य मियनः कर्णस्य शल्यस्य च ।

पीतं तस्य मयाद्य पाण्डववधूकेनाभ्यराकर्षिणः

क्लोष्णं जीवत एव तीक्ष्णकरजलुष्णादिमृग् वक्षसः ॥”

यथा च—

“हे हस्त ! दक्षिण ! मृतस्य शिशोर्द्विजस्य

जीवातये विरुज शूद्रमुनौ रूपानम् ।

रामस्य पाणिरसि निर्भरगर्भस्त्रि-

सीताविवासनपटोः करुणा कुतस्ते ॥”

“एवमङ्गराज ! सेनापते ! राजवल्लभ ! द्रोणापहासिन् ! रक्ष भीमाद् दुःशासनम्”
इत्यादौ द्रष्टव्यम् । विध्यनुवादभावोऽपि वक्ष्यमाणनयेन विशेषणविशेष्यभावतुल्य-
फल इति तत्रापि तद्वदेव समासाभावोऽवगन्तव्यः । यथा —

“चापाचार्यस्त्रिपुरविजयी कार्तिकेयो विजयः

शस्त्रव्यस्तः सदनमुदधिभूरियं हन्तकारः ।

अस्त्यैवैतत् किमु कृतवता रेणुकाकण्ठबाधां

वद्धस्पर्धस्तव परशुना लज्जते चन्द्रहासः ॥”

इति । प्रत्युदाहरणं यथा —

“तं कृपामृदुरवेक्ष्य भार्गवं राघवः स्खलितवीर्यमात्मनि ।

स्वञ्च संहितममोघसायकं व्याजहार हरसूनुसन्निभः ॥”

इति । तत्राप्यमोघमाशुगमिति युक्तः पाठः । यथा वा —

“स्रस्तान्नितम्बादवलम्बमाना पुनः नूनः केसरपुष्पकाञ्चीम् ।

न्यासीकृतां स्थानविदा स्मरेण द्वितीयमौर्वीमिव कार्मुकस्य ॥”

इति । अत्र मौर्वी द्वितीयामिति युक्तः पाठः । न चैवं वृत्तभङ्गाशङ्का फार्या । तस्य
श्रव्यतामात्रलक्षणत्वात् । तदपेक्षयैव वसन्ततिलकादाविव गुर्वन्ततानियमस्य सक-
र्णकैरत्राप्यनादृतत्वात् । अत एव यमकानुप्रासयोरिव वृत्तस्यापि शब्दालङ्कारत्व-
मुपगतमस्माभिः । यथा च —

“कारणगुणानुवृत्त्या द्वौ ज्ञाने तपसि चातिशयमाप्सौ ।

व्यासः पाराशर्यः स च रामो जामदग्न्य इह ॥”

इति । ननु यदा विशेषणविशेष्ययोर्विध्यनुवादभावो नाभिमतस्तदा स्वरूपमात्रवि-
वक्षायां नीलोत्पलादिवदत्रापि समासः प्रसज्येत न चेप्यत इत्यत्र हेतुर्वाच्यः । उ-
च्यते । पाराशर्यत्वाद्यसाधारणविशेषणसामर्थ्यावसिता व्यासादय इति तेषां पर्या-
यरूपत्वात् प्रयोग एव तावदनुपपन्नः किं पुनः समास इति पर्यायत्वमात्रं तद-
भावे हेतुर्नान्यः । तद्यथा —

“शशाङ्कशेखरः शम्भुः पद्मजन्मा पितामहः” इत्यत्र ।

एवं तक्षकरा इत्यादाववगन्तव्यम् ।

लोहितस्तक्षक इति समासोऽत्रापि नेप्यते ।

लौहित्यस्य विधायुक्तन्यायात्तस्याप्रवृत्तितः ॥ १२ ॥

स्वरूपमात्रस्योक्तौ तु लौहित्याव्यभिचारतः ।

उष्णोऽग्निरिति वत् पक्षो न चास्त्यन्यस्तदत्यये ॥ १३ ॥

इत्यन्तरश्लोकौ । बहुव्रीहौ यथा —

“येन स्थलीकृतो विन्ध्यो येनाचान्तः पयोनिधिः ।

वातापिस्तापितो येन स मुनिः श्रेयसेऽस्तु वः ॥”

इति । अत्र विन्ध्यादिविषयत्वेन स्थलीकरणादि यद्विशेषणतयोपाचं तत्तत्कर्मकर्तुर्बु-
नेरतिदुष्करकारितया कमपि अभावप्रकर्षणवद्योतयति विन्ध्यस्य प्रतिदिवससमुद्गा-
याच्छादितार्कप्रकाशस्य जगदान्ध्यविधायित्वात् पयोनिधेरगाधत्वादपारत्वाच्च वा-
तापेः स्वमायापरिग्रहमस्तसमस्तलोकत्वात् । ततस्तत् प्राधान्येन विवक्षितमिति न
तैः सह समासे निर्जीर्वाकृतं । प्रत्युदाहरणं यथा —

“यः स्थलीकृतविन्ध्याद्रिराचान्तापारवारिधिः ।

यश्च तापितवातापिः स मुनिः श्रेयसेऽस्तु वः ॥”

इति । केचित् पुनरनयोरुदाहरणप्रत्युदाहरणयोरर्थस्योत्कर्षापकर्षप्रतीतिभेदो न क-
श्चिदुपलक्ष्यत इति मन्यन्ते । त इदं प्रष्टव्याः । किं सर्वेष्वेव समासेऽप्यियं तदप्र-
तीतिः उत बहुव्रीहावेवायं शाप इति । तत्र यदि सर्वेष्वेवेत्यभ्युपगमस्तर्हि सह-
दयाः साक्षिणः पृच्छन्तां वयं तावन्महदन्तरमेतयोः प्रतीत्योः पश्यामः ।
अथ बहुव्रीहावेवेत्युच्यते । तदयुक्तम् । न हि प्रतीतिभेदेहेतौ प्रतीतिसामर्थ्यं सत्य-
कस्मात् तदमम्भवो भणितुं न्याय्यः । एवं हि शित्यादिसामग्र्यामाविकलायामस्कु-
रादिकार्योत्पादाभावाभ्युपगमोऽपि प्रसज्येतेति सर्वत्रैवायं प्रतीतिभेदोऽभ्युपगन्तव्यः ।
नैव वा कुत्रचित् । न पुनरिदमर्थजरतीयं लभ्यते । इह वा प्रतीतिवैचित्र्यं स्पष्ट-
त्तरमवधारयतु मतिमान् । यत्र निरुदाभावाभिहितस्यैव पदार्थानामुपनिबन्ध-
स्तत्रापि हि प्रधानेतरभावविवक्षानिबन्धनैः समासस्य भावाभावावुपगतावेव ।
यथा —

“सूर्याचन्द्रमसौ यस्य मातामहापितामहौ ।

स्वयं वृतः पतिर्द्वाभ्यामुर्बुदया च भुवा च यः ॥”

इति । अत्र हि त्रैलोक्यैकालङ्कारभूतौ चराचरस्य जगतो जीवितायमानौ मग-

वन्तौ सूर्याचन्द्रमसौ प्रसिद्धावनूय यन्मातामङ्गपितामहभावो विहितस्ततोऽस्य पु-
रुरवसस्तौ लोकोत्तराभिजनजनितं महिमानं कामपि काष्ठामधिरोपयतः यतो वि-
शेषणविशेष्यभावाभिहितेनैव न्यायेनात्राप्यनूद्यमानगतोऽतिशयो विधीयमाना हारस-
ङ्क्रमणक्रमेण तत्सम्बन्धिनः पर्यवस्यति । तयोर्हि स्वरूपमात्रं भिन्नं फलं पुनः
पारम्पर्येण वाक्यार्थोत्कर्षलक्षणमविलक्षणमिति प्राधान्येन विवक्षितत्वात् न तौ
ताभ्यां सह समासे भ्लानिमानौ । इह च

“जनको जनको यस्या या तातस्योचिता दधूः ।

आर्यस्य गृहिणी या च स्तुतिस्तस्यास्त्रपास्पदम् ॥”

इति । द्विगोर्यथा —

“उपपन्नं ननु शिवं सप्तस्वप्नेषु यस्य मे ।

देवीनां मानुषीणां च प्रतिकर्ता त्वमापदाम् ॥”

इति । अत्र हि संख्यायाः संख्येयेष्वङ्गेषु निरवशेषताप्रतिपत्तिफलमतिशयमादधा-
नायाः प्राधान्येन विवक्षा । तत एव हि तेषु द्विविधापत्प्रतीकारेण राज्ञः शिवोप-
पत्तिं परिपुष्यतीति तस्यास्तैः नह मगासो न विहितः । यथा च —

“निमहात् स्वपुरातानां वधाच्च धनदानुजः ।

रामेण निहितं मेने पदं दशसु मूर्धसु ॥”

इति । प्रत्युदाहरणमेतदेयोदाहरणं कृतसमासवैशसं द्रष्टव्यम् । नन्वसगासोदाहरणं
यथा — “नवजलधरः सन्नद्धोऽयं न दृप्तनिशाचर” इत्येवमादि पूर्वमेवोपदर्शित-
मुपपादितं च । प्रत्युदाहरणं यथा —

“वाच्यवैचिध्यरचनाचारु वाचस्पतेरपि ।

दुर्वचं वचनं तेन बहु तत्राप्यनुक्तवान् ॥”

इति । तत्पुरुषे कर्तुर्यथा —

“देशः सोऽयमरातिशोणितजलैर्यग्भिन् हृदाः पूरिताः

क्षत्रादेव तथाविधः परिभवस्तातस्य केशग्रहः ।

तान्येवाहितशस्त्रघस्मरगुरुष्वस्त्राणि भासन्ति मे

यद् रामेण कृतं तदेव कुरुते द्रोणात्मजः क्रोधनः ॥”

इति । अत्र रामेणेति रामस्य कर्तृभावेन करणं प्रति यद्विशेषणत्वं तन् तस्य दा-
रुणतातिरेकात्मकमुत्कर्ष रौद्ररमपरिपोषणव्ययनायनं समस्यति तस्य निरनिशय-
शीर्षशालित्वेन पारतरनेर्घृण्यनिगतया च प्रेमिद्वेः । तेन तत्राप्राधान्यात् विवेक्येण

सह समासे गुणतां नीतम् । कर्त्रादीनां कारकाणामनेकेषां समशीर्षिकया विशेषण-
भावेन यदुपादानं स द्वन्द्वस्य विषय इति तत्सम्बन्धनिरूपणावसर एव तेषां प्राधा-
न्यमप्राधान्यं चाभिधास्यत इति न तदुदाहरणमिह प्रदर्शितम् । नापि विध्यनु-
यादभावोदाहरणं तस्य विशेषणविशेष्यभावतुल्यफलतया तत्समानवृत्तान्तत्वाप-
पादनात् । प्रत्युदाहरणं यथा — 'यस्यावमस्य गुरुदत्तमिदं कुठारं डिम्भोऽपि राम
इति नाम पदस्य हर्त्ता' इति । कर्मणो यथा —

“कृतककुपितैर्वाप्याम्भोभिः सदैव्यविलोकितै-

र्वनमसि गता यस्य प्रीत्या धृतापि तथाम्बया ।

नवजलधरदयामाः पदयन् दिशो भवतीं विना

काठिनहृदयो जीवत्येव प्रिये ! स तव प्रियः ॥”

इति । अत्र वनमिति यद् गमनक्रियायाः सीताविशेषणभूतायाः कर्मभावेन विशेष-
णं तन् तस्या रामप्रीतिप्रकर्षयुक्ताया अन्यकुलमहिलादुर्लभं दुष्करकारित्वं नामो-
त्कर्षमर्पयति वनवासदुःखस्यातिकष्टत्वात् । स चोत्करो रामस्य रतेरुद्दीपनतां प्रति-
पद्यत इति प्रधानं न गतेत्यनेन सह समासे तिरस्कृतम् । यथा च—'गुर्वर्धमर्धो
श्रुतपारदृश्वा रघोः सकाशादनवाप्य कामम्' इति । अत्र गुर्वर्धमित्यर्थिनोऽर्धन-
क्रियामुखेन यद्विशेषणं तद् तस्य भाष्यतातिशयाधानद्वारेण रघोरुत्साहपरिपोषे
पर्यवस्यतीति प्राधान्येन विवक्षितवान्नार्थिना सह समासे सतामवगततां गमितम् ।
यथा च 'संवर्धितानां सुतानिर्विशेषम्' इति । प्रत्युदाहरणं यथा—'प्रदक्षिणाक्रिया-
तीतस्तस्याः फौपमजीजनः' इति 'तमभ्यनन्दन् प्रथमप्रबोधितः प्रजेश्वरः शासन-
हारिणा हरेः' इति यथाक्रमार्चितानामिति यथाकालप्रबोधिनामिति च । कर-
णस्य यथा—

“आलोकमार्गं सहसा व्रजन्त्या कयाचिदुद्वेष्टनवान्तमाल्यः ।

वन्धुं न सम्भावित एव तावत् करेण रुद्धोऽपि च केशहस्तः ॥”

इति । अत्र करेणेति यत् केशहस्तकर्मकस्य सम्भावितस्य रोधनस्य करणभावेन
विशेषणं तत् तस्याः कस्याधिग्रभसौमुक्चप्रहर्षप्रकर्षरूपमातिशयं प्रतिपाद्यद्वधु-
वरयो रूपसम्पदमसाधारणामिष्यनक्ति यदवलोकनव्यवधानाभावादिनां तावती-
मपि कालकलां विधायमानां गन्धमानयानया सततं स्वार्थिनेनैकेन करकमलेन रोधो-
ऽप्यस्य न कृतः । तेन तत् प्रभानामिति न रुद्ध इत्यनेन सह समासेऽस्तमुपनी-
तम् । यथा च—

“कर्तुमक्षमया मानं प्राणेशः प्रत्यभेदि यत् ।
सोऽयं साखि ! स्वहस्तेन समाकृष्टस्त्वयानलः ॥”

प्रत्युदाहरणं यथा—

“धात्रा स्वहस्तलिखितानि ललाटपट्टे
को वाक्षराणि परिमार्जयितुं समर्थः ॥”

इति । सम्प्रदानस्य यथा—

“पौलस्त्यः स्वयमेव याचत इति श्रुत्वा मनो मोदते
देयो नैप हरप्रसादपरशुस्तेनाधिकं ताम्यति ।
तद्वाच्यः स दशाननो मम गिरा दत्ता द्विजेभ्यो मही
तुभ्यं ब्रूहि रसातलत्रिदिवयोर्निर्जित्य किं दीयताम् ॥”

इति । अत्र द्विजेभ्य इति निर्जयपूर्वकस्य भार्गवकर्तृकस्य महीदानस्य सम्प्रदान-
त्वेन यद्विशेषणं तन्मह्याः पात्रसात्करणोत्कर्षमादधत् भार्गवशौर्यातिरेकस्य व्यञ्जनेन
दशाननस्य कोपोद्दीपनपर्यवसायि भवतीति प्राधान्येन विवक्षितत्वात् दत्तेत्यनेन
सह समासे कविना विच्छायाकृतम् । प्रत्युदाहरणमेतदेव पूर्ववद् द्रष्टव्यम् ।
अपादानस्य यथा—

“ताताज्जन्म वपुर्विलङ्घितवियत् क्रौर्यं कृतान्ताधिकं
शक्तिः कृत्स्नसुरासुरोष्मशमनी नीता तथोच्चैःपदम् ।
सर्वे वत्स ! तवातिशायि निधनं क्षुद्राणु यत् तापसात्
तेनाहं त्रपया शुचा च विवशः कृष्टां दशामागतः ॥”

अत्र तातादिति क्षुद्राणु यत्तापसादिति च ये जन्मनिधनयोरपादानभावेन विशेषणे ते
सातस्य पितामहपितामहतया महामुनेः पुलस्त्यस्यापत्यतया (च ?) क्षुद्रतापसस्य च
गणनानर्हतया तयोर्लुक्पर्पापकर्षद्वारेण तद्वतः कुम्भकर्णस्य कामपि कुलीनतां शौर्या-
पकर्षं चादधाने आतुर्दशाननस्य शोकत्रपापावकेन्धनभावेन परिणमत इति प्राधान्येन
विवक्षिते न ताभ्यां सह समासे गुणतां गामिते । प्रत्युदाहरणं यथा—अत्रैव ‘क्रौर्यं
कृतान्ताधिकम्’ इति । यथा च ‘आसमुद्रमितीशानामिति’ । अधिकरणः य यथा—

“तपस्विभिर्या मुचिरेण लभ्यते प्रयत्नतः सत्रिभिरिष्यते च या ।
प्रयान्ति तामाशुगतिं यशस्विनो रणाश्वमेधे पशुतामुपागताः ॥”

इति । अत्र रणाश्वमेध इति यत् पशुताया यशस्विकर्तृकोपगमकर्मभूताया अधिकरण-
भावेन विशेषणं तत् तस्या इतरपशुयैलक्षण्यलक्षणमातिशयमादधानं शूराणां सम-
-

मरणोत्साहमुद्दीपयतीति प्राधान्येन विवक्षितत्वात् तथा सह समासे समशीर्षिकतां नीतम् । यथा च —

“शैशवेऽभ्यस्तविद्यानां यौवने विषयैषिणाम् ।

वार्धके मुनिवृत्तीनां योगेनान्ते तनुत्यजाम् ॥”

इति । प्रत्युदाहरणं यथा —

“रेणुरक्तविलिप्ताङ्गो विकृतो व्रणभूषितः ।

कदा दुष्प्रत्यभिज्ञानो भवेयं रणभूषितः ॥”

इति । सम्बन्धस्य यथा —

“द्वयं गतं सम्प्रति शोचनीयतां समागमप्रार्थनया कपालिनः ।”

इति । अत्र कपालिन इति यत् समागमप्रार्थनायाः शोचनीयतागतां हेतुत्वेनोपात्तायाः सन्ध्विद्वारेण विशेषणं तत् तस्यास्तत्र यत् नामर्थ्यं तत् सुतरामुपबृंहयति तस्य सकलामङ्गलनिलयतः । निन्दिताचारानिरततया च दर्शनसम्भाषणादीनामपि प्रतिषिद्धत्वात् । अतो विधेयार्थतया प्राधान्येन विवक्षितं विशेष्येण सह समासे न प्रत्यवरीकृतम् । यथा च —

“जनको जनको यस्या या तातस्योचिता वधूः ।

आर्यस्य गृहिणी या च स्तुतिस्तस्यास्त्रपास्पदम् ॥”

इति । ‘स्कन्दस्य मातुः पयसां रक्तज्ञ’ इति । ‘कः क्षमेत तवानुज’ इति । प्रत्युदाहरणं यथा —

“पृथ्वि ! स्थिरो भव भुजङ्ग ! धारयैनां

त्वं कूर्मराज ! तदिदं द्वितयं दर्धाया ।

द्विजुञ्जराः ! कुरुत तत्रितये त्रिधापां

देवः करोति हरकार्मुकमाततज्यम् ॥”

इति । अत्र हि हरसम्बन्धनिबन्धनः कार्मुकस्य गौरवातिरेको दुरारोपता चेति तस्य विधेयतया प्राधान्यं न कार्मुकमात्रस्य, तच्च तस्य वृत्तावन्तरितं, तेन देवो धनुः पुररिवोर्विदधात्यविज्यमित्यत्र युक्तः पाठः । अस्मिन्श्च पाठे कल्पितार्थस्याप्रयुक्तस्य चाततज्यस्य प्रयोगपरिहाराद् गुणान्तरलाभ इति । यथा —

“किं लोभेन विलङ्घितं न भरतो येनैतदेवं कृतं

मात्रा खीलघुतां गता किमथवा मातैव मे मध्यमा ।

मिथ्यैतन्मम चिन्तितं द्वितयमप्यार्यानुजोऽसौ गुरु-

र्माता तातकलत्रमित्यनुचितं मन्ये विधात्रा कृतम् ॥”

अत्र ह्यार्यम्यानुज इति तातस्य कलत्रमित्युचितं वक्तुम् । यथा च —

“जयाशा यत्र चास्माकं प्रतिघातोत्थितार्चिषा ।

हरिचक्रेण तेनास्य कृण्ठे निष्क इवार्पितः ॥”

इति । अत्र हरेः सम्बन्धेन चक्रम्य जयाशास्पदत्वमिति हरेरेव प्राधान्यविवक्षा न चक्रमात्रस्य, तच्च तस्य समासेऽन्तमुपगतम् । विभक्त्यन्वयव्यतिरेकानुविधायिनी हि विशेषणानां विधेयतावगतिः । तत एव चैषां विशेष्ये प्रमाणान्तरमिद-
स्वोत्कर्षार्पकपर्षाधायिनां शाब्दे गुणभावेऽप्यार्थं प्राधान्यं विशेष्याणां च शाब्दे प्राधान्ये आर्थो गुणभावोऽनूद्गमानत्वादित्युक्तम् । वक्ष्यते च । एतदाचार्यस्याप्यनु-
मतमेवेति ज्ञायते । यदयं ‘वृषल्या कामुको’ ‘दास्या पुत्र’ इत्यादौ कामुकोदराको-
शादपकर्षप्रतिपत्तये समासेऽपि विभक्तेरलुप्तमाह । कुतस्तर्हि दासीपुत्र इत्यतः
पुत्रस्याक्रोशावगतिः न ह्यत्र विभक्तिरन्ति । को वा मन्यते । स्वरूपमात्रमेवातः पुत्रस्य
प्रतीयते नाक्रोश इति सूत्रारम्भप्रयोजनमेव चिन्त्यम् । समासे च विभक्तिलोपा-
न्नोत्कर्षार्पकपर्षावगतिरिति न तन्निबन्धना रमादिप्रतीतिरिति तदात्मनः काव्यम्याद्यं
विधेयाविमर्शो दोषतयोक्त इति । अव्ययीभावे यथा --

“सा दयितस्य समपिऽवस्थातुं नापि चलितुमुत्सहते ।

हीसाध्वसरसविवशा मृशति दशां कामपि नवोढा ॥”

इति । अत्र दयितस्येति सम्बन्धितया यत् समोपन्य विशेषणं तत तस्य सुकृतश-
तलभ्यतालक्षणमुत्कर्षमादधद्रतेरुद्दीपने पर्यवस्यतीति प्राधान्येन विवक्षितत्वान्नोपद-
यितमितिवत् समीपार्थेनाव्ययेन मह ममासेऽपमाद् गमितम् । प्रत्युदाहरण
यथा — ‘मध्येव्योम त्रिशङ्कोः शतमग्न्याविगुरुरः स्वर्गमगं चरार’ इति । अत्र हि
भगवतो विश्वामित्रस्य तपसः प्रभावप्रकर्षप्रतिपादनं प्रन्तुतम् । स च तस्य निरुप-
करणस्य सतः शून्ये व्योम्नि स्वर्गसर्गमामर्थ्येनैव प्रतिपादितो भवतीति व्योमैव
प्राधान्येन विवक्षितं, न तन्मध्यम् । तेनाविषय एवायं ममामः कावेना कृत इति ।
मध्ये व्योम्न इति युक्तः पाठः । अग्नैव न्यायेन कृत्वाद्धितवृत्त्योरपि प्रतिषेधोऽव-
गन्तव्यः तत्राप्युक्तक्रमेण प्राधान्येतरभाषविवक्षाविशेषात् । तयोरुदाहरणं यथा —

“यः सर्वं कपति खलो विभर्ति यः कुक्षिमेव सत्यतिथौ ।

यश्च विधुं तुदति सदा गीर्षच्छेदं त्रयोऽपि तेऽहन्ति ॥”

इति । अत्र सर्वादीनां कपणादिषु कर्मभावेन विशेषणतयोपात्तानामुत्कर्षाधायितया प्राधान्येन विवक्षितत्वात् तैः सह वृत्तौ न्यग्भावो विहितः । सर्वार्थस्य भुवनाभय दानदीक्षावद्धकक्ष्याणां चोषिसत्त्वानामपि चरितस्य तदन्तःपातित्वात् । खलः खलु दम्भादिदोषारोपणेन तदपि तेषां कपन्त्येव कायोपलक्षणस्य कुक्षेः कायस्य सर्वाशुचिनिधानत्वाद्दिनश्वरत्वाच्च विधोश्च मङ्गलजगदानन्दहेतुत्वात् कपणादि-
कृतृर्ष्वकार्यकारितयापराधातिरेकलक्षणमुत्कर्षमादधतां प्राधान्येन विवक्षा गीर्ष-
च्छेदस्य च शारीरेषु निग्रहेषु तदतिरिक्तस्यान्यन्य निग्रहस्यासम्भवात् । यथा
'रामोऽस्मि सर्वं सहे' इत्युचितकारित्वं प्रति 'किमुच्यते रामभद्रस्य दशरथस्य
हि प्रसूतिरसावि'ति च । प्रत्ययोत्पत्तौ पुनर्न्यग्भूतमर्वादिकर्मभावः कपणादिषु क-
र्त्रेश एवोन्मत्ततया प्रकाशते न कर्मादाः, तत्रैव प्रत्ययोत्पत्तेः । चाक्ये तु यद्यपि
शब्दवृत्तौ क्रियायाः प्रधानभावेन प्रतीतिन्तथापि तत्रान्यो विवक्षाकृतः साधनाना-
मपि स प्रतीयत एव । न चैकस्मिन्नेव वाक्ये द्वयोः साध्यसाधनयोर्युगपत्प्रधान-
भावोऽनुपपन्न इति शक्यं वक्तुं शब्दार्थसामर्थ्यविवक्षाकृतानां त्रयाणामप्येक-
स्यैव विवक्षाकृतस्य प्राधान्यस्य बलीयस्तया तयोः समशीर्षिकाभावात् । तदिदमत्र
तात्पर्यं यत् कथञ्चिदपि प्रधानतया विवक्षितं न तन्नियमेनेतरेण सह समासम-
र्हतीति । इतरच्च विशेष्यमन्यद्वास्तु न तत्र नियमः । तेन द्वन्द्वपदानां सरूपाणां
च पदानामर्थस्यान्योन्यं विशेषणविशेष्यभावाभावेऽपि यदा प्रत्येकं क्रियाभिसम्ब-
न्धोपगमलक्षणं प्राधान्यं विवक्ष्यते तदा तेषामपि समास एकशेषश्च नैष्यत एव
यथा —

“किमङ्गनेनायतलोचनाया हारेण किं पीनपयोधरायाः ।

पर्याप्तमेतन्ननु मण्डनं ते रूपं च कान्तिश्च विदग्धता च ॥”

इत्यत्र रूपादीनां प्रत्येकं मण्डनक्रियाभिसम्बन्धकृतं प्राधान्यं रत्नुद्दीपनपर्यवसायि
विवक्षितमिति न तत् तेषां ममामेऽवसादितम् । तथा च —

“यान्त्या मुहुर्वलितफन्धरमाननं त-

दावृत्तवृन्तशतपत्रानिभं वहन्त्या ।

दिग्धोऽष्टेन च विषेण च पश्मलाश्या

गाढं निखात इव मे हृदये कटाक्षः ॥”

इति । एकशेषे यथा —

“प्रासावेकरथारूढौ पृच्छन्तौ त्वामितस्ततः ।

कश्च कश्च ।

अर्जुनश्च स कर्णारिः स च क्रूरो वृकोदरः ॥”

प्रत्युदाहरणमेतदेव कृतैकशेषमवगन्तव्यम् । यत्र पुनरेष प्रधानेतरभावो न विवक्षितः स्वरूपमात्रप्रतिपत्तिफलश्च विशेषणविशेष्यभावस्तत्र समासासमासयोः कामचारः । यथा —

“स्तनयुगमश्रुत्वातं समीपतरवर्त्ति हृदयशोकाग्नेः ।

चरति विमुक्ताहारं व्रतमिव भवतो रिपुस्त्रीणाम् ॥”

इत्यत्र तु भवत इति रिपुस्त्रीणामिति च रिपुस्त्रीणां स्तनयुगरय च सम्बन्धित्वेन यद्विशेषणं न ततस्तेषामुत्कर्षयोगः कश्चिद्विवक्षितः, अपि तु तत्सम्बन्धप्रतीतिमात्रम् । तच्च व्रतमिव भवदरिवधूस्तनद्वितयमित्यतः समासादपि तुल्यमेव । यथा चात्रैव रिपुस्त्रीणामिति रिपुसम्बन्धमात्रप्रतीतिः स्त्रीणामिति ।

विनोत्कर्षापकर्षाभ्यां स्वदन्तेऽर्था न जानुचित् ।

तदर्थमेव कवयोऽलङ्कारान् पर्युपासते ॥ १४ ॥

तौ विधेयानुवाद्यत्वविवक्षैकनिबन्धनौ ।

सा समासेऽस्तमायातीत्यसकृत् प्रतिपादितम् ॥ १५ ॥

अत एव च वैदर्भीरीतिरेकैव शस्यते ।

यतः समाससंस्पर्शस्तत्र नैवोपपद्यते ॥ १६ ॥

सम्बन्धमात्रमर्थानां समासो ह्यवबोधयेत् ।

नोत्कर्षमपकर्षं वा —

यथा —

“ऊर्ध्वाक्षितापगलितेन्दुसुधालवाक्त-

जीवत्कपालचयमुक्तमहादृहासम् ।

सन्त्रस्तमुग्धगिरिजादलिताङ्गसङ्ग-

दृष्टं वपुर्जयति हारि पिनाकपाणेः ॥”

इति ।

चाक्याहूभयमप्यदः ॥ १७ ॥

यथा —

“न्याकारो ह्ययमेव मे यदरयस्तत्राप्यसौ तापसः
 सोऽप्यत्रैव निहन्ति राक्षसकुलं जीवत्यहो रावणः ।
 धिक् धिक् शक्रजितं प्रयोधितयता किं कुम्भकर्णेन वा
 स्वर्गप्रामटिकाविलुण्टनवृथोच्छूनैः किमोभिर्भुजैः ॥”

इति ।

किन्तु प्रवृत्तिरेतस्य रसाभिव्यवत्यपेक्षया ।
 शान्तशृङ्गारकरुणानन्तरण प्रशस्यते ॥ १८ ॥
 यतः समाप्तो वृत्तं च वृत्तयः काकवस्तथा ।
 वाचिकामिनयात्मत्वाद्रसाभिव्यक्तिहेतवः ॥ १९ ॥
 स चार्धान्तावधेः कार्यो नाधिको गद्यतासितः ।
 गद्ये हि वृत्तवैकल्ये न्यूना तद्व्यक्तिहेतुता ॥ २० ॥

इत्यन्तरश्लोकाः । यथानन्तरोक्त उदाहरणे ।

तस्याच्छिन्नः पदार्थानां सम्बन्धश्चेत् परस्परम् ।
 न विच्छेदोऽन्तरा कार्यो रसमङ्करो हि सः ॥ २१ ॥

यथा — ‘माद्यद्दिग्गजगण्डभित्तिकपर्णेर्भूमस्तवच्चन्दनः’ इति । अत्र हि क्षुण्णद्रव-
 च्चन्दन इति युक्तः पाठः । काव्ययमपि पाठो दृश्यते । विधेयत्वं चैतत्प्राधान्योप-
 लक्षणमव्यभिचारात् । ततश्च प्रधानाविमर्शोऽपि दोषतयावगन्तव्यः यथा —

“श्लेहं समापिचति कज्जलमादधाति
 सर्वान् गुणान् दहति पात्रमधः करोति ।
 योऽयं कृशानुकणसञ्चयसम्भृतात्मा
 दीरः प्रकाशयति तत् तमसो महत्त्वम् ॥”

अत्र हि प्रकाशनक्रियाया एव प्राधान्यविवक्षा नान्दासाभिति तासां तत्समर्शाधि-
 क्त्या निर्देशो दोष एव । स हि सः शत्रादिभिरेव वक्तुं न्याप्यो नाह्वयतेन ।
 यथा —

“विभ्राणः शक्तिमाशु प्रशमितचलवचारकौर्जित्यगुर्वी
 कुर्वाणो लोलयाधः शिखिनगपि लसच्चन्द्रकान्तावभासम् ।
 आधेयादन्धकारे रतिमतिशयिनीमावहन् वीक्षणानां
 बालो लक्ष्मीमपारामपर इव गुहोऽहर्षितेरातपो वः ॥”

इत्यादौ । सर्वासां पुनः प्राधान्यविवक्षायां नाह्वयतवाच्यत्वं दोषः । यथा —

“सौधादुद्विजते त्यजत्युपवनं द्वेष्टि प्रभामैन्दवी
द्वाराजश्यति चित्रकेलिसदसो धेपं विषं मन्यते ।
आस्ते केवलमब्जिनीं क्लिसलयप्रस्तारशय्यातले
सङ्कल्पोपनतत्वदाकृतिरसायत्तेन चित्तेन सा ॥”

यत्रैककर्तृकानेका प्राधान्येतरभाक् क्रिया ।

तत्राख्यातेन वाच्याद्या शत्राधैरपरा पुनः ॥ २२ ॥

इत्यन्तरश्लोकः । ननु चाचार्येणैवानिष्टनिवृत्त्यर्थं समांसविधौ बहुलग्रहणं कृतम् । अतस्तेनैव कचिदेवंविधे विषये वृत्तिर्न भविष्यत्यन्यत्र भविष्यतीति किमनेन प्रधानेतरभावगारिकल्पनप्रयासेन । सत्यम् । किन्तु समासाविधेः प्रधानेतरभावविवक्षानिबन्धनस्य च तत्प्रतिषेधयोत्सर्गापवादभावनावस्थानं द्रष्टव्यमित्यपवादस्यैवायं विषयो भवितुमर्हति न बहुलग्रहणस्य । यत्र तु कचिदुत्सर्गापवादयोर्विषयव्यवस्थानियमः कथञ्चनपि कर्तुमशक्यः स तस्य विषयो वेदितव्यः । अन्यथा गोदः कम्बलद इत्यत्राणभावोऽपि तद्विषयः स्यात् । इह तुक्तक्रमेण नियमः शक्यक्रिय एवेति नायं बहुलग्रहणस्य विषयः कल्पनीयः । न चायमर्थः स्वमनीषिकैवास्माभिरुपकल्पितः किन्तुर्वाचार्यस्याप्यभिमत एव यदयं समांसविधौ समर्थग्रहणं कृतवान् । केवलं तदभिप्रायननवगच्छद्भिर्व्याख्यातृभिः सापेक्षतादिदोषान्तरव्यावृत्तिपरतयैव यद् व्याख्यातं न पुनरेतद्व्यावृत्तिरतयापीति तदभिप्रायमेवास्माभिः प्रकटयद्भिस्तस्येहार्थत्वमपि प्रतिपादितं न त्वपूर्वं किञ्चित् ।

विधेयोद्देश्यभावोऽयं वक्तुं वृत्त्या न पार्थते ।

यत् तेनानभिधानं वा समर्थग्रहणं च वा ॥ २३ ॥

कारणद्वयमेवेष्टं बहुलग्रहणं न तु ।

अशक्यनियमो ह्यर्थो विषयस्तस्य नेतरः ॥ २४ ॥

इति सङ्कलश्लोको । यद्वा कवीनामेवैष विषयो न खण्डिकोपाध्यायानामित्यनवगत-तदभिप्रायैस्तीरुपेक्षितमेतत् ते हि स्वमेऽन्यनासादितसाहित्यनुधारसास्वादचमत्काराः शुन्करशब्दव्युत्पत्तिमात्रोपजानिताभिमानदुर्बिदग्धा विनिधामिधानाधानोद्वारा अभिधेयप्रतीतिवैचित्र्यविवेककौशलशालीना लक्षणमूर्तित्येव रमाभिव्याक्तिविभ्रमूतमपरमपि बहुतरमवकरप्रायं प्रयुजत इति रसास्वादानुगुणमयोगाचहितचेतसां कवीनामेव तथिन्तोचिता नान्येवाग् । अस्मागिस्तु विस्तरस्तत् पुरस्तादभिधास्यते ।

प्रकरणकाकादिसखो यस्यार्थोऽर्थान्तरं प्रकाशयति ।

इष्टार्थभङ्गभीतेः शब्दो न समासमर्हति सः ॥ २५ ॥

इति सङ्ग्रहार्थः ।

इत्थमवस्थिते समासासमासयोर्विषयविभागप्रतिनियमे सति यदेतादिहान्बिकायाः केसरिणो विशेषणभावेनोपादानं तत् किमितरकेसरिव्यावृत्तिमात्रफलम् आहोत्सिदसमासे वा समासादितभगवतीपादार्पणप्रसादोपनताविधातिशायिशौर्यातिरेकप्रतिपादनप्रयोजनम् । तत्र प्रथमपक्षे तस्य केसरिणो विवक्षितजातिमात्रविहितहेवाकातिरिक्तचमत्कारातिशयाविर्भावोऽन्यकेसरिण इव निर्निबन्धन एव स्यात् । न हीतरेभ्योऽन्यसम्बन्धिभ्यः स्वतन्त्रेभ्योऽपि वा व्यावृत्तरय तस्याम्बिकासम्बन्धमात्रात् तस्याः कामप्युपकारकणिकामनासादयत एवाकस्मात् तथाविधचमत्काराविर्भावः सम्भाव्यते । अथ जात्यन्तरावच्छिन्नो विशिष्ट एव केसरी केसरिशब्देनात्राभिमतः यत्र स्वजातिनियत एव स तादृशोऽतिशयो येनासावितरकेसरिसाधारणेन हेवाकलवेन लज्जमानः करिकीटजलदशकलावज्ञया दिग्द्विरदप्रलयपयोदघटाबन्धेऽपि न संरमते, यथा 'मोहन्तु हरेर्विहङ्गमो हन्तु' इत्यत्र विहङ्गमशब्देन विहङ्गमविशेषो गरुडजात्यवच्छिन्नः कश्चिदेव प्रत्याप्यते । तत्र च यथा भगवतो हरेरतिशयाधानानपेक्षयेव सम्बन्धमात्राद्विशेषणभावस्तद्वादिहापि भविष्यतीत्युच्यते । तदप्युक्तम् । भगवत्यनुग्रहसम्पत्तम्पर्कशून्यस्य कस्याचिदेवंविधस्य केसरिविशेषस्य भगवतीवाहनत्वेनाप्रसिद्धः । न चायमर्थः कवेरभिप्रेतः । तथा ह्यसमाभियोगाभिमुखीभूतभगवत्सरस्वतीप्रमादासादितासामान्यचैदुप्यातिशयशालिनमात्मानं मन्यमानस्य कस्यचित् ६ वेरितरमनीपिमात्रसमुचितेनाचरितेन लज्जमानस्य महतोऽपि तज्जातीयानगणयतो निजगुणगरिमौद्दामदर्पकण्डूविनोदमुखसमाश्रयमनुत्समपरमपश्यतः सहृदयचूडामणिमानिनो विमनसः समानधर्माणमप्रकृतमेवाधिक्यकेसरिणं पुरस्कृत्य स्वामिनायात्रिन्करणेत् । न च तत्र स्वामावेक एव कवेर्विधाचमत्कारातिशयलाभोऽभिमतः अपि तु सरस्वतीपादप्रसादजनित एव । तस्याश्चात्मनश्रोभयोरपि विम्बप्रतिबिम्बभावेनाम्बिकाकेसरिणोरुनादानात् । द्वितीयपक्षपरिग्रहे पुनर्ने भवितव्यमेव समासेन अम्बिकाया विशेषणभूताया उक्ताहसरिणोपर्यवसायिकैसरिचमत्कारातिशयाधाननिबन्धनभावेन विधेयतया प्राधान्येन विवक्षितत्वात् समासे

चास्य विध्यनुवादभावस्य निमज्जनादित्युक्तमेव । ननु च यदि विशेषणस्य विवाक्षितत्वे सति विशेष्यस्य कोऽपि चमत्कारः समुन्मिपति स च तस्य समासेऽस्तमुपयातीत्युच्यते तर्हि समासादसौ न प्राप्नोति इष्यते चकैश्चित् ततोऽपीति वृत्तिवाक्ययोस्तस्य यदेतदुदयान्तमयपरिकल्पनं तदयुक्तमेव । उच्यते । उदयास्तमययोर्यत् तावदर्थस्य वैचित्र्यं तदुपदर्शितमेव प्राक् । यत् पुनः समासे चमत्काराभावप्राप्तिप्रसङ्गनं न तच्चोद्यम् । इष्टं हि नामाप्राप्त्या चोद्यते । न चास्माभिरसौ समासादर्षाप्यते वाक्यादेव तत्सिद्धेरिष्टत्वात् । यन्तु ततोऽर्षाप्यते तेषां वृत्तिवाक्ययोर्नूनमिदमर्थवैचित्र्यं न प्रतिभातमेव । या पुनरेषां वृत्तेरपि चमत्कारातिशयावगतिः यथा—

“मिथ्यैतन्मम चिन्तितं द्वितयमप्यार्यानुजोऽसौ गुरु-
र्माता तातकळत्रमित्यनुचितं मन्ये विधात्रा कृतम्”

इत्यार्यानुज इत्यतस्तातकळत्रम् इत्यतश्च सा भ्रान्तिरेवाभिमानिकी शुक्तिरजतप्रतीतिवत् । परमार्थतस्तु सा व्याख्यावाक्यादेव तेषां, न समासात्, केवलं तत्रारोपितेत्युदयान्तमयपरिकल्पनमुपपन्नमेवेति सिद्धम् । तन्मादेवमत्र पाठः कर्तव्यः ।

“उद्योगः करिकीटमेघशकलोद्देशेन मिहम्य यः

सर्वम्यैव स जातिमात्रनियतो हेवारुलेशः किल ।

इत्याशाद्विरदक्षयान्मुदघटावन्धेऽपि नोद्युक्तवान्

योऽसौ कुत्र चमत्कृतेरतिशयं गौर्या हरिर्यातु सः ॥”

इति । इत्थञ्चोक्तदोषत्रयावकाशः प्रतिविहितो भवति । यद्यपि च योऽसावित्यत्र प्रतिपादिताभिसम्बन्धक्रममेकमेव तदमुपादाय सोऽयमिति पाठे विपर्यासिते सत्येकवाक्यतायां न यथोक्तयत्तदभिसम्बन्धदोषावकाशः यथा—

“तस्य प्रयातस्य वन्द्यथिनीनां पीडामपर्याप्तवतीव सोढुम् ।

वसुन्धरा विष्णुपदं द्वितीयमध्याह्नरोहेव गजच्छलेन ॥”

इत्यत्र, तथापि तत्रार्थस्य चमत्कारातिशयो न्यग्भवत्येव । स हि भिन्नवाक्यतायामेव सहृदयैकसंवेद्यः समुन्मिपतीति तदनुगुणार्थोऽयमेव पाठः श्रेयानिति ।

यत्रोत्कर्षोऽपकर्षो वा विशेष्यस्य विशेषणात् ।

तदेव वा विधेयं म्यात् समामन्त्र नेष्यते ॥ २६ ॥

अन्यत्र त्वर्थमन्वन्धमात्रे वस्तुमर्भाष्यिते ।

कामचारस्तदर्थं हि समर्थग्रहणं मतम् ॥ २७ ॥

न तु सापेक्षताद्यन्यदोषजातनिवृत्तये ।

पित्रोः सुतेन बन्धत्वे सा हि न्यायेन सिध्यति ॥ २८ ॥

इति सङ्ग्रहश्लोकाः ।

काव्यकाञ्चनकपाद्ममानिना कुन्तकेन निजकाव्यलक्ष्मणि ।

यस्य सर्वनिरवद्यतोदिता श्लोक एष सं निदर्शितो मया ॥ २९ ॥

प्रक्रमभेदोऽपि शब्दानौचित्यमेव । स हि यथाप्रक्रममेकरसप्रवृत्तायाः प्रातिपत्प्रती-
तेरुत्खात इव परिस्खलनखेददायी रसभङ्गाय पर्यवस्यति । किञ्च सर्वत्रैव शब्दा-
र्थव्यवहारे विद्वद्भिरपि लौकिकक्रमोऽनुसर्त्तव्यः । लोकाश्च मा भूद्रसास्वादप्रतीतेः
परिग्लानतेति यथाप्रक्रममेवैनमाद्रियते नान्यथा । स चायमनन्तप्रकारः सम्भ-
वति । प्रकृतिप्रत्ययपर्यायादीनां तद्विषयभाषाभिमतानामानन्त्यात् । तत्र प्रकृति-
प्रक्रमभेदो यथा—

“सततमगभिभाषणं मया ते परिपणितं भवतीमनानयन्त्या ।

गतधृतिरवलाम्बितुं वतासूननलमनालपनादहं भवत्याः ॥”

अत्र हि भाषातिलपत्योरुभयोरपि वचनार्थत्वाविशेषेऽपि यदा भाषतिप्रयोगप्रक्रमेण
वस्तु वक्तुमुपक्रान्तं तदा तेनैव निर्वाहः कर्तुमुचितो नेतरेण । एवंविधस्य प्रक्रमा-
भेदाख्यस्य शब्दौचित्यस्य विध्यनुवादप्रकारत्वोपगमात् । यथा—

“तौञ्जा जाअन्ति गुणा जाञ्जा दे सहिअएहि धेप्पन्ति ।

रइकिरणाणुग्गाहिआइ होन्ति कमञ्जाइ कमञ्जाइ ॥”

यथा च—

“एमेअ जणो तिस्सा देउ कवोलोपमाइ शशिविम्बम् ।

परमत्थविआरे उण चन्दो चन्दो विअ वराओ ॥”

अत्र हुत्कर्पापकर्षमात्रविवक्षया परिकल्पितभेदेऽप्येकस्मिन्नर्थे विधेयानुयायविपर्येण-
कनैताभिधानेन विध्यनुवादभावो भाणित इति प्रक्रमाभेदप्रकार एवायमिति मन्त-
व्यम् । केवलं पर्यायप्रक्रमभेदनिवृत्तये शशिविम्बमित्यत्र चन्दमिणमिति पाठः परि-
णमयेत्यः । यथा च—

“एवमुक्तो मन्त्रिमुख्यै रावणः प्रत्यभाषत ।”

१. ‘दगावप्र’ इति रापुम्ते पाठः.

२. तदा जायन्ते गुणा यदा ते सहर्दयैरुच्यन्ते ।

रषिकिरणाणुगृहीतानि भवन्ति कमञ्जानिकमञ्जाने ॥

३. एवमेव जनस्तस्या इति कपोलोपमायां शशिविम्बम् ।

परमार्थविचारे पुनश्चन्द्रश्चन्द्र इव वराचः ॥

इति । तेन प्रत्यवोचत इत्यत्र पाठो युक्तः । यथा च—

“नाथे निशायां नियतेर्नियोगादस्तं गते हन्त निशापि याता ।

कुलाङ्गनानां हि दशानुरूपं नातः परं भद्रतरं समास्ति ॥”

इति । अत्र हि गता निशापीति युक्तः पाठः । नचैवं शब्दपुनरुक्तिदोषप्रसङ्गः यथान्ये मन्यन्ते ‘नैकं पदं द्विः प्रयोज्यं प्रायेण’ इति, तयोर्भिन्नविषयत्वात् । यथोद्देशं हि प्रतिनिर्देशोऽस्य विषयः । उद्देश्यप्रतिनिर्देश्यभावाभावविषयस्तु शब्दपुनरुक्तिदोष इति कुतस्तस्य प्रसङ्गः ।

“व्रजतः क तात! वजसीति परिचयगतार्थमस्फुटम् ।

धैर्यमभिनदुदितं शिशुना जननीनिभर्त्सनविद्वद्धमन्युना ॥”

इत्यत्र शिशुना व्रजतिरेव प्रयुक्तो न वजतिः, तत्रैव परिचयगतार्थत्वास्फुटत्वधैर्यभेदित्वसम्भवात् । केवलं शक्तिवैकल्याद्रेफोऽनेन नोच्चारित इति प्रत्युदाहरणमेतत् । सर्वनामप्रक्रमभेदो यथा—

“ते हिमालयमामन्व्य पुनः प्रेक्ष्य च शूलिनम् ।

सिद्धं चास्मै निवेद्यार्थं तद्विरुद्धाः खमुच्युः ॥”

अत्र हि भगवन्तं शूलिनं प्रक्रान्तमिदमा परामृश्य तेनैवोक्तरात्वा तत्परामर्शः कर्तुं युक्तो न तदा तयोर्देवदत्तयज्ञदत्तशब्दयोरिव भिन्नार्थत्वात् । न चासी कृत इति सर्वनामप्रक्रमभेदः । न चैवं यत्तदो रिदमेतददसां चाभिन्नार्थत्वेऽप्येतद्दोषविषयत्वप्रसङ्गः । तेषामुक्तप्रकारेण स्वभावतोऽन्योन्यापेक्षसम्बन्धोपपादनात् । तेनेदमादिभिन्निभिस्तस्य परामर्शा, न तदेति स्थितम् । प्रत्ययप्रक्रमभेदो यथा—

“रुदता कुत एव सा पुनर्भवता नानुमृतेरवाप्यते ।

परलोकजुपां स्वकर्मभिर्गतयो भिन्नपथाः शैरीरिणाम् ॥”

इति । अत्र हि ‘कुत एव तु सानुरोदना’दिति युक्तः पाठः । यथा च—

“यशोऽधिगन्तुं सुखलिप्सया वा मनुष्यसंख्यामतिवर्तितुं वा ।

निरुत्मुकानामभियोगभाजां समुत्सुकेवाङ्गमुपैति निदिः ॥”

इदं चापरमत्र प्रक्रमभेदानुपक्षि दोषान्तरमप्याविर्भवति, योऽयं विकल्पार्थवृत्तेर्वा-शब्दस्य समुच्चयार्थस्यैव च शब्दस्याविषय एव प्रयोग इति वक्ष्यते । तेन ‘यशो-ऽधिगन्तुं सुखमीहितुं वे’ति युक्तः पाठः ।

१. ‘मृतापि तन्व्यते’ इति तत्पुस्तके पाठः.

२. ‘दि देहिनाम्’ इति तत्पुस्तके पाठः.

“पृथ्वि ! स्थिरा भव भुजङ्गम ! धारयैनां
 त्वं कूर्मेराज ! तदिदं द्वितयं दधीथाः ।
 त्रिकुञ्जराः ! कुरुत तत्रितये दिर्घार्षां
 देवः करोति हरकार्मुकमाततज्यम् ॥”

इत्यत्र पृथ्व्यादिविषयः प्रैपलक्षणोऽर्थः कविना वक्तुं प्रकान्तः । तस्य प्रत्ययभेदेऽपि
 निर्वृद्धत्वात् प्रैपार्थानां पदानामुद्देश्यप्रतिनिर्देश्यभावेनोपादानं न कृतमिति नैतादृशः
 प्रत्ययप्रक्रमभेदोपस्य विषयोऽवगन्तव्यः । पर्यायप्रक्रमभेदो यथा —

“महीभूतः पुत्रवतोऽपि दृष्टिस्तस्मिन्नप्रत्ये न जगाम तृप्तिम् ।

अनन्तपुष्पस्य मधोर्हि चूते द्विरेफमाला सविशेषसहा ॥”

इत्यत्र हि पुत्रापत्यशब्दावेव पर्यायत्वात् प्रक्रमभेदेविषयौ । न पुष्पचूतशब्दौ ।
 तयोः सामान्यविशेषवचनत्वादित्यपत्यवतोऽपीति युक्तः पाठः । यथा च ‘उदन्व-
 च्छिन्ना भूः सच निधिरपां योजनशतम्’ इति । अत्र हि ‘मिता भूः पत्यापां स च
 पतिरपां योजनशतम्’ इति युक्तः पाठः । एवञ्च छिदिक्रियाकर्तुरुदन्वत उक्त-
 येन विधेयतया प्राधान्यात् समासानुपपत्तिदोषोऽपि परिहृतो भवति ।
 यथा वा —

“वरं कृतध्वस्तगुणादत्यन्तमगुणः पुमान् ।

प्रकृत्या ह्यमणिः श्रेयान् नालङ्कारश्च्युतोपलः ॥”

एवं —

“खमिव जलं जलमिव खं हंस इव शशी शशीव कलहंसः ।

कुमुदाकारास्तारास्ताराकाराणि कुमुदानि ॥”

इत्यादावपि द्रष्टव्यम् । विभक्तिप्रक्रमभेदो यथा —

“धैर्येण विश्वास्यतया महर्षेस्तीव्रादरातिप्रभवाच्च मन्योः ।

वीर्यं च विद्वत्सु सुते मघोनसस तेषु न स्थानमवाप शोकः ॥”

न चायं समुच्चयस्य विषयः । स हि तुल्यकश्यत्वादिभिन्नविभक्तिकानेकार्थविषयो
 वेदितव्यः । यदुक्तम् —

“तुल्यकश्यतया यत्र पदार्थाः स्युर्विचक्षिताः ।

समुचयो विकृतो वा तत्रेष्टौ दुष्टतान्यथा ॥”

इति । न चात्र तथाविधोऽर्थः समस्तोति, समुच्चयार्थयोश्चशब्दयोरपि प्रयोगोऽनुप-
 पन्नः । तेनात्र ‘तीत्रिण विद्वेषिसुवागता च’ ‘विद्वत्सु वीर्यं तनये मघोन’ इति पाठौ
 विपरिणतयितव्यौ ।

“वभूव भूमैव सिताङ्गरागः कपालमेवामलशेखरश्रीः ।

उपान्तभागेषु च रोचनाङ्कः सिंहाजिनस्यैव दुकूलभावः ॥”

अत्रापि ‘मृगेन्द्रचर्मैव दुकूलमस्ये’ति युक्तः पाठः । अस्मिंश्च पाठे रोचनाङ्कत्वस्य द्रव्यधर्मत्वाद् दुकूलभावविशेषणत्वानुपपत्तिपरिहाराद् गुणान्तरलाभः । उपसर्गप्रक्रमभेदो यथा —

“विपदोऽभिभवन्त्यविक्रमं रहयत्यापदुपेतमायतिः ।

नियता लघुता निरायतेरगरीयाञ्च पदं नृपश्रियः ॥”

इति । तेन ‘तदुपेतं विजहाति चायति’रिति युक्तः पाठः । वचनप्रक्रमभेदो यथा —

“काचित् क्रीर्णा रजोभिर्दिवमनुविदधे मन्दवक्त्रेन्दुलक्ष्मी-

रश्रीकाः काश्चिदन्तर्दिश इव दधिरे दाहमुद्गान्तसत्त्वाः ।

भ्रमुर्वात्या इवान्याः प्रतिपदमपरा भूमिवत् कम्पमानाः

प्रस्थाने पाथिवानामशिवमिति पुरोभावि नार्यः शशंसुः ॥”

अत्र हि ‘काश्चित् क्रीर्णा रजोभिर्दिवमनुविदधे मन्दवक्त्रेन्दुशोभा’ इति युक्तः पाठः । यथा च ‘अभिवाञ्छितं प्रसिध्यतु भगवति युष्मत्प्रसादेन’ इति । अत्र हेकवचनेन भगवतीमेकां सम्बोध्य प्रसादसम्बन्धितया यस्तस्या बहुत्वनिर्देशः स वचनप्रक्रमभेदो दोषः । तेनात्र भवतीप्रसादेनेति युक्तः पाठः । तिङन्तप्रक्रमभेदो यथा अत्रैव ‘अपरा भूमिवत् कम्पमाना’ इति । अत्र हि कम्पमापुरित्युचितः पाठः । एकस्याः क्रियायाः प्राधान्याभावादित्युक्तम् । कालविशेषप्रक्रमभेदो यथा —

“सखुः पयः पपुरनेनिजुरम्बराणि

जक्षुर्विसान्धृतविकासिविसप्रसूनाः ।

सैन्याः श्रियामनुपभोगनिरर्थकत्व-

दोषप्रवादममृजन्नगनिम्नगानाम् ॥”

अत्र हि खानादौ यः कालविशेषः प्रकान्तः स नेजनादौ भेदनीत इति प्रक्रमभेदो दोषः । तेन ‘सखुः पयांसि पपुरम्बरमानिनेजुर्जक्षुर्विसान्धृतविकासिविसप्रसूनाः । सैन्याः श्रियामनुपभोगनिरर्थकत्वदोषं वनेषु सरितां प्रसभं ममार्जुः’ इति युक्तः पाठः । यदि वा दोषोऽयमनुद्भावनीय एव । कालविशेषस्य विवक्षामात्रभावितयानवस्थितत्वात् । यदाहुः — ‘परोक्षे च लोकविज्ञाते प्रयोक्तुर्दर्शनविषये दर्शनयोग्यत्वात् परोक्षस्याविवक्षायां लब्धं भवत्येव । अजयजयन्तो भूतानि’ इति ।

सतोऽपि चासतो वापि चाविवक्षा भवति यथानुदरा कन्येति ।
 अर्धस्य तदतद्भावो विवक्षामात्रतो भवेत् ।
 यत्र प्रक्रमभेदोऽयं न तत्रोद्भाव्यते युषैः ॥ ३० ॥
 यथा विशेषकालस्य शीलादिप्रत्ययेषु च ।
 कर्तुश्च फलवत्तायां तेन ते नोपदर्शिताः ॥ ३१ ॥

इति सङ्ग्रहश्लोकौ ॥ कारकशक्तिप्रक्रमभेदो यथा —

“गाहन्तां महिषा निपानसलिलं शृङ्गैर्मुहुस्ताडितं
 छायावद्वक्त्रदम्बकं मृगकुलं रोमन्थमभ्यस्मत्तु ।
 विस्रब्धं क्रियतां वराहततिभिर्मुस्ताक्षितिः पल्वले
 विश्रान्ति लभतामिदं च शिथिलज्यावन्धमस्मद्धनुः ॥”

इति । अत्र हि ‘कुर्वन्त्वस्तमियो वराहततयो मुस्ताक्षतिम्’ इत्युपपन्नः पाठः ।
 यथा च —

“कृतवानासि विप्रियं न मे प्रतिकूलं च न ते मया कृतम् ।
 किमकारणमेव दर्शनं विलपन्त्यै रतये न दीयते ॥”

अत्रापि ‘नच तेऽहं कृतवत्यसम्मतम्’ इति । यथा च —

“सजलजलधरं नभो विरेजे विहृतिमियाय रुचिस्तटिहृतानाम् ।
 व्यवहितरतिविमर्हवितेने जलगुरुभिः स्तानिर्तदिगन्तरेषु ॥”

शाब्दः प्रक्रमभेदो यथा —

“चारुता वपुरभूपयदासां तामनूननवयौवनयोगः ।
 तं पुनर्भ्रकरकेतनलक्ष्मीस्तां मदो दयितसङ्कतिरेनम् ॥”

इति । अत्र हि ‘तमपि वल्लभसङ्ग’ इति युक्तः पाठः । यथा च —

“सस्रुः पयः पपुरनेनिजुरम्बराणि
 जदुर्विसान् घृतविकासिविसप्रमूनाः ।”

इति । अत्रापि ‘जदुर्विसं विकचमस्य दधुः प्रसूनम्’ इति युक्तः पाठः । अस्मिन्
 पाठे विस्रब्दस्य पौनरुक्त्यदोषपरिहाराद् गुणान्तरलाभः । यथा च —

“समतया वसुवृष्टिविसर्जनैर्नियमनादसतां च नराधिपः ।
 अनुययौ यमपुण्यजनेश्वरौ सवरुणावरुणाग्रसरं रुचा ॥”

अत्र अनुयातीक्रियाकर्मभावो वरुणस्यार्थः प्रक्रान्त इति तत्रास्य तादृश एव हेतुरुपा-
 दातुं युक्तः । यस्त्वसन्नियमनरक्षणः शाब्दो हेतुरस्यान्येषामिवोपात्तः स प्रक्रमभेदो

दोषः तस्याप्युक्तयुक्त्या रसभङ्गपर्यवसायित्वात् । तेनायमत्र पाठः पठितव्यः ।
'नियमयन्नसतः स नराधिप' इति । एवञ्च विभक्तिप्रक्रमभेदश्चशब्दश्चोक्तनयनिर-
स्तसमुच्चयविषयभावः क्रमभेददुष्टश्च परिहृतौ भवतः । एवमन्येऽप्यवगन्तव्याः ।
एषां चान्योन्यसाङ्कर्याल्लोष्टसञ्चारक्रमेण बहवः प्रक्रमभेदप्रकाराः समुद्भवन्ति । ते
स्वयमेवाभ्यूह्याः । तथा —

‘नियता लघुता निरायतेरगरीयात्र पदं नृपश्रियः ।’

इति । अत्र हि द्वयोः प्रकृतिप्रत्यययोः प्रक्रमभेदः । तेन ‘न लघुर्जातु पदं नृपश्रिय’
इति युक्तः पाठः । आर्थः प्रक्रमभेदो यथा अनन्तरोदाहरणयोराद्यमाहितविपर्ययम् ।
तथा —

“मत्तता दयितसङ्गमभूपा भूपयत्यसमसायकलक्ष्मीम् ।

साप्यनूननवयौवनयोगं तद् वपुस्तदपि चारुतरत्वम् ॥”

इति । अत्रापि हि ‘मत्ततां दयितसङ्गतिरेपा’ इत्युचितः पाठः । क्रमप्रक्रमभेदो
यथा —

“तव कुसुमशरत्वं शीतरश्मित्वमिन्दो-

र्द्धयमिदमयथार्थं दृश्यते मद्भिषेपु ।

विसृजति हिमगर्भैरग्निमिन्दुर्मयूखै-

स्त्वमपि कुसुमबाणान् वज्रसारीकरोपि ॥”

इति ।

ननु च प्रकृतिप्रत्ययपर्यायादीनां प्रक्रान्तानां भेदेऽपि प्रधानभूतस्यार्थस्या-
भेदाच्छब्दमात्रस्य भेदे संति न किञ्चिदेकरसायाः प्रतीतेः परिस्खलनमुपपद्यत इति
कथमयं प्रकृत्यादिप्रक्रमभेदो नाम शब्दानौचित्यमित्युक्तम् । उच्यते । सर्व एवा-
यमेवजातीयः प्रक्रमभेदः प्रायेण विध्यनुवादभावप्रकार इत्यवगन्तव्यम् । न च न्त-
प्राप्यसत्यप्यर्थभेदे शब्दभेदमाद्रियन्ते वक्ताः । यथा —

“यदधरदलमाश्रितं प्रियाया वदनसरोरुहसान्धमेति यश्च ।

तदमृतममृतं स इन्दुरिन्दुर्विपमितरत् तमसा समस्तथान्यः ॥”

इति । अस्त्वेवम् । यस्त्वयमन्यः शब्द आर्थश्चेति द्विविधः प्रक्रमभेद उक्तः सोऽनु-
पपन्नः । यतः ‘चारुता वपुरभूपयदासा’मित्यादौ भूषणभूप्यभावादिरूपं किमपि वस्तु
प्रत्याय्यं वर्तते । तच्च शब्दादर्थादुभाभ्यामपि वा प्रतीयताम् । कस्तत्र प्रक्रमभेद-
नियमं प्रत्यभिनिवेशः यद्रेदाभेदाभ्यामनौचित्यमौचित्यं च स्यात् । नहि

“शुचि भूपयति श्रुतं वपुः प्रशमन्तस्य भवत्यलङ्किया ।

प्रशमाभरणः पराक्रमः स नयापादितसिद्धिभूषणः ॥”

इत्यादौ सत्यपि प्रतीतिपरिस्वलने नानौचित्यसंस्पर्शः कश्चिदुपलभ्यत इति तदेतद-
विदितशब्दार्थव्यापारविभागस्यैवाभिधानम् । अन्यो हि शब्दव्यापारविषयोऽर्थोऽन्य-
थार्थव्यापारविषयः । तत्र यः प्राधान्येन प्रतिपादायितुमिष्यते स शब्दव्यापारवि-
षयः, तस्य माक्षात् तदभिसम्बन्धसम्भवात् । अन्यन्वर्थव्यापारविषयो विषय-
यात् । एवञ्च सति यदायं भूषणभूष्यभावः प्राधान्येन वक्तुं प्रक्रम्यते तदा शब्द-
व्यापारस्येपात्तौ विषयो भवितुमर्हति नार्थव्यापारस्येति विषयविभागे व्यवस्थिते
सति तयोर्द्वन्द्वथाकरणं तदेकरसायाः प्रतीतेः परिस्वलनहेतुर्भवत्यनौचित्यमि-
त्युक्तं यथा पूर्वोक्त उदाहरणद्वये । यत् पुनः ‘शुचि भूपयतीत्यादौ सत्यपि प्रक-
मभेददोषे नानौचित्यसंस्पर्शः कश्चित् संवेद्यत इत्युक्तं, तत्र ‘वपुः शुचि भूषणं
श्रुत’मिति, ‘तां मद्रन्तमपि वरुभसङ्ग’ इति चोभयत्रापि पाठाविपर्यासात् प्रक्रमभेद-
दोषद्वये परिहृते सत्यनयोः प्रतीत्योर्वाद्दृशमौचित्यमनौचित्यं वाविर्भवति तत्प्रतीति-
परमार्थविदः सहृदया एव विवेक्तुमलमिति त एव प्रष्टव्याः । नान्ये । ते ह्युभय-
त्रापि सादृश्यमेवावगच्छन्ति । यदि वा शुचि भूपयतीत्यादौ भूषणभूष्यभावशृङ्ख-
लायां यथासम्भवं भाङ्गिभणितिविवैचित्र्यमात्रं कवेर्विवक्षितं, तच्च निर्व्यूढमिति तदप-
हृतचेतसा प्रतीतिस्वलनश्वेदानवधारणम् । अथ यदि शब्दव्यापारविषयस्यैवार्थस्य
प्राधान्यं नान्यस्येत्युच्यते, तर्हि ‘चक्राभिपातप्रसभे’त्यादौ ‘लावण्यकान्तिपरिपूरित-
दिङ्मुखेऽस्मिन्’ इत्यादौ ‘कृतककुपितैर्वाष्पाभोभि’रित्यादौ च वस्तुमात्रम्यालङ्कार-
स्य रसादेश्च प्रतीयमानम्यार्थस्यावाच्यस्यैव प्राधान्यं न स्यात् । तच्चानिष्टं भवति ।
तयोरभिधूमयोरिव गम्यगमकभावेनावस्थानान् प्रधानेतरभावस्यावश्याभ्युपगम्य-
त्वात् । अत्रेच्यते । प्रतीत्यपेक्षमनयोः प्राधान्यमप्राधान्यं चावस्थाप्यते । वाच्यस्य
प्रतीतिः शब्दव्यापारविषय इति तस्य प्राधान्यमवस्थाप्यते । प्रतीयमानस्य पुनर-
न्यथेति तस्याप्राधान्यमेवेत्युक्तम् । यत् पुनर्वस्तुमात्रादीनां प्राधान्यमवस्थाप्यते,
तद्वाच्यप्रतीयमानयोर्धूमान्यारिव गम्यगमकभावापेक्षयैव न प्रतीत्यपेक्षया । तदपेक्ष-
यैव च क्वचिद्वाच्यस्याप्यप्राधान्यमुच्यते । ननु यदि प्रतीतेरेकरसप्रसृतायाः परिस्व-
लगहेतुत्वादय प्रक्रमभेददोषोऽनौचित्यमित्युच्यते तदिदानीमेकस्मिन्नेव वस्तुनि
निर्वर्ण्यमाने महाकवीनां या विचित्रार्थमङ्गिणितयोऽलङ्कारसंज्ञास्तास्वप्ययं प्रक्रम-
भेददोषो दुर्निपेधः स्यात् विशेषाभावात् । सर्वं वचः । तत्राप्यस्माभिरयमिष्यत
एव । कथं तर्हि वैरस्यं न प्रकाशते । तस्याङ्गनावदनेन्दुभिन्वगतस्येव कळङ्कले-
शस्य स्वादिष्टाभिरलङ्कारपरम्पराभिरभिभूयमानत्वाद्वाक्यभेदाच्चेति ब्रूमः । यदुक्तम्—

“एको हि दोषो गुणसन्निपाते निमज्जतीन्द्रोः किरणोऽपिवाङ्कः ।”

इति । न तु तावतासौ नास्त्येवेति शक्यः कल्पयितुं तत्सद्भावस्य न्यायसिद्ध-
त्वात् । न हि भाङ्गिभणितिविषये वर्तन्ति प्रवर्तमाना प्रतीतिरपरिस्वलितक्रमेणैव
प्रवर्तत इत्युपपद्यते कारणभेदस्यापि कार्यभेदहेतुत्वोपगमात् । तदेतदुक्तं भवति
सर्व एव भाषातिप्रकारः प्रक्रमभेदस्य विषय इति । स च विविच्यमानो वाच्यप्रती-
यमानार्थनिष्ठ एव पर्यवस्यतीति शाब्दश्चार्थश्चेति तथैव द्वैविध्येन प्रतिपादितः ।
वस्तुप्रक्रमभेदो यथा ‘इयं गेहे’ इति । अत्र प्रथमे पादे साक्षान्नायिकायाः स्वरूपं
वर्णयितुमुपक्रम्योत्तरत्र भेदेन तदीयस्पर्शादिवर्णनं निर्वाहितमिति वस्तुप्रक्रमभेदो
दोषः । ननु भयत्राप्यर्थतस्तत्स्वरूपमकर्षमतीतिः पर्यवस्यतीति कथमयं दोषः ।
सत्यम् । स्यादेवं यद्यसावुभयत्राप्यसञ्जातपरिस्वलनखेदवैरस्या सत्येकरसैव पर्य-
वस्येत् । न चोक्तनयेनैतत्सम्भवतीति दोषतथैवायमुक्तः । तेन ‘मुखं पूर्णश्चन्द्रो
वपुरमृतवर्चिनयनयोः’ इत्येवमयं पाठः परिणमयितव्यः । यथा च—

“तरङ्गय दृशोऽङ्गने ! पततु चित्रमिन्दीवरं
स्फुटीकुरु रदच्छदं मज्जतु विद्रुमः श्वेतताम् ।
क्षणं वपुरपावृणु स्पृशतु काञ्चनं कालिका-
मुदञ्चय मनाद् मुखं भवतु च द्विचन्द्रं नभः ॥”

अत्र ह्युपमानानामिन्दीवरादीनां निन्दाद्वारेण नयनादीनामुपमेयानां यत् तेभ्योऽति-
शयलक्षणं वस्तु वक्तुं प्रक्रान्तं तस्यानिर्वाहाद् भेदः मुखचन्द्रयोः सादृश्यप्रतिपा-
दनमात्रपर्यवसानात् । तदेवमत्र पाठः पाठितव्यः । ‘उदञ्चय मनार् मुखं भवतु
रक्ष्यलक्ष्मा शशी’ । यथा च—

“तद्वक्त्रं यदि मुद्रिता शशिकथा तच्चेत् स्मितं का मुधा
सा चेत् कान्तिरतन्त्रमेव फनकं ताश्चेद् गिरो धिङ् मधु ।
सां दृष्टिर्यदि हारितं कुवलयैः किं वा बहु व्रूमहे
यत्सत्यं पुनरुक्तवस्तुविरसः सर्गक्रमो वैधसः ॥”

इत्यत्राप्युपमानादुपमेयस्यातिरेकलक्षणं यद्वस्तु यत्तुमिष्टं तस्यार्थान्तरन्यासमुखेन
प्रक्रमभेदः वस्तुसर्गापौनरुक्त्यस्य सादृश्यमात्रपर्यवसानादिति । तेन ‘पुनरुक्तव-
स्तुविमुख’ इत्यत्र युक्तः पाठः । दोषोऽयमेव ज्ञातीयकानामर्थदोषाणामन्येषामप्युप-
लक्षणम् । तेन ‘तपेन वर्षो’ इत्याद्यपाकृतं भवति । ननु कर्तृप्रक्रमभेदोऽपीह
कस्मान्न प्रदर्शितः । असम्भवादिति व्रूमः । यस्तु कश्चित् काशीभिः प्रयुज्यमानो

दृश्यते स कर्तृव्यत्यासो नाम गुण एव न दोषः । तत्रैव चायं प्रक्रमभेदभ्रमो भवतां तयोर्भिन्नलक्षणत्वात् । यदाह —

“प्रकृतमपि यत्र हित्वा कर्तृत्वं युष्मदस्मदर्थस्य ।

चारुत्यायान्यत्रारोप्येत गुणः स तु न दोषः ॥”

“यश्च यथा प्रकान्तोऽभिधातुमर्थस्तथैव तस्य न चेत् ।

निर्वाहः स प्रक्रमभेदो न प्रकरणावसितः ॥”

इति भिन्नलक्षणत्वाल प्रक्रमभेददोषाशङ्कावकाशः । तत्र युष्मदर्थस्य यथा ‘यथाह सप्तमो वैकुण्ठावतार’ इति । अत्र हि यथात्थ त्वमिति युष्मदर्थस्य कर्तृत्वं प्रकृतमपहाय चारुत्याय ततोऽन्यत्रारोप्यैवमुक्तम् । दाशरथिं रामं प्रति हि कन्याचित् समक्षमियमुक्तिः । अस्मदर्थस्य यथा—‘नाभिवादनप्रसाधो रेणुकापुत्रः । गरीयान् हि गुरुधनुर्भङ्गापराभ’ इति । अत्रापि हि नाभिवादनप्रसाधोऽस्माति वक्तव्ये पूर्ववचारुत्वायैवमुक्तम् । एषा हि भार्गवस्यान्मानमुद्दिश्योक्तिः । यथा च—

“अयं जनः प्रद्युम्नास्तपोधने न चेद्रहस्यं प्रतिवक्तुमर्हसि”

इति । अत्राप्यहं प्रद्युम्ना इति वक्तव्येऽस्मदर्थस्य कर्तृत्वमन्यत्रारोप्यैवमुक्तम् । द्विविधो ध्वन्यशब्दार्थद्वैतनाचेतनभेदात् । तत्र चेतनेऽन्यत्रारोपो हि दर्शित एव । अचेतने तु यथा—

“चापाचार्यः पशुपतिरसौ कार्तिकेयो विजेयो

वाणव्यस्तः सदनमुदधिर्भरियं हन्तकारः ।

अस्त्यैवैतत् किमु कृतवता रेणुकाकण्ठवाधां

वदस्पर्धस्तव परशुना लज्जते चन्द्रहासः ॥”

इति । अत्र हि त्व रेणुकाकण्ठवाधां कृतवानिति त्वया वदस्पर्धोऽहं लज्ज इति वक्तव्ये चारुत्याय युष्मदस्मदर्थयोः कर्तृत्वमुभयोः परशुचन्द्रहारसौर्जडयोरारोप्यैवमुक्तम् । यथा च—

“भो लङ्केश्वर ! दीयतां जनकजा रामः स्वयं वाचते

कोऽयं ते मतिभिः स्मर नयं गाथापि किञ्चिद्गतम् ।

नैवं चेत् रामदूषणत्रिभिरमां कण्ठासृजा पद्मिलः

पत्नी नैव सहिष्यते मम धनुर्ज्यानन्धवन्धृकृतः ॥”

इति । अत्रापि अहं न सहिष्य इति वक्तव्ये पूर्ववदस्मदर्थस्य कर्तृत्वमचेतने पत्रिणि समारोप्यैवमुक्तम् । क्रमभेदो यथा --

“तीर्थं तद्रीये गजसेतुबन्धात् प्रतीपगामुत्तरतोऽस्य गङ्गाम् ।”

इति । अत्र हि परामर्शनीयमर्थमनुक्तैव यस्तस्य सर्वनामपरामर्शः स क्रमभेदो दोषः । तस्य हि प्रकान्तोऽर्थो विषय इष्टो न प्रकंस्यमानः तस्य स्मृतिपरामर्श-
रूपत्वात् । स्मृतेश्चानुभूत एवार्थो विषयो नानुभवविश्रमाणः । अत्र च प्रतीतिमात्र-
मनुभवोऽभिमतो नेन्द्रियविषयभावः । न च गङ्गार्थः प्रतीतपूर्वो, यः परामृश्येतेति
परामर्शप्रक्रमभेदो दोषः । ननु पदार्थबुद्धावुपक्रम एवायमवभासते दोषः यत्र
पदार्थपौर्वापर्यप्रकाशः यत्समाश्रयोऽयं दोषो उद्घुष्यते, न वाक्यार्थविमर्शदशा-
याम् । तत्र हि न पौर्वापर्यप्रतिनियमावभासः तस्य निरंशत्वाद् । बहिरङ्गा च पदा-
र्थबुद्धिरन्तरङ्गश्च वाक्यार्थविमर्श इति कथमयं दोषः? सत्यमस्त्येतत् । किन्तु
स वाक्यार्थविमर्शः प्रवर्तमानो वक्रभिप्रायप्रतिरूप एव प्रवर्तते नान्यादृशस्तत्सं-
चारमयत्वाच्छब्दव्यवहारस्य । यदाहुः — 'वक्तुरभिप्राय सूचयेयुः' इति । तत्र
चासौ सूक्ष्मतयानभिव्यक्तस्वरूपस्थित एव पदार्थबुद्धौ स्थूलतया केवलं व्यक्तोऽव-
भासत इति पदार्थसमाश्रयोऽयं दोषस्तत्रापि दुर्निषेध एव । न चात्र प्रमादजः
पादयोः पौर्वापर्यविपर्यय इति शक्यते वक्तुं तत्रापि गङ्गाप्रतीपगमनहेतोः शा-
ब्दस्य तदीयतीर्थाभिधानव्यवधाने सत्यन्यस्य क्रमभेददोषस्याविर्भावापत्तेः । तेन
पादयोर्विपर्ययः शाब्दस्य च हेतोर्गङ्गाविशेषणमुत्तेनार्थत्वमित्युभयविपर्ययोऽत्र श्रेया-
निति ।

परामृश्यमनुक्तैव परामर्शोऽस्य यस्तदा ।

स दोषो चक्ष्यमाणार्थसवित्तावक्षमो हि स ॥ ३२ ॥

इति सङ्ग्रहश्लोकः । यथा च — 'नवजलधरः सन्नद्धोऽयं न दृप्तनिशाचर' इति ।
अत्र क्षारोपनिवृत्तौ तद्विषयवाचिनोः सुरधनुर्धारासारशब्दयोरिव नवजलधरपदस्यापि
पूर्वं पश्चाद्वेदंशब्दः प्रयोक्तव्यः शुक्तिश्रेयं न रजतामिति वद् इत्येष तावत् क्रमो
न्याय्यः । यत्तु दृप्तनिशाचरविशेषणवाचिनः सन्नद्धपदादनन्तरं तस्य प्रयोगः स
क्रमभेदो दोषः । 'कश्च न सा कान्तिगती कलाघतस्त्वमम्य लोकस्य च नेत्रकौमुदी'
इत्यत्र हि द्वितीयशब्दो भिन्नक्रमः । न हि त्वमित्यन्यानन्तरं प्रयोक्तव्यः ।
यथा च —

“मीलितं यदभिरामताधिके माधु चन्द्रमणि पुष्करैः कृतम् ।

उद्यता जयिनि कामिनिमुत्ते तेन साहसमनुष्ठितं पुनः ॥”

इत्यत्र पुनश्शब्दः । स हि तेनैतन्नान्यलोऽनन्तरं यत्तव्यः ।

“उक्त्वाअदुमं व सेलं हिमहअकमलाअरं व लच्छिविमुक्कम् ।
पीअमइरं व चसअं बहुलपओसं व मुद्धअंदविरहिअम् ॥”

इत्यत्र ह्युपमानवाचिभ्यां शब्दाभ्यामेवानन्तरमिवशब्दः प्रयोक्तव्यः न साधारणधर्मवाचिभ्यां यथात्रैव कमलाकरबहुलप्रदोपशब्दाभ्यामिति । स हि यदनन्तरं ध्रुयते तत्रैवोपमानतामाधातुमलमित्यन्यार्थस्यासङ्गतिप्रसङ्गात् । न हि भवति गौरामिवेन्दुविश्वं तव सुखमिति । न चासौ तथा प्रयुक्त इति क्रमभेदो दोषः । तेन 'सेलं व उक्त्वाअदुमं'मिति 'चसअं व पीअमइरं'मिति च पाठः पठितव्यः । यथा वा—'उपालब्धेवोर्चैर्गिरिपतिरिति श्रीपतिमसा'विति । अत्र हि इर्तावोपालब्ध क्षितिधरपतिः श्रीपतिमसाविति पाठः श्रेयान् यतो नात्रोपालब्धेवोर्चैर्गिरिपतिरित्येतत्पर्यन्तोक्तिरवच्छेत्तुमीभिमता । न च पदसम्बन्धस्य पुरुषार्थान्त्वात् प्रापिपयिपुपदेनैवास्याभिसम्बन्धो न गिरिपतिपदेनेति शक्यते वक्तुं तस्य तदर्थान्त्वासिद्धेरुपपादयिष्यमाणत्वात् । यथा च—

“प्रतीक्ष्यं च प्रतीक्ष्यायै पितृष्वस्ते सुतस्य ते ।

सहिष्ये शतमागांसि प्रत्यश्रौषीः किलेति यत् ॥”

इति । अत्रापि हि 'सहिष्ये शतमागांसित्यभ्युपैर्यत् किल स्वय'मिति युक्तः पाठ इति । अनेनैव तज्जातीयार्थानामन्येषामव्ययानां प्रयोगनियमो व्याख्यात इति तेषामपि प्रक्रमभेदो दोष एव । तद्यथा—

“किं कामेप्यति किलैप वामनो यावदित्थमहसन्न दानवाः ।

तावदस्य नं भूमौ नभस्तले लङ्घितार्कशाशिमण्डलः क्रमः ॥”

इत्यत्रेत्थंशब्दस्य । स हि वामनशब्दादन्तरं द्रष्टव्यः । यथा च—

“स्तम्भेरमः परिणिनंसुरसावुपाते पिद्वैरगद्यत ससम्भ्रममेवमेका”

इत्यत्रैवंशब्दस्य । स ह्युपैतात्यतोऽनन्तरं द्रष्टव्यः । तेन 'स्तम्भेरमः परिणिनंसुरसौ समभ्येत्येव ससम्भ्रममण्यत कापि पिद्वै'रिति युक्तः पाठः । अत्र च यत् प्रतीतिवैचित्र्यं स मतिमतामेव विषयः ।

उक्तिस्वरूपावच्छेदफलो यत्रेतिरिष्यते ।

न तत्र तस्मात् प्राक् किञ्चिदुक्तेरन्यत् पदं यदेत् ॥ ३३ ॥

१. उपगतु ममिव शैल हिमहतममलाकरमिव लक्ष्मीविमुक्कम् ।

पीलमदिरामिव चपक बहुलप्रदोपमिव मुग्धचन्द्रविरहितम् ॥

उपाधिभावात् स्वां शक्तिं स पूर्वत्रादधाति हि ।
न च स्वरूपावच्छेदः पदस्यान्यस्य सम्मतः ॥ ३४ ॥

इतिनैवेतरेषामप्यव्ययानां गतिः समा ।
ज्ञेयेत्यमेवमादीनां तज्जातीयार्थयोगिनाम् ॥ ३५ ॥

यतस्ते चादय इव श्रूयन्ते यदनन्तरम् ।
तदर्थमेवावच्छिन्द्युरासमञ्जस्यमन्यथा ॥ ३६ ॥

अथानन्तर्यनियमस्तेषामर्थोचितीवशात् ।
अन्यतस्तर्हि तत्कार्यसिद्धेस्ते स्युरपार्थकाः ॥ ३७ ॥

कैश्चिदेव हि केषाञ्चिद् दूरस्थैरपि सङ्गतिः ।
न जातु सर्वैः सर्वेषामित्येतदभिधास्यते ॥ ३८ ॥

इति सङ्ग्रहश्लोकाः । पौनरुक्त्यमार्थमेकमेवाभ्युपगन्तुं युक्तं न शब्दं तस्यार्थ-
भेदे सत्यदुष्टत्वाद् । यदुक्तं “तच्च न शब्दपुनरुक्तं पृथग्वाच्यम् अर्थपुनरुक्तं नैव ग-
तार्थत्वाद् । न ह्यर्थभेदे शब्दसाम्येऽपि कश्चिद्दोषः । यथा —

हसति हसति स्वामिन्युच्चै र्वृत्त्यपि रोदिति
द्रविणकाणिकाक्रीतं यन्त्रं प्रनृत्यति नृत्यति ।”

इति । तदभेदे तु दुष्टतैव । अन्यत्र तात्पर्यभेदात् । तच्च भूषणमेव न दूषणम् ।
तस्यानुप्रासविशेषविषयत्वेनेष्टत्वाद् । यथा —

“वस्त्रायन्ते नदीनां सितकुसुमधराः शक्रसङ्काश ! काशाः
काशाभा भान्ति तासां नवपुलिनगताः श्रीनदीहंस ! हंसाः ।
हंसाभोऽम्भोदमुक्तस्फुरदमलवपुर्मेदिनीचन्द्र ! चन्द्र-
श्चन्द्रामः शारदस्ते जयकृदुपगतो विद्विषां काल ! कालः ॥”

इति । उभयाभावे तु पौनरुक्त्यं दूषणमेव यथा ‘जस्रुर्विसान्धृतविकासिविसप्रसूमा’
इति । सर्वनामपरामर्शस्य ह्यर्थविषयो विसार्थो न स्वशब्दस्य । न च धासक्रियाकर्मभा-
वाभिधानपरः प्रथमो विसशब्दः परश्च प्रसूनसम्बन्धाभिधानपर इत्यत्रापि तात्पर्य-
भेद इत्याशङ्कनीयम् । स्वार्थमभिदधत एव हि शब्दस्यार्थान्तरप्रतीतिप्रावर्ण्यं ता-
त्पर्यमुच्यते । न चात्रैतत् सम्भवति उक्तयोरर्थयोरभिधेयतयार्थान्तरत्वाभावात् ।
तदुक्तम् —

१. ‘षष्ठि’ इति छपुस्तके पाठः ।

२. ‘वीष्य’ इति कपुस्तके पाठः ।

“सर्वनामपरामर्शयोग्यस्यार्थस्य यत्पुनः ।
स्वशब्देनाभिधानं सा शब्दस्य पुनरुक्तता ॥
प्राधान्यमथ सम्बन्धनिबन्धो योग्यता इत्या ।
नातः समासगतस्यापि परामर्शोऽस्य दुष्यते ॥”

इति । द्विविधा हि योग्यता शब्दी त्वार्थी च । तत्र शब्दस्य प्राधान्ये सति शब्दी साक्षात्परामृश्यार्थप्रतीतिः । यथा —

“चारुता वपुरभृष्यदासां तामनेननचयैःवनयोगः ।
तं पुनर्मकरकेतनलक्ष्मीस्तां मदस्तमपि वल्लभसङ्गः ॥”

इति । विपर्यये त्वार्थी । सम्बन्धिप्रतीतिमुखेन तत्प्रतीतिः । यथा —

“भाति मितभूतिलिप्तः शशाङ्कगौलिस्तदंशुनिचित इव”

इति । अत्र हि शशाङ्कसम्बन्धिनानंशुनां निबन्धस्तत्परामर्शयोग्यता । स हि समासे गुणीभूतः । यथा वा —

“जयति दिशामतिमौर्द्धिधन्महाहालविभ्रममन्त्रम् ।
तत्तममासिच लक्ष्म्या काण्टविषच्छायसा च्छुरितः ॥”

इति । अत्र हि निशामसम्बन्धिनां तमनां निबन्धो योग्यता । सा हि गुणीभूतस्यापि गुणीभूता । सम्बन्धिनिबन्धाभावे त्वमनापगतस्यैव तस्य योग्यता यथा —

“जयति जगप्रयजगत्तो नगेन्द्रमुनया निरुद्धदेहार्थः ।

सा च भुवनैकजननी यथा विना सोऽपि हिं विहस्तः ॥”

इति । समासगतस्य यथात्रैव नगेन्द्रतनयेति पाठे । अयं च योग्यायोग्यत्वविशेषको न सर्वजनसंवेदनीय इति प्राधान्यमेव तावत् प्रथमं योग्यतालक्षणं तदभावे तत्सम्बन्धिनिबन्ध इत्युभयं योग्यतालक्षणमुक्तम् इतरथा तत्प्रतीतिरसम्भवात् । अत्र तु सत्यपि सम्बन्धिनिबन्धने सत् पुनः स्वशब्देनाभिधानं तच्छब्दपुनरुक्तमिति । तेन ‘जुर्द्धिन विरुचमन् द्युः परान् गित्यत्र युक्तः पाठः । एवञ्चार्थप्रक्रमभेदोपोऽपि परिहृतो भवति । तदानीकप्रकारं सम्भावति । प्रकृतिप्रत्ययोभयपदवाक्यविषयत्वात् । तत्र प्रकृतिविषयं यथा —

“अर्धायगतिविगच्छतमुद्गुराभिर्भुरिषुजालमगिलं विवशाततान ॥”

इति । अत्र हि मच्छार्थात् प्रकृतेः शब्देनैव पौनरुक्त्यम् । प्रत्ययविषयं यथा — ‘विमकिमलयच्छेदपाथेयदन्त’ इति, ‘स्वगुणगनस्यतीमर्थातिनी’मिति च । अत्र

इति । अत्र हि महर्षिमुखाङ्कविन्ध्ययोर्विद्यादीप्तयोः पार्थाननपद्मयोश्चोपमानोपमेय-
भावावगतिरेकस्यैवेवशब्दस्य व्यापारः । तथा हि महर्षिमुखाद् विद्या निर्याय
पार्थाननमभिपेदे अङ्कविन्धादिव दीप्तिः पद्ममित्येवं पैदार्थसमन्वये सति सर्वेषा-
मुपमानोपमेयभावोऽभिमतः सिद्ध्यत्येवेति यत् तत्रान्येषां साम्याभिधायिनामुपादानं
तत् पुनरुक्तमेव अन्यथा विद्या दीप्तिरिवेति तृतीयस्यापीवशब्दस्य प्रयोगः प्रसज्ये-
तेति 'स्फुरत्पद्ममभिपेदे' इत्यत्र युक्तः पाठः । यथा वा —

“दिने दिने सा परिवर्धमाना लब्धोदया चान्द्रमसीव रेखा ।

पुषोष लावण्यमयान् विशेषान् ज्योत्स्नान्तराणीव कलान्तराणि ॥”

इति । यथा च —

“यं समेत्य च ललाटलेखया युज्जतः सपदि शम्भुविभ्रमम् ।

चण्डमारुतमिव प्रदीपवचेदिपस्य निरवाद्दिलोचनम् ॥”

अत्रापि-‘दैर्घ्याच्चिरिव चण्डमारुत’मिति युक्तः पाठः । यथा च —

“नयचन्द्रिकाकुमुमकीर्णतमकबरीभृतो मलयजार्द्रमिव ।

ददृशे ललाटतलहारि हरेर्हरितो मुखस्य हिमरश्मिदलम् ॥”

इत्यत्रापीवशब्दप्रयोगः पुनरुक्तो हारीत्यनेनैव तदभिन्नार्थेन तदर्थस्य प्रतिपादि-
तत्वात् । नचोभयोरभिन्नार्थत्वेऽपि हारीत्यस्य पौनरुक्त्यं युक्तं वक्तुं तस्य यथा-
स्थानमवस्थानादिवशब्दस्य च विपर्ययेण क्रमभेददुष्टत्वादिति 'ददृशे ललाटतटमि-
न्द्रदिशो वदनस्य हारि हिमरश्मिदल'मिति वरमत्र पाठो युक्तः । यथा च —

“वर्णैः कतिपयैरेव प्रथितस्य स्वरैरिव ।

अनन्ता वाङ्मयस्याहो गेयस्येव विचित्रता ॥”

इत्यत्र द्वितीय इवशब्दः पुनरुक्तः । एवं च पाठो युक्तः 'गेयस्य वाङ्मयस्याहो
अपर्यन्ता विचित्रता' इति । एवमुपमारूपकेऽपीवशब्दप्रयोगः पुनरुक्तोऽवगन्त-
व्यः । यथा — निर्मोकमुक्तिमिव गगनोरगस्य लीलाललाटिकामिव त्रिविष्टपावटि-
स्य इति । यथा च 'शातः श्यामालतायाः परशुरिव तमोऽरण्यबहेरिवाचि'रिति ।
अत्र हि रूपकस्योपनिबन्धः श्रेयाद् नोपमायाः तस्यास्तन्मुखेनैव प्रतीतिसिद्धेः ।
न चसति सादृश्ये कश्चित् स्वस्थधीरतस्मिस्तत्त्वमारोपयति । यथा —

“भालानं जयलक्षणस्य करिणः सेतुर्विपद्धारिधेः

पूर्वादिः करवालचण्डमहसो लोलोपधानं श्रियः ।

सङ्ग्रामामृतसागरप्रमथनक्रीडाविधौ मन्दरो

राजन् ! राजति वीरवैरिवनितावैधव्यदस्ते भुजः ॥”

इति । यथा च —

“अङ्गुलीभिरिव केशसञ्चयं सान्निगृह्य तिमिरं मरीचिभिः ।

कुमलीकृतसरोजलोचनं चुम्बतीव रजनीमुखं शशी ॥”

इति । अत्र हि चुम्बतीवेत्यत्रेशब्दः पुनरुक्तः चुम्बतेर्मुख्यार्थवाधे सति तत्सद-
शार्थप्रतीतेस्सामर्थ्यसिद्धत्वोपपादनादिति । एवं

“स्मरहुताशनमुर्मुर्चूर्णतां दधुरिवाग्नवणस्य रजःकणाः ।

निपतिताः परितः पथिकत्रजानुपरि ते परितेपुरतो भृशम् ॥”

इत्यत्रापि वेदितव्यम् । यथा च —

“तृप्तियोगः परेणापि न महिम्ना मर्हायसाभ् ।

पूर्णश्चन्द्रोदयाकाङ्क्षी दृष्टान्तोऽत्र महार्णवः ॥”

अत्र हि प्रतिवस्त्वलङ्कारान्महार्णवमर्हायसामुपमानोपमेयभावमवगम्यमानमवधीर्य
यद् दृष्टान्तशब्देन पुनर्महार्णवस्योपमानत्ववचनं तत् पुनरुक्तम् । वाच्यो ह्यर्थो
न तथा स्वदते, यथा स एव प्रतीयमानः । अत एव —

“सञ्चारपूतानि दिगन्तराणि कृत्वा दिनान्ते निलयाय गन्तुम् ।

प्रचक्रमे पल्लवरागताम्ना प्रभा पतङ्गस्य भुनेश्च धेनुः ॥”

इत्यत्र प्रभाधेन्वोः ‘प्रभेव भानोः सुरभिर्महर्षे’रिति शब्दवाच्यामुपमामनादस्य क-
विना पूर्ववद् दीपकमुखेनोपमेयभावो भाणितः । एवमलङ्कारान्तरेष्वपि यथायोगम-
वगन्तव्यम् ।

वाच्यात् प्रतीयमानोऽर्थस्तद्विदां स्वदतेऽधिकम् ।

रूपकादिरतः श्रेयानलङ्कारेषु नोपमा ॥ ३९ ॥

इति सङ्ग्रहश्लोकः । यथा च —

“शिशिरकालमपास्य गुणोऽस्य नः

क इव शीतहरस्य कुचोष्मणः ।

इति धियास्तरुपः परिरेभिरे

घनमतो नमतोऽनुमतान् भियाः ॥”

इत्यत्र धीशब्दोऽत इति च हेत्वर्थः शब्दः पुनरुक्तौ, हेत्वर्थेनेतिनैव तदर्थस्यो-
क्तत्वात् । यथा ‘अध्वेतिविद्वुतमनुद्रवतान्यमश्व’मिति । तेन वरम् ‘इति यतोऽस्त-
रुप’ इति युक्तः पाठः । यथा चा —

“आः किमर्थमिदं चेतः सतामम्भोधिदुर्भरम् ।

इति मत्वेव दुर्वेधाः परदुःखैरपूरयत् ॥”

इति । अत्र हि मननार्थः पुनरुक्तः, इतिनैव क्रोधपरामर्शिणा तस्यावगमितत्वात् । तेन ‘इति कुधेव तद्वेधा’ इति युक्तः पाठः । एवञ्च वेधसो दुष्टत्वस्यानिबन्धनस्या-
वाच्यस्य यद्वचनं तदपि परिहृतं भवति । अव्यभिचारिणः कारकस्याविशेषणः
प्रयोगः पुनरुक्तः । तत्र कर्तुर्यथा —

“पतितोत्पतितैः शत्रुशिरोभिः समराङ्गणे ।

यः कन्दुकैरिवोच्चण्डः क्रीडन् लोकैर्व्यलोकयत् ॥”

इत्यत्र लोकशब्दस्य, विलोकनक्रियायास्तत्कर्तृकत्वाव्यभिचारात् । सविशेषणस्य
न तस्य पौनरुक्त्यम् । यथा —

“जनैरजातस्खलनैर्न जातु द्वयेऽप्यमुच्यन्त विनातमार्गाः ॥”

इति । कर्मणो यथा —

“उवाच दूतस्तमचोदितोऽपि गां

न हीक्षितज्ञोऽथसरेऽर्षसीदति ।”

इति । सविशेषणस्य यथा — ‘शुचिस्मितां वाचमवोचदच्युत’ इति । करणस्य
यथा —

“यदा दृशा कृशाङ्गचास्मि दृष्टो जातं तदैव मे ।

प्रजागरगरमस्तसमस्तप्रसरं मनः ॥”

इति । अस्त्यैव सविशेषणस्य यथा —

“तं विलोक्य सुरसुन्दरीजनो विस्मयस्तिमिततारया दृशा ।”

इति । एवं कारकान्तरेष्वप्यवगन्तव्यम् ।

एकैवालङ्कृतिर्यत्र शाब्दत्वार्थत्वभेदतः ।

द्विरुच्यते तां मन्यन्ते पुनरुक्तिमतिस्फुटाम् ॥ ४० ॥

तद्यथा —

“उमावृषाङ्गौ शरजन्मना यथा यथा जयन्तेन शचीपुरन्दरौ ।

तथा नृपः सा च सुतेन मागधी ननन्दतुस्तत्सदृशेन तत्समौ ॥”

इत्यत्र ।

यस्य यद्रूपताव्यक्तिः सामर्थ्यादेव जायते ।

तस्योपमा रूपकं वा तदर्थं पौनरुक्त्यकृत् ॥ ४१ ॥

तत्रोपमा यथा —

“स्फुरदधीरतटिन्नयना मुहुः प्रियमिवागलितोरुपयोधरा ।

जलधरावलिरप्रतिपालितस्वसमया समवाज्जगतीधरम् ॥”

अत्र जगतीधरजलधरावल्योः प्रियप्रणयिनीतुल्यत्वे समासोक्त्यैवावसिते सति यदे-
तज्जगतीधरस्य प्रियतुल्यत्ववचनं तत् पुनरुक्तम् । यथात्रैवोत्तरेषु चोदाहरणेषु

“निद्रावशेन भवता ह्यनवेक्षमाणा

पर्युत्सुकत्वमबला निशि खण्डितेव ।

लक्ष्मीर्विनोदयति येन दिगन्तलम्बी

सोऽपि त्वदाननरुचिं विजहाति चन्द्रः ॥”

इति । अत्र हि लक्ष्म्या अबला खण्डितेवेति यदुपमानमुक्तं तत् पुनरुक्तं तस्या-
स्तनुल्यदृत्तान्ताभिधानसामर्थ्यादेवानन्तरोक्तनयेन तदर्थवगतेः । यथा च —

“सुरभिसङ्गमजं वनमालया नवपलाशमधार्यत भङ्गुरम् ।

रमणदत्तमिवाद्र्नखक्षतं प्रमदया मदयापितलज्जया ॥”

इत्यत्राद्र्नखक्षतविशेषणं, प्रमदार्थः, तद्विशेषणं चेति त्रितयमपि पुनरुक्तं तदर्थ-
स्योपमेयादेव प्रतीतेर्गतार्थत्वात् । तथा हि । सुरभिशब्दात् पुंस्त्वविशिष्टाद्रमणा-
र्थोऽवगम्यते वनमालाशब्दाच्च स्त्रीत्वविशिष्टत्वात् कामिन्यर्थः । तद्विशेषणोपादानं
तु व्यर्थमेव व्यावर्त्याभावात् । तेन यथा कामुकसङ्गमसमुत्थमङ्गनया लोहितं वक्रं
च नखक्षतं धार्यते, तद्वद्वनमालया वसन्तसमागमजनितं नयं भङ्गुरं च पलाशम-
धार्यतेति समुदायादयमर्थः सचेतसामुन्मिपत्येव, यतोऽलङ्कारान्तरोपकृताल्लिङ्गवि-
शेषनिर्देशादेवार्थानां स्त्रीपुंसत्वानुमितिरनुमतैव महाकर्वाणाम् । यथा च —

“ऐन्द्रं धनुः पाण्डुपयोधरेण

शरद्धानाद्र्नखक्षताभम् ।

प्रसादयन्ती सकलङ्कामिन्दुं

तापं रवेरभ्यधिकं चकार ॥”

इति । अत्र हि शरदो नायिकात्वस्येन्द्रो रवेश्च नायकप्रतिनायकत्वयोरभिव्यक्तिः ।
यथा वा —

“अत्यन्तपरिणाहित्वादत्यन्तश्लक्ष्णतावशात् ।

न काचित्पुमारोडुमूरु शक्नोति सुभुवः ॥”

इत्यत्राङ्गनेव मणिस्तम्भाधिति । यथा च —

“आभोगिनेत्रपरिवर्त्तनविभ्रमेण

मूर्त्या नितम्बवलनाकुलतां वहन्त्या ।

यस्याशनैरविरलोटकलिकाकलापः

पर्याकुलं हृदयमन्बुनिधेर्ममध्ये ॥

इति । अत्र ह्यारोहार्थं हृदयार्थश्च लक्षणयोपात्तौ न मुख्यतया तयोर्जीवव्यापार-
तत्कार्यैकदेशविशेषरूपत्वात् । लक्षणायाश्चालङ्कारान्तरत्वमुपपादितमेव । किञ्च —

यदर्थैकाश्रयो धर्मो यत्र स्यादाधरोपितः ।

उपमानोपमेमत्वं न तयोः शाब्दामिष्यते ॥ ४२ ॥

यथा —

“अपरागसमीरणेरितः क्रमशीर्णाकुलमूलमन्ततिः ।

तरुवत् सुकरः सहिष्णुना रिपुरुन्मूलयितुं महानपि ॥”

इत्यत्र तरुरिष्वोः । तद्वि सामर्थ्यादेव तयोः सिद्ध्यति, उन्मूलनस्य तरुधर्मस्य
रिपावारोपितत्वात् । रूपकं यथा —

“अनुरागवन्तमपि लोचनयोर्दधतं वपुः सुखमतापकरम् ।

निरकासयद् रविमपेतवसुं वियदालयादपरदिग्गणिका ॥”

इति । अत्र हि लिङ्गविशेषानिर्देशात् स्वात्वस्य कार्यतश्च तद्विशेषस्याभिव्यक्तौ सा-
मर्थ्यादेवापरदिशो गणिकारूपत्वे वियतश्चालयत्येवमवगते यत्-तयोस्तादृष्यवचनं
तत् पुनरुक्तम् । पुनस्तद्वचने वा रवेरापि कामुकरूपतावचनप्रसङ्गः विशेषाभावात् ।
यदुक्तम् —

“उभयार्थपदानिबन्धो लिङ्गविशेषः पदञ्च गुणवृत्ति ।

उपमानविशेषाश्रयमर्थं गमयति सै न (हि)पुनर्वाच्यः ॥”

इति । यथा —

“राहुस्त्रीस्तनयोरकारि सहसा येनाश्रुधालिङ्गन-

व्यापारैकविनोद्दुर्ललितयोः कार्कश्यलक्ष्मीर्वृथा ।

तेनाक्रोशत एव तस्य मुराजत् तत्काललोलानल-

ज्वालापह्लादितेन मूर्धधिकलं चक्रेण चक्रे वपुः ॥”

इति । अत्र ह्यनुप्रासैकरसिकेन कविना पौनरुक्त्यदोषमपश्यता पर्यायोक्त्यनुमितो-
ऽपि चक्रशब्दार्थः प्रयुक्तः । तेन ‘मूर्धधिकलामस्रेण तेने तनु’मिति युक्तः पाठः ।

१. ‘यदेकार्थं’ इति सपुस्तके पाठः, २. ‘सुकरस्तम्बद्’ इति सपुस्तके पाठः, ३. ‘नत’

अनेनानुप्रासव्यसनिता काव्यस्य परिपुष्यत्येव । यतः-

समासे चासमासे चानुप्रासेष्वखिलेष्वपि ।

पदादिवर्णानुप्रासः कवीनामधिकं प्रियः ॥ ४३ ॥

इति । तत्र समासे यथा —

“त्वत्कीर्तिकेतकीकल्लसकान्तकर्णावतंसकः ।

दिगङ्गनागणो राजन् ! राजत्वामोदानिर्भरः ॥”

इति । असमासे यथा —

“कुतः कुवलयं कर्णे करोपि कलभापिणि ! ।

किमपाङ्गमपर्याप्तमास्मिन् कर्मणि मन्यसे ॥”

इत्यलमनेन । यथा च —

“तं जिगीपुरिव शात्रवं ततो लोकलोचनपथोपरोधकम् ।

रश्मिभिः कनकसायकोपमैरन्धकारमरुणोऽस्तमानयत् ॥”

इति । अत्र लोचपथोपरोधापराधिनाऽन्धकारस्य कनकसायकोपमै रश्मिभिर्यदेतद-
न्तनयनं तजिगीपोरेव व्यापार इत्यरुणस्यान्धकारस्य च यत् कर्तृकर्मभावेनोपा-
दानं तत् सामर्थ्याजिगीपुशात्रवतुल्यवृत्तान्ततामवगमयतीति यदेतत् तयोर्जिगी-
पुरिव शात्रवमित्युपमानोपमेयभावेनाभिधानं तत् पुनरुक्ततां नातिवर्तते । यथा वा—

“परिहासरतिर्यश्च यशःकर्पूरपांसुभिः ।

दिक्कामिनीमुखान्यारात् पटवात्तैरिवाकिरत् ॥”

इति । अत्र परिहासरतेः कामुकस्य कर्पूरपांसुभिर्मुखावाकिरणव्यापारः प्रायेण का-
मिनीविषय एव प्रसिद्ध इति दिशां मुखसम्बन्धाद्धिक्कामिनीविशेषनिर्देशाच्च व्यञ्जकात्
कामिनीरूपतावगतावपि यत्तासां कामिनीत्वेन रूपणं तत् पुनरुक्तम् । अत एव
कर्पूरपांसूनामपि पटवासरूपत्वेऽवगते तेषां तद्रूपणमेव तावत् पुनरुक्तं किं पुनरुप-
मानोपमेयभावोपनिबन्धः, सामर्थ्यादेव तत्सिद्धेः, न च सामर्थ्यसिद्धेऽर्थे शब्दप्र-
योगमाद्रियन्ते सत्कवयः । यथा —

“महदपि परदुःखं शीतळं सम्यगाहुः

प्रणयमगणयित्वा यन्ममापद्रतस्य ।

अधरमिव मद्रान्धा पातुमेया प्रवृत्ता

फलमभिनवपाकं राजजम्बूट्टमस्य ॥”

इत्यत्रेतिशब्दस्य । यथा च—

“चन्दनासक्तभुजगानिःश्वासानिलमूर्च्छितः ।

मूर्च्छयत्येषःपथिकान् मधौ मलयमारुतः ॥”

इत्यत्रोत्प्रेक्षायामिवशब्दस्य । यथा च—

“अयं मन्दद्युतिर्मास्वानस्तं प्रति यियासति ।

उदयः पतनायेति श्रीमतो बोधयन् नरान् ॥”

इत्यत्र निदर्शने ममेवेति ।

“स्वाभाविकं विनीतत्वं तेषां विनयकर्मणाम् ।

मुमूर्च्छ सहजं तेजो हविषेव हविर्भुजाम् ॥”

इत्यत्र विनीतत्वस्य यद्विशेषणं तद् वाधकसद्भावाभावे सति समानविभाक्तिकत्वा-
विशेषात् तेजसाप्यनुपज्यत एवेति यत् पुनस्तेजसस्तद्वचनं तत्पौनरुक्त्यमावहति ।

धर्मस्तुल्यविभक्तीनामेकस्याप्युदितोऽखिलान् ।

तानन्वेतीति पर्यायैस्तदुक्तिः पौनरुक्त्यकृत् ॥ ४४ ॥

इति सङ्ग्रहश्लोकः ॥

“कैरवेन्दीवरच्छायौ नौम्युमाधवमाधवौ ।

ब्रह्मार्चितब्रह्मनुतौ निहतान्धककाळियौ ॥”

इति । अत्र प्रथमो धवशब्दो द्वितीयश्च ब्रह्मशब्दः पुनरुक्तौ, तावन्तरेणापि
समासान्तराश्रयणेन विवक्षितार्थप्रतीतिसिद्धेः प्रत्युदाहरणयोः प्रथमचतुर्थयोरिव
पादयोः । अन्यथा तत्रापि छायानिहतपदयोर्द्विरुपादानप्रसङ्गः स्याद् विशेषाभा-
वात् । अस्तु को दोषः ? उभयोरपि लक्षणानुगमसम्भवादिति चेत् । सत्यं, किन्तु
प्रतीतिरिह प्रधानमिति सैवानुसर्त्तव्यां न लक्षणमात्रं, तस्य तदर्थत्वादित्युक्तम् । सा
च भावद्विरुपजायते तावतामेव प्रयोगो युक्तो नातिरिक्तानाम् । न च प्रतीतिमना-
दृष्ट्यैव लक्षणमस्तौत्येवातिरिक्तपदप्रयोगो युक्तः, तस्यार्थप्रयुक्तत्वाद्, अर्थस्य
चाधिक्याभावात् । तदुक्तं ‘तदर्थवगत्यर्थो हि शब्दप्रयोगः । अर्थश्चेदवगतः किं
शब्दप्रयोगे’ति । तस्मादुभयोरपि लक्षणानुगमसम्भवे येनैव लघुनोपायेन प्रधान-
सिद्धिस्तदेव लक्षणमाश्रयणीयं भवति नेतरत्, तत्पुरुषलक्षणाश्रयणेन चोपाय-
लापवामिति तदेवाश्रयितुं युक्तं, न द्वन्द्वलक्षणम् । न चैवं तस्य विषयापहारः
स्यादित्याशङ्कनीयं ‘जगतः पितरौ चन्दे पार्वतीपरमेश्वरौ’ इत्यादावतज्जाताये विषये
तस्य चरितार्थत्वादित्यलमवान्तरचिन्तया ।

“द्विपद्मधूलोचनचन्द्रकान्तनिप्यन्दनेन्दुदयसन्निभोऽयम्” ।

इत्यनेन्दुदयस्य यश्चन्द्रकान्ताविषयो निप्यन्दनव्यापारः स प्रसिद्ध इति नोपादेयता-
मर्हति यथा ‘रजनीपुरन्ध्रीलोघ्रातिलकस्तिमिरद्विपयूथकेसरी’त्यत्र प्रसाधननिर्मथनव्या-
पार उपादीयमानः पौनरुक्त्यमेव पुष्णाति । यस्त्वप्रसिद्धोऽसावुपादीयत एव यथा
‘संसारसम्भवनिराकरणैकरेखे’त्यत्र निराकरणम् । रेखा हि हेयोपादेययोरुभयोर्वि-
भागहेतुः पदार्थः प्रसिद्ध इत्यनभिमतपक्षप्रतिक्षेपाय तदनुगुणस्य व्यापारस्योपादा-
नमुपपन्नमेव । अभिमतपक्षपरिग्रहायापि यथा —

“त्वष्टुः सदाभ्यासगृहीतशिल्प-
विज्ञानसम्पत्प्रसरस्य सीमा ।”

इत्यत्र प्रसरस्य । किञ्चात्र यदिन्दुदयस्येव सन्निभा यस्येतीन्दुदयतुल्यत्वं राज्ञः शा-
ब्दमुक्तं तत् तस्य तत्त्वारोपादार्थमेव युक्तमित्युपात्तपदातिरिक्तस्य सन्निभापदस्य
पौनरुक्त्यमावहतीत्युक्तम् ।

“अयथार्थक्रियारम्भैः पतिभिः किं तवेक्षितैः ।

अरुध्येतामितीवास्य नयने वाप्पवारिणा ॥

इति । अत्र हि वाप्पस्य वारिरूपत्वाव्यभिचारेऽपि यद्वारित्वमुक्तं तदसति प्रयोजने
पौनरुक्त्यं करोति । न चात्र किञ्चित्प्रयोजनमुत्पश्यामः । तस्माद् वाप्पसम्पदेत्य-
यमत्रोचितः पाठः । अस्मिन् हि सति पौनरुक्त्यपरिहारः सम्पदः स्वीत्वात् स-
स्वीत्वव्यक्तौ लेशतोऽर्थान्तराद्यगतिश्चेत्युभयं सिद्धं भवति । सति तु प्रयोजने न
दोषः । यथा —

“पृथ्वीपाल ! प्रतापस्ते वैद्युतेनाग्निना समः ।

यो वैरिवनितावाप्पवारिणा वर्धतेऽधिकम् ॥

इति, वैद्युताग्निवृद्धेराधिक्यस्य वारिकार्यत्वेन प्रसिद्धेः । यथा च —

“साहायकार्यमिव फलकमारुतेन

सन्बुक्षितः सपदि यस्य पृत्कवहिः ।”

इत्यत्राग्निसन्बुक्षणस्य मारुतकार्यत्वेन प्रसिद्धेः । ‘अवहितचेतसः पथि जनस्य कुतः
स्खलितमि’ति । अवहितत्वं नाम चेतस एव धर्मो नान्यस्येति मुख्यवृत्त्या तत्रैवास्य
वृत्तिरुपपन्ना । या त्वन्यत्र पुरुपादावस्य दृश्यते सा तत्सम्बन्धादिति तद्विशिष्टेन
चेतसा जनस्य यद्विशेषणं तत्र चेतस उपादानं पुनरुक्तं तदुपत्यैव तदवगतेः ।
यथा च —

‘अवगच्छति मूढचेतनः प्रियनाशं हृदि शल्यमर्पितम्’ इति ।

“मृजन्ति ते मूढधियः पराभवं भवन्ति मायाविषु ये न मायिनः ।”
इति । केवलादेव तत्सम्बन्धात् तदवगतिर्भवत्येव, यथा —

“तं कृपामृदुरवेक्ष्य भार्गवं राघवः स्वलितवीर्यमात्मनि ।”
इति, यथा च

‘शरीरकस्यापि कृते मूढाः पापानि कुर्वते’ ।

इति, ‘मूढोऽनात्ममयः क्वचि’दिति च । यथा च—

“उदितवपुषि दिननाथे प्रविकसितात्मसु कुलेषु कमलानाम् ।

जगति प्रमुदितमनासि च क्रोऽन्यो विमनायते धूकात् ॥”

इति । अत्र हि वपुरात्ममनश्शब्दानां त्रयाणामपि पौनरुक्त्यम् । तत्र द्वयोः स्वरूप-
मात्रवचनत्वात् तस्य च पदार्थेष्वव्यभिचारात्, तृतीयस्यापि प्रमोदस्य मनःकर्तृ-
कत्वाव्यभिचाराद् इत्यनन्तरमेवोक्तम् । यथा वा ‘किं पुनरीदृशे दुर्जाते जातामर्ष-
निर्भरे च मनसि नास्त्येवावकाशः शोकक्रियाकरणस्ये’त्यत्र क्रियाकरणशब्दयोः ।
यथा च—

“पातु वस्तारकाकान्तकलाकलितशेखरः ।

जगत्रयपरित्राणक्रियाविधिविचक्षणः ॥”

इति । अत्र क्रियाविधिशब्दयोः पौनरुक्त्यम् । तत्राप्यस्य तावत् परित्राणक्रियावि-
शेषप्रतीतेरेव क्रियासामान्यप्रतीतिसिद्धेः विशेषस्य च सामान्याव्यभिचारात्, द्वि-
तीयस्यापि क्रियापर्यायत्वेन तदुल्यवृत्तान्तत्वात् । यथा च—

“सङ्कल्पकल्पितां कान्तां सर्वत्रोत्पश्यतोऽनिशम् ।

वियोगदुःखानुभवह्रेशो बत तथापि मे ॥”

इति । अत्र हि सङ्कल्पानुभवह्रेशास्त्रयोऽपि पुनरुक्ताः । तत्राप्यस्य तावत् यत् पौ-
नरुक्त्यं, तदर्थस्य कल्पनायां कारणभावाव्यभिचारात् । द्वितीयस्य दुःखस्यानुभववि-
शेषात्मत्वौपगमे सति व्यतिरेकाभावात् तन्निबन्धनपट्टीसमासस्तेन सह न सम्भ-
वतीति । न च विशेषस्य सामान्येन सह समास इष्यते न हि भवति शाबले-
यस्य गौरिति । नापि विशेषणसमासः । विशेषप्रतीतेरेव सामान्यप्रतीतिसिद्धेस्तयो-
र्विशेषणविशेष्यभावाभावात्, न हि भवति शाबलेयगर्वाति । तृतीयस्यापि दुःखपर्या-
यत्वात् तदुक्त्यैव गतार्थत्वात् पौनरुक्त्यमविवादसिद्धमेव ।

“अगाधापारसंसारसागरोच्चारसेतवे ।

देहार्धधृतकान्ताय कन्दर्पद्वेषिणे नमः ॥”

इति । अत्र सागरोच्चारशब्दावुभावपि पुनरुक्तौ, एकस्यागाधत्वापारत्वलक्षणसाधारणसागरभर्माध्यारोपसामर्थ्यात् सेतुसम्बन्धाच्च संसारस्य तद्रूपतावगतेः । आर्थ्येव ह्यत्र रूपणा युक्ता अनुमेयत्वात्, न शाब्दी । यथा—

“बुम्बने विपरिवर्चिताधरं हस्त्रोधि रशनाविधंष्टने ।

विभ्रितेच्छमपि तस्य सर्वतो मन्मथेन्धनमभूद् वधूरतम् ॥”

इत्यत्र मन्मथेस्थानलत्वेनेतरस्य च सेतोन्नियमेनोत्तरणार्थत्वेन प्रसिद्धेः । अनेन च ‘सकलकलाकनकनिकपपापाण’ इत्यादौ कनकादिशब्दानामपि पौनरुक्त्यं व्याख्यातम् ।

“करकलितनिशातोत्खातखङ्गाप्रधारा-

दृढतरविनिपातच्छिन्नदुष्टारिकण्ठः ।”

इत्यत्र नवानां पदानामवकरत्वम् । तत्र यद् खड्गस्य करकलितत्वाद्रिशेषणचतुष्टयं तत् पुनरुक्तं तत्र तस्य व्यापार्यमाणस्य तत्त्वाव्यभिचारात् । यच्चाप्रत्वविशिष्टाया धाराया वचनं तत् पुनरुक्तं खड्गस्यैव करणत्वविवक्षायामौचित्यादेव तत्प्रतीतिसिद्धेः । यच्चात्र दृढतरत्वविशिष्टो विनिपातः करणभावेनोपात्तो, यदपि दुष्टत्वमरीणां विशेषणं तदुभयमपि पुनरुक्तमेवार्थसामर्थ्यासिद्धत्वात् । अतश्च खड्गच्छिन्नारिकण्ठ इति पदचतुष्टयमेवात्र सारम् । अन्यत्त्ववकरप्रायं वृत्तस्य पूरणायैव पर्यवस्यति नार्थविशेषस्य कस्यचिदिति । यथा—

“शीधुरसविषयपानाक्रियावशावाप्तजन्ममदाविवशा ।

गलदंशुकदृश्यमुखी सुखायतं किमपि कमितुरचिरोढा ॥”

इत्यत्र रसादीनां सप्तानामवकरत्वम् । यथा वा—

“मदिराद्रवपानवशावासोदयमदविधूर्णिताल्मैव ।

तव तरुणि । मदनदीपनमिदमक्षियुगं समाभाति ॥”

इति । अत्र द्रवादीनां षोडशानामवकरपदानां पौनरुक्त्यं प्रयुक्तान्तर्गताभ्यां द्वाभ्यामेव मदिराक्षिपदाभ्यां सन्धोधर्नाकृताभ्यां तदर्थप्रतीतिसिद्धेः । यथाह भरतः—

“आधूर्णमानमध्या या क्षामा चाञ्चिततारका ।

दृष्टिर्विकसितापाज्ञा मदिरा तरुणे मदे ॥”

इति । एषां चावकरपदानां पर्यायेण यथायोगमेकादिप्रयोगे सति लोष्टसञ्चारकमे-

णातिवहवोऽवकरप्रकाराः समुद्भवन्ति, येषु प्रयुक्तेष्वप्रयुक्तेष्वपि । तुल्यैवार्थावगतिरिति ते तत्र शल्यायमानाः धाञ्चिदकैः केवलमाद्रियन्ते । क्वभिस्तु प्रस्तुतरसाभिव्यक्तिव्यवधाननिबन्धनाधियावधिरिणीया एव ।

यद्वा किं बहुनोक्तेन क्रियाकारकयोरपि ।

यत्रौचित्यादवगतिस्तत्रान्येषां कथैव का ॥ ४५ ॥

तत्र क्रियाया यथा —

“मा भवन्तमनलः पवनो वा वारणो मदकलः परशुर्वा ।

वज्रमिन्द्रकरविप्रसृतं वा स्वस्ति तेऽस्तु लतया सह वृक्ष ! ॥”

इति । कारकस्य यथा —

“मा धाक्षीन्मा भाङ्गीन्मा मैत्सीञ्जातुचिद् वत भवन्तम् ।

सुकृतैरध्वन्यानां मार्गतरो ! स्वस्ति तेऽस्तु सह लतया ॥”

इति । वाक्यार्थविषयं पौनरुक्त्यं यथा —

“सहसा विदधीत न क्रियामविवेकः परमापदां पदम् ।

वृणते हि विमृश्यकारिणं गुणलुब्धाः स्वयमेव सम्पदः ॥”

इति । अत्र ह्यविवेकप्रयुक्तमविमृश्यकारित्वलक्षणं सहसाकार्यकारित्वं नामापदामविकलं कारणमिति तेषां कार्यकारणभावमन्वयवाक्येन प्रतिपाद्य पुनः कारणाभावरूपं विमृश्यकारित्वमनूय तत्कार्यभूतविपदभावरूपाणां सम्पदां सद्भावो भणित इति व्यतिरेकवाक्येनापि तेषां कार्यकारणभाव एवाभिहित इति तस्य पुनरुक्तता, अन्वयवाक्यादेव तदवगतेः । यदुक्तम्—‘साधर्म्येणापि प्रयोगे अर्थाद्वैधर्म्यगतिः, असति तस्मिन् साध्येन हेतोरन्वयाभावात् । तथा वैधर्म्येणान्वयगतिः, असति तस्मिन् साध्याभावे हेत्वभावस्यासिद्धेरिति नावश्यं वाक्यद्वयप्रयोग’ इति । किञ्चान्वयव्यतिरेकवाक्ययोरन्योन्यस्य न हेतुहेतुमद्भावः सम्भवति । न हि यस्मिन् सति यस्यावगतिस्तस्य प्रत्युत स एव हेतुरिति युज्यते यत्तु हेतुहेतुमद्भावविपर्यासप्रसङ्गाद् इति व्यतिरेकवाक्ये तदभिव्यक्त्यर्थो हिशब्दोऽप्यपार्थक्य एवेति । कुतस्तर्हि द्वितीयेऽर्थेऽर्थस्य चारुतावगतिः । उच्यते । लिङ्गविशेषाद्गर्भविशेषाच्च सम्पदां नायिकात्वेऽवसिते सति समासोक्तेरित्येतद् वक्ष्यते । यथा च—

“यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ! ।

अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥”

इति । अत्र हि धर्माधर्मयोश्छायातपयोरिवान्योन्यपरिहारेणावस्थितयोर्यदैवैकस्य ग्लानिस्तदैवैतरस्याभ्युत्थानमिति तयोरैकस्मिन् वाच्ये यदुभयोर्वचनं तत् पुनरुक्तमिति ।

सामर्थ्यासिद्धस्यार्थस्य यथार्थं पुनरुक्तता ।

तात्पर्यभेदाच्छब्दस्य द्विरुक्तिः शाब्दधीष्यते ॥ ४६ ॥

पौनरुक्त्यमिति द्वेषा गौणमुख्यतया स्थितम् ।

तत्र द्रूपणमेवाद्यमपरं भूषणं स्मृतम् ॥ ४७ ॥

शब्दालङ्कारनिपुणैर्लाटानुप्राससंज्ञया ।

तच्चोदाहृतमेव प्राग् द्रूपणं तु वितन्यते ॥ ४८ ॥

प्रकृतिप्रत्ययार्थोऽस्य पदवाक्यार्थ एव च ।

विषयो बहुधा ज्ञेयः स क्रमेणोपदर्शयते ॥ ४९ ॥

अभिन्न एव यत्रार्थः प्रकृतेः प्रत्ययस्य च ।

तन् पौनरुक्त्योपहतं पदमादौ विवर्जयेत् ॥ ५० ॥

विहितस्य बहुवाहेः कर्मधारयशङ्कया ।

शब्दस्य मत्वर्थीयादेर्व्यक्तैव पुनरुक्तता ॥ ५१ ॥

यस्मिन् यत्तद्धितोत्पत्तिरर्थस्तेनैव जातुचित् ।

न तदन्तः समस्येत तद्धितव्यर्थताभयात् ॥ ५२ ॥

विशेषणवशादिच्छेद्विशिष्टं यत्र संज्ञिनम् ।

युक्ता तत्र विशेषोक्तिरन्यथा पौनरुक्त्यकृत् ॥ ५३ ॥

सकृदेव प्रयुक्तेन यत्र साम्याभिधायिना ।

अन्येषामुपमानत्वं सामर्थ्यादद्यगम्यते ॥ ५४ ॥

तत्रासकृत् प्रयोगोऽस्य पौनरुक्त्याथ कल्पते ।

यद्बदव्यभिचारस्य कारकस्याविशेषणा ॥ ५५ ॥

अर्थस्यानुमितस्योक्तिर्नात्येति पुनरुक्तताम् ।

यद्बशाद्यदभिव्यक्तिस्तदुक्तौ नाददीत तत् ॥ ५६ ॥

यो यद्धर्मोपचारेण यत्सम्यन्धान्वितोऽपि वा ।

तस्य तद्रूपणार्थाष्टा न शाब्दी पौनरुक्त्यतः ॥ ५७ ॥

प्रयुक्तान्तर्गतैरेव यत्र सोऽर्थः प्रतीयते ।

प्रयोगस्तत्र शेषाणां पदानां पौनरुक्त्यकृत् ॥ ५८ ॥

कर्तर्यङ्गिनि रूढायां तत्क्रियायां च नेष्यते ।

वाक्साम्यकतमाज्ञानामौचित्यादेव तद्गतेः ॥ ५९ ॥

दोषद्वयमिदं प्रायः समासविषयं भूतम् ।
 यतोऽवकरभूयेष्टा लक्षणैकपरायणैः ॥ ६० ॥
 कृताः प्रतीतिविमुखैर्दृश्यन्तेऽनेकधा हि ते ।
 समासमत एवाहुः कवीनां निकपं परम् ॥ ६१ ॥
 वृत्तावितरथा चोक्ते नान्यभाजि विशेषणे ।
 विशेषोक्तिरयुक्तैव स्यात् तदव्यभिचारतः ॥ ६२ ॥
 यो यदात्मा तदुक्त्यैव तस्यार्थस्य गतिर्यतः ।
 तेन प्रयोजनाभावे द्वयोक्तिः पुनरुक्तिकृत ॥ ६३ ॥
 यो यस्य नियतो धर्मस्तस्य तेनै न धर्मिणा ।
 समासः शस्यतेऽन्यार्थस्तत एव हि तद्भूतेः ॥ ६४ ॥
 क्रियाप्रतीतिः करणप्रत्ययाव्याभिचारिणी ।
 तदप्रतीतौ तादात्म्यात् सैवानवसिता भवेत् ॥ ६५ ॥
 तदेतत् त्यागपाकादौ क्रियेत्युक्तेर्निबन्धनम् ।
 तद्व्यक्तिर्यद्वशाद्यस्य तदुक्तौ नादधीत तत् ॥ ६६ ॥
 प्रयुक्ते चाप्रयुक्ते च यस्मिन्नर्थगतिः समा ।
 न तत् पदमुपादेय कविनावकरो हि सः ॥ ६७ ॥
 अन्योन्याक्षेपकस्ये सत्यन्वयव्यतिरेकयोः ।
 उभयोरुक्तिरेकस्य नात्येति पुनरुक्तताम् ॥ ६८ ॥
 पुनरुक्तिप्रकाराणामिति दिङ्मात्रमीरितम् ।
 विवेक्तुं को हि कात्स्न्येन अक्रोत्यवकरोत्करम् ॥ ६९ ॥

इति सङ्ग्रहश्लोकाः । वाच्यस्यावचनं यथा—

“कनकनिकपखिग्धा विद्युत् प्रिया न ममोर्वशी ।”

इति । अत्र हि भ्रान्तौ निवृत्तायां तद्विषयभूतयोः सुरधनुर्धारासारयोरिव विद्युतोऽपी-
 दमा परामर्शं वाच्ये यत् तस्यावचनं स वाच्यावचनं दोषः । यथा च—

“कमलमनन्मसि कमले कुचलये तानि कनकलातिक्रियाम् ।

सा च मुकुमारसुभगेत्युत्पातपरम्परा केयम् ॥”

अत्र हि द्वितीयः कमलार्थः सर्वनामवाच्यः । तस्य यत् स्वशब्देन वचनं स वाच्या-
 वचनं दोषः । तेनात्र ‘तस्मिन्श्च कुचलये’ इति युक्तः पाठः ।

१. ‘नेतर’ इति खपुस्तके पाठः ।

२. ‘याम्’ इति खपुस्तके पाठः ।

सर्वनामपरामर्शविषये योऽर्थवस्तुनि ।

स्वशब्दवाच्यतादोषः स वाच्यावचनाभिधः ॥ ७० ॥

इति सङ्ग्रहश्लोकः । 'द्वयं गतं सम्प्रति शोचनीयतां समागमप्रार्थनया कपालिनः'
इति । अत्र हि कपालिशब्दो धार्मिधर्मोभयार्थवृत्तिः संज्ञिमात्रं वा प्रत्याययेत्,
कपालसम्बन्धकृतं वा गर्हितत्वम्, उभयमपि वेति त्रयः पक्षाः । तत्र प्रथमे पक्षे विशेष-
प्रतिपत्तये कपालिग्रहणमपरमपि कर्तव्यं येनास्य गर्हितत्वं प्रतीयेत । द्वितीये
पक्षे तस्याश्रयप्रतिपत्तये तेनैव तत्पर्यायेण सर्वनाम्ना वा विशेष्यमवश्यमुपादेयं
भवति येन तस्य विवाक्षितार्थसिद्धावार्थो हेतुभावोऽवकल्प्येत । तत्र तेनैवोपा-
दाने यथा—

“सततमनङ्गोऽनङ्गो न वेत्ति परदेहदाहदुःखमहो ।

यदयमदयं दहति मामनलशरो ध्रुवमसौ न कुसुमशरः ॥”

इति । पर्यायेणोपादाने यथा—

“कुर्यां हरस्यापि पिनाकपाणेर्धैर्यच्युतिं के मम धन्विनोऽन्ये ।”

इति । अत्र हरस्येति पर्यायशब्देनोपात्तस्यार्थस्य पिनाकपाणित्वं धैर्यच्युतेरशक्यक-
रणीयतायामार्थो हेतुः अन्यथा हरग्रहणस्य पौनरुक्त्यं स्यादिति । यथा च 'एकः
शङ्खामहिर्पतिरिपोरत्यजद्वैनतेया'दिति । सर्वनाम्ना यथा—

“दृशा दग्धं मनसिजं जीवयन्ति दृशैव याः ।

विरूपाक्षस्य जयिनीस्ता स्तुमो वामलोचनाः ॥”

इति । अत्रापि सर्वनाम्नोपात्तस्यार्थस्य वामलोचनात्वं मनसिजदाहजीवनयोरन्योन्यवि-
भिन्नयोरप्यभिन्नहेतुकत्वोपपत्तावार्थो हेतुः इतरथा वामलोचनात्वस्य पुनरुपादानप्र-
सङ्गः । अत एव तृतीयः पक्षो न सम्भवत्येव एकस्यैव शब्दस्यावृत्तिमन्तरेणाने
कार्थप्रतिपादनसामर्थ्याभावात् । न चासावन्निबन्धना शक्या कल्पयितुमिति वक्ष्यते ।
न चात्र किञ्चिन्निबन्धनमुक्तमिति तस्य वाच्यस्यावचनं दोषः । तेन वरमयमत्र पाठः
श्रेयान् अल्पदोषत्वात् 'द्वयं गतं सम्प्रति तस्य शोच्यतां समागमप्रार्थनया
कपालिनः' इति ।

अर्थभेदाद्विभिन्नेऽपि शब्दे सादृश्यमात्रजः ।

आवृत्तिव्यवहारोऽयं मूलमस्यैकताग्रमः ॥ ७१ ॥

अतश्च —

१. 'द्वितीयेऽपि' इति रापुस्तके पाठः । २. 'कुल' इति रापुस्तके पाठः ।

तत्पर्यायेण तेनैव सर्वनाम्ना विनिर्दिशेत् ।

॥ आर्यहेतुत्वानिष्पत्ता धर्मिधर्मोभयात्मकम् ॥ ७२ ॥

इत्यन्तरश्लोकौ । यत्रान्यस्यालङ्कारस्य, विषयेऽलङ्कारान्तरनिबन्धस्तोऽपि वाच्यावचनं दोषः । सत्र समासोक्तिविषये श्लेषस्योपनिबन्धो यथा—

“अलकालिकुलार्काकार्णमारक्तच्छदमुन्दरम् ।

आमोदिकार्णिकाकान्तं भाति तेऽब्जमिवाननम् ॥”

अत्र ह्यब्जसमुचितविशेषणोपादानसामर्थ्याक्षिप्तस्याब्जस्योपमानभावावगमः समासोक्तेरेव विषयो युक्तो न श्लेषस्य, तत्रैव तस्यानुमीयमानतया सचेतनचमत्कारकारित्वोपपत्तेः, श्लेषे तु तस्य वाच्यतया तद्विपरीतत्वादित्युक्तम् । यथा च—

“बंहीयांसो गरीयांसः स्थवीयांसो गुणास्तव ।

गुणा इव निबद्धान्ति कन्य नाम न मानसम् ॥”

इति । अत्र हि मुख्यवृत्त्या निबन्धोऽप्रस्तुतरज्जादिगुणैककार्यः शौर्यादिषु गुणेष्वारोपितस्तेषां सामर्थ्यादेव तत्साम्यमवगमयतीत्ययमपि समासोक्तेरेव विषयो युक्तो न श्लेषस्य । न हि विशेषणसाम्यमेवैकमप्रस्तुतार्थावगातिहेतुः, यथाहुः—

“प्रकृतार्थेन वाक्येन तत्समानैर्विशेषणैः ।

अप्रस्तुतार्थकथनं समासोक्तिरुदाहृता ॥”

इति, किं तर्हि तत्कार्यसमारोपोऽपीति गुणा इवेत्यपास्यमेव । श्लेषस्य विषये उपमाया यथा—

“भैरवाचार्यस्तु दूरादेव दृष्ट्वा राजानं शशिनमिव जलनिधिश्चाल”

इति अत्र हि राजशब्द एवोभयार्थत्वाच्छशिनमाहेति श्लेषस्यायं विषयो युक्तः । यदत्र पृथक् तमुपादाय राजशशिनोरुपमानोपमेयभावोपनिबन्धः सोऽपि वाच्यावचनं दोषः । स स्वार्थ एव तद्विदामधिकं स्वदत्ते न शब्द इत्युक्तम् । एवं—

“तदन्वये शुद्धिमति प्रसूतः शुद्धिमत्तरः ।

दिलीप इति राजेन्दुरिन्दुः क्षीरनिधाविव ॥”

इत्यत्रापि द्रष्टव्यम् । अत्र हि श्लेषविषये रूपकमास्तुत्रेतमनादत्योपमानुरागिणा कविना सैवोपनिबद्धा । न चासौ ताभ्यां स्पर्धितुमुत्सहते तयोर्थथापूर्वं प्रतीयमानार्थसंस्पर्शातिरेकात् तदनुविधायिनः सहृदयैकसंबन्धस्य चमत्कारातिरेकस्य सम्भवदिति तस्य वाच्यस्यावचनं दोषः । रूपकस्य विषये उपमाया यथा—

“ततो ह्रुतं वैरमदाभितप्तः सोऽतीव रम्याद् भवनाद्रिकञ्जात् ।

विनिर्ययौ दानवगन्धहस्ती महाद्रिकुञ्जादिव गन्धहस्ती ॥”

न चात्राद्याविन्दुगन्धहस्तिशब्दौ प्रशंसावाचिनावपरौ पुनरुपमानवाचिनाविति तयोर्भिन्नार्थत्वात् यथोक्तदोषावकाश इति युक्तं वक्तुम् आद्याभ्यामेव ताभ्यां तदुभयार्थावगतिसिद्धेः । नन्वेवम्

“अनिराकृततापसम्पदं फलहीनां सुमनोभिरुज्जिताम् ।

खलतां खलतामिवासतीं प्रतिपद्येत कथं बुधो जनः ॥”

इत्यादिकाव्यमुक्तदोषयोगादसदेव स्यात् । मैवं वोचः । यत्र हि यदलङ्कारप्रतिभानुगुणशब्दोपरचितः श्लेषस्तत्र तदलङ्कारनिबन्धस्तमेव श्लेषमभिव्यनक्ति न तु तस्य विषयमाक्रामतीति निबन्धनान्तराभावे सत्युपात्तस्यापि शब्दस्य यदेतदुपमानाभिधायितया द्विरूपादानं सा श्लेषस्यैवाभिव्यक्तिः न तु तत्रालङ्कारान्तरसंस्पर्श इति तदतद्विषयताशङ्केवात्र नावतरतीत्युक्तदोषद्वययोगासिद्धेः कथमिवास्य काव्यस्य दुष्टता स्यात् ।

यदलङ्कारव्यक्त्यै ये शब्दास्तदितरोऽपि तैरेव ।

व्यज्येतालपतरैर्यदि तदसौ गृह्येत लाघवान्नान्यः ॥ ७३ ॥

न ह्यास्ति निजे कर्मण्यलङ्कृतीनां स कश्चनातिशयः ।

येन विधीयेतैका परा निपिद्येत वा कविभिः ॥ ७४ ॥

इति सङ्ग्रहायं । किञ्च सौन्दर्यातिरेकनिष्पत्तयेऽर्थस्य काव्यक्रियारम्भः कवेर्न त्वलङ्कारनिष्पत्तये, तेषां नान्तरीयकतयैव निष्पत्तिसिद्धेः भाङ्गिभणितिभेदानामेवालङ्कारत्वोपगमात् । तेनात्र समासोक्तिश्लेषभाङ्गिभ्यामेवार्थस्य यथोक्तचमत्कारित्वात्सिद्धिर्नोपमयेति तयोर्वाच्ययोर्यदवचनं स दोष एव ।

न चालङ्कारनिष्पत्त्यै रसबन्धोद्यतः कविः ।

यतते ते हि तात्साद्विनान्तरीयकसिद्धयः ॥ ७५ ॥

यतः—

रसस्याहं विभावाद्याः साक्षान्निष्पादकत्वतः ।

तद्वैचित्र्योक्तिवपुषोऽलङ्कारास्तु तदाश्रयाः ॥ ७६ ॥

तेनैषामप्रधानत्वादाधानोद्धरणादयः ।

चारुतापेक्षयार्थस्य कल्पन्ते कविना स्वयम् ॥ ७७ ॥

यदाहुः—

“मुख्या महाकविगिरामलङ्कृतिभृतामपि ।

प्रतीयमानाच्छायैव भूषा लज्जेव योपिताम् ॥”

इति ।

अत एव बहुष्वन्येष्वलङ्कारेषु सत्स्वपि ।

कांश्चिदेव निबध्नाति शक्तिमानपि सत्कविः ॥ ७८ ॥

यतः सर्वेष्वलङ्कारेषूपमा जीवितायते ।

सा च प्रतीयमानैव तद्विद्वां स्वदतेतराम् ॥ ७९ ॥

रूपकादिरलङ्कारवर्गो यमक एव हि ।

तत्प्रपञ्चतया प्रोक्तः कौश्चित्त्वार्थदर्शिभिः ॥ ८० ॥

इति सङ्ग्रहश्लोकाः । स चायं द्विविधः श्लेषः शब्दार्थविषयतयोच्यते । तत्र शब्दविषयो यथा—

यत्रान्यूनातिरिक्तेन सादृश्य वस्तुनोद्वयोः ।

शब्दमात्रेण कथ्येत स शब्दश्लेष इष्यते ॥ ८१ ॥

स शब्दैः कर्तृकर्मादिप्रधानार्थाविनाश्रुतैः ।

निबद्धो धर्मिधर्मार्थैर्द्विविधः परिकीर्तितः ॥ ८२ ॥

इत्थं समासतो ज्ञेयं शब्दश्लेषस्य लक्षणम् ।

अपरस्तु प्रसिद्धत्वादिहास्माभिर्न लक्षितः ॥ ८३ ॥

उभयत्राप्यभिव्यक्त्यै वाच्यं किञ्चिन्निबन्धनम् ।

अन्यथा व्यर्थ एव स्याच्छ्लेषबन्धोद्यमः कवेः ॥ ८४ ॥

तत्र धर्म्यर्थस्य श्लेषादभिन्नत्वं यथा—

“अत्रान्तरे फुलमालिकापयच्छाट्टहासः कुनुमसमप-

युगमुपसंहरलजृम्भत श्रीम्भामिधोनो महाकालः”

इति । अत्र हि समासोक्तिनिबन्धना देवताविशेषवाचिनो महाकालशब्दस्यावृत्तिर्न तु तस्यैवोभयार्थत्वानिबन्धनेति वक्ष्यते । निबन्धनाभावे तु तस्य दुष्टतैव यथा—

“आच्छादितायतादिगम्भरमुच्चकैर्गामाकम्भ्य च स्थितमुदभविशालशृङ्गम् ।

भूर्भि स्तलत्तुहिनदीधितिकोटिमेनमुद्रीक्ष्य को भुवि न विस्मयते गिरीशम्”

इति । अत्र एवावृत्तिनिबन्धनं न किञ्चिदुक्तमिति तस्य वाच्यत्वावचनं दोषः । न च

सकृत्प्रयुक्तोऽयं गिरीशशब्द एवोभयार्थत्वाच्छ्रेतो धावतीतिबंधथायोगं प्रदीपवत्
तन्त्रेण प्रसङ्गेन वार्थान्तरप्रतीतिनिबन्धनमिति शक्यते वक्तुं, तयोः प्रतिपत्तृपरा-
मर्शनिपेक्षप्रदापाद्यपरपदार्थविषयत्वेन प्रवृत्तिदर्शनात्, न शब्देविषयत्वेन । शब्दो
हि प्रतिपत्तृपरामर्शमन्तरेण नार्थान्तरे प्रतीतिमाधातुमलं, परामर्शश्च निनिबन्धनो
न भवितुमर्हति अतिप्रसङ्गात्, निबन्धनं चात्र न किञ्चिदुपकल्पत इति व्यर्थः
श्लिष्टार्थशब्दान्वेषणप्रयासः कवेः । यथा च —

“विदधंतः पथिकक्षपणं प्रति स्मृतिभुवो निजशक्त्युपबृहणम् ।

दधुरहार्यमटाः सहकारितामनवमा नवमाधवसाहिनः ॥”

अत्र हि सहकारिशब्देन सहकर्तृशैलत्वं सहकारसम्बन्धश्चेत्युभयोऽर्थः श्लेषेण
विवक्षितः । तत्र रम्यतातिरेकलक्षण एक एव ततः प्रतीयते नांपरो निबन्धना-
भावादिति तस्य वाच्यस्यावचनं दोषः ।

एकोऽनेकार्थकृद्यत्र स्वभावेनैव दीपवत् ।

समयस्मृत्यनोकाङ्गस्तन्त्रस्य विषयो हि सः ॥ ८५ ॥

शब्दे त्वसिद्धमेकत्वं प्रत्यर्थं तस्य भेदतः ।

सादृश्याविप्रलब्धस्तु लोकस्तत्त्वमवस्याति ॥ ८६ ॥

नैतावतावगन्तव्या तस्यानेकार्थवृत्तिता ।

नात एव प्रसङ्गस्य पदं शब्दोऽवकल्पते ॥ ८७ ॥

न चानिबन्धना युक्ता शब्दादर्थान्तरे मतिः ।

तच्चानेकविधं प्रोक्तमव्ययानव्ययान्तरकम् ॥ ८८ ॥

तस्मादर्थान्तरव्याक्तिहेतौ कस्मिंश्चनांसति ।

यः श्लेषबन्धानिबन्धः क्लेशयैव कवेरसौ ॥ ८९ ॥

इति सङ्ग्रहश्लोकाः । धर्मार्थस्य यथा—

“प्रकटकुलिंशकुन्तचक्रंभास्वत्परंलमीहितमत्तवारणाङ्गा ।

द्विधिदिशि ददृशे निशान्तपङ्क्तिः समरोविमर्दभुवं विडम्बयन्ती ॥”

अत्र व्यातिरेकालङ्कारनिबन्धना श्लेषाभिव्यक्तिः । यथा च—

“उपसि विगलितान्धकारपङ्कपुवशवलं धनवंत्स दूरमार्गत् ।

मधुरतरणितापयोगातारं कमलवने मधुपायिनां च पङ्क्तिः ॥”

इति । अत्र चशब्दः श्लेषाभिव्यक्तिहेतुः । केचित् पुनः धर्मिधर्मोभयार्थस्यापि

शब्दस्य श्लेषमिच्छन्ति, यथा —

“अनवरतनयनसलिलसिच्यमानस्तसरिव विपलवोऽपि सहस्रधा प्ररोहति”

इत्यत्र विपलवशब्दस्य । तच्चायुक्तं यतो विपलवशब्दस्य धर्मिधर्मोभयार्थत्वेऽपि न धर्मार्थत्वमुपमानस्य विशेषणभावमुपगन्तुमुत्सहते, तस्योपमेयाभिधाने चरितार्थस्यावृत्तेरनुपपत्तेस्तत्स्वरूपापहारप्रसङ्गात् । यः पुनरप्रधानमेवार्थमभिधत्ते न प्रधानमसावुपयुक्तार्थोऽपि निबन्धनसद्भावे सत्यावर्तत एव । यथा—

“सानुस्थितिर्जनकराजमुतेव भास्वदङ्गोलपलवतया श्रियमेति यस्य ।”

इत्यत्र भास्वदङ्गोलपलवताशब्दः । इह पुनर्द्विरूपादानमेवैकमुपमानसम्बन्धबुद्धिनिबन्धनमवसेयं न चेदियाद्यव्ययमनव्ययमलङ्कारान्तरं वा किञ्चित् । यत्र च प्रधानार्थसंस्पर्शमात्रादेवोभयार्थस्य शब्दस्य द्विरूपादानमवश्यं कार्यं तत्र तदेकार्थस्य तत् स्थितमेव । यथा—

“अन्नस्येद्धा रुचिर्वा रुचिरिव रुचितस्यास्ये वस्तुनोऽस्तु ।”

इति । यथा च—

“खलतां खलतामिवासती प्रतिपद्येत कथं बुधो जनः ।”

इति । न चावृत्तिनिबन्धनमिवशब्दोऽत्र प्रयुक्त एवेति कुतः प्रधानार्थसंस्पर्शवशाद्विपलवशब्दस्य द्विरूपादानप्रसङ्ग इति शक्यते वक्तुं तस्य तरुविपलवयोरुपमानोपमेयभावद्योतनमात्रचरितार्थस्य तयोर्विशेषणविशेष्यभावाभिधानसामर्थ्याभावात् । अथ विपलवशब्दस्य तरुविशेषणभावोपगमयोग्यार्थान्तरसम्भवे तस्य तरुणा सामानाधिकरण्ये सत्याकाङ्क्षासन्निधियोग्यतावशात् तयोर्विशेषणविशेष्यभावोऽवगम्यत इति चेत् तन्न वाक्यप्रमेदप्रसङ्गात् ‘विपलवस्तरुरिव स च तरुर्विपलव’ इति । अथ समासोक्तिवशादुक्तनयेन तयोः सम्बन्धावगतिरिति । तदयुक्तम् । तस्या उपमानभूतधर्मिमात्रप्रतीतिसामर्थ्योपगमात् । इह तु तरुरिवेति तदुपात्तमेवेति व्यर्थ एवायमनेकार्थपदोपादानप्रयासः कवेः । तस्मात् सलिलसिच्यमानत्वसहस्रधाप्ररोहादिसमानधर्मापेक्षयैवात्र तरुविपलवयोरुपमानोपमेयभावोऽवगन्तव्यः, न तु श्लेषः । स हि भ्रान्तिमात्रकृतः । यथा च—

“कचित् तरुतलविवरवर्तिनो यश्रवः कचित् स्वच्छन्द-

चारिणो हरिणाः क्वचिज्जटावल्कलावल्ग्विनः कपिला” इति ।

एवमर्थश्लेषेऽप्यवगन्तव्यम् । यथा —

“समन्ततः केसरिणं वसन्तं भीमं च कान्तं च वपुर्वहन्तम् ।

विलोक्य दूरात् तरसाभिमानो दुर्वारणः कापि गतः स मत्तः ॥”

इति । अत्र हि केसरिदुर्वारणयोर्वसन्ताभिमानयोश्च धर्मिधर्मोभियार्थयोरन्योन्यं विशेषणविशेष्यभावो रूप्यरूपकभावो वा निवृद्धः । स चायुक्तः । न हि स्वतन्त्रपरतन्त्रतालक्षणविशेषणविशेष्याद्यात्मकविरुद्धोभयार्थाभिधानं सकृदुपात्तेनैकेनैव शब्देन शक्यते कर्तुम् अर्थयोरन्योन्यविरोधात् । द्विरुपादाने तु तयोर्भिन्नार्थत्वात् कश्चित् दोषः । यथा —

“अलिभिरञ्जनविन्दुमनोहरैः कुसुमपङ्क्तिनिपातिमिरङ्कितः ।

न खलु शोभयति स्म वनस्थली न तिलकास्तिलकः प्रमदामिव ॥”

इत्युक्तप्रायम् । न च तदुपात्तमिति तस्य वाच्यस्यावचनं दोषः । तदभिव्यक्तिनिबन्धनसद्भावे तु तयोः प्रधानेतराभिव्यक्तौ विशेषणविशेष्यप्रतिनियमो युक्त एव । यथा —

“अतिगम्भीरे भूपे कूप इव जनस्य निरवतारस्य ।

दधति समाहितसिद्धिं गुणवन्तः पार्थिवा घटकाः ॥”

इति । अत्र हीवशब्दनिबन्धनो गुणवत्त्ववटकत्वयोर्विशेषणविशेष्यभावो न पार्थिवत्वस्यापि, तस्योपमेयतया प्राधान्यात् अन्यथा तस्य स्वरूपापहागपत्तोरित्युक्तम् । किञ्च मत्त इत्यस्य द्विरुपादानेऽपि नार्थश्लेषो घटते तयोर्भिन्नविभक्तिकत्वादिति भ्रान्तिमात्रकृतस्तत्रार्थश्लेषाभिमानः । किञ्च लक्षणवाक्ये शब्दमात्रेणेति यन्मात्रग्रहणं तदुपमानसामानाधिकरण्यतदितरयोग्ययोरुभयोरपि शब्दयोः परिग्रहार्थम् । तेन लिङ्गवचनविभक्तिविशेषणयोगे मति यस्य सद्योगत्वमुपजायते तेनापि सादृश्यं कथनीयमित्यभ्यनुज्ञातं भवति । तत्र लिङ्गविशेषयोगे सति यथा —

“उपसि विपटितान्धकारपङ्कश्वशबलं घनवर्म दूरमासीत् ।

मधुरतरणितापयोगतारं कमलवने मधुपायिनां च पङ्क्तिः ॥”

इत्यत्र चशब्दनिबन्धना श्लेषाभिव्यक्तिः । वचनविशेषयोगे यथा —

“विघटिततिमिरौघादिकप्रबन्धप्रकटनभस्यभवन्निसावसाने ।

स्फुटदलनमनाश्च पद्मपण्डाम्बपादि हिमेतरदीधितिश्च तेषाम् ॥”

इत्यत्र चशब्दनिबन्धनाश्लेषः । यथा च —

“तनुत्वरमणीयस्य मध्यम्य च भुजस्य च ।

अभवन्नितरां तस्या वलयः कान्तिपृष्ठये ॥”

विभाक्तिविशेषयोगे यथा—

“सरसमन्थरतामरसोदरभ्रमरसज्जलया नलिनी मधौ ।

जलाधिदेवतया सदृशीं श्रियं स्फुटतरागततरागृचिं दधौ ॥”

इत्यत्र सादृश्यमनव्ययमावृत्तिनिबन्धनम् । न्यूनातिरिक्तप्रतिषेधश्चास्य प्रधानविशेषणसाम्यप्रतिपत्त्यर्थः । तेन यत्र तत्र सम्भवति स दुष्ट एव श्लेष इत्यवसैयम् । तत्र न्यूनत्वं यथा—

“इह चटुलतया विलोचनौषधैः स्फुटशितितारकविभ्रमैस्तरुण्यः ।

दधति मधुकरैश्च कौरकान्तस्थितिरमणीयतरैः श्रियं नाञ्जिन्यः ॥”

इति । अत्र मधुकरपक्षे न्यूनत्वम् । अतिरिक्तत्वं यथा—

“दिशि दिशि विहगास्तनूत्समन्तादनलसपक्षतयोपचीयमानाः ।

उपसि जिगमिपाकुलास्तदानीं दयितावियोगदशा वधूश्च देहुः ॥”

इति । अत्र दयितावियोगदशापक्षेऽतिरिक्तत्वम् । अव्ययमावृत्तिहेतुः । किञ्चात्र शब्दश्लेषे न कर्तृकर्मादिप्रधानार्थपदोपनिबन्धेन शब्दसादृश्यमुपकल्पनीयं प्रधानस्वरूपापहारप्रसङ्गात् । तत्र कर्तुः स्वरूपापहारो यथा—

“इह विबुधगजस्य कर्णं तल्लस्वलनसमीराविधूतकुम्भधातोः ।

वहति मदनदीपरागरक्ता रतिगृहभित्तिरिचि श्रियं परार्थ्याम् ॥”

इति । यथा च—

“सद्ग्रामनाटककुतूहलिनां तदानीमुत्थापनेन दधतो मुदमुत्तमानाम् ।

विस्पष्टभाण्डरुचयोऽतिविचित्ररूपां लक्ष्मीं दधुर्जवानिकार्महितांस्तुरङ्गाः ॥”

इति । एवम्

“अचन्ध्यकोपस्य विहन्तुरापदां भवन्ति वश्याः स्वयमेव देहिनिः ।

अमर्यशून्येन जनस्य जन्तुना न जातहादेन न विद्वियादरः ॥”

इत्यादावपि द्रष्टव्यम् । अत्र हि ‘न विद्विषा भीः सुहृदा च नादरः’ इति युक्तः पाठः । कर्मणो यथा—

“कुं ताञ्जीभिर्बुधमिव गहनामेतामासाद्योच्चैश्शतशरशतसङ्कीर्णाः ।

अस्मिन् नानाफलकवलनसंसक्ता वलान्तयेते दिशि दिशि हरिसैन्यौषाः ॥”

इति । क्रियाया यथा—

“कुसुमैः कृतवासनः समन्तादपनिद्रत्वमुपेयिवज्जिरास्मिन् ।

श्रुतिमन्त्रगणाभिरामरूपैर्न ववौ पद्पदशौभिभिः समोरः ॥”

० मदनदीपस्य कर्णः स्वरूपनिहातनम्. २. ‘विधुता’ इति स्पुस्तके पाठः.

† कर्णां दुरात्पदापों रत्नपदार्थाश्च.

इति । एष चार्थो न्यायसिद्धोऽपि मृदुमतीन् प्रति सुखप्रतिपत्तये वचनेन प्रतिपा-
दितः ।

सा चेयमखिलस्यैव पदस्यावृत्तिरिष्यते ।

निबन्धनघलोद्भूता न तदंशस्य जातुचित् ॥ ९० ॥

उपयुक्तार्थता ह्यस्य पदस्यैव न विद्यते ।

अधुना तूपयोगेऽस्य पूर्वस्यार्थस्तिरोभवेत् ॥ ९१ ॥

अर्थप्रयोगो युगपत्लाघवेनोभयोरपि ।

स्यादयं कामचारो यद्येकेनोक्तिर्द्वयोर्भवेत् ॥ ९२ ॥

इत्यन्तरश्लोकाः ।

“यत्र च मातङ्गामिन्यः शीलवत्यश्च गौर्यो विभवरताश्च श्यामाः

पद्मरागिण्यश्च घवळद्विजशुचिवदना मादिरामोदनिश्वासिताश्च प्रमदा”

इत्यत्र चशब्दावेदितो विरोधः, तस्याप्यपिशब्दस्यैव तदर्थाभिधानसामर्थ्योपग-
मात् । यथा —

“घृणी कर्णः प्रमादी च तेन मेऽर्धरथो मतः ।”

इत्यसिद्धं विरोधस्य साक्षाच्छब्देनाप्रदर्शितत्वम् ।

“खं येऽभ्युज्ज्वलयन्ति छनतमसो थे वा नखोद्भासिनो

ये पुष्णन्ति सरोरुहश्रियमधिक्षिताहजभांसश्च ये ।

ये मूर्धस्ववभासिनः क्षितिमृतां ये चामराणां शिरां-

स्याक्रामन्त्युभयेऽपि ते दिनपतेः पादाः श्रियै सन्तु वः ॥”

इत्यत्रोभेयपां पादानां व्यतिरेकोऽनुमेयस्तत्र चैपां भिन्नविशेषणत्वमेव हेतुः । अभिन्न-
विशेषणत्वे हि निबन्धनसद्भावे सति सादृश्यमात्रं प्रतीयेत न व्यतिरेकः, यथा —

“भक्तिप्रह्वविलोकनप्रणथिनी नीलोरुपलस्पर्धिनी

ध्यानालम्बनतां समाधिनिरतैर्नति हितप्राप्तये ।

लावण्यस्य महानिधी रसिकतां लक्ष्मीदृशोस्तन्वती

युष्माकं कुरुतां भवतिंशमनं नेत्रे तनुर्वा हरेः ॥”

इत्यादौ । भिन्नविशेषणत्वे तु तेषामन्योन्यविशेषप्रतिपत्तिः । विशेषो हि न भेदमन्तरेण
भवति । स एव च व्यतिरेको नापर इति भिन्नविशेषणत्वानुमेय एवासी न शब्द-
शक्तिमूलः । तच्चाभिव्यक्तिनिबन्धनम् । काचिदन्यदीयं वचनमपि भवति । यथा
वेणीसंहारे —

“रक्तप्रसाधितभुवः क्षतविग्रहाश्च स्वस्था भवन्तु कृत्तराजमुताः सभृत्याः ।”
इति शैल्यवचनाकर्णनकुद्धं भीमसेनं सान्त्वयितुं ‘सहदेवस्य आर्य ! अनुमतमेव नौ
भरतपुत्रस्य वचनम्’ इति वचनम् । फचित् पुनः प्रतीयमानार्थस्तदभिव्यक्तिनिब-
न्धनं भवति, यथा —

“आलिङ्गनादरचितास्थितिरावभौ वा पत्युर्विकासिपरिग्वाजलनीविबन्धा ।

विस्तारि सालजघनं परिवर्त्तमाननक्षत्ररत्नरशनागुणमुद्वहन्ती ॥”

इत्यत्र तदुचितविशेषणसामर्थ्यापस्थापितो नाधिकार्थः पत्युरालिङ्गनादरचितस्थितस्य
श्लेषस्य । यत्र त्वावृत्तिनिबन्धनगन्धोऽपि न सम्भवति न तंत्रार्थान्तरावगतिरिति
पृथैव तत्र कवीनामुभयार्थपदोपनिबन्धप्रयासः वाच्यावचनदोषदुष्टत्वात् । तत्र
शब्दश्लेषे यथा —

“क्ष्माभर्तुरस्य विकटः कटकः सपीलु-

पालीकुलस्सहरिसैन्यशतावमर्दः ।

लक्ष्मी विलासघटनां नयति व्यपास्त-

नानाधिकामचरमागधराजितश्रीः ॥”

इति । यथा च —

“येन ध्वस्तमनोभवेन बलिजित्कायः पुरास्त्रीकृतो

यश्चोद्विक्तभुजङ्गहारवलयो गङ्गां च योऽधारयन् ।

यस्याहुः शशिमच्छिरो हर इति स्तुत्यं च नामामराः

पायात्स स्वयमन्धकक्षयकरस्त्वां सर्वदोषाधवः ॥”

इति । एवम् —

“कह णाम ण होसि तुमं भाअणमसमञ्जसस्स णरणाह ! ।

णिच्चं चेअ कुणन्तो जहिच्छमत्थाण विणिओअम् ॥”

इत्यादावपि द्रष्टव्यः । न ह्यत्र चार्थो निन्दायां वा निश्चयो निबन्धनाभावादिति ।
अर्थश्लेषे यथा —

“दत्तानन्दाः प्रजानां समुचितसमयाङ्गिष्टस्रष्टैः पयोभिः

पूर्वाह्णे विमकीर्णा दिशिदिशि विस्मत्यहि संहारभाजः ।

दीप्तांशोर्दर्धिदुःखप्रभवमदभयोदन्यदुत्तारनाथो

गावो यः पावनानां परमपरिमितां प्रीतिमुत्पादयन्तु ॥”

इति । अत्र हि गाव इत्यस्य विशेष्यवाचिन उपमानार्थाभिमतार्थान्तरवृत्तित्वेऽपि विशेषणानाञ्चोभयार्थानुगुण्येऽप्युपमानस्य तत्सम्बन्धाभिधायिनश्चावश्यवाच्यस्यावचनं यत् स दोष इत्येतद्वितनिष्यते । उभयश्लेषे यथा—

“सर्वेकशरणमक्षयमधीशमीशं धियां ह्रीं कृष्णम् ।

चतुरात्मानं निष्क्रियमरिमथनं नमत चक्रधरम् ॥”

इति । इहापि वाच्यावचनमवगन्तव्यम् । यथा—

“पतिते पतङ्गमृगराजि निजप्रतिविम्बरोपत इवाम्बुनिधौ ।

अथ नागयूथमलिनानि जगत्परितस्तमांसि परितस्तरिरे ॥”

इत्यत्र नागयूथेन धर्मिणा साम्यं तमसां वक्तुमभिमतं कवेः न तद्धर्मेण मलिनत्वमात्रेण मृगपतौ पतिते निष्प्रतिपक्षतया तस्यैव स्वेच्छाविहारित्वोपपत्तेः, न तद्धर्ममलिनानां तमसां पतङ्गस्य मृगरूपणवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । न च तन्मलिनादिशब्दाः शक्यन्तु वक्तुं हारिसुन्दरसुभगसदृशसन्निभादिशब्दानामेव तदभिधानसामर्थ्यदर्शनात् । अन्यथा—

“सरोजकर्णिकागौरीं गौरीं प्रति मनो दधौ ।”

इत्यादां गौरादिशब्दा अपि धर्मिसाम्यमेवावगमयेयुः न धर्ममात्रसाम्यम् । तच्चा-
निष्टं गौरत्वमात्रसाधर्म्यकृतस्य गौर्याः सरोजकर्णिकासाम्यस्य वैवक्षित्वात् ।
अथोच्यते गौरादिशब्दा अपि सदृशादिशब्दवत् साक्षाद् धर्मिसाम्यमेवाभिदध्युः,
सामर्थ्यात् तु धर्ममात्रसाम्यावगतिः कर्णिकाया गौरत्वाव्यभिचाराद् इति । तद-
शुक्तम् । तन्निबन्धनभूतायाः श्रुतहानेरश्रुतकल्पनायाश्चान्याय्यत्वात् । युज्येत पुन-
रेवं, यदि प्रतीतिः क्षमेतेति । यत् पुनर्धर्मयोरेकनिदेशेऽन्यधर्मप्रतिपत्तिः साहच-
र्यादित्यन्ये मन्यन्ते, यथा—

“निविष्टेऽपि बहिर्घने न विरमन्त्यन्तर्जरद्वेष्टमनां

लज्जातन्तुततिच्छिद्रो मधुपृषट्पिङ्गाः पयोविन्दवः ॥”

इत्यत्र पयोविन्दूनां मधुपृषट्पिङ्गत्वात् पिङ्गत्वसदृशरितवृत्तत्वस्य प्रतिपत्तिरिति ।
तदनुपपन्नम् माधुर्यादेरपि प्रतिपत्तिप्रसङ्गान् साहचर्याविशेषान् । या तु रूपादे-
स्सतो गतिः सा हेतुधर्मानुगानेनेष्यते । इह तु हेतुहेतुमद्भावस्तयोरसिद्ध इति सा-
हचर्यासिद्धौ कुतोऽन्यधर्मप्रतिपत्तिसिद्धिः । सिद्धेऽपि वा तस्मिन्स्तस्यैकस्य धर्मस्य
साधनभावेन निदेशे कथमन्यधर्मप्रतिपत्तिसिद्धिः । एवं हि—

“दुःसाभितसस्य जनस्य जाने नुपागर्गतः प्रतिभानि बहिः ।”

इत्यत्र बहवपि शीतत्वसाहचर्यात् पाण्डुत्वप्रतिपत्तिप्रसङ्गः । किञ्च सत्त्वामन्यधर्म-
प्रतिपत्तिसिद्धौ तद्धेतुः साहचर्यमन्यद्वा परिकल्प्येत । अत्र तु सैव न सिद्धेति
व्यर्थस्तत्परिकल्पनप्रयासः । किं हि तत्परिकल्पनं विनात्र परिहीयेत । पयोविन्दूनां
मधुपृष्ठद्वृत्तत्वमिति चेत् कामं परिहीयताम् । न च प्रयोजनवशात् प्रमाणव्यवस्था
भवितुमर्हति । तस्मादनेकधर्मत्वेऽप्यर्थस्य यस्यैव धर्मस्य निर्देशस्तस्यैव प्रतिपत्ति-
न्याय्या नान्यस्येत्यत्र तमसां नागयूथसादृश्ये वाच्ये यत् तेषां मलिनत्वमुक्तं स वा-
च्यावचनं दोषः । एवं च पृष्ठपदप्रयोगोऽत्रातिरिच्यमानोऽनुप्रासवृत्तपरिपूर्णायां च
पर्यवस्यति न विन्दूनां वृत्तत्वप्रतिपत्तये इति 'नागयूथसदृशानी'त्यत्र पाठो युक्त
इति । यत्तु —

“करिकल्भ! विमुञ्च लोलतां चर विनयव्रतमानताननः ।

मृगपतिनखकोटिमङ्गुरो गुरुरूपरि क्रमते न तेऽब्दकुशः ॥”

इत्यत्राङ्कुशस्य मृगपतिनखकोटिमङ्गुरत्वं दुस्सहत्वं चेति धर्मद्वयं वक्तुमभिमतम् ।
न तदुक्तनयेन भङ्गुरशब्द एवावगमयितुं क्षमते, तस्य कौटिल्यमात्राभिधायित्वे-
नैव प्रसिद्धेः । यत्तु तस्य दुस्सहत्वं तन्मृगपतिपदसम्बन्धसामर्थ्यादेव प्रतीयते न
भङ्गुरत्वसाहचर्याद् इति । एवम् —

“प्रभवति च समरमूर्धनि नवनीरदनील एष तव खड्गः ।

विशति च भानसममलं सतां यशो हंसविसरसितम् ॥”

इत्यत्रापि खड्गस्य यशसश्च पूर्वाक्तेन नयेन नवनीरदहंसविसररूपत्वाप्रतीतौ तन्नि-
बन्धनाया अर्थान्तरप्रतीतेरनुपपत्तिरिति भ्रान्तिमात्रकृतोऽसाविति मन्तव्यः । तेन
'नवनीरदमुन्दरः कृपाणः' इति 'हंसविसरसम'मिति चात्रानुगुणौ पाठौ ।

धर्मिसाम्यविवक्षायां धर्ममात्राभिधायिनाम् ।

नेष्टः प्रयोगः शब्दानां समासोपमितौ बुधैः ॥ ९.३ ॥

इति सङ्ग्रहश्लोकः । यथा च —

“तेनावरोधप्रमदासरेण विगाहभावेन सरिद्धरां ताम् ।

आकाशगङ्गारतिरप्सरोभिर्घृतो मरुत्वाननुयातलीलः ॥”

इत्यत्रानुयातिक्रियापंक्षो राजमरुत्वतोः कर्तृकर्मभावोऽभिधातुमभिमतः कवेः । न चा-
सौ तत्सम्बन्धस्तयोः साक्षादुक्तः जललीलासम्बन्धमुखेन राजसम्बन्धस्योक्तत्वात् ।
अतोऽत्र साक्षात् तत्सम्बन्धो वा वाच्यः तदर्थमन्यत् क्रियान्तरं वा, येन कर्तृ-
कर्मभावस्तयोर्बेदनामिधात् । न चोभयोरैकमप्युक्तमिति तस्य वाच्यस्यावचनं दोषः ।

तेन वरमयमत्र पाठः श्रेयान् 'आकाशगङ्गारतिरप्सारोर्भिवृतोऽनुयातो मधवा विलासैः' इति । न चैवं क्रियान्तराकाङ्क्षाप्रसङ्गः । यथा वा —

“ळच्छी दुहिस्या जामादुओ हरी तह घरञ्जिळा गङ्गा ।
अमयमिअङ्का अ सुआ अहो कुडुम्ब महोअहिणो ॥”

इति । अत्र लक्ष्म्या दुहितृत्वममृतमृगाङ्कयोः सुतत्वं (च) विधीयमानम् तेषां त्रैलोक्यैक-
स्पृहणीयतया तत्कुडुम्बस्य महोदधेः श्लाघाया आस्पदत्वमुपपद्यत इति द्वयमेवोपादेयं
द्रष्टव्यं नान्यत् । तत्र हि भगवतो हरेर्गङ्गायाश्च सकलत्रैलोक्यालङ्कारत्वेऽपि न
तयोर्जामातृगृहिणीभावेन विधानमिति न महोदधेः श्लाघातिशययोगः यन्निवन्धनमत्य-
द्भुतास्पदत्वमस्य स्याद् इति तद्विधानस्य वाच्यस्यावचनं दोषः । अथ हरिर्जामाता
गङ्गा गृहिणीत्येवं विपर्ययेणात्र सम्बन्धः करिष्यते तस्य पुरुषार्थानत्वात् । तथा च न
यथोक्तदोषावकाशः इति । सत्यम् । किन्तु न सर्वविषयोऽयं सम्बन्धस्य पुरुषार्थ-
नत्वोपगमः । तस्य हि विशेषणविशेष्यभाव एव विषयोऽवगन्तव्यः । यत्र स्व-
सौन्दर्यादेव तयोरन्योन्यापेक्षो (न!) विध्यनुवादभावः तत्र हि यथाश्रुतपदार्थसम्बन्ध-
निबन्धनोऽर्धप्रतीतिक्रम इति तत्रैव पदार्थैर्वापर्यनियमोऽवगन्तव्यः । यथा —

“त्वक् तारवी निवसनं मृगचर्म शय्या गेहं गुहा विपुलपत्रपुटा घटाश्च ।
मूलं दलं च कुमुमं च फलं च भोज्यं पुत्रस्य जातमटवीगृहनेधिनस्ते ॥”

इति । मत्स्युदाहरणं यथा —

“शय्या शाद्वलमासनं शुचिशिला सद्म द्रुमाणामधः
शीतं निर्झरचारि पानमशनं कन्दाः सहाया मृगाः ।
इत्यप्रार्थितलभ्यसर्वविभवे दोषोऽयमेको वने
दुष्प्रार्थिनि यत् परार्थघटनावन्ध्यैर्दुष्ठा स्थायते ॥”

इति । अत्रोदाहरणप्रत्युदाहरणप्रतीत्यौर्बन्तरं तन्मतिमतामेवावभासते, अन्येषां
तु शपथप्रत्येयमेव ।

अनुवाचमनुक्तैव न विधेयमुदीरयेत् ।
न ह्यलङ्घ्यास्पदं किञ्चित् कुत्रचित् प्रतिष्ठति ॥ ९४ ॥
विधेयोद्देश्यभावोऽयं रूप्यरूपकतात्मकः ।
न च तत्र विधेयोक्तिरुद्देश्यात् पूर्वमिष्यते ॥ ९५ ॥

इत्यन्तरश्लोकौ । यथा —

* लक्ष्मीर्द्वहिता जामाता हरिस्तथा गृहिणी गङ्गा ।
अमृतमृगाङ्कौ च सुतावहो कुडुम्बं महोदधेः ॥

“स्पष्टोच्छ्वासकिरणकेसरसूर्यविन्वाविस्तीर्णिकार्णिकमथो दिवसारविन्दम् ।
श्लिष्टाष्टदिग्दलकलापमुपावतारवद्धान्धकारमधुपावलि सञ्चुकाच ॥”

इत्यादौ केसरदेः ।

पदानामभिसम्बन्धस्यान्यथाभावमात्रतः ।

यत्रानिष्टप्रतीतिः स्याद् रचनां तां परित्यजेत् ॥ ९६ ॥

यथा—

“तव कण्ठासृजासिका करवाललता द्विपाम् ।

प्रसूते समरारण्ये यशःकुसुमसम्पदम् ॥”

इति । अत्र हि चाटुके युष्मदर्थस्य द्विपदार्थस्य च पौर्वापर्यविपर्यये समास वा
वाच्ये यत् तयोरवचनं तदेवानिष्टार्थप्रतिपात्तिमूलमिति दोषतयावगन्तव्यम् ।

यथा च—

“मधुश्च ते मन्मथ ! साहचर्यादसावनुक्तोऽपि सहाय एव ।

समीरणः प्रेतयिता भवेति व्यादिश्यते केन हुताशनस्य ॥”

इति । अत एव

येन यस्याभिसम्बन्धो दूरस्थेनापि तेन सः ।

पदानाभिसमासानामानन्तर्यमकारणम् ॥ ९७ ॥

इति प्रतीत्योर्वैचित्र्यमनालोच्यैव चर्चितम् ।

गुणदोषमपश्यद्भिर्दूरादूरोत्थयोस्तयोः ॥ ९८ ॥

स्वरूपेऽवस्थितिर्येषां शब्दानामितिनेप्यते ।

न तानन्यव्यवहितान् प्रयुञ्जीत विचक्षणः ॥ ९९ ॥

इति सङ्ग्रहश्लोकाः । तेन “द्विपत्कण्ठासृजासिका त्वत्कृपाणलतावरा ॥”

इत्येकत्र युक्तः पाठः, अपरत्र व्यादिश्यते केन समीरणो वा हविर्भुजश्चोदयिता भवेति ।

अनन्वयोऽप्यभ्यूहार्थत्वाद्रमभङ्गहेतुरिति सोऽपि वाच्यावचनं दोषः । यथा—

“निर्घातोभ्रैः कुञ्जलानान् जिघांसुर्जानिघोषैः क्षोभयामास सिंहान् ।

नृनं तेषामभ्यमूयांपरोऽग्नी वीर्योदभ्रे राजशब्दे मृगाणाम् ॥”

इति । अत्र हि सिंहानां तावन्न राजशब्दसम्बन्धः सम्भवति तेषां तद्वाच्यत्वाभा-
वात् तत्सम्बन्धाभावाच्च । तत्पार्यायस्य मृगराजशब्दस्य सन्नप्यसाचनुपयुक्त एव

तस्य प्रक्रान्तत्वाभावाद् मृगाणामित्यत्र मृगराजानामित्येवमनुक्तेश्च । किञ्च मृगेषु राजत्वं भवति सिंहानां ननु शब्द इति वीर्योदग्रत्वं तद्विशेषणमनुपपन्नमेव तस्यार्थनिष्ठत्वेनोपपत्तेः । तेन न सिंहानां न मृगाणां न वीर्योदग्रत्वस्य च राजशब्दशब्देनान्वयः सङ्गच्छत इत्यवाच्य एवासौ । तेन राजभाव इति मृगेष्विति वा वाच्ये तदवचनं दोषः । यथा —

“तपेन वर्षाः शरदा हिमागमो
वसन्तलक्ष्या शिशिरः समेत्य च ।
प्रसूनकल्हति ददतः सदत्तवः
पुरेऽस्य चास्तव्यकुडुम्बितां दधुः ॥”

इति । अत्र हि तपत्तोल्लिङ्गविशेषानुमितपुरुषमायस्य कर्तृत्वात्प्राधान्यं वक्तुमुचितम्, वर्षाणां च स्त्रीत्वस्य सहभावेन निर्देशादप्राधान्यम्, यथान्येषां हिमागमादीनाम्, अन्यथा तेषां कुडुम्बिरूपतानुपपत्तेः, न च तथोक्तमिति तस्य वाच्यस्यावचनं दोषः ।

“किमवेश्य फलं पयोधरान् ध्वनतः प्रार्थयते मृगाधिपः ।

प्रकृतिः खलु सा महीवरः सहते नान्यसमुन्नतिं यथा ॥”

इत्यत्र महीयसामिति बहुवचनं वा वीप्सासमानफलं प्रयोक्तव्यम्, यथा —

“यावदर्थपदां वाचमेवमादाय माधवः ।

विरराम महीयांसः प्रकृत्या मितभाषिणः ॥”

इत्यत्रार्थान्तरन्यासे सर्वादिशब्दो वा यथा —

“छायामपास्य महतीमपि वर्त्तमाना-

मागामिनीं जगृहिरे जगतास्तल्लुणात् ।

सर्वो हि नोपनतमप्यपचीयमानं

वर्धिष्णुमाश्रयमनागतमप्युपैति ॥”

इत्यत्र अन्यथा समर्थकस्य प्रकृतिमहीयस्त्वस्य हेतोरन्यसमुन्नत्यसहिष्णुत्वलक्षणेन साध्येन सर्वोपसंहारव्याप्तिर्न प्रतीयेत । तस्मादेवमत्र पाठः परिणमयितव्यः

“प्रकृतिः खलु सा महीयसां न सहन्तेऽन्यसमुन्नतिं यथा ।”

इति ।

सर्वनामपरामर्शयोग्यस्यार्थस्य या पुनः ।

स्वशब्देनाभिधा दोषः स वाच्यावचनाभिधः ॥ १०० ॥

यथा —

“निशि नान्तिकस्थितामपि चक्राहः सहचरीं विलोकयति ।

चक्राहापि न सहचरमहो मुदुर्लभता नियतेः ॥”

इति । अत्र हि चक्राहासहचरी न स्वशब्दपरामर्शविषयौ भवितुमर्हतः, तयारुक्त-
नयेन सर्वनामपरामर्शविषयत्वोपादानात्, अन्यथा तयोः पौनरुक्त्यं सर्वनाम्नां च
विषयापहारः स्यात् । न चात्र तथा परामर्शो विहित इति वाच्यावचनं दोषः ।
तेन ‘विरहविधुरा न सापि त’मित्यत्रानुगुणः पाठः । एवम्—

“परिपाति स केवलं शिशूनिति तन्नामनि मास्म विश्वसीः ।”

इत्यादावप्ययं दोषो द्रष्टव्यः । तस्य हि शिशुपाल इति नाम प्रसिद्धं न तु शि-
शुपरिप इति । ‘तेन स शिशून् किल पालयत्यमीः’ इति युक्तः पाठः इत्यलं
बहुभाषितेन ।

अनेन च वाच्यावचनेन सामर्थ्यादवाच्यवचनमपि सङ्गृहीतं वेदितव्यम् ।
तस्यापीष्टार्थविषयैयात्मकत्वात् । तद्यथा—

“सरित्समुद्रान् सरसीश्च गत्वा रक्षःकर्पण्डैरुपपादितानि ।

तस्यापतन्मूर्ध्नि जलानि जिष्णोर्विन्ध्यस्य मेघप्रभवा इवापः ॥”

इति । अत्र हेकस्यैवार्थस्य यः पर्यायमात्रभेदेन भेदमुपकल्प्योपमानोपमेयभावो
निबद्धः सोऽवाच्यवचनं दोषः, तस्य भिन्नार्थनिष्ठत्वात् । तद्यमत्र पाठो युक्तः
‘विन्ध्यस्य मेघप्रभवानि यद्वत्’ इति । अस्मिन् पाठे भिन्नलिङ्गत्वमुपमादोषोऽपि
परिहृतो भवति ।

पर्यायमात्रभिन्नस्य यदेकस्यैव वस्तुनः ।

उपमानोपमेयत्वमवाच्यवचनं च तत् ॥ १०१ ॥

इति सङ्ग्रहश्लोकः । यथा च—

“इयं गेहे लक्ष्मीरियममृतवर्तिर्नयनयो-

रसावस्थास्पर्शो वपुषि बहलश्चन्दनरसः ।

अयं कण्ठे बाहुः शिशिरमसृणो मौक्तिकसरः

किमस्या न प्रेयो यदि परमसद्यस्तु विरहः ॥”

इत्यत्र यत् साक्षान्नायिकावर्णनं तदवाच्यमेव । तत्सम्बन्धिनामेव स्पर्शादीनामिव
रम्याणामर्थानां विरहव्यतिरेकेणाहभावोपगमाद्, न तस्या एव विरहस्य तत्स-
म्बन्धित्वेऽप्यसद्यत्वाभिधानादिति तस्या वचनं दोषः । तेन ‘मुखं पूर्णश्चन्द्रो यपुर-
मृतवर्तिर्नयनयो’ रित्यत्र युक्तः पाठः । यथा च—

“शोकानलधूमसम्भारसम्भृताम्भोदभरितमिव वर्षति
नयनवारिधाराविसरं शरीरम् ।”

५१८

इति । अत्र हि शोकस्य केनचित् साधर्म्येण यदनलत्वेन रूपणं तत् तावद्रूप्यस्य सद्भावाद्युक्तमेव । धूमस्य पुनर्न किञ्चिद् रूप्यमस्तीत्यवाच्य एवासौ यथा ‘शोकानलदाहर्भातेव न हृदयमवतरती’ त्यत्र । रूप्यान्तरसद्भावे तु न कश्चिद् दोषः । यथा —

“तस्या धौताञ्जनश्यामा हृदयं दहतोऽनिशम् ।
शोकाग्नेर्धूमलेखेव गलत्यश्रुकणावलिः ॥”

इति । अनलकार्यत्वात् तस्य वाच्यत्वमदुष्टमिति चेत् । अनवस्थापत्तेरतिमसक्ता-
चेति तस्य वचनं दोष एव । यथा च —

“तप्ते महाविरहवह्निशिखावलीभि-
रापाण्डुरं स्तनतटे हृदये प्रियायाः ।

इत्यादि ।

उपचारसहैकैव रूपकस्येप्यते क्रिया ।

यथानलस्य दाहादिर्न कार्यादिरसम्भवात् ॥ १०२ ॥

इति सङ्ग्रहश्लोकः ।

“दृढतरनिबद्धमुष्टेः क्रोशनिपण्णस्य सहजमलिनस्य ।

कृपणस्य कृपाणस्य च केवलमाकारतो भेदः ॥”

इति । अत्र कृपणकृपाणयोराकारमात्रकृतो व्यतिरेक उक्तः । स चायुक्तः, द्विविधो
ष्ठाकारार्थः सन्निवेशलक्षणोऽक्षरविशेषलक्षणश्च । तत्राद्यस्तावदिहानुपादेय एव,
सहानवस्थानवतोरर्थयोस्तद्याभिचाराभावादिति नासौ सचेतसां चमत्कारमावहति ।
द्वितीयस्तु न सम्भवत्येव, अक्षरकृतविशेषस्य भेदापेदव्यवहारस्य शब्दैकविषय-
त्वात् । यद्यपि हि स्वरूपमपि शब्दस्यार्थ एव । यदाहुः —

“विषयत्वमनापन्नैः शब्दैर्नार्थः प्रकाशयते ।

न सत्तयैव तेऽर्थानामगृहीताः प्रकाशकाः ॥”

इति, तथापि तस्य तात्पर्येणाविवक्षितत्वात् न तदपेक्षमर्थविषयत्वमस्य शक्यं व-
क्तुम् । वाच्यदशापत्तावपि तस्य शब्दस्वरूपतानपायात् इति । यथा च —

“येनालङ्कृतमुद्यानं विहारेणामुना तव ।

तेनैव निर्विकारेण करिकुम्भनिभौ कुचौ ॥”

इति । इह तु युक्त एवासौ—

“अक्षराणामकारोऽहमिति यः स्वयमभ्यधात् ।

सोऽपि त्वयामुना स्वामिन्नाकारेण लघुकृतः ॥”

इति । तेनाक्षरविशेषात्मकाकारभेदलक्षणस्य शब्दधर्मस्यार्थविशेषणभावेनावाच्यस्य यद्वचनं सोऽपि दोष एवेति द्रष्टव्यम् ।

यद्यप्यर्थावुभौ शब्दः क्रमेणाभिदधात्ययम् ।

स्वरूपद्वयार्थरूपं च तथाप्यस्याभिधाक्रिया ॥ १०३ ॥

तत्परत्वाद्विवक्षाया विश्राम्यत्यर्थ एव हि ।

भिन्नधर्मतया तेन भिन्नकक्ष्यतयापि च ॥ १०४ ॥

नार्हतो जातुचिदिमां छिष्टमेकं विशेषणम् ।

मा भूदेकात्मतापत्तिदोषोऽसाधैतयोरिति ॥ १०५ ॥

इति सङ्ग्रहश्लोकाः ।

“यमिन्द्रशब्दार्थनिपूदनं हरेर्हिरण्यपूर्वं कशिपुं प्रचक्षते ।”

इत्यत्र हिरण्यकशिपुमिति वक्तव्ये हिरण्यपूर्वं कशिपुमित्युक्तम् । सोऽवाच्यवचनं दोषः । यतोऽत्र हिरण्यशब्दः कशिपुशब्दश्चाभिधेयप्रधानौ वा स्यातां स्वरूप-
मात्रप्रधानौ वा । तत्र न तावदभिधेयप्रधानावनभ्युपगमाद् अर्थस्यासमन्वयात्,
कशिपुशब्दस्य नपुसंकलिङ्गतापत्तेश्च । नापि स्वरूपप्रधानौ । न ह्येवमसुरविशेषस्य
हिरण्यकशिपोरभिधानानुकारः गल्यानक्रियकर्मभावेनाभिहितो भवति । द्विविधो हि
शब्दानुकारः शाब्दत्वात्त्वभेदात् । तत्रेतिना व्यवच्छेदे शब्दः प्रसिद्ध एव । अ-
र्थावच्छेदैर्भावादार्थः यथा ‘महदपि परदुःखं ग्रीतलं सम्यगाहुः’ इति । इह चाय-
मार्थोऽनुकारः इतिनावच्छेदात् । केवलं यत् तस्याभिधानमनुकार्यं तन्नानुकृतं, यच्चा-
नुकृतं तत् तस्याभिधानमेव न भवति । लोके हिरण्यकशिपुरिति तस्याख्यानं न
हिरण्यपूर्वं कशिपुरिति । अतस्तस्यावाच्यस्य वचनं दोषः । यथा वा—

“क्षुण्णं यदन्तःकरणेन वृक्षाः फलन्ति कल्पोपपदास्तदेव ।”

इत्यत्र ।

“क्षुण्णं यदन्तःकरणेन नाम तदेव कल्पद्रुमकाः फलन्ति ।”

इति युक्तः पाठः । अस्मिन् पाठे क्षुण्णस्यार्थस्य कल्पद्रुमाणां चावज्ञावगतौ गुणा-
न्तरलाभः । एवम्

“दशपूर्वरथं यमाख्यया दशकण्ठारिगुलं प्रचक्षते ।”

इत्यादौ द्रष्टव्यम् ।

“या धर्मभासस्तनयापि शीतलैः
स्वसा यमस्यापि जनस्य जीवनेः ।

कृष्णापि शुद्धेरधिकं विधातृभि-
र्विहन्तुमंहांसि जलैः पटीयसी ॥”

इत्यत्र धर्मभासस्तनयत्वादीनां शीतलत्वादीनां च धर्माणामेकाश्रयत्वेन विरोधो वक्तुं युक्तो न भिन्नाश्रयत्वेन, तस्य तथानुपपत्तेः । नचासौ तथोक्तः, एकेषां यमुनाश्रय-
त्वेनान्येषां जलाश्रयत्वेनोपादानात् । यद्यपि यमुनायास्तज्जलानां च तास्विकमेवैक्यं,
तथापि तेषां शब्देन कर्तृकरणतया निर्देशाच्छाब्दं भिन्नत्वमस्त्येव । शाब्द एव
विरोधो वक्तुमिष्टः कवेरिति तस्यावाच्यस्य वचनं दोषः । तेनायमत्र पाठः श्रेयान् ।

“या धर्मभासस्तनयापि शीतला
स्वसा यमस्यापि जनस्य जीवनी ।

कृष्णापि शुद्धेरधिकं विधायिनी
विहन्तुमंहांसि जलैः पटीयसी ॥”

यथा च —

“रुरुचे हिमाचलगुहामुखोन्मुखः पयसां प्रवाह इव सौरसैन्धवः ।”

अत्र हि पयसानिति यत्प्रवाहस्य सम्बन्धितया विशेषणं तदवाच्यमेव तस्य हि त-
त्सम्बन्धिताव्याभिचारात् । यच्चात्र सौरसैन्धव इति विशेषणं तत्र तद्धितनिर्देशोऽप्य-
वाच्य एव पट्टीनिर्देशेनैव तदर्थावगतिसिद्धेः । तेन ‘सुमहान् प्रवाह इव जङ्घ-
जन्मनः’ इत्यत्र युक्तः पाठः । यथा च —

“लक्ष्मीकृतस्य हरिणस्य हरिप्रभावः

प्रेक्ष्य स्थितां सहचरीं व्यवधाय देहम् ।

आकर्णकृष्टमपि कामितया स धन्वी

बाणं कृपामृदुमनाः प्रतिसद्गहार ॥”

“रहयिष्यति तं लक्ष्मीनिवविगुलो नापदां पदं क इव ।

स च तव रिपुरेवमतो भानी तस्यापि तद्विरहः ॥”

इत्यत्र प्रतिज्ञानिगमनयोः पौनरुक्त्यम् । प्रसिद्धव्याप्तिकस्य हेतोर्धर्मिण्युपसंहारव-
चनेनैव तदुभयार्थसिद्धेरिति । यदुक्तं ‘प्रतिज्ञाया एव तावद्भ्रम्यमानार्थायां वचनं

पुनर्वचनं किं पुनरस्याः पुनर्वचनमित्यपार्थकं निगमनम् इति । इह तु न दोषः—

“यो यत्कथाप्रसङ्गे छिन्नच्छिन्नायतोष्णनिश्चमितः ।

स भवति तं प्रति रक्तस्त्वं च तथा दृश्यसे मुतनु ! ॥”

इति । यत्राप्रस्तुतादेव प्रस्तुतस्यार्थस्य प्रतिविम्बादिव विम्बस्य साम्यावगतिर्न तत्रासौ वक्तव्यतामवतरति तदभिधानसामर्थ्यादेव तदवगमाद् उक्ताववाच्यवचनदोषानुपपन्नात् । यथा—

“आहूतेषु विहङ्गमेषु मशको नायान् पुरो वार्यते

मध्येवारिधि वा वसंस्तृणमणिर्घत्ते मर्णानां पैदम् ।

खद्योतोऽपि न कम्पते प्रचलितुं मध्येऽपि तेजस्विनां

धिक् सामान्यमचेतनं प्रभुमिवानामृष्टतत्त्वान्तरम् ॥”

इत्यत्र प्रभुमिवेत्युपमानभावः प्रभोः । यथा च—

“द्रविणमापदि भूषणमुत्सवे शरणमात्मभये निशि दीपकः ।

बहुविधार्युपकारभरक्षमो भवति कोऽपि भवानिव सन्मणिः ॥”

इत्यत्र भवदर्थस्योपमानभावः । प्रस्तुतात् तु तदन्यस्य प्रतीतिरनिवन्धना न सम्भवत्येवेति तत्र तस्योक्तिरुपपद्यत एव ।

“निम्नमुन्नतमवस्थितं चलं वक्रमार्जवगुणान्वितं च यत् ।

सर्वमेव तमसा समीकृतं धिङ् महत्त्वमसतां हतान्तरम् ॥”

इत्यत्र तमसः प्रस्तुतत्वात्तदुक्तेरसत्पुरुषमहत्त्वप्रतीतावसामर्थ्यमिति तद्वक्तव्यमेव भवतीति न तत्रावाच्यवचनदोषानुपपन्नः ।

अप्रस्तुतोक्तिसामर्थ्यात् प्रस्तुतं यत्र गम्यते ।

प्रतिविम्बाद्यथा विम्बं तस्योक्तिस्तत्र नेप्यते ॥ १०६ ॥

प्रस्तुतात् तु तदन्यस्यः प्रतीतिरनिवन्धना ।

न सम्भवत्येव ततस्तदुक्तिस्तत्र शस्यते ॥ १०७ ॥

इति सङ्ग्रहश्लोकौ । किञ्च यत्राप्रस्तुतप्रशंसायामप्रस्तुतस्यार्थस्य श्लेषमुखेनासन्नेषोत्कर्षोऽपकर्षो वा तदितरस्य तथाप्रतिपक्षेऽभिधीयते नासौ तात्त्विक इति न तत्र तामाधानुमुत्सहते तयोर्विम्बप्रतिविम्बभावेनावस्थानोपगमाद् इत्यवाच्य एवासी । तस्य वचनं दोषः । तत्रोत्कर्षे यथा—

“सद्वृत्ते महति स्वभावसरले वद्धोऽसि यस्मिन् गुणै-

र्युक्ते संयमहेतुतामुपगतो यत्रापि विश्राम्यसि ।

तस्याक्षेपपरम्पराभिरभितौ दोलायमानस्थिते-

रालानस्य मतद्गजैष कतमो निर्मूलने दुर्ग्रहः ॥”

इत्यत्र सद्वृत्तादिभिर्धिशेषणैररुन्तुदस्यालानस्याप्रस्तुतस्य श्लेषबलोपकल्पितेन सदा-
चारत्वादिधर्मसम्बन्धेनोत्कर्षोऽभिहितः, न चासौ वास्तव इति तदुन्मूलनग्रहो ग-
जस्योचित एव न दुष्ट इत्युपलम्भयोग्यत्वं तत्रासिद्धमेव । यच्च विम्बभूते तस्मि-
न्नसिद्धं, तत् कथं प्रस्तुतेऽर्थे दर्पणप्रतिमे प्रतिविम्बीभवेदिति श्लेषोत्कर्षस्यावाच्य-
स्य वचनं दोषः । तस्माच्छ्लेषमनादृष्ट्यैव निराकाङ्क्षकाकुक्रमेण किंशब्दस्यार्थो व्या-
ख्येयः । तेन ‘कतमो निर्मूलने दुर्ग्रह’ इत्यत्र न खलु कश्चिदित्युचित एवायं निर्मू-
लनेऽभिनिवेशस्तवेत्ययमर्थोऽवातिष्ठत इति । एवमपकर्षोऽपि द्रष्टव्यम् । सर्वनाम्ना परा-
मृष्टस्याप्यर्थस्य यत्पुनः स्वशब्देन वचनं सोऽवाच्यवचनं दोषः यथा ‘उदन्व-
च्छिन्ना भूस्स च निधिरपां योजनशत’मित्यत्र निधिरपामिति । यस्यार्थस्य समासो-
क्ति एवोपमानभावोऽवसितो न तस्यासौ पुनर्वाच्यो भवति, अवाच्यवचनदोषानु-
पपन्नात् । यथा—

“अळिभिरज्जनविन्दुमनोहरैः कुसुमपङ्क्तिनिपातिभिरङ्कितः ।

नखल्लु शोभयति स्म वनस्थलीं न तिलकस्तिलकः प्रमदामिव ॥”

इत्यत्र तिलकप्रमदयोरेकतरस्मिन् वाच्ये यदुभयोर्वचनं तदवाच्यवचनं दोषः । ये
तु गण्डस्योपरि पिटकोद्भेदादिव तत्राप्यार्थमेव तस्योपमानत्वमुपरचयन्ति, नमस्तेभ्यः
ऋग्विरेभ्यः । तथा—

“जङ्घाकाण्डोरुनाळो नखकिरणलसत्केसराळीकराळः

प्रत्यमालक्तक्रामाप्रसरकिसलयो मञ्जुगङ्गीरभृङ्गः ।

भर्तुर्नृतानुकारे जयति निजतनुस्वच्छलावर्ण्यवापी-

सम्भूताम्भोजशोभां विदधदभिनवो दण्डपादो भवान्याः ॥”

इति । अत्र हि समासोक्त्यैव दण्डपादस्याम्भोजतुल्यत्वेऽवगते यत् तस्याम्भोज-
शोभां विदधदिति पुनर्वचनं तदवाच्यवचनदोषतां नातिपतति । यत् पुनस्तत्राप्य-
म्भोजस्यार्थमुपमानत्वमुपात्तं तदप्ययुक्तमेव, तस्योरुनाळत्वादिधर्मसम्बन्धोपगमयो-
ग्यतानुपपत्तेः । केवलमेकेनैव समासान्तर्भावाद् वापीसम्भूतत्वेनास्य विशेषणविशे-
ष्यभावः सङ्गच्छते । किन्तु समास एवात्रोक्तनयेनानुपपन्न इवावभासते सचेतसां
प्रक्रमभेदप्रसङ्गादित्युक्तम् । न च दण्डपादस्य तत्सम्बन्धो घटिष्यत इति शक्यते

वक्तुं, तस्य तद्धर्मसम्बन्धसंभवात् । तेनात्राभोजस्य शाब्दमुपमानत्वं वा दण्डपादस्य चाभोजत्वेन रूपणं कर्तव्यं, येनास्य प्राधान्ये सति विशेषणसम्बन्धोपगमयोग्यता स्यात् । किञ्च भर्तुर्नृत्तस्योद्धतस्य ताण्डवात्मनो योऽनुकारस्तस्य दण्डपादादिपयभावेनोपादानाज्जाकाण्डनाळत्वविशिष्टतया संस्थानविशेषवशाच्च पादस्य दण्डाकारेतामिनवत्वं चेत्युभयमप्यवगतमिति न तत्पुनरुपादेयतामर्हति । अतो वरमयमत्र पाठः श्रेयान् —

“स्वच्छलावप्यवापीसम्भूतो भक्तिभाजां भवदवदहनः पादपद्मो भवान्याः” इति । एवञ्च धारणमात्रविवक्षायां विपूर्वस्य दधातेः प्रयोगः परिहृतो भवति, स हि विपूर्वः करोत्यर्थे वर्तते न धारण इति ।

यत्रार्थस्योपमानत्वं समासोक्त्यैव गम्यते ।

न तत् तत्र पुनर्वाच्यमुक्तौ वा शाब्दमस्तु तत् ॥ १०८ ॥

अन्यथा त्वन्यधर्मैः कः सम्बन्धोऽन्यस्य वस्तुनः ।

तेन वाच्यत्वमार्थत्वं चेत्यस्य द्वयमप्यसत् ॥ १०९ ॥

इति सङ्ग्रहश्लोकौ ।

“पता णिअंबफंसं हाणुत्तिण्णाए सामलङ्गीए ।

चिहुरा रुअन्ति जलविन्दुएहि बन्धस्त व भएण ॥”

इत्यत्र रोदनं बन्धनभयञ्चेति यद् द्वयमुत्प्रेक्षितं वर्तते तत्र प्राधान्याद्रोदनाभिधायिन एव पदादनन्तरमुत्प्रेक्षावादिनि पदे वाच्ये यत् तस्यान्यतोवचनं सोऽवाच्यवचनं दोषस्तस्य तादर्थ्येन प्राधान्यात् । प्रधाने चोत्प्रेक्षिते तदितरदर्थादुत्प्रेक्षितमेव भवति । यथा —

“ज्योतीरसाश्मभवनाजिरदुग्धसिन्धुरभ्युन्मिपत्प्रचुरतुङ्गमरीचिवीचिः ।

वातायनस्थितवधूवदनेन्दुभिम्बसन्दर्शनादिनिशमुल्लसतीव यस्याम् ॥”

इत्यत्रेन्दुभिम्बसन्दर्शनम् । तेन ‘जलविन्दुएहि रुअइव चिहुरचयो बन्धणभएण’ इत्यत्र युक्तः पाठः ।

एकत्रोत्प्रेक्षितत्वेन यत्रार्था बहवो मताः ।

तत्रेवादिः प्रयोक्तव्यः प्रधानादेव नान्यतः ॥ ११० ॥

इति सङ्ग्रहश्लोकः ।

“तव वदनपदार्थश्चन्द्रशब्दार्थतुल्यो हृदयकुमुदवस्तुज्जृम्भयत्येष यन्मे”

१. प्राप्ता नितम्बस्पर्शं शानोत्तीर्णयाः श्यामलाङ्गयाः ।

चिहुरा रुदन्ति जलविन्दुभिर्बन्धस्येव भयेन ॥

इत्यत्र समासान्तर्गतेन वदनशब्देनैकेनैव वदने वाच्ये यद् बहुभिः शब्दैस्तस्य वचनं सोऽवाच्यवचनं दोषः । तथा हि वदनं च तत् पदार्थश्चासाविति कर्मधारयो वा कल्प्येत, वदनपदस्यार्थ इति तत्पुरुषो वा । तत्राप्यस्तावदर्थयोरन्योन्यव्यवच्छे-
द्यव्यवच्छेदकभावाभावादनूपपन्नः, द्वितीयोऽपि प्रयोजनाभावात् । न हि समासे सत्यसति वार्थस्य कश्चिद्विशेषोऽवगम्यते अन्यत्र प्रतिपत्तिगौरवादित्यवाच्यवचनप्र-
कार एवायमिति । यथा च—“कुशं द्विषामङ्कुशवस्तु विद्वान्” इति

यत्स्वरूपानुवादकफलं फल्गु विशेषणम् ।

अप्रत्यक्षायमाणार्थं स्मृतमप्रतिभोद्धवम् ॥ १११ ॥

तदवाच्यमिति ज्ञेयं वचनं तस्य दूषणम् ।

तद् वृत्तपूरणायैव न कवित्वाय कल्पते ॥ ११२ ॥

यथा—

“ककुभां मुखानि सहसोज्ज्वलयन् दददाकुलत्वमधिकं रतये ।

अदिदीपदिन्दुरपरो दहनः कुसुमेपुमात्रिनयनप्रभवः ॥”

इति । अत्र हि यदात्रिनयनप्रभवत्वामिन्दोर्विशेषणं तत् स्वरूपमात्रानुवादफलमित्य-
वाच्यमेव तस्य तदव्यभिचारात् । न चाव्यभिचारिणोऽपि ततस्तस्योत्कर्षः कश्चि-
द्विवक्षितः कवेः, यथा—

“अत्रेर्लोचनशुक्तिमौक्तिकमणेर्देवात्सुधादीधिते-

गोत्रं हेहयभूभुजां यद्गुदगात् तस्मिन्नभूदजुर्नः”

इत्यत्र सुधादीधितेरिति तस्यावाच्यस्य वचनं दोषः । यच्चात्र दहनस्यापर इति व्य-
तिरेकप्रतीतिफलदं विशेषणं तदवाच्यमेव तस्यात्रिनयनप्रभव इति नञ्समासेनैव
प्रतिपादितत्वात् । तस्माद्गुदित इति तत्रानुगुणः पाठः । यथा च—

“नाडीजहो निजग्रे कृततदुपकृतिर्यत्कृते गौतमेन”

इति । अत्र हि तच्छब्दपरामर्शो गौतमस्यावाच्य एव तमन्तरेणाप्युपकारस्य
तद्विषयभावावगतैः । तेन परमुपकृतवानिति वरमत्र युक्तः पाठः । यथा च—

‘कटस्थलप्रोपितदानवारिभिरिति । अत्र हि दानवारिप्रवासस्य यदेतत् कटस्थल-
मवधिभावेन विशेषणमुपात्तं तत्र वाच्यमव्यभिचारात् । एवम्—

“उत्फुल्लकमलकेसरपरगौरयुते ! मम हि गौरि ! ।

अभिवाञ्छितं प्रसिध्यतु भगवति ! युष्मत्प्रसादेन ॥”

इत्यत्रापि द्रष्टव्यम् । उत्फुल्लकेसरगौरशब्दानां पौनरुक्त्यात् ।

कथं तर्हि स्वभावोक्तेरलङ्कारत्वमिष्यते ।
 न हि स्वभावमात्रोक्तां विशेषः कश्चनानयोः ॥ ११३ ॥
 उच्यते वस्तुनस्तावद्वैरूप्यमिह विद्यते ।
 तत्रैकमत्र सामान्यं यद्विकल्पैकगोचरः ॥ ११४ ॥
 स एव सर्वशब्दानां विषयः परिकीर्तितः ।
 अत एवामिधेयं ते श्यामलं बोधयन्त्यलम् ॥ ११५ ॥
 विशिष्टमस्य यद्रूपं तत् प्रत्यक्षस्य गोचरः ।
 स एव सत्कविगिरां गोचरः प्रतिभाशुवाम् ॥ ११६ ॥

यतः—

रसानुगुणशब्दार्थचिन्तास्तिमितचेतसः ।
 क्षणं स्वरूपस्पर्शोत्था प्रज्ञैव प्रतिभा कवेः ॥ ११७ ॥
 सा हि चक्षुर्भगवत्तत्त्वृतीयमिति गीयते ।
 येन साक्षात्करोत्येव भावांल्लैकाल्यवर्तिनः ॥ ११८ ॥
 इत्यादि प्रतिभातत्त्वमस्माभिरुपपादितम् ।
 शास्त्रे तत्त्वोक्तिकोशाख्य इति नेह प्रपञ्चितम् ॥ ११९ ॥
 अर्थस्वभावस्योक्तिर्या सालङ्कारतया मता ।
 यतः साक्षादिवाभंगन्ति तत्रार्थाः प्रतिभार्पिताः ॥ १२० ॥

यथा—

“ऋजुतां नयतः स्मरामि ते शरमुत्सङ्गनिषण्णधन्वनः ।
 मधुना सह संमिताः कथा नयनोपान्तविलोकितं च तत् ॥”

इति । यथा च—

“कुर्वन्नाभुमपृष्टो मुखनिकटफटिः कन्धरामातिरर्ध्या
 लोलेनाहन्यमानस्तुहिनकणमुचा चञ्चता केसरेण ।
 निद्राकण्ठकपायं कपति निविडितश्चोत्रगुक्तिस्तुरङ्ग-
 स्त्वङ्गत्पश्माप्रलम्प्रतनुवुसकणं फोणमङ्गः सुरेण ॥”

इति । यथा वा—

“श्रीवामङ्गाभिरामं मुहुरनुपतति स्यन्दने बद्धदृष्टिः
 पश्चार्धेन प्रविष्टः शरपतनभयाद् भूयसा पूर्णकायम् ।

दैर्भरर्धावलीढैः श्रमविवृतमुखभ्रांशिभिः कीर्णवर्त्मा
परयोदग्रमुत्त्वाद् वियति बहुतरं स्तोकमुर्न्या प्रयाति ॥”

सामान्यस्तु स्वभावो यः सोऽन्यालङ्कारगोचरः ।

म्लिष्टमर्थमलङ्कृतुमन्यथा को हि शक्नुयात् ॥ १२१ ॥

वस्तुमात्रानुवादस्तु पूरणैकफलो मतः ।

अनन्तरोक्तयोरेव यद्वान्तर्भावमर्हति ॥ १२२ ॥

यथायोगमयं दोषस्तेन पञ्चैव ते मताः ।

इत्यन्तरश्लोकाः । ता एता दोषजातयो महाकवीनामपि दुर्लक्षा इत्यवसीयन्ते ।

यथा—

“उभावृषाङ्गौ शरजन्मना यथा यथा जयन्तेन शचीपुरन्दरौ ।

तथा नृपः सा च सुतेन मागधी ननन्दतुस्तत्सदृशेन तत्समौ ॥”

इत्यत्र यथातथाशब्दाभ्यामेव मागधीनृपयोरुभावृषाङ्गसाम्यं शचीपुरन्दरसाम्यं च, सु-
तस्य च शरजन्मजयन्तसादृश्यमत्रगमितमिति यत् तयोस्तस्य च पुनस्तत्सादृश्यवचनं
तत् पुनरुक्तम् । तथोपमानयोर्यो निर्देशक्रमः प्रकान्तः स उपमेयक्रमयोर्भेदं नीत
इति निर्देशप्रक्रमभेदो दोषः । तत एव च तत्समावित्यत्रावाच्यवचनदोषोऽपि तावत्
स्फुट एव उपमानयोग्यत्वोपपत्तेः । किञ्च तथाशब्दस्य यद्वचनं सोऽवाच्यवचनं
दोषः, तद्यतिरेकेणाप्यर्थयोर्विपर्यासमात्रेण तदर्थावगतिसिद्धेः । तस्मादेवमत्र पाठः
श्रेयान् ‘सुजन्मना तेन सुतेन तावुमौ ननन्दतुः सा च विशांपतिश्च सः’ इति ।
यतो वस्तुमात्रोपनिबद्धप्रायेऽपि पदसमुदाये दृश्यन्त एव ते । अन्येषां यथा—

“काव्यस्यात्मा ध्वनिरिति बुधैर्यः समाज्ञातपूर्व-

स्तस्याभावं जगदुरपरे भाक्तमाहुस्तमन्ये ।

केचिद् वाचां स्थितमविषये तत्स्वमूर्त्तुस्तदीयं

तेन ब्रूमः सहृदयमनःप्रीतये तत्स्वरूपम् ॥”

इत्यत्र काव्यस्यात्मा ध्वनिरितीतिशब्दस्य तावत् प्रक्रमभेदः । स हि काव्यात्मप-
दानन्तरं प्रयोक्तव्यः काव्यस्यात्मेतीति । अन्यथा ध्वनिनैवास्य सम्बन्धे विज्ञाय-
माने तस्य सर्वनामपरामर्शाभावे अभावो भाक्तत्वं वागविषयत्वं च न प्रतीयेत

तस्याभिधानात्मन इतिना व्यवच्छेदाद् अन्यस्य च ध्वनेरनुपादानात् । स क्त्वाभावादि-
धर्माधिकरणभावेन सर्वनामपरामर्शयोग्योऽवश्यमुपादेयः, नचोपात्तः । यश्चोपात्तः स
तदभिधानानुकारस्वरूपमात्रप्रधानो नार्थाभिमुख इति काव्यात्मन एवार्थस्य तदधि-
करणभावो विज्ञायते न ध्वनेः । स हि तत्र संज्ञामात्रम् । यत् स एवाह 'काव्य-
स्यात्मा ध्वनिसंज्ञित' इति । तच्चानिष्टमेव । न हि केचित् काव्यात्मनो रसादेरभावं
भाक्तत्वं वाभ्युपगच्छन्ति । मुख्यवृत्त्या च काव्यात्मशब्दवाच्यो रसादिरेव युक्तो
नापरः । तदभावे प्रतीयमानार्थान्तरसंस्पर्शोऽप्यर्थापत्त्यादिवाक्यवत् काव्यस्य निर्जा-
वतापत्तेः । एतच्च रसस्वरूपमुपक्रम्य स एवाह —

“काव्यस्यात्मा स एवार्थस्तथा चादिकवेः पुरा ।

कौञ्चद्वन्द्ववियोगोत्थः शोकः श्लोकत्वमागतः ॥”

इति ।

इतिनार्थो व्यवच्छिन्नः शब्दमात्रेऽवतिष्ठते ॥ १२३ ॥

सर्वनामपरामर्शयोग्योऽसौ न भवेत् ततः ।

यथा घटः कुट इति ज्ञेयो यस्त पृथूदरः ॥ १२४ ॥

ततोऽर्थ एव काव्यात्मा तत्परामर्शनोचितः ।

यथा नृपो नृग इति ख्यातो यः स महामतिः ॥ १२५ ॥

न ध्वनिस्तदभावादिसम्बन्धोऽस्य कथं मतः ।

इत्यन्तरश्लोकाः । एवन्तर्हि

“अस्त्युन्नते सुरसरिज्जलधाव्यमानभागे नवार्कसूचि मन्दरशैलशृङ्गे ।

ज्योत्स्नावतीति नगरी भुवनत्रयैकभूषा वृषाङ्कशिरसीव शशाङ्कलेखा ॥”

इत्थत्र शशाङ्कलेखाया ज्योत्स्नावतीत्वेन यद्विशेषणं तदनुपपन्नमेव स्याद् इतिशब्द-
व्यवच्छेदादिति । घाटम् । को वा नानुमन्यते । फेबलमितिशब्दार्थानवधारणमूलो
मोह एवासौ व्याख्यातृणामिति । अथ काव्यात्मानुवादेन विहितस्य ध्वनेः समा-
प्तानक्रियाकर्मभावावच्छेदेन समुदायादयमितिशब्दः प्रयुक्त इत्यर्थप्रधान एवायं
ध्वनिशब्दो न स्वरूपप्रधान इति तस्य सर्वनामपरामर्शयोग्यस्याभावादिसम्ब-
न्धो घटत एव इत्युच्यते तदयुक्तम् । एवं हि वाक्यार्थावच्छेदः प्रतीयेत, ततश्च
तत्परामर्शिनः सर्वनामपदान्तेर्नपुंसकलिङ्गनिर्देशप्रसङ्ग इति । यथा —

‘तदवितथमेव मन्ये विषया आर्शाविषा इति यदाहुः ।’

तस्मादात्मशब्दानन्तरमेवायमितिशब्दः प्रयोक्तव्यः । स च हेत्वर्थवृत्तिः, यथा—

“रम्या इति प्राप्तवतीः पताका रागं विविक्ता इति वर्धयन्तीः”

इत्यत्र । तेनायमर्थः यतः काव्यस्यात्मा जीवितभूतस्ततो बुधैर्यो ध्वनिर्नाम समा-
ज्ञातपूर्व इत्येष एवार्थोऽभिमतः कवेरिति विज्ञायते, यदयं तत्र तत्र ध्वनेः काव्यैक-
जीवितत्वमाह । किञ्च समाज्ञातेर्धातोः कर्मणि भूते च क्तप्रत्ययोत्पत्तौ कर्मण एव
प्राधान्ये तस्यैव निर्देशो न्याय्यो न कर्तुर्नापि पूर्वशब्दस्य, अव्याभिचारात्
प्रयोजनाभावाच्चेति यदेतयोरुपादानं तत् पुनरुक्तमेव । किञ्च ‘भाक्तमाहुस्तमन्य’
इत्यत्रापि पूर्ववदितिशब्दः प्रयोक्तव्यः उत्तरत्र च । अन्यथा अन्येषां केषाञ्चिच्चो-
क्तिर्नानुकृता स्यात् । ततश्च भाक्तो यो ध्वनिस्तमाहुरन्य इति वाचामविपये स्थितं
यत् तदीयं तत्त्वं तत् केचिद्चुरिति प्रतीतौ ध्वनेर्भाक्तत्वोक्तिः अन्येषां केषाञ्चिच्च
वाचामविपये स्थितत्वं यत् तदीयस्य तत्त्वस्य तदुक्तिर्नानुकृता स्याद् इतिना व्य-
वच्छेदाभावाद् इति वाच्यावचनं दोषः । सामर्थ्यादुक्तेरनुकारानुगमे वा पूर्वत्रैतिश-
ब्दस्य पौनरुक्त्यप्रसङ्गः । किञ्चात्र वचनार्थो गदतिः प्रयुक्त एवेति तस्यैवादिदीप-
कन्यायेनानुवृत्तिर्युक्ता न तु तदभिन्नार्थस्य ब्रवीतेरुपादानमित्युभयत्राप्युक्तदोषद्वया-
नतिश्रुतिः । कालविशेषप्रक्रमभेदश्चात्रावगन्तव्यो जगदुरित्युचुरिति च कालविशे-
पस्य प्रकान्तस्यानिर्वाहात् । किञ्च ध्वनेस्तत्त्वं ध्वनिरेव वा स्याद् अन्यदेव वा ।
तत्र ध्वनिरूपत्वे तत्त्वमूचुस्तदीयमिति त्रितयमपि पुनरुक्तं स्यात् केचिद् वाचं
स्थितमविपये जगदुरित्येतावद्भिः प्रयुक्तान्तर्गतैरेव पदैस्तर्यावगतिसिद्धेः । यथोक्तं
प्राक्—

“प्रयुक्तान्तर्गतैरेव यत्र सोऽर्थः प्रतीयते ।

प्रयोगस्तत्र शेषाणां पदानां पौनरुक्त्यकृत् ॥”

इति । अन्यरूपत्वे त्वन्यस्य वागविपयत्वाभावे ध्वनेस्तदविपयत्वं नोक्तं स्यात् तयो-
र्भेदात् । किञ्च भक्तेरेव ध्वनिरूपतामन्ये मन्यन्ते न तत्सम्बन्धिनोऽन्यस्य व्यापा-
रादेरिति व्यर्थस्ताद्वितनिर्देशः । यत् स एवाह भाक्तिर्ध्वनिरिति—

“भक्त्या विभक्तिं नैकत्वं रूपभेदादयं ध्वनिः ।”

इति । युक्तं चैतत्, तथा हि—

“कृशाङ्ग्याः सन्तापं वदति विसिनोपत्रशयनम्”

इत्यत्र वदत्यर्थाद्वाच्यादन्यस्य व्यक्तिलक्षणस्यार्थस्य तात्पर्येण प्रकाशनामिति ध्वनि-
लक्षणानुगमात् भक्तेरेव तत्त्वमुपपद्यते नान्यस्येति व्यर्थस्ताद्वितनिर्देशः । सहृदयम-

नःप्रीतय इत्यत्र च मनश्शब्दः पुनरुक्तः प्रीतेर्मनोधर्मतया तदधिकरणभावाव्य-
भिचारादित्येतत् प्रपञ्चितमेव प्राक् । तेन वरमयमत्र पाठः श्रेयान् अल्पदोषत्वात् ।

“काव्यस्यात्मेत्यमलमतिभिर्यो ध्वनिर्नाम गीत-

स्तस्याभावं जगदुरपरे भाक्तिरित्येवमन्ये ।

फेचिद्वाचामविषय इति प्रस्फुरत्तत्त्वमन्त-

स्तेन ब्रूमः सहृदयजनप्रीतये तत्स्वरूपम् ॥”

इति । यद्वा

इदमद्यतनानां च भाविनां चानुशासनम् ।

लेशतः कृतमस्माभिः कविवर्मारुरुक्षताम् ॥ १२६३ ॥

इत्यलमप्रस्तुतवस्तुविस्तरेण । तस्मात् स्थितमेतद् यथा शब्दस्यार्थाभिधानमन्तरेण
न व्यापारान्तरं सम्भवतीति ।

गमयन्त्यर्थमुखेन हि सुप्तिद्वचनादयोऽपरानर्थान् ।

तेन ध्वनिलक्ष्मविधौ शब्दग्रहणं विफलमेव ॥ १२७३ ॥

इति सङ्ग्रहाया ।

इति श्रीराजानकमहिमभट्टविरचिते

व्यक्तिविवेकाख्ये काव्यालङ्कारे

शब्दानौचित्यविचारो नाम

द्वितीयो विमर्शः ।

अथ तृतीयो विमर्शः ।

तदेवं ध्वनिलक्षणस्य तद्भेदानां चानुमानेऽन्तर्भावमुपपाद्य सम्प्रति तदुदा-
हरणानां यथायोगं क्रमेणासावुपदर्शयते । तत्र वस्तुमात्रस्य तावत्—

“भ्रम धम्मिअ! वीसद्धो सो मुणओ अज्ज मारिओ देण ।

गोलाणइक्खकुडङ्गवासिणा दरिअसीहेण ॥

इत्यत्र केनचित् सुकृतिना यूना सह विसम्भसम्भोगमुखास्वादलालसया विजने वने
विविधकुसुमामोदमुदितमधुकृति कृतसङ्केतया कयाचित् कुमुमापचिचीपया अमतो

१. 'तद्व्यभेदानाम्' इति खपुस्तके पाठः,

२. भ्रम धम्मिक! विसब्धं च ध्वनिकोऽयं मारितस्तेन ।

गोदानदीकच्छुद्धरवाग्निना दमसिहेन ॥

धार्मिकस्य मनोरथपरिपन्थि तद्देशात्सादनं विघ्नमिव मन्यमानया जानानयापि केसरिकिशोरकस्य कौर्यातिरेकं कुकुरमारणमात्रवासोपन्यासेनास्य प्रियमावेदयितुका-
मया विदग्धयापि मुग्धयेव विधिमुखेन भ्रमणस्य प्रतिषेधो विहितः । अत्र हि द्वा-
यर्थौ वाच्यप्रतीयमानौ विधिनिषेधात्मकौ क्रमेण प्रतीतिपथमवतरतः, तयोर्धूमा-
न्योरिव साध्यसाधनभावेनावस्थानात् । तत्राद्यस्तावदविवेकसिद्धः स्पष्ट एव भ्र-
मणविधिलक्षणस्य साध्यस्य तत्परिपन्थिकूरकुकुरमारणात्मनः साधनस्य चोभयोर-
प्युपादानात् । द्वितीयस्त्वत एव हेतोः पर्यालोचितणिजर्थस्य विवेकिनः प्रतिपत्तुः
प्रयोजकस्वरूपनिरूपणेन सामर्थ्यात् प्रतीतिमवतरति । तच्च सामर्थ्यं मृतेऽपि
कौलेयके क्रूरतरस्य सत्त्वान्तरस्य तत्र सद्भावावेदनं नामःनापरम् । तदेव च साधनम् ।
तयोश्च साध्यसाधनयोरविनाभावनियमो विरोधमूलः । स चानयोर्लोकप्रमाणसिद्ध
इत्युक्तम् । ननु यद्यतो वाक्यार्थद्वयावगमस्तत् कथमुत्तरस्मिन्नेव नियमेन विश्रा-
न्तिर्न पूर्वस्मिन् उभयत्रापि वा, तयोः प्राकरणिकत्वेन विशेषाभावात् । उच्यते ।
न तावदत्र वाच्यानुमेययोरर्थयोः समुच्चयेनावगतिरुपपद्यते भ्रम मां च भ्रमी-
रिति विधिनिषेधयोरेकाश्रयत्वविरोधात् । नापि विकल्पेन भ्रम वा मा वा भ्रमी-
रिति, वचनोच्चारणार्थक्यप्रसङ्गात् । नाप्यङ्गाङ्गिभावेन, विधिनिषेधयोस्साक्षात् त-
दसम्भवात् । केवलं योऽसौ भ्रमणविधौ हेतुभावेन दृष्टपञ्चाननव्यापारस्तत्रोपात्तः
स एव विमृश्यमानः परम्परया धार्मिकस्य तन्निषेधे पर्यवस्यति तयोर्बाध्यबाधक-
भावेनावस्थानात् । को ह्यनुन्मत्तः कुकुरमात्रसद्भावभयात् परिहृतभ्रमणस्तत्रैव दृ-
ष्टसिंहसद्भावाशङ्कायामपि सविस्मयं भ्रमेदित्यनुमेयार्थविश्रान्तिनियमहेतुर्बाध्यबाध-
कभावोऽस्त्येवात्र विशेषः । अवश्यं चैतदभ्युपगन्तव्यम् अन्यथा शुक्तिकारजत-
प्रतीत्योरपि क्रमभाविन्योरेतत्पर्यनुयोगप्रसङ्गः केन वार्यते । तस्माद् बाध्यबाधकभा-
वावसायकृत एवात्रोत्तरार्थविश्रान्तिनियम इति स्थितम् । तत्र 'भ्रम धम्मिअ! वी-
सद्धो' इति वाक्यार्थरूपो भ्रमणविधिर्वाच्यः तस्य 'सो सुणओ अज्ज मारिओ देण'
इत्यादिना क्रूरकुकुरमारणं दृष्टसिंहविहितं वाक्यार्थरूपमेवार्थो हेतुः । तत्प्रतिषेध-
स्त्वनुमेय एव न वाच्यः तस्योक्तनयेनाक्षेपात् । तत्र 'गोलाणईकच्छकुडङ्गवासि-
णा' इति गोदावरीकच्छकुहरस्य धर्मित्वनिर्देशः । 'दरिअसीहेणे'ति श्वमारणकार-
णाभिधानद्वारेणोपात्तस्य दृष्टसिंहसद्भावस्य हेतुभावः । कुडुङ्गवासिणेति तद्विशेषणेन
तस्य धर्मिणि सद्भावोपपादनम् । तस्यास्य हेतोः साध्यस्य च निर्भयभ्रमणविधिलक्ष-
णस्य सहानवस्थानलक्षणो विरोधः प्रसिद्ध एवेत्येकस्य सद्भावावेदनेनापरस्य स्वै-

१. 'न्यिनः कुकुर' इति खपुस्तके पाठः. २. 'भूयोऽपि कौलेयक' इति कपुस्तके पाठः.
३. 'मावस्वो' इति खपुस्तके पाठः. ४. 'स्वविरुद्धो' इति खपुस्तके पाठः.

भावविरुद्धोपलब्ध्या प्रतिषेधे विज्ञायमाने सति समशीर्षिकयोभयार्थप्रतीतिरेवात्र न समस्तीति तद्विश्रान्तिपर्यनुयोगो निरवकाश एव । *तेनानुमेय एव भ्रमणस्य निषेधो न व्यङ्ग्य इत्यवसेयं यथा नात्र शीतस्पर्शोऽमेरित्यतः शीतस्पर्शस्य । यदि वा प्रेक्षावतां प्रवृत्तिरनर्थसंशयाभावनिश्रयेन व्याप्ता, तद्विरुद्धश्चात्रानर्थसंशयोऽस्माद्विधिवान्याण्णिजर्थपर्यालोचनयावसीयत इति व्यापकविरुद्धोपलब्ध्या यथा नात्र तुषारस्पर्शोऽमेरित्यतस्तुषारस्पर्शस्य । अपि चास्मिन्नुदाहरणे दारुणतरानितरानृक्षप्रभृतीन् प्रसिद्धतद्यापारानपास्य यदेतत् करिकलभकुम्भनिर्भेदैकहेवाकिनः केसरिणः कौलेयकवधाभिधानमौचित्यैकानिकेतनस्य कवेस्तत्र चिरं चिन्तयन्तोऽप्यभिप्रायं न विद्मः । नहि दसतया यत्किञ्चनकारिणोऽन्यस्यापि स्वजातिसमुचितं चरितमपहायाप्रसिद्धमेव किमपि रसभङ्गभीरवः कवयो वर्णयितुमाद्रियन्ते किमुत जगद्विदितव्यापारस्य केसरिणः । अनौचित्यानिबन्धो हि परं रसभङ्गकारणं कवयो वदन्ति । अत् स एवाह —

“अनौचित्यादृते नान्यद् रसभङ्गस्य कारणम् ।

प्रसिद्धौचित्यबन्धस्तु रसस्योपनिषत् परा ॥”

इति । तस्माद्दरिअरिक्त्वेणेत्यत्र पाठः श्रेयान् ।

“अत्ता एतथ णिमज्जइ एतथ अहं दिअसअं पलोएहि ।

मा पहिअ! रत्तिअंधअ सेज्जाए महँण मज्जाहिसि ॥”

अत्र हि चलितचारित्रमुद्रा प्रोषितपथिकयुवतिः कश्चिद्युवानं वासरावसाने वसतिं प्रार्थयमानमुद्दिश्योत्पन्नमन्मथव्यथावेशा श्वश्रूसन्निधौ तस्मै शयनस्थानं विविक्तमुपदिश्य निशान्धताच्यारोपेण स्वशयनसंस्पर्शप्रतिषेधनिभेन श्वश्रूशय्यासन्निवेशदेशं दर्शयन्ती रात्रावत्र मदीय एव शयनीये त्वया निभृतमुपस्थातव्यामिति तैस्तैराकारैः प्रतिषेधमुखेन स्वाभिप्रेतमर्थमस्मै निवेदयते । तत्र च केचिदविदितस्वरूपस्यैव पथिकस्याकस्मान्निशान्धतोपक्षेपः स्वशयनीयोद्देशदर्शनं चेत्युभयमव्यभिचारि साधनामिति मन्यन्ते । तद्वशाद्धि तस्य नायिकाशयनोद्देशोपसर्पणमपि फल्पनीयं स्यात् । श्वश्रवाश्च तस्याविनयदोषाशङ्कानिरास इत्युभयमभिमतं सिध्यति । यत्त्वत्र श्वश्रूशयनदर्शनं तत् तदाशङ्कानिरासार्थमेव न पथिकप्रवर्तनाङ्गतां गच्छति । आत्मन एव शयनोद्देशदर्शने हि तस्याः शङ्का स्यात् । यद्वा शयनयो-

* 'एतेना' इति सप्तमके पाठः.

१. श्वश्रूश्च श्वेते अत्राहं दिवसक प्रलोक्य । मा पथिक! शयनस्थ शय्यायान्नाययोर्माहङ्गीः ॥

२. 'मुयेन' इति सप्तमके पाठः.

विप्रकर्षप्रकाशनपरं तदिति तत्प्रवृत्त्यङ्गमेवास्तु तदिति च । तच्चायुक्तम् । अत्र हि श्वश्रुः प्रत्याग्या वर्तते नान्यः न चायं चिरपरिशीलनावसेयो निशान्धताख्यो हेतुस्तां प्रति सिद्धः । तथाविधश्चोपादीयमानः प्रत्युत तस्याः शङ्कामुपजनयेत् । उभयार्थकारी ह्यत्र हेतुरुपादेयो भवति यो न श्वश्रुः शङ्कामाधत्ते पथिकं च प्रवर्त्तयति । नचायं निशान्धताख्यो हेतुस्तथेति व्यर्थस्तदुपन्यासः । किञ्चायं निशान्धतोपक्षेपः पक्षद्वयेऽप्यप्रयोजक एव शयनसन्निवेशदर्शनसंस्कारादेव तदुभयसिद्धेः । ये तु शयनीययोर्विप्रकर्षदर्शनेनान्योन्यदर्शनस्यास्फुटत्वमनुमीयमानं हेतुतया मन्यन्ते अतएव च 'अत्ता एत्थ णिमज्जइ' इति पठन्ति तेऽप्ययुक्तवादिनः अनैकान्तिकत्वात् । दृश्यन्ते ह्यचलितचारित्राणामपि युवतीनामेवंविधाः सद्भावगर्भाः भणितयः । आकारविशेषाणां हेतुत्वपरिकल्पनमुपहासायैव तेषां वाच्यत्वाभावात् वाच्यस्यैव व्यङ्ग्यकत्वेन प्रकृतत्वात् । किञ्चात्र निरूप्यमाणो हेतुरेव न लभ्यते । स हि विधेयानुगुणो वा स्यात् प्रतिषेध्यानुगुण उभयानुगुणो वा । तत्राद्यः श्वश्रुः शङ्कामेव जनयेदसिद्धत्वाच्चाभ्युपत्त्वादिवत् । द्वितीयो न विवाक्षितार्थसिद्धिहेतुर्विरुद्धत्वात् कृतकत्वमिव नित्यत्वे । तृतीयस्तु सन्देहमेव जनयत्यनैकान्तिकत्वात् । प्रमेयत्वादिवदिति । यदाहुः—

“नासिद्धो भावधर्मोऽस्ति व्यभिचार्युभयाश्रयः ।

धर्मो विरुद्धो भावस्य सा सत्ता साध्यते कथम् ॥”

इति । अपि च तत्र यथाय उदाहरणे भ्रमणविधिहेतुरेव निरूप्यमाणः प्रतिषेधे पर्यवस्यति न तथेह प्रतिषेधहेतुरेव विधाविति कुतो विधिरूपार्थान्तरप्रतीतिःसिद्धिः । तस्माद्विधेयस्यार्थान्तरस्य निवन्धनाभावात् प्रतीतिरेव नास्तीति कुतस्तस्य व्यङ्ग्यत्वमित्ययुक्तमेवेदमुदाहरणम् ।

“वैच्च महव्विअ एक्काए होन्तु णीसासरोइअच्चाइ ।

मा तुज्ज वि तीए विण दाक्खिण्णहअस्स जाअन्तु ॥”

इत्यत्र कयाचित् स्वण्डितयान्तर्ज्वलितेर्व्याप्रकोपया सावहित्थं सोल्लुण्ठं सप्रणयौचित्यं च यः प्रियं प्रति भेदो विहितस्तत्र तस्यामेव भवान्निर्व्याजमनुरक्तहृदयो मयि तु कित्तव ! तव कृतकोपचारवचनरचनामात्रमेतदिति नायकस्यान्यत्रानुरागातिशयः

१. भ्रज ममैवैकस्या भवन्तु निःश्वासरोदितव्यानि ।

मा तवापि तथा विना दाक्षिण्यदत्तस्य जनिपत ॥ -

२. 'ण्डनम्' इति खपुस्तके पाठः.

साध्यः । तत्र च गच्छ त्वद्विरहविहितानि निश्वासरोदितव्यानि ममैवैकस्या भवन्तु
 मा तत्रापि दाक्षिण्यमात्रविषयस्य तथा विना तानि भूचन्निति तत्र तस्य प्रस्थाना-
 नुमतिर्हेतुः । प्रस्थाने हि तस्य तद्विरहविरतिः । तद्विरतौ च तद्वेतुकानां निःश्वा-
 सरोदनादिदुःखानामपि विरतिः । स्नेहोत्कर्षानुविधायिनो हि प्राणिनां विरहव्यथा-
 वेशा भवन्ति तेषां तत्कार्यत्वात् । कार्यकारणभावश्चैषामध्यात्मप्रमाणासिद्धः ।
 धर्मिणि सद्भावसिद्धिश्चास्य हेतोस्सतोऽसत एव वा प्रतिपेधसामर्थ्यादवस्यते,
 प्राप्तिपूर्वका हि प्रतिपेधा भवन्तीति । तस्य च सत्यासत्यत्वविचारो निरुपयोग
 एव प्रतीतिमात्रपरमार्थत्वात् कान्त्यनाख्यादीनामिति विरहव्यथावसितोऽनुरागातिशयः
 कान्तस्यानुमेय एव भवति न व्यङ्ग्य इत्यवसेयम् ।

“ दे आ प्रसिअ णिअचसु मुहससिजोह्वाविसुत्ततमणिवहे ।

अहिसारिआणं विग्घं करोसि अण्णाणं वि ह आसे ! ॥ ”

इति । अत्र काचित् कामपि निशान्धकाराभिसरणसमुद्यता सहजसौन्दर्यकान्तिकम-
 नीयमुखी सखीमालोक्य मुदितान्तःकरणा प्रणयौपालम्भनिभेन तस्यास्तां रूपसम्प-
 दमित्यमुपवर्णयतीति चाटुकार्थोऽत्र प्रतीयमानोऽनुमेयः । तत्र च वाच्यस्य प्रतिपे-
 धानुपपत्तिरेव हेतुः । तदनुपपत्तिश्च सम्बोधनद्वारेणोपात्तस्य मुखशशिज्योत्स्नाविलु-
 सतमोनिवहत्वस्य हेतोरार्थस्यासिद्धेः, परमार्थतो मानुषीमात्रस्य तथाविधाया वद-
 नेन्दुकान्तेरसम्भवात् । अतस्तस्यास्तदन्यासां चाभिसारिकाणामभिसरणविघ्न एव न
 सम्भवतीति तत्प्रतिपेधप्रणयप्रयासस्सख्यास्तस्यामनर्थक एवेति प्रतिपेधविधेरनुपप-
 त्तिसिद्धिः । अतो वदनेन्दुकान्तेर्यदेतद्विलुप्ततमोनिवहत्वमुपात्तं तदन्यथानुपपद्यमानं
 वदनस्य कान्त्यतिरेकलक्षणमर्थान्तरमेव चाटुरूपमनया भङ्ग्यानुमापयति कान्त्य-
 तिरेकमन्तरेण निर्मूलस्य तदतिशयारोपस्य लौकैरनादृत्यादिति तत्प्रमाणासिद्ध ए-
 वानयोः सम्बन्धो बोद्धव्यः ।

“ कैस्स व ण होइ रोसो दट्ठूण पिआए सब्बणं अहरम् ।

सअमरपदुसायाइणि वारिअवामे सहसु एहिम् ॥ ”

1. प्रार्थये शावत् प्रगाद निवर्त्तस्व मुखशशिज्योत्स्नाविलुप्ततमोनिवहे ।
 अभिसारिकाणां विघ्नं करोष्यन्यासामपि हतसो ॥
2. 'बरोपो' इति खपुस्तके पाठः ।
2. कस्य वा न भवति रोपो इत्था प्रियायाः सम्पन्नमभरम् ।
 मभ्रमरपद्माघ्राणदाले । वारितवामे ! सहस्वेदानीम् ॥

इत्यत्र काचिद् विदग्धा सती कामपि कामुकान्तिके परपुरुषपरिक्षताधरपल्लवाग्न-
लोक्य तदसहनस्वभावं च तं कामुकमाकलय्य तस्य परंपरिभोगशङ्काकलङ्कमपाकर्तु-
मधरक्षतस्यान्यथासिद्धत्वमुपालम्भानिमेन तामाह । तत्र सत्रणवल्लभाधरदलदर्शन-
सर्वस्यैव कामुकलोकस्येर्ष्याप्रकोपकारणं भवतीति व्याप्तिवचनम् । तव च वारित-
वामायाः सभ्रमराम्भोजाघ्राणशीलायास्तन्निबन्धनमिदमधरस्य सत्रणत्वमिति पक्षध-
र्मोपसंहारः । सद्यतामिदानीं तस्य निजस्याविनयस्य विपाकः प्रियतमप्रकोपरूपस्त्व-
येति निगमननिर्देशः । इति वाच्यार्थविषयः साध्यसाधनभावस्तावत् स्पष्ट एव ।
अनुमेयार्थविषये तु तस्मिन् परपुरुषपरिभोगशङ्कानिरासः साध्यः । तस्य सभ्रमरा-
म्भोजाघ्राणशीलत्वेन सम्बोधनसमर्पितेनानुमितमधरपल्लवपरिक्षतेरन्यथासिद्धत्वमार्थो
हेतुः । तयोश्चाविनाभावनियमोऽनुरागिणामध्यात्मसिद्ध एवेति सिद्धम् । अत्र वा-
च्यानुमेययोरुभयोरर्थयोरपि प्रतीतावनुमेय एव विश्रान्तिर्न वाच्ये तस्य तदङ्ग-
तया प्राधान्याभावाद् इत्युक्तमेव ।

“ सुवर्णपुष्पां पृथिवीं चिन्वन्ति पुरुषास्त्रयः ।

शूरश्च कृतविद्यश्च यश्च जानाति सेवितुम् ॥ ”

इत्यत्र शूरादीनां त्रयाणां सर्वत्रैव स्वाधीनाः सम्पदो भवन्तीति साध्यम् । तत्र सु-
वर्णपुष्पपृथिवीचयने कर्तृत्वाभिधानं तेषां हेतुः । तद्धि मुख्यमनुपपद्यमानं वाक्या-
र्थोपचारवृत्त्या तत्सदृशमेव सर्वत्र सुलभविभवत्वमनुमापयति यथा पदार्थोपचारे
गङ्गायां शोष इत्यत्र गङ्गाशब्दो गङ्गासमीपवर्तिनं तटम् । द्विविधो ह्युपचार इष्टः
पदार्थवाक्यार्थविषयत्वाद् उपचारे च वाच्यस्योपायत्वात् । अप्राधान्ये सत्यविव-
क्षितत्वमेव भवति, उपचारविषयस्यैवोपेयतया प्राधान्यात् । तयोश्च प्रसिद्धिकृत
एवाविनाभावनियमोऽवगन्तव्यः । साध्यश्चानुमेय एव न वचनगोचरता गच्छती-
त्युक्तम् ।

“ शिखरिणि कनु नाम कियच्चिरं किमभिधानमसावकरोत्तपः ।

तरुणि ! येन तवाधरपाटलं दशति बिम्बफलं शुक्रशावकः ॥ ”

इत्यत्र त्वदधरपल्लवपरिखुम्बनामृतन्नाल्पपुण्यः पुमानासादयतीति चाटुकरूपोऽर्थः
साध्यः । तत्सादृश्यलवावलम्बिनो बिम्बफलस्यापि परिखण्डनविधौ शुक्रशावकस्य
लोकोत्तरतपःपरिणामशालित्वसमारोपो हेतुः । यत्र खलु यत्सादृश्यसद्भावमात्रभाजो
भावस्य पुण्योपचयपरिश्रमपरिप्रापणीयत्वमाशङ्क्यते तत्र तस्य तत्सम्बन्धिनो मुख्य-
स्यैव तत् कथं नावगम्यते । तस्मादत्रापि साध्यसाधनभावगर्भतैवोपपन्नेति सिद्धम् ।

“क्षिग्धश्यामळकान्तिलिप्तवियतो वेलद्वलाका घना
 वाताः शीकरिणः पयोदसुहृदामानन्दकेकाः फलाः ।
 कामं सन्तु हृदं कठोरहृदयो रामोऽस्मि सर्वे सहे
 वैदेही तु कथं भविष्यति हहाहा देवि । धीरा भव ॥”

इत्यत्र मदनदहनोद्दीपनचन्द्रोदयोघानादिदारुणपदार्थसार्थदर्शनदुःखसहिष्णुत्वं नाम
 रामस्य साध्यम् । तत्र च रामत्वमेवार्थो हेतुः । रामशब्दो ह्ययं स्वेच्छापरिफल्पित-
 प्रकरणाद्यवसेयसकलक्लेशभाजनत्वलक्षणधर्मविशिष्टं संज्ञिनं प्रत्याययति न संज्ञिमा-
 त्रम् । तयोश्च व्याप्यव्यापकभावलक्षणः सम्बन्धः प्रसिद्धिकृतोऽध्यात्मप्रसिद्ध एवाव-
 गन्तव्यः यथा वृक्षशिंशुपयोः । यच्च तदनुमितं धर्मान्तरं तत् सर्वसहत्वस्योपा-
 चस्य साधनं न रामत्वमेवेत्यनुमितानुमेयं तत् । एवमस्मीत्यस्मदर्थे धर्मीणि रामत्व-
 मात्रनिबन्धनायां सकलक्लेशभाजनत्वलक्षणसाध्यधर्मसिद्धौ स्फुट एवास्यानुमानान्त-
 र्भावः । ततश्च रामस्य यत् कठोरहृदयत्वाभिधानं तत् पुनरुक्तमेव अनुवादपक्ष-
 स्यातिच्छत्वात् ।

“ताला जाजान्ति गुणा जाला दे सहिअएहि धेप्पन्ति ।

रहाकिरणणुगाहिआइ होन्ति कमलाइ कमलाइ ॥”

इत्यत्रायस्तावत् कमलशब्दः सामान्यवृत्तिर्द्वितीयो विशेषवृत्तिः । स चास्य विशेषो
 निरतिशयशोभासौरभाभिरामतालक्षणोऽर्थः प्रकरणादिगम्यो रविकिरणानुग्रहकृतः
 प्रमाणान्तरसिद्धस्तामान्यनिष्ठोऽनुमेयः । तत्र च तयोः सामान्यविशेषार्थयोर्विजाती-
 ययोरिव सजातीयार्थयोरप्यारोप्यारोपकभाव एव हेतुः यथा सिंहो माणवक इति ।
 न च भिन्नजातीयत्वमेवार्थानामारोपनिबन्धनमिति नियमः सम्भवति येनात्र सजाती-
 यत्वादसौ न स्यात् तस्य भिन्नार्थमात्रप्रयुक्तत्वात् । तच्चानयोरुक्तनयेनास्त्येवेतिना-
 सिद्धो हेतुः । सामान्यविशेषवृत्तित्वं चेदं शब्दानां विवक्षामात्रनिर्मितामिति न तस्य
 पूर्वपश्चाद्भावनियमः कश्चित् । ततश्च—

“एमेअ जणो ङित्सा देउ फवोलोपमाइ ससिचिन्वम् ।

परमत्थविआरे उण चन्दो चन्दोविअ घराओ ॥”

इति विपर्ययेणापि तदुपपद्यत एव । एवञ्चास्याप्यनुमानान्तरभाव एवावगन्तव्यः । ‘नि-
 श्वासान्ध इवाददर्शचन्द्रमा न प्रकाशते’ इत्यत्रादर्शस्य विच्छायत्वमनुमितमुपमानम् ।

तदनुमितौ चादर्शस्यान्व्याभिधानं साधनम् । तद्धि तत्र मुख्यं न सम्भवति प्रा-
णिधर्मत्वात् । भतस्तत्सामर्थ्यात् पटलपिहितस्येव नयनस्य निश्वाससमर्पितं दर्पणस्य
विच्छायत्वमेवानुमापयतीति । अत्यन्तातिरस्कृतवाच्योऽपि सिंहो माणवक इत्यादि-
वत् पदार्थोपचार एव । तस्य चानुमानान्तर्भावस्समर्थित एव प्राक् । एवम् —

“गणं च मत्तमेहं धारालुलिअज्जुणाइ अ वणाइ ।

गिरहङ्कारमियङ्का हरन्ति णीलाओ वि णिसाओ ॥”

इत्यत्र मत्तनिरहङ्कारशब्दयोरपि द्रष्टव्यम् । यापि विभावादिभ्यो रसादीनां प्रतीतिः
सानुमान एवान्तर्भावमर्हतीति । विभावानुभावव्यभिचारिप्रतीतिर्हि रसादिप्रतीति-
स्साधनमिष्यते । ते हि रत्यादीनां भावानां कारणकार्यसहकारिमृतास्ताननुमापयन्त
एव रसादीन् निष्पादयन्ति । त एव हि प्रतीयमाना आस्वादपदवीं गताः सन्तो
रसा इत्युच्यन्ते इत्यवश्यम्भावी तत्प्रतीतिक्रमः । केवलमाशुभावितयासौ न लक्ष्यते
यतोऽयमद्याप्यभिव्यक्तिभ्रम इत्युक्तम् । अत्रोदाहरणानि यथा कुमारसम्भवे मधु-
प्रसङ्गे वसन्तपुष्पाभरणं वहन्त्या देव्या आगमनादिवर्णनं मनोभवशरसन्धानपर्यन्तं
शम्भोश्च परिवृत्तधैर्यस्य चेष्टाविशेषवर्णनादीनि ।

“अत्रान्तरे कुसुमसमययुगमुपसंहरन्नुदजृम्भत

ग्रीष्माभिधानः फुल्लमल्लिकाधवळाट्टहासो महाकालः”

इत्यत्राप्राकरणिकमहाकालाख्यदेवताविशेषविषया प्रतीतिस्साध्या । तस्याश्चाट्टहा-
ससम्बन्धो युगसंहारव्यापारश्चेत्युभयं साधनं तस्य तत्कार्यत्वात् । कार्यकारणभावा-
वसायश्चानयोरगमप्रमाणमूल इति तत् एव समासोक्तक्रमेणाप्राकरणिकार्थान्तर-
प्रतीतिसिद्धिः न तूमयार्थवृत्तेर्महाकालशब्दस्य सा शक्तिरित्येतदुक्तं वक्ष्यते च ।

“उन्नतः प्रोल्लसद्धारः कालागुरुमलीमसः ।

पयोधरभरस्तस्याः कं न चक्रेऽभिलाषिणम् ॥”

इत्यत्र त्वनन्तरोक्तः प्रकारो न सम्भवतीति कुतोऽर्थान्तरप्रतीतिः ।

“दत्तानन्दाः प्रजानां समुचितसमयाकृष्टं सृष्टैः पयोभिः

पूर्वाह्णे विप्रकीर्णा दिशिदिशि विरमत्यहि संहारभाजः ।

दीप्तांशोर्दीर्घदुःखप्रभवभवभयोदन्वदुत्तारनायो

गावो वः पावनानां परमपरिमितां प्रीतिगुत्पादयन्तु ॥”

१. गणं च मत्तमेहं धारालुलिताज्जुनानि च वनानि ।

“निरहङ्कारम्याङ्का हरन्ति नीला अपि-निशाः ॥”

इत्यत्र तु गोशब्दस्यानेकार्थत्वेऽप्राकरणिकार्थान्तरप्रतिभोत्पत्तौ न किञ्चिन्निबन्धन-
 मवधारयामः । तथा हि । गोशब्द एवानेकार्थत्वात् निबन्धनमुपकल्प्येत, तद्विशे-
 षणजातमुभयमपि वा अन्यस्यार्थप्रकरणादेरसम्भवात् । तत्र न तावद् गोशब्द
 एवेति शक्यते वक्तुं सुरभिव्यतिरिक्ते वज्रादावनभिमतोऽप्यर्थान्तरे प्रतीत्युप-
 जननप्रसङ्गात्, तस्यानेकार्थत्वाविशेषे नियमहेतोरभावात् । अथ विशेषणजातमेव
 नियमहेतुर्नापरः, तद्धि यदर्थानुगुणमुपलभ्यते तत्रैव प्रतीतिमुपजनयतीति । तर्हि
 ततोऽपि सा तदनुगुणार्थावगतिर्निबन्धना तद्देवाकस्मिन्की कथमिवोत्पद्येत ।
 विशेष्यवाचिनोऽनेकार्थस्य तु तन्निबन्धनभावोपगमे अन्योन्याश्रयदोषः । न चो-
 भयमप्यन्योन्यानुग्राहितदुपजननसामर्थ्यमवनिर्पवनादिकमिवाङ्कुरमर्थान्तरप्रतिभासु-
 पजनयति, यतो जडपदार्थविषय एवायमुपपन्नः क्रमः । यत्र स्वाभाविक
 एवायं जन्यजनकभावः न वाच्यशाचकभावविषयः, तत्र हि प्रतिपत्तृपराम-
 र्शपेक्षापरतन्त्रोऽर्थाध्यवसायोपजनो न स्वाभाविकः । तत्र वाच्यार्थविषयस्यास्यै
 वाचक एव तत्संस्कारप्रयोधनिबन्धन नान्यः । अर्थान्तरविषयस्य तु तस्यावश्य-
 मन्यदेवापेक्षणीयं युक्तं न पुनरेक एवोभयत्रापि, एकहेतुकस्वेऽर्थयोः क्रमनियमा-
 नुपपत्तेः प्रत्यर्थं शब्दनिवेशोपगमविरोधाच्चेति तयोर्भिन्नेहेतुकत्वमवगन्तव्यम् । तच्च
 तदावृत्त्या वास्तु अर्थप्रकरणादिना वा, न तत्रास्मात्क्रमनिवेशः कश्चित् । केव-
 लमन्यतस्तत्प्रतिभोद्देदाभ्युपगमेनानुमानान्तर्भावः स्फुट एव तस्यैव लिङ्गतापत्तेरिति
 शब्दस्यानेकार्थतावगममात्रमूलोऽयमद्यापि क्वीनामर्थान्तरप्रतीतिभ्रम इति व्यर्थः
 शब्दशक्तिपरिकल्पनप्रयासः । एवं चास्य वाच्यातिरेकिणोऽर्थान्तरस्य प्रती-
 तिरेव न समस्तीति यत्राप्रस्तुताभिधानप्रसङ्गभयात् तयोरुपमानोपमेयभावप्रकल्पनं
 तदापि निर्मूलमेवेत्यवगन्तव्यम् । किञ्च न स्वभावत एव शब्दानामर्थप्रतीतिक्रम
 इति नियमसम्भवः, किन्तर्हि सामग्रीवशात् । सा हि यदर्थानुगुणोपलभ्यते तमेव
 तस्यार्थं कल्पयतीति सर्वैः शब्दः सर्वार्थविषयः सर्वैश्चार्थैः सर्वैशब्दविषयो भवि-
 तुमर्हति । ततश्चातदर्थोऽप्यन्यः शब्दः सामग्रीवशात् समासोक्तिन्यायेन तमवगम-
 यितुं क्षमेतैव, न पुनस्तदर्थोऽपि सामग्रीविक्रलो गवादिशब्दः, आस्तां वान्यः
 शब्दो, यः साधुत्वेन प्रसिद्धः । असाधुरपि यावत् तद्देशादनुमितवाचकभावोऽभि-
 मतमर्थमभिधात्येवेति सामग्रीसद्भावान्वयव्यतिरेकानुविधाविनीयमर्थान्तरप्रतीति-
 रित्यवसीयते । यदाहुः—

१. 'प्रतीतिम्' इति उपस्तके पाठः. २. 'एव भाववत्' इति उपस्तके पाठः. ३.
 'मेऽनु' इति उपस्तके पाठः.

“असाधुरनुमानेन वाचकः कैश्चिदिष्यते ।

वाचकत्वाविशेषेऽपि नियमः पुण्यपापयोः ॥”

इति । नचैतावता तस्यापशब्दत्वं कल्पयितुं युक्तं यतः शब्दस्ताच्छब्दते विमृश्यतेऽभिधीयतेऽनेनार्थे इति शब्दनक्रियाकरणभावोपपन्नोऽर्थः कथ्यते । स च त्रिविधः । साधुरसाधुरपशब्दश्चेति । लक्षणानुगतः साधुः प्रकृतिप्रत्ययादिविभागपरिकल्पनया लक्षणेनानुगम्यत इति । ततोऽन्योऽसाधुरव्युत्पन्नोऽडित्यादिवत् । शब्दादपेतोऽपशब्दः योऽर्थे न प्रतिपादयति विगुणसामग्रीक इत्यर्थः । एवञ्च साधुशब्दस्यापि सामग्रीवैगुण्येनावाचकत्वादपशब्दत्वम् अपशब्दस्यापि तदानुगुण्येन वाचकत्वादनपशब्दत्वमुपपन्नं भवति । ततश्च वाचकत्वावाचकत्वमात्रनिबन्धने शब्दापशब्दत्वव्यवहारे व्यवस्थिते सति ये केचिदितिहासपुराणादावागमशालादौ च कश्चित् केषाञ्चिच्छब्दानामसाधुत्वादपशब्दत्वमुद्गावयन्ति ते प्रयुक्ता भवन्ति । अस्मान् प्रति पुनराविषये प्रयुज्यमानः शब्दोऽपशब्द इति । तथा —

“मधुकरैरपवादकरैरिव स्मृतिभुवः पथिका हरिणा इव ।

कलतया वचसः परिवादिनीस्वरजिता रजिता वशमाययुः ॥”

इत्यत्र हरिणानामुत्तमानत्वादप्राधान्यमविगण्यैव यः कविना रजितुं सानुनासिकः प्रयुक्तः सोऽपशब्द एव तत्त्वयोगस्योपमेयार्थानुगुण्येनोपपन्नत्वात्, तस्यैव प्राधान्यात्, प्रधाने च कार्यसम्प्रत्ययोपगमात् । केवलमप्रधानापेक्षया शब्दसंस्कारविपरिणामेन व्याख्यामात्रमत्र श्रेयो न पुनस्तस्य प्रयोगः । युज्येत पुनरेतद् यदि पथिकानां हरिणतया रूपणं स्याद् आरोपो वा यथा ‘स्मृतिभुवो वत पान्थमृगमजा’ इति, यथा वा ‘स्मृतिभुवः पथिका हरिणव्रजा’ इति । अन्यथा त्वपशब्द एवायमविषये प्रयुक्तत्वाद् अस्वगोण्यादिशब्दवत् । यदुक्तम् —

“अस्वगोण्यादयः शब्दाः साधवो विषयान्तरे ।

निमित्तभेदात् सर्वत्र साधुत्वं च व्यवस्थितम् ॥”

इति ।

शब्दप्रयोगः कर्तव्यः प्रधानार्थव्यपेक्षया ।

तदन्यापेक्षया त्वर्थदिनें विपरिणामयेत् ॥ १ ॥

विपरिणामतो यत् स्यादपशब्दः स मां प्रति ।

हेतुर्ध्वनेश्चायमेव प्रयोगपरिणामयोः ॥ २ ॥

परिणामो बहुविधो वाचोलिङ्गादिभेदतः ।

स च प्रसिद्ध एवेति नास्माभिरिह दर्शितः ॥ ३ ॥

इति सहस्रहश्लोकाः । यदपि च केचिदाचक्षते समानायामर्थगतौ शब्देनापशब्देन च शास्त्रेण धर्मानियमः क्रियते साधुभिरेव भाषितव्यं नासाधुभिरिति, तत्र कूपखानकवद् वृत्तिर्भविष्यतीत्यादिना तैरेव प्रतिविहितम् । सा चेतिहासपुराणागमशास्त्रेष्वप्यस्त्येवेति नागमविरोधः । त्रिविधं हि शास्त्रं शब्दप्रधानमर्थप्रधानमुभयप्रधानञ्चेति । तत्र शब्दप्रधानं वेदादि अध्ययनादेवाभ्युदयश्रवणात् मनागपि पाठविपर्यासे प्रत्यवायश्रवणाच्च । अर्थप्रधानमितिहासपुराणादि तस्यार्थवादमात्ररूपत्वात् । उभयप्रधानं सर्गबन्धादि काव्यं तस्य रसात्मकत्वाद् रसस्य चोभयौचित्येन परिपोषदर्शनात् । काव्यस्यापि शास्त्रत्वमुपपादितमेव । तदेवं यदर्थप्रधानमिष्यते तच्छ्रवणधारणार्थावबोधानुष्ठानोत्थितेन धर्मेणासाधुशब्दोदीरणोदितोऽधर्मः प्रतिहतो भवतीयमसौ कूपखानकवृत्तिः । धर्मस्य तदुत्थितत्वमुपगतमेव —

“यस्तु प्रयुङ्क्ते कुशलो विशेषे शब्दान्वथावद् व्यवहारकाले ।

सोऽनन्तमामोति जयं परत्र वाग्योगविद् दुष्यति चापशब्दैः ॥”

इति ।

असाधुश्चापशब्दश्च द्विधा शब्दः प्रकीर्तितः ।

तत्रासाधुर्न साध्यो यः प्रकृतिप्रत्ययादिभिः ॥ ४ ॥

शब्दादपेतोऽपशब्दः शब्दनाकरणात्मनः ।

शब्दना हि परामर्शो वाच्यार्थविषयोऽस्य यः ॥ ५ ॥

एवञ्चासाधुशब्दोऽपि नापशब्दत्वमर्हति ।

न सोऽप्यभ्येति साधुत्वं तयोर्विषयभेदतः ॥ ६ ॥

ततश्च —

सामर्थ्यादेव शब्दस्य विषयेऽवगते सति ।

न प्रयोगोऽस्य न ह्येष स्वनिष्पत्त्यै प्रवर्तते ॥ ७ ॥

अत एव प्रकृत्यर्थमात्रं तत्र प्रयुज्यते ।

सह्यासाधनकालादिरानुगुण्यनपेक्षिणः ॥ ८ ॥

इयता चापशब्दत्वं न तेषामवकल्पते ।

अर्थेषु शब्दनाकर्मकरणत्वानपायतः ॥ ९ ॥

असाधुचारणाद्यस्तु तत्राधर्मः प्रवर्त्तते ।

कूपस्तानकवद्बृत्तेः सोऽर्थज्ञानान्निवर्त्तते ॥ १० ॥

अथ वार्थपरिज्ञानमास्तां तत्पठनादपि ।

धारणादपि वा पुंसां श्रूयतेऽभ्युदयः परः ॥ ११ ॥

इति सप्तमहश्लोकाः । तस्मादुपपत्तिशून्य एवायं गतानुगतिकतया अनेकार्थशब्द-
प्रयोगविप्रलब्धव्याख्यातृपरम्परासमयमात्रप्रवर्त्तितः शब्दशक्तिमूलानुस्वानरूपार्था-
न्तरप्रतीतिपक्षः । व्याख्यातारोऽप्यलीकविद्वन्मानितया प्रायेणापव्याख्यानैर्न केव-
लमात्मानं यावत् तत्रभवतो महाकवीनपि हेपयन्तो दृश्यन्ते । तद्यथा —

“तां जानीयाः परिमितकथां जीवितं मे द्वितीयं

दूरीभूते मयि सहचरे चक्रवाकीमिवैकाम् ।

गाढोत्कण्ठागुरुषु दिवसेष्वेपु गच्छत्सु बाला

जाता मन्ये गिशिरमथिता पद्मिनीवान्वरूपा ॥”

इत्यत्र पाठमिममबुद्धवैव कलितकविहेवाकाः पराकृतप्रतीतिचारुतातिशयास्ते

‘अवैमि *तदघज्ञानाद्यलापेशो मनोरथः ।’

इत्यादौ दृष्टामपि वाक्यार्थकर्मतां मन्येतेरपश्यन्तो बालायाः कर्मतामस्य मन्यमानाः
स्वरसन्धिवशाद्विकृतमिवशब्देभ्यो भ्रमाद् वाशब्दं परिकल्प्यापव्याख्यामार-
भन्ते । न ह्येवमर्थस्य वैचित्र्यं काचित् समुन्मिषति । नापि महाकवेः कालिदास-
स्यान्वयगतिरियं कचनापि प्रबन्धेऽवधारितपूर्वा यदयं रसानिधाने काव्ये व्याधि-
मिव वाशब्दमिवार्थे प्रयुज्जीतेति । कथं तर्हि ‘चन्द्रं प्रवृद्धोर्मिरिवोर्मिमाली’ति त-
स्यैव कवेरयं प्रयोगः । उच्यते । श्लिष्टत्वादाविभावितार्थपाठेन केनचित् कल्पि-
तोऽयं पाठः । स हि जलधिर्निशीवेति द्रष्टव्यः । यथा च —

“ग्रामेऽस्मिन् पथिकाय पान्थ ! वसतिर्नैवाधुना दीयते

रात्रावत्र विहारमण्डपतले पान्थः प्रसुप्तो युवा ।

तेनोद्गाय खलेन गर्जति घने स्मृत्वा प्रियां तत्कृतं

येनाद्यापि करङ्कदण्डपतनाशङ्की जनस्तिष्ठति ॥”

इत्यत्र हि काचित् वसतिं प्रार्थयमानं पथिकयुवानमुद्दिश्योत्पन्नमन्मथव्यथावेशा त-
स्थान्यानुरागितामाशङ्कगाना दारुणतरपरिणामोऽन्यासक्तजनानुराग इति न चेदसि

१. ‘नाकर्म’ इति खपुस्तके पाठः.

* ‘दपथ्या’ इति कपुस्तके पाठः.

कस्याश्चिदनुरक्तस्तदिदमखिलमेव गृह्णमयं च जनस्तवायत् एवान्यथा गम्यतामिति
 स्वाभिप्रेतमर्थमस्मै निवेदयितुकामा पूर्ववृत्तान्तं वसतिविहितोपकारकामिनी मर-
 णान्वेदनफलं वनुमुपक्रमत इति तदभिप्रायमविद्वांसस्ते पुरुषवधावेदनं तदिति म-
 न्यमानास्तथैवापव्याचक्षते । तत्रायुक्तमेव रसभङ्गप्रसङ्गात् । उमयोरनुरागाति-
 शययोगेऽपि पुरुषवधवर्षणस्यात्यन्तमनुचितत्वात् स्वार्थकरणार्थयोरसङ्गतिप्रस-
 ङ्गाच्च । न हि योऽश्ववशः सन् म्रियते तस्य तन्मरणं यद्यपि कश्चिदुपकाराया-
 काराय वा स्यात् तथापि तदपेक्षमस्य सौजन्यं खलत्वं वा न शक्यं व्यपदेश्यम् ।
 तयोरभिसन्धायकरणे तस्य तद्व्यपदेश्यत्वोपपत्तेः अन्यथातिप्रसङ्गादिति तन्मतानु-
 धायिनोऽन्धपरम्पराक्रमेण व्याख्यातारोऽद्यापि तेनैवोपपत्त्यातिपातिना पथा सञ्चरन्त
 इति स्थितम् । ननु

यावद्भिरर्थैः सम्बन्धः प्राक्छब्दस्यावधारितः ।

तावत्सम्बन्धनिराशंसः श्रुतः सन् कुरुते गतिम् ॥ १२ ॥

ततो यदर्थानुगुणा सामग्र्यस्योपलभ्यते ।

स एवार्थो व्यवस्थाप्यः सत्त्वप्यन्येष्ववाधितः ॥ १३ ॥

तेनोभयायानुगुणा ध्यनवत्यर्थावुभावपि ।

ययोः सामर्थ्यतः सिध्येदुपमानोपमेयता ॥ १४ ॥

इत्थमर्थान्तरे बुद्धिं ध्वनिरेवादधात्ययम् ।

तन्निबन्धननिर्वन्धो निर्निबन्धन एव सः ॥ १५ ॥

एवञ्चात्मन्यधिकेष्ये किमर्थं तत्त्वदर्शिनः ।

व्याख्यातारोऽप्यधिकक्षिप्ता मोहात् को वेत्ति वा हितम् ॥ १६ ॥

उच्यते—

यद्यप्यर्थेषु सर्वेषु प्राक्छब्दः कुरुते मतिम् ।

तथापि तद्यवस्थार्थं विशेषणमपेक्षते ॥ १७ ॥

तच्चेत् तद्वदनेकार्थं मुख्योऽर्थः कोऽवतिष्ठताम् ।

यस्तत्र प्राकरणिकः पौर्वापर्यगतिः कुतः ॥ १८ ॥

सा चत् प्रकरणापो हि प्रकृतस्तस्य सा पुरः ।

पश्चादन्वस्य सामर्थ्यागम्या यस्योपमानता ॥ १९ ॥

यतो नः तावतैवायं व्यापारो विरतो ध्वनेः ।
 व्यापारविरतौ हि स्यान्न ततोऽर्थान्तरे मतिः ॥ २० ॥
 ध्वनेरनेकार्थस्यापि यथा प्रकरणादिभिः ।
 अनादृत्यैव तच्छक्तिं प्रस्तुतार्थविनिश्चयः ॥ २१ ॥
 क्रियते तद्देवायं नेप्यतेऽर्थान्तरेऽपि किम् ।
 को विशेषोऽयं यद्यं शब्दशक्तिनिबन्धनः ॥ २२ ॥
 विशेषणानुगुण्यं चेदर्थान्तरगतेः पदम् ।
 यतस्तदप्यनेकार्थमिष्टमेव विशेष्यवत् ॥ २३ ॥
 अनेकार्थत्वमप्यस्य कुतस्तदवसीयते ।
 एवमेवावसायश्चेद्विशेष्येऽवगतिर्न किम् ॥ २४ ॥
 तत एव विशेष्याच्चेद् भवेदन्योन्यसंश्रयः ।
 अथोभयपरामर्शादिव्यतेऽर्थान्तरे मतिः ॥ २५ ॥
 स्यादेवं प्रकृतार्थश्चेत् सिध्येन्नायं तथा विना ।
 ततोऽनया विमर्शः स्यादन्यथातिप्रसज्यते ॥ २६ ॥
 तस्मादनेकार्थत्वेऽपि विशेषणविशेष्ययोः ।
 अर्थान्तरप्रतीत्यर्थं वाच्यमेव निबन्धनम् ॥ २७ ॥

इति सङ्ग्रहश्लोकाः । अर्थशक्तिमूलः पुनरुपपद्यत एव धूमादिवाम्भेः सम्बन्धाव-
 धारणपुरस्सरीकरणेण ततोऽर्थान्तरप्रतीतिरुपपादितत्वाद्, यथा 'एवंवादिनि देवर्षा'-
 वित्यादौ लीलापत्रगणनं गौर्याः शब्दव्यापारं विनैवार्थान्तरं रतिभावव्यभिचारि-
 लक्षणं लज्जादिकमनुमापयतीत्युक्तम् । सर्वोऽर्थः कवेः कविनिबद्धस्य वा वक्तुः प्रौढो-
 क्तिनात्रनिष्पन्नशरीरः स्वतस्सम्भवी वास्तु । नैतावता तस्य गगकतायां फलभेदः
 कश्चित् । गम्यस्य पुनरर्थस्य प्राधान्यनिबन्धनो व्यपदेश इति तस्य प्रधानेतरभावेन
 द्वैविध्योपगमः सफल एव । तथा हि —

“प्राप्तश्रीरेप कस्मात् पुनरपि मयि तन्मन्थस्वेदं विदध्या-
 निद्रामप्यस्य पूर्वामनलसमनसो नैव सम्भावयामि ।
 सेतुं बध्नाति मूयः किमिति च सकलद्वीपनाथानुयात-
 स्त्वय्यायाते विर्तकीनिति दधत इवाभाति कम्पः पयोधैः ॥”

इत्यत्र लक्ष्मीलाभलम्पटतया पयोनिधौ मन्थनव्यथावितरणं विलासालसुतया योग-
 निद्रासुखात्वादौ द्वीपान्तराधीशदशकन्धरनिधनधिया सेतुबन्धश्चेति भगवतो वा

सुदेवस्यामी व्यापाराः प्रसिद्धास्सन्तो यदन्यत्र राजादावारोप्य तस्य समीहितप्राप्त्या निषिध्यन्ते तद्वा तत्कार्यत्वात् कारणभूतभगवद्रूपतारोपमेव तत्रानुमापयन्तीति रूपकानुमितिरिति व्यपदेशः प्रवर्त्तते ।

“ज्योत्स्नापूरप्रसरधवले सैकतेऽस्मिन् सरंघ्वा

वाद्घृतं सुचिरमभवत् सिद्धयूतोः कयोश्चित् ।

एकः प्राह प्रथमनिहतं केशिनं कंसमन्यः

स त्वं तत्त्वं कथय भवता को हतस्तत्र पूर्वम् ॥”

इत्यत्र केशिकंसासुरयोः कतरो भवतां पूर्वं हत इति योऽयं वधपौर्वापर्यविपर्ययानुयोगस्तस्य साक्षाद् भगवानेव विषयभावेन वक्तुमुचितो नापरो राजादिस्तयोरेव धूमान्योरिव कार्यकारणभावप्रसिद्धेः । सोऽयमन्यविषयतयोच्यमानस्तत्र भगवद्रूपतारोपमन्तरेणानुपपद्यमानस्तद्रूपतामुपकरूपयस्तयो रूप्यरूपकभावमनुमापयतीति रूपकानुमितिर्व्यपदिश्यते ।

“लावण्यकान्तिपरिपूरितदिङ्मुक्तेऽस्मिन्

स्मेरेऽधुना तव मुखे तरलायताक्षि !

क्षोभं यदेति न मनागपि तेन मन्ये

सुव्यक्तमेव जडराशिरयं पयोधिः ॥”

इत्यत्रापि यदेतत् कस्याश्चिद्यथोदितगुणगणोदितसौन्दर्यसम्पदि वदने सति समुद्रसंक्षोभाविर्भावस्योचितस्यापि कुतश्चित् कारणादभावामिधानं तत्तस्य पूर्णेन्दुरूपतारोपमन्तरेणानुपपद्यमानं मुखस्य ताद्रूप्यमुपकल्पयत् पूर्ववत् तयो रूप्यरूपकभावमनुमापयतीति रूपकानुमितिर्व्यपदेशो भवति । केवलमिदमत्र विचार्यते । यदेतद्वदनेन्दुश्चिन्वसद्भावे सत्यपि पयोधेस्तलिलोह्लासलक्षणक्षोभाविर्भावाभावनिबन्धनाधिया सलिलसामूहमात्रपरमार्थो यत्नास्य काचन चेतनचमत्कारकाणिका समस्तीत्येवमर्थतात्पर्येण जलराशित्वगुपात्तं तत् तस्य सदैव सनिहितमित्यनारोपितरूपयामिनीरमणोदयसमयेऽपि नास्य संक्षोभाविर्भावो भवेत् तदपि जलराशित्वाविशेषात् । अथ मदनोन्मादलक्षणक्षोभाभावनिबन्धनबुध्या सदसद्विवेकाधिकलोऽयं जड इति जात्यप्रतिपादनपरतया तदुपादानमिति । एवमपि वदनस्य सौन्दर्यातिशयशालिनः सौभाग्यातिरेक एवानुमितो भवति, यथात्रैव पाठाधिपर्यासे सति

“यत् प्रहृभावमुपयाति न तेन मन्ये सुव्यक्तमेव जलराशिरयं पयोधिः”

इति, न पुनः पूर्णेन्दुरूपत्वम् । तद्धि तत्कार्यस्य समुद्रसंक्षोभस्याविकलकारणतया सम्भाव्यमानोत्पादस्य सतः प्रतिबन्धकप्रत्ययबलादनुत्पादे सत्यनुमीयते नान्यथा ।

यथा —

“ होई ण गुणाणुराओ जडाण णवरं पसिद्धिसरणाण ।

किरंपहवह् ससिमणी चन्दे ण पियामुहे दिट्ठे ॥”

इत्यत्र प्रियामुखस्य पूर्णेन्दुरूपत्वं तत्कार्यस्य चन्द्रकान्तमाणिप्रस्रुतिलक्षणस्य सम्भाव्यमानोत्पादस्य सतो जाड्यजनितप्रसिद्धिशरणत्वरूपप्रतिबन्धकप्रत्ययबलादनुत्पादे सत्यनुमीयते । न चेह चन्द्रबिम्बकार्यस्य किमपि प्रतिबन्धकारणमुपात्तमिति कथं तस्य पूर्णेन्दुरूपतानुमितिसिद्धिः । यत्र हि यत्कार्यस्य यत्प्रतिबन्धनिबन्धनभावेनोपकल्पते तत्र तस्यैव तदुत्पादाने सत्यवसायो नान्यस्य अतिप्रसङ्गात् । मुखे च सौभाग्यातिरेककार्यस्य मदनोन्मादलक्षणस्य क्षोभस्याचेतनत्वं परमार्थजलराशित्वं प्रतिबन्धनिबन्धनभावेनोपात्तम् । अतस्तस्यैव तत्र प्रतीतिरूपपन्ना न चन्द्रत्वादेः । अन्यथा कमलत्वादेरपि सा स्याद् विशेषाभावात् । तस्मादुभयार्थसाधारणक्षोभपदप्रयोगमात्रविप्रलम्भकृतोऽयं मुखेन्दुबिम्बयो रूप्यरूपकभावभ्रम इति स्थितम् । तस्मादेवमत्र पाठः कर्त्तव्यः —

“ क्षोभं यदेति न मनागपि तेन मन्ये रूपान्तरं पतिरपां किमपि प्रपन्नः ।”

इति । अत्र हि न केवलं वदनस्येन्दुत्वं प्रतीयते, यावदपां पत्युः शृङ्गारित्वमपि । तेन तव वदनेन्दूदये सत्यनेकमुन्दरीरूपलावण्यसम्पदामन्तरज्ञोऽप्यपांपतिर्यत्र मनागपि क्षोभमुपयाति तन्मन्ये रूपान्तरं किमपि प्रपन्न इत्ययमर्थोऽवतिष्ठते । एष चानन्तरोक्तपाठार्थाद्विशिष्यते न वेति सहृदया एव प्रमाणम् इति । यथास्थितपाठपक्षे तु नेदं रूपकानुमितेरुदाहरणमुपपद्यते ।

“ वीरैण रमह् घुसिणारुणाग्नि ण तहा पिआथणुच्छङ्गे ।

दिट्ठी रिउंगअकुम्भस्थलग्नि जह बहुलसिन्दूरे ॥”

इत्यत्र कान्ताकुचतटकारिकुम्भस्थलयोः प्राकरणिकेतरयोः प्रमाणान्तरप्रतिपन्नसंस्थानविशेषयोः कुङ्कुमासिन्दूराहितलौहित्यलक्षणानिबन्धनसादृश्यावसायमूलोऽयमुपमानोपमेयभावावगम इति तस्यैव तत्र हेतुत्वम् अप्रतिपन्नसंस्थानस्थानिरूपितसा-

१. भगति न गुणानुरागो जडानां नवर प्रसिद्धिशरणानाम् ।

क्षीर प्रकीर्ति शशिमणिधन्द्रे न प्रियामुखे दृष्टे ॥

२. 'द्विशरणरूप' इति खपुस्तके पाठः. ३. 'अस्य छाया ३३ तमश्लेषे दृश्यन्त्या.

धारणधर्मस्वरूपस्य च सादृश्यावगमासम्भवाद् इत्युपमानानुतिरितीयमुच्यते ।
एवम् —

“त तौण सिरिसहोअररअणाहरणम्मि हिअअमेकरसम् ।

विम्वाहरे पिआण निवेसिअ युसुमवाणेन ॥”

इत्यत्रापि वेदितव्यम् । फेवलमत्र साधारणो धर्मो लोहित्यलक्षणो रत्न उपमानेऽनु-
मेयो, न शब्दोपारूढो, विम्बरूपतया ररस्य विरक्षितत्वात् ।

“स वक्तुमखिलाञ्छक्तो ह्यग्नीवाश्रितान् गुणान् ।

योऽम्बुकुम्भै परिच्छेद शक्तो ज्ञातु महोदधे ॥”

इत्यत्र ह्यग्नीवगुणान् साकल्येनाभिधातु न कश्चित् समर्थ इति सा यम् । तत्र त-
दभिधानशक्तत्वस्य कुम्भकरणकौम्भोधिपरिच्छेदज्ञानशक्तत्वस्य कौम्भयो प्राकर-
णिकेतरयोरेककर्तृनिष्ठयो समशीर्षिकयोपाचयोस्तुल्ययोगितादिनद् गर्भीकृतोत्तमानो-
पमेयभावयो परिकल्पितेन व्याप्यव्यापकभावेनोत्तानयो हेतु । तयोर्हि व्या-
कस्य धर्मस्य वृक्षत्वादेरिवाम्बुपेरम्भस कुम्भै परिच्छेदज्ञानशक्तवम्य प्रमाणात्-
रावसितायामभावप्रतीतौ व्याप्यस्यापि शिशपात्वादेरिव ह्यग्नीवगुणप्रामाभिधानसा-
मर्थ्यस्याभावावगतिरिति तस्यामनुमेयत्वमिति । अतिशयोक्तिगर्भश्चायमुत्तमानोपमे-
यभावावसायो ह्यग्नीवगुणाना साकल्येनावर्णनीयतात्मकासाधारणविशेषप्रतीपादनप-
रमाक्षेपमाक्षिपतीत्याक्षेपानुमितिरित्युच्यते ।

“देवैवाअत्तम्मि फले किं कोरइ एसिअ उण भणग्गि ।

फहेळ्ळिपत्तवा पत्तनाण अण्णाण ण सारिच्छा ॥”

इत्यत्रार्थान्तरोपन्याससामर्थ्यादेव वस्तुनो समर्थ्यसमर्थकभाववसायो न शब्दशक्ति-
मूल इति । तदर्थस्य हि शब्दादेरप्रयोगो गतार्थत्वात् ।

“हिअअट्ठाविअमणुं अरुण्णमुह वि म पसाअत्त ।

अवरद्धस्स वि ण हु दे बहुजाणअ! रोसिउ सक्कम् ॥”

इत्यत्रानाविष्कृतकोपविहाया कस्याश्चिदन्तर्गतमन्योर्मोनिन्या केनचिद् कृतागसा

१ अत्र छाया ३३तमष्टक इत्यत्र २ 'करणस्याम्भोधिपत्ये' इति रापुस्तके पाठः ।

३- दैवायते फले किं क्रियतामेतावन् पुनभणापि ।

रक्षाशोकात्वा पत्तनानामन्वेषां न सदता ॥

४ हृदयस्थापितमन्युमपरोक्षमुत्तमानोपमेयं प्रतीक्षन् ।

अपराहस्यापि न खनु से प्रहृष्ट रोषितु शक्यम् ॥

प्रसाद्यमानाया यत् तत्र रोपविषयेऽपि न तव रोपितुं शक्यमित्युक्तं तदनुपपद्यमानतया समर्थनीयमेवेति यत्तत्र बलमसम्बोधनद्वारेण बहुज्ञत्वमर्थान्तरभूतमुपात्तं तदेव तत्समर्थकहेतुतामुपयाति, तत एव हि परहृदयवेदिनि जने कः खलु कोपं कर्तुमर्हतीत्यस्यार्थस्य प्रतीतिसिद्धेः । द्विविधो हि हेतुरुक्तः शाब्दश्चार्थश्चेति । तेनैयमार्थस्य हेतोरुपादानादर्थान्तरन्यासानुमितिरित्युच्यते ।

“जाएज्ज वणुद्देसे खुज्जोचिअ पाअवो घडिअवतो ।

मा माणुसम्मि लोए ताएकरसो दलिद्धो अ ॥”

इत्यत्र यथोक्तस्वरूपस्याप्रस्तुतस्यैव वनपादपस्य पुंसश्च कस्यचिद् दरिद्रस्य प्रस्तुतस्यानुपयोगितया निष्फलयोरुभयोरप्यनभिनन्द्यजन्मताप्रतीतौ तुल्यायां मदेतदेकस्यैव जन्मानभिनन्दनं नेतरस्य तत् तस्य शोच्यतातिरेकलक्षणं व्यतिरेकमनुमापयतीत्यस्य व्यतिरेकानुमितिव्यपदेशासिद्धिः ।

“चन्द्रनासक्तभुजगनिश्वासानिलमूर्च्छितः ।

मूर्च्छयत्येप पथिकान् मधौ गलयमारुतः ॥”

इत्यत्र चन्द्रनासक्तभुजगनिश्वासानिलसम्पर्कमात्रेण मूर्च्छाहेतुत्वं मलयमारुतस्य मुख्यमनुपपद्यमानं मूर्च्छाकारित्वलक्षणात् साधर्म्यात् सिंहो माणवक इत्यत्र सिंहत्वमिवोपचरितमाश्रीयत इतीवार्थमनुमापयति । मुख्यतानुपपत्तौ च निमित्तं भुजगनिश्वाससमीरसम्पर्कमात्रेण मलयमारुतस्य न्यग्भावमाजो बहलीभावाराम्भवः । यद्वा मुख्यमर्थमनादृत्यार्थान्तरे प्रयुज्यमानः शब्दो यथाकथञ्चित् सादृश्यमेवावगमयति । न चैवं विधे विषये इवादिप्रयोगमन्तरेणासम्बद्धार्थैवेत्याशङ्कनीयं प्रकरणादितोऽप्यर्थस्य स्वसौन्दर्यादेव वार्थान्तरावगतेः, यथा—

“ईसाकलुसस्स वि तुह मुहस्स णं एस पुण्णिमाचन्द्रो ।

अज्ज सरिसत्तणं पाविऊण अज्जेचिअ ण माइ ॥”

इत्यत्रेवशब्दस्य । यथा च—

“त्रासाकुलः परिपतन् परितो निकेतान् पुंभिर्न कैश्चिदपि धन्विभिरन्वबन्धि ।

तस्थौ तथापि न मृगः क्वचिद्ङ्गनाभिराकर्णपूर्णनयनेपुहतेक्षणश्रीः ॥”

इत्यत्र । शब्दार्थव्यवहारे च प्रतीतिरेव प्रमाणम् । प्रतीतार्थश्च शब्दः प्रयुज्यमानः पौनरुक्त्यमेवावहतीति अत्रेवार्थस्यावगमादुत्प्रेक्षानुमितिरित्येपा व्यपदिश्यते । एवम्—

१. जायैव वनोद्देशे कुञ्ज इव पादपो घटितपत्रः । मा माणुपे लोके त्यागैकरसो दरिद्रश्च ॥

२. ईसाकलुसम्यापि तव मुगस्य नन्नेप पूर्णिमानन्द्रः । अथ सदृशत्वं प्राग्धाङ्ग इव न माति ॥

“अत्युच्चपदाध्यासः पतनायेत्यर्थशालिनां शृंगम् ।

आपाण्डु पतति परं तरोरिदं बन्धनग्रन्थे ॥”

इति निदर्शानानुमितावप्यवसेधम् ।

“रम्या इति प्राप्तवतीः पताका रागं विविक्ता इति वर्धयन्तीः ।

यस्यामसेवन्त नमद्वलङ्काः समं वधूभिर्वलभीर्युवानः ॥”

इत्रत्र वाक्यार्थप्रतीतेरनन्तरमुपमाप्रतिभोद्भेदनिबन्धनभूतं न किञ्चिदवधारयामः, यत्सामर्थ्याद् वध्व इव बलभ्य इत्यमुमर्थमवगच्छेम । न चोभयार्थसाधारणस्य बलभीविशेषणकलापस्यैव तत्र निबन्धनभावोऽवगन्तुं युक्तः तस्य भिन्नविभक्ति-
कस्य वधूभिरभिसम्बन्धानुपपत्तेरित्युक्तमेव । अथ सममित्यस्य तुल्यार्थस्य वधूबल-
भीसम्बन्धबलात् विभक्तिविपरिणामेन कल्पिततदुचितविभक्त्यन्तानां वधूनां विशेष-
णकलापाभिसम्बन्धसहत्वाद् वधूभिरुपमानोपमेयभावावगतिर्भवति, यथा सम-
मिन्दुना सकलकलोऽन्धिरुत्थित इति । एव तर्हि तुल्यतासम्बन्धावधारणानिबन्ध-
नेयं वधूबलभीनामुपमानोपमेयभावावगतिरिति नासावनुनेयतामभिपततीति श्लेषा-
नुमितिरित्युच्यते ।

“अङ्कुरितः कोरकितः पल्लवितः कुसुमितश्च सहकारः ।

अङ्कुरितः कोरकितः पल्लवितः कुसुमितश्च हृदि मदनः ॥”

इत्यत्र मुग्ल्यामुग्ल्याङ्कुरितत्वादिधर्मविशिष्टयोः सहकारमदनयोः प्रमाणान्तराव-
गतकार्यकारणभावयोरप्यतिशयोक्तिच्छायया यस्तुल्यकालतयोपनिबन्धस्तत्र कार्य-
कारणधर्माणां यथाश्रुतक्रमं सङ्गच्छासान्यमेव यथासहचमनुमापयति, यथाश्रुतक-
मातिक्रमे प्रयोजनाभावात् निबन्धनाभावाच्च । को ह्यविश्रुतमतिरसति बाधके श्रुत-
मर्थमनादृत्याश्रुतं परिकल्पयेदिति यथासङ्गचानुमितिरितीयमुच्यते । यत्र प्रकरणा-
दिप्रतिपत्त्यानुमितविशेषो वाच्योऽर्थः प्रतीयमानस्यार्थस्य लिङ्गभावमुपयाति सो-
ऽप्यनुमानस्यैव मार्गः । यथा—

“उच्चिणुसु पडिअकुसुमं मा धुण सेहालिअं हलिअसोद्धे ।

अह दे विसमविराओ ससुरेण सुओ बलयसदूदो ॥”

इति । अत्र ह्यविनयपतिना सह रममाणा काचित् बहिःश्रुतबलयकलकलया सख्या
प्रतिबोध्यत इत्येतदपेक्षणीयं वाच्यस्य प्रतिपत्तये । प्रतिपत्ते च वाच्येऽर्थं तस्या-
विनयप्रच्छादनतात्पर्येणाभिधीयमानत्वादनुमेयाङ्गत्वमेवेत्यस्यानुमान एवान्तर्भावः ।

१ उच्चिणु पतिनकुसुमं मा धुण सेहालिअं हलिअसुवंपं ।

एष ते विपन्नविरागः शत्रुंश्च धुत्ते बलयसदूदो ॥

एवमन्यासामपि वाच्यव्यतिरेकिणीनामलक्षुनीनां यथायोगमनुमानान्तर्भावस्त्व-
यमेवानुसर्त्तव्यः । एवं यन्मुनात्रादीनां गम्यत्वं प्रतिपाद्येदानीं वर्णपदवाक्यम-
द्भटनादीनां गमकत्वं प्रतिपाद्यते । तत्र वर्णमद्भटनानां तावद् गमकत्वमर्थद्व्या-
रकमेव । तथा हि विनिष्टवर्णमद्भटनापदकृतप्रतिपादितेनार्थेन रत्यादयः स्था-
यिनोऽनुगीयमानाः स्पष्टतममयभागन्त इति शब्दोपाधिभूतयोस्तयोर्वर्णसद्भटनायो-
रपि गमकत्वमुपपन्नमेव पारम्पर्येण, न माशान् । तथात्रिपदशब्दमन्दर्भाभिहितस्या-
र्थस्य रत्यादेश भावस्य ताण्पाण्योरिव भूमाग्न्योः फार्यकारणभावेनावस्थानात् ।
तथा हि ये रनिशोक्ताक्रान्तान्नःकृष्णाः ये च क्रोभोःसाहादिविवशास्ते मधुरतरव-
र्णविरचितामगमासप्रासां रेफशकारटकारकर्मणां दीर्घमनामभूयिष्ठां च सद्भटना-
माश्रित्य भृश्रा भापमाणा दृश्यन्त इति स्वभाव एवायम् ।

मद्भटनावर्णाहितविशेषचानकनमर्पितादर्थान् ।

क्रोभादिविशेषगन्निर्भूमविशेषादिव कृशानोः ॥ २८ ॥

इति सद्भट्टार्या । पदवाक्ययोः पुनः माशार्थद्वारकं गमकत्वं न वर्णमद्भटनायो-
रिव याचकोपाधिभावनिवन्धनामिति न तुल्यरुक्ष्यतया निर्विशेष्योरुपपन्नः । पद-
वाक्ययोर्हि द्वयमर्थान्तरप्रतीतीं निवन्धनमिष्यते, उपचारः प्रकरणादिमामग्री
चेति । यत्र हि तन् ममागोपितं तत्र यथाकथञ्चिन् तन्माहृद्य तन्मन्वन्धादवग-
म्यते, न तत्त्वम् तदभावे साहृद्यानुपपत्तेरिति तदेतद्वानुमेयमित्युक्तम् ।
एकोऽपि हि शब्दः सामग्रीवैचित्र्यात् तद्दर्शविशिष्टं स्वार्थमेवावगमयतीति तदेव
तत्र लिङ्गमयगन्तव्यं न शब्दमात्रम् । तदि मंजिनेमेव प्रत्याययितुमलं न सं-
ज्ञिविशेषमित्येतदप्युक्तमेव । तत्र पदस्योपचारतो यथा महर्षेर्व्यासस्य 'संज्ञिताः
समिधश्चय' इति, यथा च वाल्मीकेः 'निश्वासात्थ इवादर्शश्चन्द्रमा न प्रका-
शते' इति, यथा च कालिदासस्य 'कः सज्जदे विरहविधुरां त्वय्युपेक्षेत जायाम्'
इति, यथा च —

“सरसिजमनुविद्धं शैवलेनापि रम्यं
मलिनमपि हिमांशोर्लक्ष्म लक्ष्मीं तनोति ।

इयमधिकमनोज्ञा बल्कलेनापि तन्वी

किमिव हि मधुराणां मण्डनं नाकृतीनाम् ॥”

इत्यत्र समिद्धसत्तद्गमधुरपदानि गमकत्वाभिप्रायेणैव प्रयुक्तानीति उक्तमेव ।
तस्यैव सामग्रीवैचित्र्ये यथा 'रामेणप्रियजीवितेन तु कृतं प्रेम्णः प्रियेणोचितम्'

इत्यत्र रामेणेत्येतत् पदं प्रकरणादिसामग्र्यत्रात् साहसैकरसिकत्वादिधर्मविशिष्टस्य रामार्थस्य गमकम् अन्यथा हि मयत्येव वक्तव्यं स्यात् । यत्रापि चैकस्यैवार्थस्यैकाभिधानमुखेनोत्कर्षापकर्षतत्त्वाभिधित्मयोपकल्पितभेदस्य विध्यनुवादभावेनोपनिबन्धः तत्र प्रकरणादिभ्य एवास्योत्कर्षोऽपकर्षो वानुमेयः, न तु तत् एव । न हि विधेयाभिधायिनः शब्दस्यैव सा शक्तिस्तथोर्विरोधात् । तत्रोत्कर्षो यथा —

“रङ्किरणानुगाहिआइ होन्ति कमलाइ कमलाइ ।”

इत्यत्र द्वितीयः कमलशब्दः । अपकर्षो यथा —

“एभेअ जणो चिस्सा देउ कवोलोपमाइ ससिविम्भम् ।

परमत्थविआरे उण चन्दो चन्दोचिअ वराओ ॥”

इति । अत्र द्वितीयश्चन्द्रशब्दः । अत्र हि विधेयाभिधायिनो द्वितीयाचन्द्रशब्दाद्यथापकर्षोऽवगम्यते न तथा पूर्वत्र कमलशब्दादित्यर्थप्रकरणादिरेव तत्र हेतुभावेनोपगन्तुं युक्तो न शब्दशक्तिः । तस्या ह्युत्कर्षापकर्षावगमः पूर्वापरपदार्थीयत एव स्यात्, नानियतः । तत्त्वे यथा —

“काचो मणिर्मणिः काचो येषां तेऽन्ये हि देहिनः ।

सन्ति ते मुधियो येषां काचः काचो मणिर्मणिः ॥”

इत्यत्र द्वितीयौ काचमणिशब्दौ । शब्दशक्तिमूलाया अर्थान्तरप्रतीतेरनिबन्धनायाः पराकृतत्वान्न तन्मूला पदवाच्यप्रकाशता सम्भवति । यथा —

“प्रातुं धनैरर्थिजनस्य वाञ्छां देवेन मृष्टो यदि नाम नास्मि ।

पथि प्रसन्नाम्बुधरस्तटाकः कूपोऽथवा किञ्च कृतो जडोऽहम् ॥”

इति । अत्र हि जड इत्येतत् पदं निर्विण्णेन केनचिद्भक्ता कूपसमानाधिकरणतयैव प्रयुक्तं, नात्मममानाधिकरणतया ‘कूपोऽथवा किं न कृतो जडोऽह’मित्यात्मनो जडत्वाशंसास्पदत्वेनेष्टत्वाद् । इत्थमेव वाच्यस्य चास्त्योपपत्तेः, यतोऽयमत्रार्थो विवक्षितः किं ममानेन परदुःखभाजा हतचैतन्येन कृत्यं, जडस्तटाक एवास्मि कस्मान्न कृत इति । नचोक्तनयेन निबन्धनान्तरमन्तरेण स्वशक्त्यैवानुरणनरूपतयार्थान्तरसमानाधिकरणात् प्रतिपत्तुमलभित्यनुदाहरणमेतत् ।

“असमपिअं वि गहिअं कुमुमसरेण महुमासलच्छिमुहम् ।”

इत्यत्र असमर्पितमपि कुमुमशरेण मधुमासलक्ष्या मुखं गृहीतमित्यसमर्पितमपीत्येतदर्थोभिधायि पदमर्थशक्त्या कुमुमशरवलात्कारमनुनापयति ।

“वाणिजक ! हस्तिदन्ता कृतो अद्वाण वष्यकिर्त्ता अ ।

जाव लुलिआलअमुही घराम्मि परिसङ्गः सोण्णा ॥”

इत्यत्र द्विरदरदनव्याघ्राजिनानां प्रतिपेधावगतिरुक्तक्रमेण व्यापकविरुद्धकार्योपल-
ब्धिनिबन्धनेत्यनुमान एवान्तर्भावमर्हति । केवलमिदमत्र निरूप्यते यदुत कस्येव-
मुक्तिः, किं श्वशुरयोस्त तटस्थस्यैव कस्यचिदिति । तत्र श्वशुरस्य तावद् दुहितु-
रिव सुपायाः सौभाग्यातिशयवर्णनमिदमनुचितमेव । श्वशवा अपि पुत्रस्नेहविक्र-
वायाः स्वसन्नसमृद्धिं समीहमानाया वा तत्सौभाग्यातिरेकमसूयमानाया वाणिजकं
प्रति नास्ति हस्तिदन्तादि विक्रेयमिहेत्येतावति वक्तव्ये तद्वर्णनं निष्फलमनुचितं
चेति तटस्थस्यैवेयमुक्तिरुचिता तत्रैव लेशतो रसास्वादसम्भवात् । अन्यथा —

“विर्वेरीअमुरअसमए बल्लं दट्टूण णाहिकमलम्मि ।

हरिणो दाहिणणअणं चुम्भइ हिलिआउला लच्छी ॥”

इति प्रहेलिकादावपि मुख्यवृत्त्या काव्यव्यपदेशः स्यात् । केवलं तत्पक्षे अद्वाण
इत्यत्र पैआण इति पाठः परिणमयितव्यः ।

“उत्कम्पिनी भयपरिस्खलितांशुकान्ता

ते लोचने प्रतिदिशं विधुरे क्षिपन्ती ।

क्रूरेण दारुणतया सहसैव दग्धा

धूमन्वितेन दहनेन न वीक्षितासि ॥”

इत्यत्र ते इति योयमसमसौन्दर्यनिधानभूतयोरनुभूतयोः पुरःपरिस्फुरतोऽरिव लोच-
नयोः परामर्शः, स हि सामग्रीयोगान्नायकस्य शोकदहनोद्दीपनविभावतामेतयोरनु-
मापयतीति मुख्यवृत्त्या तद्वाच्यस्यार्थस्यैव लिङ्गता, न पदस्य । यथा च —

“झटिनि कनकचित्रे तत्र दृष्टे कुरङ्गे

रभसविकसितास्ते दृष्टिपाताः मियायाः ।

पवनविलुलितानामुत्पलानां पलाशैः

प्रकरमिव किरन्तः स्मर्यमाणा दहन्ति ॥”

इति । पदावयवोपि विशिष्टः पदार्थ एव न शब्दमात्रं तस्य व्यापारान्तर-

१. वाणिजक ! हस्तिदन्ताः कृतोऽस्माक व्याप्रकृतिध ।

यावन्लुब्धिताळकमुर्खा गृहे परिष्वक्ते स्तुषा ॥

२. विपरीतरते लक्ष्मीर्ब्रह्माणं दृष्ट्वा नाभिकमल्लस्थम् ।

हरंदाक्षिणनयनं चुम्बति हियाकुला लक्ष्मीः ॥

३. ‘एतेषाम्’ इति च्छाया.

सन्धिसन्ध्यङ्घटनं रसादिव्यक्त्यपेक्षया ।

न तु केवलया शास्त्रस्थितिसम्पादनेच्छया ॥

उद्दीपनप्रशमने यथावसरमन्तरा ।

रसस्यारब्धाविश्रान्तेरनुसन्धानमङ्गिनः ॥

अलङ्कृतीनां शक्तावर्ष्यानुरूप्येण योजनम् ।

प्रबन्धस्य रसादीनां व्यञ्जकत्वे निबन्धनम् ॥”

इति । सुवादीनामपोद्धारपक्षे अन्वयव्यतिरेकाभ्यामर्धवत्तावसाये सति अर्थस्य च विभावादिरूपत्वाद् विभावादीनां रसादीनां च कार्यकारणभावस्योपपादितत्वात् तन्मूले लक्ष्यक्रमो गम्यगमकभावोऽभ्युपगन्तव्य एव । तेषामुदाहरणानि यथा—

“न्यकारो ह्यमेव मे यदरयस्तत्राप्यसौ तापसः

सोऽप्यत्रैव निहन्ति राक्षसकुलं जीवत्यहो रावणः ।

धिकृधिकृच्छक्रजितं प्रबोधितवता किं कुम्भकर्णेन मे

स्वर्गप्रामाटिकाविलुण्टनवृथोच्छूनैः किमेभिर्भुजैः ॥”

इति । अत्र भूम्ना सर्वेषां स्फुटमेव गमकत्वं दृश्यते । तत्र मे यदरय इति सुप्सन्धवचनानामुक्तनयेन गमकत्वम् यथायोगमुत्तरत्र च । तत्राप्यसौ तापस इति तद्धितनिपातयोः । सोऽप्यत्रैव निहन्ति राक्षसकुलं जीवत्यहो रावण इति तिङ्कारकशक्तीनाम् । धिकृधिकृच्छक्रजितमित्यादौ श्लोकार्थे कृतद्वितसमासोपसर्गाणामिति ।

सुसिद्धसम्बन्धाद्याः क्रोपोत्साहादिकान्यथा भावान् ।

गमयन्ति तद्विधेयाविमर्श एवोक्तमस्माभिः ॥ २९ ॥

इत्यन्तरार्या । निपातोपसर्गादीनामसत्त्वभूतार्थानामुपाधिरूपत्वादुपाधिमत्समाश्रयेणैवाध्यावगतिरिति पदवाक्ययोरर्थावगमकत्वोक्त्यैव तेषामपि गमकता प्रतिपादितैव । केचित् पुनर्निपाताः क्रोधाद्भुतशोकादीन् भावान् प्रदीपयद् यत्नृगतानेवावचोतयन्ति न वाच्यगतान् । यथा—

“आस्तिष्ट रक्षः ! क्व मे प्रियतमामाद्राय गच्छसी” इति क्रोशः ।

“अहो बतासि स्पृहणीयवीर्ये” इति विस्मयः ।

“हा धिक् कष्टमहो क यामि शरणम्” इति शोकः ।

अत एव तेषां द्वित्राणां त्रिचतुराणां वा प्रयोगे पुनरुक्तता नाशङ्कनीया समुदितानां तेषां प्रदीपादीनामिव स्वकार्यं प्रकर्षदर्शनात् । तदुक्तम्—

तेन न बहुभाषित्वे

विद्वद्विरसूयितव्यं नः ॥ ३७ ॥

अन्यैरनुलिखितपूर्वमिदं ब्रुवाणो

नूनं स्मृतेर्विपयतां विदुषामुपेयाम् ।

द्वौसैककारणगवेषणया नवार्थ-

तत्त्वावमर्शपरितोपसमीहया वा ॥ ३८ ॥

इति श्रीराजानंकमहिमभट्टविरचिते

व्यक्तिविवेकास्ये काव्यालङ्कारे

अन्तर्भावोपदर्शनो नाम

तृतीयो विमर्शः ।

समाप्तश्चायं ग्रन्थः ।

शुभं भूयात् ।

व्यक्तिविवेकव्याख्यानम् ।

॥ श्रीः ॥

व्यक्तिविवेकव्याख्यानम् ।

प्रथमो विमर्शः ।

ग्रन्थारम्भे ग्रन्थकारः शिष्टाचारमनुस्मरन्नुचितदेवताप्रणामपुरस्सरं स्वप्रवृत्तिप्रयोजन-
माचष्टे [१]अनुमानेऽन्तर्भावमित्यादिना । तत्र वाचो विचार्यत्वेन प्रस्तुतत्वात् प्रणामसमुचि-
तत्वम् । व्यक्तिव्यञ्जनं तद्विवेकस्य करणं स्वप्रवृत्तिः । तस्याः प्रयोजनं ध्येयानुमानान्तर्भावप्र-
काशनम् । सर्वप्रहणेन निरवशेषतामाह अन्यथा काव्यानुमानस्याव्याप्तिः स्यात् । महिमेति
नामपदं कीर्त्यर्थम् ॥

युक्तोऽयमित्यादिनाधिकारिणिरूपणम् । केचिदिति श्लेषहेतुपन्थासः । ज्वलनं क्रोधः
सूर्यकान्तसम्बन्धगन्तुस्थानं च । विकासः प्रमोदानुभवपद्मगतं प्रफुल्लत्वं च । निमीलनमसूया-
कृतोऽनुत्साहः कुमुदगतः सङ्कोचश्च । अभ्युदयो महोत्सवः अभिमुखमुद्रमश्च । जगत्प्रदीपो
विद्यादिना विश्वप्रकाशकः रश्मिश्च । एतच्च गुणगवांष्मातमात्मानगुदिश्य भङ्गथा कथितम् ॥

अनुमानान्तर्भावनरूपस्य स्वप्रवृत्तिप्रयोजनस्य ध्वनिकृद्बचनविवेचनाख्यस्य यथाःप्रवृत्तिल-
क्षणं प्रयोजनमाह इहेत्यादिना । अन्यथा वेति । यदि सम्प्रतिपत्त्या सौजन्यमूलया परी-
क्षया न बुध्यते तद्विप्रतिपत्तिमाश्रयाम इत्यर्थः । (विप्रतिपत्तिः) विप्रतिपत्त्या कथनम् । निश्चितय-
थाःप्रपत्तिसमर्थनं यन्महतामिति । संस्तवः परिचयः । अत्र च 'ध्वनिकृद्बचनविवेचनं तदे-
तद्' इति पठनीयम् । यथास्थितपाठे तु ध्वनिकारस्येति बचदशब्दान्वितमिष्यमाणं प्राधान्याद्वि-
वेचनशब्दान्वितं प्रतीयते । एतच्चास्य साहित्यविचारदुर्निरूपकस्य प्रमुख एव स्खलितमिति म-
हान् प्रमादः ॥

यदि परमत्र विवेचने स्खलितं सम्भाव्यते । तच्च यशोर्जनसम्प्रमप्रवृत्तत्वादनुपपन्न्या-
न्तरापरिशीलनाच्च बुद्धिर्न चेतयत इत्युक्तं सहसेति । अभिसर्तुम् आभिमुख्येन गन्तुम्
अभिसारिकात्वेन च प्राप्तुम् । दर्पणो हृदयदर्पणाख्यो ध्वनिध्वंसप्रन्थोऽपि । स्वालङ्कारो व्य-
क्तिविवेचनाख्यस्तत्र । यद्वा ध्वनिकारं प्रति विकल्पप्रकल्पनं तत्र च, स्वस्य च यदलङ्करण
हारकटकादीनां प्रकल्पनं यथास्थानं विरचनं तत्र । अघट्यं दोषम् । विशेषणसाम्याद्विद्योऽभि-
सारिकाव्यवहारप्रतीतिः ॥

नन्वसम्भवत एव स्खलितस्य कथं सम्भावनं कियत इति ध्वनियत्स्मनीत्यादिना स्ख-
लितस्य सम्भवमाह । अतिगहनं प्रमेयाकुलं सन्तमसावृत्तं च । स्खलितं पदभङ्गोऽपि । र-
भसमावेगो वेगश्च । चन्द्रिका ज्योत्स्ना ध्वनिविचारणप्रन्थोऽपि ॥

स्खलितमत्र सुलभम् । कथं तर्हारभ्यत इत्याह किन्त्विति । तत् स्खलितम् । परि-
पचनमिति तितउः नुषं दोषोऽपि । वैधर्म्यदृष्टान्तमूलो व्यतिरेकः ॥

तत्रेति व्यक्तिविवेके प्रस्तुते सति ताचद्भ्रं विवेकक्रमशोतनार्थम् । लक्षणं यत्तद्व्यं कृतं

इत्याह कोऽयं ध्वनिर्नामेति । यत् इयंविधस्य प्रथस्यावतार इत्यर्थः । तथा हीति लक्षण-
पददूषणकमेण ध्वन्यन्तर्भाव सपीठिकावन्धं दर्शयति । तद्यभिचारस्योपसर्जनीकृतात्मत्वव्यभिचार-
स्याभावात् । तथा हि । सम्भवव्यभिचाराभ्यां विशेषणविशेष्यभावो भवति, न केवलेन सम्भ-
वेन उष्णोऽग्निरिति वत्, न केवलेन व्यभिचारेण शीतोऽग्निरिति वत् । नीलोत्पलादौ तु स्वरूपे
सम्भवाद्रक्षोत्पलादिभावाच्च सम्भवव्यभिचारौ विद्येते इति भवत्येव विशेषणविशेष्यभावः । अ-
र्थस्य पुनरर्थान्तरप्रकाशनं प्रत्युपसर्जनीकृतात्मत्वव्यभिचारो नास्ति ततो न तस्य विशेषणत्वं
चटते । नहीत्यादिनार्थान्तरप्रतीत्यर्थोपात्तस्यार्थस्य उपसर्जनीकृतात्मत्वव्यभिचाराभावं निदर्श-
यति । गुणताम् उपसर्जनत्वम् । तस्येति गुणस्य । तन्मात्रलक्षणत्वादिति । अन्यसिद्ध्य-
र्थमुपादीयमानत्व गुणस्य लक्षणमित्यर्थः । [२] तत् प्राकरणिकत्वेति । इह द्विविधं प्राधान्यं
प्राकरणिकत्वस्वरूपं प्रतीयमानत्वस्वरूपं चेति । तत्र प्राकरणिकत्वस्वरूपं प्राधान्यं प्रतीयमानार्थप्र-
तीत्यर्थमुपात्तस्यार्थस्य समासोक्त्यादौ कामं विद्यते । ननु तदिह लक्षण उपयुज्यते । प्रत्याख्य-
प्रत्यायकभावजीवितत्वं हि ध्वनिलक्षणम् । तत्र प्रत्याख्यस्योपेयत्वात् प्राधान्यं, प्रत्यायकत्व
पुनरुपायत्वादप्राधान्यम् । एवञ्च प्राकरणिकत्वसमुत्थापितं भवदपि तस्य प्राधान्यं ध्वनिलक्षणे नो-
पयुज्यते इति नोपसर्जनीकृतात्मत्वस्य तद्यावत्यं भवतीति न तद् विशेषणमुपादेयम् । अत्र च
वाच्यस्यैव प्राकरणिकत्वादन्यस्य च प्राकरणिकत्वाभावात् तं वाच्यमेव प्राकरणिकमपेक्ष्येत्यर्थो
व्याख्येयः । एवं प्रतीयमानापेक्ष्येति न प्रतिव्योग्यन्तरमपेक्षणीयम्, अपि तु पूर्ववत् स्वापे-
क्षया व्याख्येयम् । भावप्रत्ययपाठः पुनरप्रानार्थः । अत्र हीत्यादिना वाक्यार्थत्वादित्यन्तेन
प्राकरणिकत्वनिमित्तं प्राधान्यं समर्थयते । तदपेक्ष्येत्यादिना तु प्रतीयमाननिमित्तम् । स-
मारोपितनायिकानायकव्यवहारयोरिति ध्वनिकारं प्रति सोत्प्रासं कथितम् । नायिका-
नायकव्यवहारयोरिति ध्वनिकारपाठ एकशेषाभावसमर्थनकल्पना स्यात् । व्यभिचारेऽपीति ।
वाच्यस्य प्रतीयमानापेक्षया चारुत्वनिमित्तं प्राधान्यं व्यभिचारः । तत्र सत्यपि तस्य व्याहृत्यर्थं
विशेषणमयुक्तं निष्फलत्वाद्, यतो यत्र गुणीभूतव्यङ्ग्ये व्यङ्ग्यपेक्षया वाच्यस्य चारुत्वं तदिह
व्यावर्तनीयम् । नच तत्र वाच्यस्यैव चारुत्वमिति नियमः व्यङ्ग्यस्यापि प्रकृष्टचारुत्वदर्शनात् ।
एतदिति । उपसर्जनीकृतात्मत्वम् । यश्च्यत इति । वाच्यवैशिष्ट्यनिराकरणप्रस्तावं । गमक-
त्वेनोपायत्वादुपसर्जनीकृतात्मत्वव्यभिचाराभावः । तदेवमव्यभिचारादर्थस्य विशेषणमनुपपन्नम् ॥

+ अत्र व्यक्तिवादिनोऽयमभिप्रायः—यदेतदर्थस्य गुणीकृतात्मत्वं तदर्थान्तरप्रत्यायकत्वेनो-
पायत्वादप्राधान्यं, प्रतीयमानापेक्षया अचारुत्वं, विभ्रान्तत्वेनार्थान्तरानुपकार्यत्वं चेति त्रयः पक्षाः
सम्भवन्ति । तत्रायं पक्षद्वयमनूय कामं दूषितम् । तथा हि । वाच्यस्यार्थस्य प्रतीयमानापेक्षया
अप्राधान्यमुपायत्वादव्यभिचारि 'यो हि यदर्थमुपादीयत' इत्याहुक्तोः । अचारुत्वेऽस्य पुनर्व्यवच्छेद
नास्ति, गुणीभूतव्यङ्ग्येऽपि वाच्यस्याचारुत्वदर्शनात् । तृतीयस्तु पक्षो गुणीभूतव्यङ्ग्यपनिरासाय
सिद्धान्तितः । तथा हि । समासोक्त्यादौ प्रतीयमानोऽर्थो वाच्यार्थोपपत्तिवोऽपि न स्वात्मनि विभ्रान्ति
भजते, प्रत्यावृत्त्यं वाच्यार्थोपस्काराय प्रवृत्तत्वात् । एतच्चोक्तं 'समारोपितनायिकानायकव्यव-
हारयोर्निशाशशिनोरेव पाक्यार्थत्वादि'ति । ततश्च गुणीभूतव्यङ्ग्ये वाच्यस्य स्वविभ्रान्तत्वेनार्थो-
न्तरोपकार्यत्वं व्यावर्त्यमिति विशेषणमुपपन्नम् ।

+ उपसर्जनीविशेषणस्यानुपपत्तत्वं ध्वनिचाराभिप्रायाद्विचारेण सङ्घटयति—अत्र व्यक्तीत्यादि ।

गुणीकृतात्मतार्थस्य न प्रतीतानुपायता ।

नाचारत्वमपि त्वर्थवैद्वैरनुपकार्यता ॥ १ ॥

इति सङ्ग्रहश्लोकः ।

शब्दस्वरूपस्यानुपादेयत्वमुक्तम् । तद्विशेषणस्यापि तदाह- न चेति । अनुकरणे शब्दप्राधान्याद्विद्यमानोऽप्यर्थ उपसर्जनीभूत एव । तदर्थव्यगतिरिति रामे श्रीन्यसनलक्षणव्यवहारार्थव्यगतिरित्यर्थः । अनुकार्यादिति जरागम्बद्वाद्रचनादित्यर्थः । द्विविधो ह्यर्थोऽनुकार्यशब्दरूपः तत्प्रतिपादितव्यवहारार्थरूपश्च । तत्रार्थोऽनुकरणशब्दस्यार्थः । तत्रानुकरणशब्दाद्यपि न व्यवहारार्थप्रतीतिस्तथाप्यनुकार्यशब्दस्तदर्थं प्रत्याययेदित्यर्थः । तार्थकत्वं चानुकार्यस्य यथा- 'हा शैत्यनुहिनाचलस्य करयोरित्युचिवान् सस्मित'मित्यादौ, निरर्थकत्वं यथा- 'दात्युह्वयूहकेडीकल्पितकुहकुहारावकान्ता ननान्ताः' इत्यादौ । अन्यस्यत्विति । अनुकरणशब्दव्यतिरिक्तस्य स्वतन्त्रतया वाचकस्य अनुकार्यशब्दस्य च । उपसर्जनीभावाव्यभिचार एवेति । वाच्यं प्रतीति शेषः । ननु शब्दाभिप्रायेणोपसर्जनीकृतार्थत्वं प्रकृतम् । शब्दस्य स्वरूपेणोपसर्जनीभावः किन्निरूपितः । सत्वम् । अर्थस्य तावच्छब्दं प्रत्युपसर्जनीभावसम्भवः प्रकृतः । स एव शब्दस्यार्थं प्रत्युपसर्जनीभावव्यभिचारोण प्रकाशयते । य एव ह्यर्थस्य शब्द प्रत्युपसर्जनीभावाभावः स एव शब्दस्योपसर्जनीभावव्यभिचारस्तयोः परस्परापेक्षया गुणप्रधानभावस्य व्यवस्थितत्वात् । ततश्च शब्दापेक्षया शब्दस्य प्राधान्याच्छब्दस्य गुणीभूतार्थत्वमसम्भवि । अयमत्र पिण्डार्थः- शब्दस्य गुणीभूतार्थत्वं स्वार्थापेक्षया प्रतीयमानापेक्षया चेति द्वैतम् । तत्र स्वार्थापेक्षयासम्भव उक्तः । प्रतीयमानापेक्षया पुनरर्थन्यायेनाव्यभिचारो योजनीयः, यथानन्तरमेव वक्ष्यते 'नोदकादिति' । यथाहुः- 'गुणाः प्रतिनिधीयन्ते घटादीनां न जातवः' इति । ननु मुख्यसदृशः प्रतिनिधिरित्युच्यते । मुख्यं च प्रधानम् । एवञ्च कथमुच्यते प्रधानस्य न प्रतिनिधिरिति । सत्वम् । प्रतिनिधेयमानोऽमुख्य एव भवति । केवलं मुख्यामुख्यानां प्रतिनिध्यहंगाममुख्य एव प्रतिनिधीयते, न मुख्यः प्रधानत्वादिस्तुक्त नोदकादीति । व्यभिचारसम्भवयोरपीति । ग्रीडत्वादयमभ्युपगमयादः । अर्थाभिप्रायेण व्यभिचारः, गुणीभूताव्यग्रथे प्रतीयमानापेक्षया वाच्यस्य चाहत्वाभ्युपगमात् । शब्दाभिप्रायेण सम्भवः अर्थान्तरापेक्षया शब्दस्य गुणीकृतार्थत्वात् । स्वार्थयोरिति स्वत्वार्थस्य च । तदवगतैरिति । उपसर्जनीकृतत्वावगतेः । तस्येति स्वरूपमात्रानुवादस्य । एवञ्चेति व्यग्रथव्यञ्जकभावो हि परमार्थतो गम्यगमकभावः । एवञ्च शब्दस्य व्यञ्जने 'सुवर्णपुष्पाभि'त्यादौ शब्दस्य व्यापारान्तराभावात् साध्यसाधनाद्यर्थयोर्धर्मयोरनुगमस्य सम्बन्धस्याशिद्धत्वाद्ब्रह्मव्यञ्जकभावो न सिद्ध इत्यर्थः । व्यक्तिवादिनः पुनर्मते शब्दस्य शक्यन्तरसमर्थनात् स्वरूपेणोपादानस्य तार्थकत्वं विवक्ष्यते । तस्य चोपसर्जनीकृतार्थत्वं विशेषण सप्रयोजनमेव । तथा हि 'दृष्टया केशवा गोपरागदृताया' इत्यादौ प्रतीयमानस्यार्थस्य शब्दस्युल्लाद् वाच्यं प्रत्युपसर्कारकत्वाद् वाच्यार्थपेक्षया शब्दस्य गुणीकृतार्थत्वं नास्ति । तद्यवच्छेदार्थं विशेषणमुपादेयमेव । तदेतत् कथाक्षित + 'यस्मिन्ननुक्तः शब्देन शब्दशक्त्युद्भवो हि सः' इत्यत्र । तद्वद्भिधाय्युपादानमहस्येवेति । * अत्र व्यक्तिवादिनोऽयमाशयः- इह चिरन्तनैरलङ्कारतन्त्रप्रजापतिभिर्भेदोद्भूतप्रभृतिभिः शब्दा-र्थधर्मो एवालङ्काराः प्रतिपादिताः नाभिधायमाः, यतोऽर्थप्रतिपत्त्युत्प्रेयः शब्दव्यापारः शब्दोच्चार-

शब्दमविकरणं च भवते । अपरे तु भवत्यादेरतिप्रत्ययं कुर्वन्ति । सर्वेषु पक्षेषु भवत्यादिरेव शब्दः साध्यः । एवं घटादयः शब्दा व्युत्पादाः । ते च लक्ष्याविरोधेन यथाप्रतीति व्युत्पाद्यन्ते । अतश्च घटादिशब्दात् किप्यजादी प्रत्यये तन्नेपे च कृते प्रायोगिका घटादयः शब्दा व्युत्पाद्याः । तानिदमे चैवभूतलक्षणमुक्तन्यायेन प्रणेतव्यमेव । ननु घटत्वमापद्यत इत्यत्र प्रवृत्तिनिमित्ते कथं घटशब्दस्तत्राप्येवमिति चेदनवस्था । घटेर्धातोरुच्यत्ययेन कृतेन किमपराद्धं, येनैवा कुक्कल्पनाधीयते । नैतत् । प्रायोगिकघटशब्दसिद्धयर्थे घटिरुच्यत्यान्तः प्रवृत्तिनिमित्तकदेशाभिधाया उपायमात्रत्वेन गृह्यते । ननु तस्य स्वन्त्रत्वेन प्रयोगः । स्वरूपीभूतघटत्वापत्तिलक्षणे हि घटशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तम् । तदेकदेशश्च घटत्वमुपायभूतस्य घटशब्दस्यायं । स च घटशब्दोऽत्र प्रवृत्ति-त्वेनैव प्रयुज्यते, यथा 'मृगाङ्गनिभमानन'मित्यत्र समासविपर्ययत्वेन निभशब्दः । शक्तिस्वाभाव्या-द्धि निभशब्दो वाक्ये न प्रयुज्यते । एवमत्र घटशब्दः प्रायोगिकघटशब्दप्रवृत्तित्वमपहाय न क्वचित् प्रयुज्यते । घटत्वमापद्यत इत्यत्र विवक्षायां घटो भवतीति तु प्रक्रियावाक्यमेतत् । अतधानकारान्तेभ्य इकारान्तादिभ्यो न्यजनान्तेभ्यश्च किप्यजादी तन्नेपे च दधि भियगिलादयः शब्दाः सिद्धा भवन्ति ।

मूलं च तस्या इति । नन्वचेतनानां घटादीनां सत्ताप्रतिलम्बलक्षणाया क्रियायां पराम-शलक्षणस्वातन्त्र्यलक्षणस्वभाव कर्तृत्वं नोपपद्यते तस्य चेतयदर्थेष्वेवोपपत्तेरित्याशङ्कयोक्तं मूलञ्चे-ति । इह खलु घटादीनां पदार्थानां बहिःसिद्धावपि प्रतिपत्तयैसिद्धावसिद्धिरेव बहिःसत्तामात्रेणा-सन्करणेन व्यवहर्तृणां व्यवहारासिद्धेः । प्रतिपत्तिरि च सिद्धिः प्रकाश एव । स चाप्रकाशमानानां प्रकाश प्रति ताटस्थेनावस्थितानां न भवति सम्बन्धानुपपत्तेः । प्रकाशमानत्व च प्रकाशादिशिष्ट-त्वेन प्रकाशरूपतयैव । प्रकाशश्च निष्परामर्शत्वेन स्फुरत्स्वारहितत्वाज्जडकल्प एव । परामर्शः स्वात-न्त्र्याख्य कर्तृत्वम् । तदिहैकैकोऽपि पदार्थः प्रकाशात्मतया लम्बस्वातन्त्र्यस्वभावः परमेश्वरः कर्तृ-त्वमनुभवत्येव । यदुक्तं तत्रभवता—“प्रदशोऽपि ब्रह्मण, सारूप्यमनतिक्रान्तधाविकल्पयथे”ति । ततश्च विश्वस्याविकरणक्रियास्वतन्त्रस्वभावपरमेश्वरसम्बन्धिनीं चित्राभासाविष्कृतिं मूलत्वेनावृष्टभ्य घटादयोऽपि प्रकाशैकात्मिनः सत्ताव्यापृतौ स्वतन्त्रतामनुभवन्त्येव । अनेनैवाशयेनोक्तं 'मूलं च तस्या' इति । एतदेव प्रकटीकरिष्यति 'सत्तायां व्यापृतिश्चैयमिति' । [६]यः कश्चिदिति । क्रिया वान्यो वेति व्युत्पत्तिनिमित्तत्वेनाव्याप्तिं दर्शयति । प्रवृत्तौ त्विते । प्रवृत्तिनिमित्तस्य नियमेन क्रियारूपता दर्शयितुं त्विति । तयोरित्युपमानाचारयोः । अभ्यत्वमासादयतीति । आत्मदर्शनभिप्रायेण । दर्शनान्तरे त्वश्च इवाचरतीत्यर्थः स्यात् । न तत्त्वासादनमिति । अभ्यत्वासाद-नमनभसदृशक्रियस्य न युक्तमिति सादृश्यं सामभ्यात् प्रतीयते, यथाब्रह्मदत्त ब्रह्मदत्त इत्यादिस्यत्र ब्रह्मदत्तसादृश्यं गम्यते तद्देवतात्र द्रष्टव्यम् । नास्ति इति । सत्त्वप्रधानस्य शब्द(स्य ?) बर्कैकदेशादि-स्वरूपस्य नाशो यः शब्दबर्कैकदेशादिरर्थस्तस्य । अत एव सत्तासादनरूपक्रियास्वभावतयैव धात्वर्थत्वमुक्तम् । तथा हि । अणादयः शब्दार्थाः गडिवदनैकदेश इति धातुकारः पपाठ । धातुना-न्देन धातुपारायणं शास्त्रं लक्ष्यते । यहिरङ्गत्याच्चेति । चयन्देन पूर्वकारिकागतोऽसमन्वयः समुचीयते । यथा भवत्यधिष्ठित्य पाचकोऽयमिति उभयवादिषिद्धो दृष्टान्तः । इत्थं चास्तिभवत्यादीति । कारिकाद्वयं पूर्वमेव निर्णयार्थम् ।

इत्थं चायं ग्रन्थकारः—

कर्तृभेदविषयां विस्तरां तत्रो निवार्य घटितक्रियाभिः ।

श्रौढवादरचनाविचक्षणो लक्ष्यसिद्धिमुदितान् कवीन् व्यधात् ॥ ३ ॥

भावप्रधानमिति । नामपदानां पूर्वोक्त्या युक्त्या सत्यपि क्रियाशब्दत्वे क्रियाया अप्राधान्यम् । आख्यातपदानां पुनः शब्दशाकैस्वाभाव्यात् क्रियाप्राधान्यम् । असत्त्वभूतार्थो इति । असत्त्वभूतत्वमसिद्धस्वभावत्वम् । प्रयाणामवान्तरविशेषसद्भावेऽपि सामान्यलक्षणम् । तानवान्तरविशेषानाह—तेषामिति । +व्यापारभेदः क्रियाविशेषकत्वमुपसर्गणाम् । प्रयोगनियमश्च तेषां धातोः पूर्व प्रयोगः । निपातस्तु चादिभिर्भावसत्त्वयोरात्मभेदः प्रत्याप्यत इति स तेषां व्यापारनियमः । तत्र भावगतमात्मभेदप्रत्यायनं यथा पचति पठति च, सत्त्वगतान्तु देवदत्तो यज्ञदत्तश्चेति । एषं च शब्दस्वरूपादिः । अर्थः समुच्चयादिः । प्रयोगनियमधादीनां सयुक्तेतव्यादिवाचिभ्यः परप्रयोगादिः । क्रियाविशेषेति । तथा हि शाकल्यसंहितामनु प्रावर्षदिलादौ निशमनादिक्रियाविशेषोपजनितो यः संहितावर्षयोः कार्यकारणसम्बन्धस्तस्यावच्छेदः संहिता कारण बर्षे कार्यमित्येवंरूपः, तत्प्रत्यायनं कर्मप्रवचनीयानां व्यापारः । प्रयोगनियमोऽत्र निपातवत् । [७] द्विधेति । सुयन्तातिङन्ततया । चतुर्थेति । नामाख्यातापसर्गनिपातत्वेन । पञ्चमेति । कर्मप्रवचनीयः पसमो भेदः । अपोद्ध्युत्वेति वैयाकरणदर्शने वाक्यस्यैव वाचकत्वम् । ततः पदानामपोद्ध्युत्यान्वाख्यानं यथा पदेभ्यः प्रकृतिप्रत्ययादीनाम् ।

वाक्यमिति । 'भूतमव्यसमुच्चारेण भूतं भव्यायोपदिश्यते' इति न्यायेन क्रियैदम्पर्याङ्वाक्यस्य क्रियाप्राधान्यम् । साकाङ्क्षाद्ययचमिति । देवदत्तः काष्ठैः स्यात्यामोदनं पचतीत्यादौ वाक्य एकैकस्य पदस्य खण्डनायां साकाङ्क्षत्वम् । अस्तिष्ठितस्तु पदैः परं पदानन्तरं नाकाङ्क्षते । गुणवत् क्रियाकारकविशेषणयुक्तम् । कोचित्तु क्रियायाः प्राधान्यस्योक्तां कारकाणां परार्थत्वाद् गुणत्वमिति तद्युक्तमित्याहुः । एकार्थमिति । प्रधानभूतक्रियारूपैकार्थमित्यर्थः ।

अर्थोऽपीति । शब्दस्य व्यापारान्तरनिराकरणार्थमर्थद्वैविध्यघटनम् । तथा हि । वृद्धव्यवहारात् सङ्केताद्वा शब्देष्वर्थनिर्णयः । तेषां च यत्रार्थे विद्यमानत्व तस्य वाच्यत्वमेव । अन्यत्र तु तेषामभावादर्थसामर्थ्यादवगतिः । न चासम्बद्धोऽर्थस्तमर्थे प्रत्याययति । सम्बद्धाच्चार्षादर्थान्तरप्रतिपत्तावनुमानमेव । तेन लक्षणाया अनुमानान्तर्भावः प्रातिपादितो भवति । तस्य च व्यापकत्वात् । यद्यपि च सौमतेर्लक्षणाव्यपार इष्यते न शब्दव्यापारः “(पक्षो ?) धर्मी अवयवे समुदायोपचारादि”ति शब्दोपचारं परिहृत्य समुदायस्वभावाद्योपचारवचनात्, तथापि वक्ष्यमाणनयेनानुमानलक्षणयोगादनुमानमेवैवाभ्युपगन्तव्या । न च लक्षणायामनुमानस्यान्तर्भाव इति वाच्यं, तस्य तत्परिहारेण वृत्तेर्न्योपचरत्वात् । व्यञ्जकत्वमनुमानमेवेति वक्ष्यते वितत्य । तदेव वाच्यानुमेयत्वभेदेनार्थस्य द्वैविध्यम् । श्रुतिमात्रेणेति । यत्रास्य शब्दस्य श्रुतिमात्रेणोच्चारणमात्रेण तादर्थ्यम् अर्थविषयत्वं प्रतीयते । स मुख्योऽर्थः । गौणम् । उक्तयुक्त्या परमार्थत आनुयायिकम् । यज्ञोपपादितं प्रतिव्यद्वर्षेणानुमानं पनीतम् । तत एव वाच्यत्वात् तदनुमिताद् वाच्यानुमितात् लिङ्गभूतात् । स च त्रिविध इति । तदेतत् प्रथममुपक्षिप्तम् 'अनुमानेऽन्तर्भाव सर्वस्थैव, ध्वनेः प्रकाशयितुम्' इति । तदुपपादयितुमाशूचयति । (*योग्यो वा स्वशब्देन प्रतिपा-

+ मूले तु व्यापारनियमपदै दृश्यते ।

* 'आद्यौ वाच्यौ स्वशब्देन प्रतिपादयितुं योग्यौ वाच्यतासहिष्णू' इति पठनीयं स्यात् । 'कचिच्छब्दवाच्याविति तु पाठान्तरप्रदर्शनम् ।

दयितुं योग्यो वाच्यतामहिष्णुः ?) क्वचिच्छब्दवाच्याविति । 'द्विविधो हि शब्दः पदवाक्यभेदादि'ति पूर्वोपक्रान्तयोः पदवाक्ययोरैवार्थं निरूपयति - निरंशत्वात् भागरहितत्वात् । वाक्यार्थस्त्विति । तथा हि । वाक्यार्थो द्विविधः वाच्योऽनुमेयश्च । तत्र वाच्यस्यैकवाक्यार्थान्तराशयापि विधेयानुवाचांशरूपत्वेनांशरूपेण क्रियते । विध्यनुवादभावमन्तरेण तयोरंशयोः समन्वयायोगाद् । विधेयश्च कश्चित्कप्रसिद्धतयोपपादानानपेक्षः, कश्चित् पुनरप्रसिद्धत्वादुपपादानापेक्षः । उपपादनं चात्र नानुमानम् । अप्रतीतिप्रतीत्युत्पादानाभावाद्, अपि तु शब्दप्रतीत्यैवार्थान्तरन्यासन्यायेन समर्थनम् । ततश्चोद्भूतवाक्यहेतुन्यायेनानुमानं व्यवहितम्, अर्थान्तरन्यासन्यायेन तूपपादनम् । साध्यसाधनभावः पुनरुभयानुयायी । अत एव वाक्यार्थविषयादनुमेयार्थविषयं साध्यसाधनभावं 'पृथग् + वक्ष्यति, 'अनुमेयार्थविषयो यथेति । तत्रैतौ तयोः सिद्धासिद्धयोर्विधेयांशयोर्मध्ये । सिद्धौ उपपादानानपेक्षत्वे । शुद्ध उपपादानानपेक्षो विध्यनुवादभावः । हिमालयो नाम नगाधिराज इति । अत्रास्तीति हि विधिः सुप्रसिद्धत्वादुपपादानानपेक्षः । द्वितीयस्तु साध्यसाधनभावरूपो द्विविधः अतिप्रसिद्धत्वादुपपादकोपादानानपेक्ष उपपादकोपादानानपेक्षश्चेति । उपपादकोपादानानपेक्षश्च द्विविधः । शब्दार्थश्च । तत्र शब्दो यत्र हेतुत्वेनोपादानम् । आर्थो यत्रोपात्तस्य हेतुत्वम् । सोऽपि च शब्दार्थभेदेन द्विविध उपपादकोपादानानपेक्षः साध्यसाधनभावः प्रत्येकं पदवाक्यार्थरूपतया द्विधा भवंशुर्धा भवति । पदार्थो हि पदार्थान्तरं प्रति हेतुत्वं भजते वाक्यार्थो वा वाक्यार्थान्तरं प्रति पूर्व विधेयत्वं सिद्धादुपपादानापेक्षत्वम् । *सोऽपि च साध्यसाधनभावरूपोऽपि च । एकपदार्थगतत्वेन साध्यसाधनभावनिराकर(ण)त्र विरोधः कश्चित् । पदार्थस्य तु जातिगुणक्रियाद्रव्यरूपेण चातृह्य तयाभूतस्य च यथागम्यमनुभयरूपत्वेन धर्मधर्मित्वेन च भेदः । धर्मस्यापि सामानाधिकरण्यवैयधिकरण्याभ्यां द्वैरूप्यम् । सामानाधिकरण्ये विज्ञोपगन्धारेण हेतुत्वादार्थः साध्यसाधनभावः । वैयधिकरण्ये तु शब्दः पदम्यादिना हेतुत्वेनोपादानात् । वाक्यार्थस्य कारकवैचिन्याद् वैचिन्योऽपि किञ्चिदप्यदेकरूपत्वम् । (†आगमस्य निबन्धाप्रसिद्धिरूपत्वेन द्वैरूप्यम् । अनुमानमात्रं न गणितम् ?) तत्र यथादिशब्दानां हेतुत्वप्रकाशकानां प्रयोगे वाक्यार्थगतः शब्दः साध्यसाधनभावः । तत्र च क्वचिदनुमानानुमेयभावोऽप्यस्ति अप्रतीतस्य प्रतीत्यापादानाद् यथा 'सुरस्यामि'ति वक्ष्यमाणोदाहरणे । यत्र तु हेतुत्वप्रकाशकस्य कस्यचिन्न प्रयोगस्तत्रार्थः यथोदाहरिष्यते । एवमुपपादकोपादानानपेक्षः साध्यसाधनभावः पदार्थवाक्यार्थयोः प्रत्येकं शब्दत्वार्यत्वभेदेन चतुर्विधः मद् बहुविधः प्रपञ्चितः । सर्वस्य चास्य साध्यसाधनभावस्य प्रमाणसिद्धावित्ताभावमूलत्वम् । प्रमाणं च त्रिधा लोकवेदाध्यात्मरूपत्वेन । तत्राप्यात्मं प्रत्यक्षम् । निबन्धप्रसिद्धरूप वेदः । अनिबन्धप्रसिद्धरूपत्वेन लोकः । भद्रथा प्रत्यक्षगमरूपं प्रमाणद्वयं स्वीकृतम् । आगमस्य निबन्धानिबन्धप्रसिद्धरूपत्वेन द्वैविध्यम् । अनुमानमत्र न गणितं तत्स्योपवायत्वेन प्रस्तुतत्वात् । तत्र च शब्दं शतैस्त्वत्र कारणभूत साधनमनुपात्तमतिप्रसिद्धत्वात् । कयामि कामिप्रित्यत्र मापतयत्वात् पादानतत्वं कारणभूत साधनमार्थं पक्षार्थरूपम् । कोपनत्वं चावभूतत्वे तथाभूतमिव । लोकप्रमा-

+ मूले ९ पृष्ठे । 'स च' इति तु मूले पाठो दृश्यते ।

† बुद्धलनान्तगतं वाक्यमिदं लेखकेन भ्रमादिह विरिगतिर्मातं भाति ।

‡ मूले ९ पृष्ठे ।

णसिद्धश्चात्र 'कार्यकारणभावः अतिप्रसिद्धत्वाभावात् साधनमुपात्तमेव । [८] अयाचितारमिति । अयाचन' कारणानुपलब्धिर्हृत्पमार्थं पदार्थरूपम् । वेदप्रमाणसिद्धकार्यकारणभावसम्बन्धं याचनं हि कन्याप्राहणशक्तत्वस्य कारणम् । कारणभावाच्च कार्यभावः साध्यः । कार्यभावप्रतीत्युत्पादना-नुमानमेतत् । अनिराकरणादिति । कर्तुर्गृहपदेः । कर्मणा हिरण्यादिना । ईप्सितम् आ-सुनिष्टम् । ब्राह्मणादि सम्प्रदानम् । तच्च । त्यागात् त्यजनस्योपकरणभूत तेन विना त्यागान्मभ-वात् । तच्च त्रिधा प्रेरकं याचकब्राह्मणादि । अनुमन्तृ सद्ब्राह्मणादि । अनिराकर्तृ देवतादि । 'पशु-पतिरि'त्यादावार्थं पदार्थरूपमभ्यात्मप्रमाणसिद्धसम्बन्धं साधनम् । [९] छिपतामिति । तथाहि । शत्रूणां गुरुरभ्युदयः सुखेन मृश्यते परं, अखन्ततरत्वाद् अतिशयेनारमणीयपरिणामन्वात् । तथा महानपि परिक्षयः सुखेन न मृश्यते फलमप्यदौर्मुखात् । दुर्मन्त्रात्कुतनयान्मद्यादित्यत्र धर्म-धर्मभावो नास्ति । शाब्दे तु पदार्थरूप साधनम् । लोकप्रसिद्धश्च सम्बन्धः । निचार्यतामिति । अत्र वाक्यार्थस्य साधनत्व यत्र सम्बन्धो वेदसिद्धः । दिवं यदि प्रार्थयस इति । अत्र प्रार्थ-नीयनिष्ठस्य प्रार्थयितृत्वमधरथं प्रार्थनस्य प्रार्थनीयगत दूरत्वपरायत्तत्वाभ्याममुलभत्व कारण, तद्विरद्ध निवृत्तवर्त्यात्तत्वाभ्यां मुलभत्वमिति तदुपलभ्यमान स्वविरद्धवार्थस्य प्रार्थनस्य श्रम-लक्षणप्रवृत्तिपर्यन्तरथाभावं गमयतीति प्रथमेऽर्थे कारणविरुद्धोपलब्धि । द्वितीयेऽर्थे तस्यैव प्रार्थयितृत्वस्याप्रार्थनीयत्व व्यापक, तद्विरद्ध च प्रार्थनीयत्वं तदुपलभ्यमान स्वविरद्धव्याप्यस्य प्रार्थयितृत्वस्याभाव गमयतीति व्यापकविरुद्धोपलब्धिः । (प्रार्थनीयत्वादेरपि सिद्धः) तदेव वा-क्यार्थगतत्वेन वाच्यनिष्ठ शुद्ध विभ्यनुवादभावमस्त्युत्तरस्यामित्यादौ प्रतिपाद्य तत्सलम्बेन सा-ध्यसाधनभावः प्रतिपादितः ।

वाच्यानुमेयार्थविषयत्वेन द्विविधः माध्यसाधनभाव उद्दिष्टः । तत्र वाच्यार्थविषये तस्मि-न्निर्णते अनुमेयार्थविषय निर्णेतुमाह — अनुमेयार्थेति । अत्र व्यक्तवादिना व्यङ्ग्यत्वेन चोऽर्थ उक्तः स इहानुमेयत्वेनोच्यते, व्यक्तेरनुपपत्तेरुपादादिय्यमाणत्वात् शब्दस्य व्यापारान्त-राभावाच्च । पत्युरिति । अत्र विभिन्नाशीर्वचनमौत्सुक्यादेर्व्यभिचारिणो विभाव, सह्या मा-र्येन ताडन च अनुभावः । तौ व्यभिचारिभाव कारणत्वात् कार्यत्वाच्च गमयत । स च सहक-रित्वाद् रूपमिव रसो रतिरथाचिभाव गमयति । [१०] एवंघादिनीति । अत्र लज्जाख्यस्य व्यभि-चारिणो देवपरेववादित्य विरुद्ध पार्श्ववसित्व कारणत्वेन द्वौ विभावौ, तथाधोमुखत्वं लील, कमल-पत्रगणन च कार्यत्वेन द्वावनुभावौ गमकत्वेन स्थितौ । सा च गम्यभूता लज्जा सहचारित्वात्प्रति गमयति । ततश्चात्रानुमितानुमेयार्थनिष्ठत्वम् । एव प्रयच्छतेत्यप्रावसेयम् । अत्र हि मानिनी प्रकृत्यवाभिमानवती न तु सर्वसहा । द्ययितेन आत्मरागविषयेण न तु पतिमात्रेण । पुष्पाणि प्रदातुम् । विपक्षस्य विद्वेषिण्याः सपत्न्याः न तु तटस्थायाः गोत्रं गां वाचं त्रायतेऽन्यस्मा-द् व्यवच्छिन्नति नियतविषयत्वेन स्थापयति यत्तन्नाम लम्बिता गोत्ररखलनविषयभावं प्रापिता विशिष्टमनुभावमकरोदिति तावदर्थः । अत्र लज्जादेर्व्यभिचारिणो विपक्षगोत्रप्रहणं विभावो 'न किञ्चिद्भूवे' इत्यनुभावश्च गमकत्वेन स्थितौ । स च लज्जादिः सहचारित्वादीर्घ्याविप्रलम्भ गमय-तीति । चित्रपुस्तकादाविति । आलेख्यलेख्यादौ सन्तमसावस्थिते प्रदीपादिना प्रकाशिते सवित्त्वद्वयार्थप्रकाशनाच्चमरवारो जायते । तद्वत्सादावित्युपचारप्रयोजनम् । स एव विधीति । इहाभिधेयानभिधेयत्वेन द्विविधोऽर्थः । अभिधेयो विधिनिषेधादिः प्रसिद्ध एव । अनभिधेयः पुनः

काकाभिधेयोऽनुमेयश्चेति द्विविधः । प्रत्येक च विविधनिषेधादिरूपत्वेन भेदः । तत्र काकाभिधेयो विविध-
निषेधरूप इति दाहृतः । अनुमेयः पुनः 'अत्ता एण्'त्यादा 'भम धम्मिअ' इत्यादा चोदाहरिष्यते ।
यो ह्यनभिधेयो विविधः न कापि निषेधद्रव्यानुमितो भवति । तदपि निषेधद्वय नामार्थनिष्ठमाख्याता-
र्थनिष्ठ च द्विविधमुदाहृतम् । [१३] श्रूयमाणानामिति । वषाणां ध्वनिव्यपदेश्यानां व्यञ्जनां
तथा स्फुटस्पर्शादर्थे दुसन्नर्थनाम्नः स्फोटत्यान्त्यबुद्धिनिर्गमस्यास्तज्जवाचकस्य जन्यजनकभावेन
गम्यगमकत्वाद् व्यङ्ग्यव्यञ्जकत्वमिति तत्साम्येन व्यङ्ग्यव्यञ्जकत्वघटनमयुक्तमेव ।

ननु विभावादीत्यादिना विभावादिभिस्तद् रसादीनां निमित्तनिमित्तभावेन कश्चिदप्रती-
तिमिद्वेष्यनिकारेणाभ्युपगतत्वानुसूय व्यङ्ग्यत्व दूपावित्वा गम्यत्वं समर्थितम् । अर्थाविरुचमत्का-
रसिद्धिप्रयोजनञ्च व्यङ्ग्यत्वोपचारः संप्रितः । * तत्र व्यक्त्वादिना व्यङ्ग्यत्वाभ्युपग-
मेऽयमभिप्रायः— इह विभावादेश्चभावनिमित्तप्रतिपत्तिकाले निमित्तिनो रसादेः प्रतिपत्तिर्नास्ति
निमित्तिनो निमित्तानुसंगेक्षित्वेन निमित्तप्रतीत्युत्तरकालभाविप्रतीतिकत्वात् । ततो व्यङ्ग्यत्व नोप-
पद्यते । गम्यत्व पुनर्निर्वाहमेवेति तावद् भवतोऽनुमानवादिनः परमार्थः । न चैतदस्माभिरपदु-
यते घटप्रदीपादौ व्याक्तिविषये तथा दर्शनात् । किन्तु व्यङ्ग्याभिप्राये रसादौ यदा प्रतिपत्तिर्जायते,
तदा व्यङ्ग्यस्य विभावादः प्रतिपत्तिर्निवर्तते तत्सहभावेन रसादेः प्रतीतिः । अलक्ष्यकमव्यङ्ग्य-
त्वेन तु वास्तवकमाभ्युपगमो व्यङ्ग्यकाभिमतविभावादिप्रतीत्युपकमाभिप्रायेण । व्यङ्ग्यप्रतीति-
काले हि नियमेन व्यङ्ग्यप्रतीतिरिति नास्माकमाशयः । व्यङ्ग्यप्रतीतिकाले तु नियमेन व्यङ्ग्यप्र-
तीतिर्भवत्येवेत्याशयनाकमत्व व्यक्तित्व († समर्थिता †) तथा चोक्तम्— 'न हि व्यङ्ग्ये प्रतीयमाने
वाच्यबुद्धिर्दूरीभवति वाच्याविनाभावेन तस्य प्रकाशादि'त्यादि, न तु निपर्ययेणोक्तं— 'न हि वाच्ये प्रती-
यमाने व्यङ्ग्यबुद्धिर्दूरीभवती'ति । निमित्तनिमित्तभावस्तु नाङ्गीकृतोऽस्माभिः । केवलं सोऽन्वयसो
गम्यगमकभावप्रयोजको, यत्र गम्यस्य गमकोपरायो न प्रतीयते । अन्यादृशञ्च व्यङ्ग्यव्यङ्ग्यकभाव-
प्रयोजको, यत्र प्रत्याप्यस्य प्रत्यावकोपरागप्रतिपत्तिः । तेन नास्ति रसादीनां व्यङ्ग्यत्वं विप्रति-
पत्तिः । यदपि विभावादीनां रसादीना च कृत्रिमत्वमाश्रित्यानुमानमेव समर्थितम् । ‡ औपमानिकं
च व्यङ्ग्यत्व स्थापित तदप्यसमीचीनम्, यतः सहृदयानामेव चर्चयितृत्वाचर्षणानुप्राणत्वाच्च रसस्य
तद्गतमेव रसस्वरूप निरूपणीयम् । न रसादिरनुकार्यस्वः, नानुकर्यस्वः केवलं देशकालप्रकृत्यव-
स्थाप्रतिनियमावशोऽनेन साधारण्येन प्रतीते । रामानुकरांरपि तत्रानुप्रवेशात् तद्गतत्वेनापि व्य-
पदेशो नातीवामम्बदः । न तु तद्गतत्वेनैव तस्य व्यवस्थान युक्तं यतः 'स्थाप्येव रसाभवेति'ति
मुनिवचनेनप्रामाण्यात् स्थायिनो रसत्वे नौरसाणां च रसचर्षणाभावे स(म्भा)‡द्राविवागनात्मकरत्वा-
दिस्थाविभावानां चर्षणैकगोचरतायां रसत्वमित्यास्माकौनो रसात्त्वन्तः । न च तत्र रसादीनां रसा-
ना कृत्रिमत्वम् । नापि कारणादीना साधारण्येन प्रतीतेर्विभावादिव्यपदेश्याना वस्तुगद्वावित्वात्
कृत्रिमत्वम् । तत्राभूतसहृदयप्रतीतिगोचराणामेव तेषां मुख्यतया विभावादित्वम्, अन्येषां तु का-
रणादित्वम् । "विभावानुभावव्यभिचारिसयोगादसतिपत्तिः" इति मुनिनैतदाशयेनैव लोकोत्तर-
विभावादिशब्दव्यपदिष्ट च । तस्माद्विद्यमान एव वागनात्मा रसादिः स्थाविभावो विभावादिभिः
सम्बन्धस्मरणादिव्यवधानमन्तरेण व्यक्त इति स्थितौ मुख्यमेव व्यङ्ग्यत्व रसस्य नोपचरिक्त ना-
प्यनुमेयत्वमिति तावत् मुख्यवास्थ्यतम् । एवं भावादीनामपि श्रेयम् । यत्तु गदसद्विषयत्वेन चनु-

* रसास्य मुख्य व्यङ्ग्यत्व स्थापयितुमाद् तत्रेत्यादि । † 'समर्थिता' इति युक्तम् ।

‡ औपमानिकं

विधा व्यक्तरात्रोन्मीलिता तदपि न सद्गत घटप्रदीपन्यायस्यात्रेष्टवान् । योऽपीन्द्रियगोचरतापत्ति-
 प्रमद्ग उद्भावितः सोऽप्यसमग्रसः । न ह्यात्मन्येन लक्षणेन परमत दूष्यते । न हीन्द्रियगोचरतापत्तिः
 केनचिद्व्यक्तिलक्षणं वृत्त 'स्वज्ञानेनान्यधीदेतुः गिद्वेऽधे व्यञ्जकोमतः । यथा दीपो घटस्ये'ति
 सामान्येन धीगोचरतापत्तिलक्षणत्वात्कथं । ततश्च रसादौ व्यङ्ग्यत्वमनवधमेव । यत् पुनर्वैलव-
 ऋद्धारयोर्नियमेन वाच्यानन्तरकालेभावित्वेन प्रतीतिव्यङ्ग्यत्वमसमञ्जसं भवतीत्युक्तं, तत्र प्रती-
 तिभीयते । इह अत्रस्याभिधालक्षणाभेदेन द्विविधो व्यापारधिरन्तैरभ्युपगतः । न स तृतीयक-
 ष्यानिक्षिप्तेऽधे प्रगभत इति तत्र व्यापारान्तरमन्युपेयम् । रसादौ च तसुन्यकक्ष्ये व्यञ्जनमुप-
 पादितमितीहापि तदेव सप्रयितु युक्तम् । यत् तत्र वाच्यव्यङ्ग्ययोः सहप्रतीतिनास्तीत्युक्तं तदपि
 न युक्तं रसादिन्यायेन व्यङ्ग्यप्रतीतिकाले वाच्यस्यापि प्रकाशकस्य प्रतीतिः । वाच्यकाले तु यद्य-
 ङ्ग्यस्य न प्रतीतिस्तत्र दूषणमित्युक्तमेव । नन्वविरोधिव्यङ्ग्यप्रतीतिकाले वाच्यस्य कथयित् प्रती-
 तिस्तु । 'भम धर्मिभ' इत्यादौ तु विरोधिव्यङ्ग्यप्रतीतिकाले वाच्यस्य कथ प्रतीतिः । नैप दोषः ।
 (तत्रापि प्रकाशतया । यत्र तु यत्ततो सत्येनापि प्रतीतिमद्भावाद्यङ्ग्यत्व नासमञ्जस किञ्चित्
 यच्च ?) काव्यार्थो गोप्यमानत्वेन प्रतिपत्तुमात्रस्याप्रतिभातः सहृदयस्यैव भासते जार्तापलण्डुन्या-
 येन नि(शुम्भे?)कुम्भितस्य प्रकटनान् व्यक्तिवाचो युक्तिरेव लौकिकी समीचीनेति तत्र व्यङ्ग्यत्वमेव
 साधीय इति ।

अधुना अक्षरार्थं प्रकाशयते । रत्यादिप्रतीतिरेव रसादिप्रतीतिरिति 'स्थाय्येव
 रसांभवेदि'ति वचनान् । वाच्याविनाभावेनेति । अत्र ध्वनिकृतो नानुमानाङ्गमाविनाभावोऽभि-
 प्रेतः । किन्तु निमित्तत्वमात्र यदनुमानेऽपि सम्भवति यथा 'अभिधेयाविनाभूतप्रतीतिर्लक्षणा-
 च्यते' इत्यत्र । अनुमानवादिनस्तु अननंभ शब्दच्छलेनोरथानम् । अक्रमप्रतीतिय समाधित्सु-
 भिः परिहरद्भिः लिख्यते परमित्यन्वयः । तत्प्रतीत्योः कार्यकारणभावेनेति । विभा-
 वादीनां रसानां च व्याख्यातः ? ततो यो व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावोपयोगी निमित्तनिमित्तिभावस्तदाभिप्रा-
 येणैतद् ध्वनिकृतोक्तम् । [१२] पर्यायोक्तादौ अलङ्कारविशेषे । आदिशब्दात् समासोवत्यादिप्रहः ।
 गुणीभूतव्यङ्ग्ये अलङ्कारव्यतिरिक्ते 'प्रामतएण तरुण्या' इत्यादौ यदनलङ्कारत्वेनोक्तम् । अत्रा-
 दिप्रहणादन्यगतोऽनुमानानुमेयभावः स्वीकृत । तद्भावेहेतुभावो तादान्यतदुत्पत्ती । तद-
 वेदिन इति । अत्र तच्छब्देन तौ परानृष्टौ । नन्वत्र विद्वद्विद्वद्भेदेन व्याप्तिसाधनप्रमाणविषयस्य
 दृष्टान्तस्याप्रयोगः प्रयोगश्चेकः । न च काव्ये कदाचिद् दृष्टान्तस्य प्रयोगो दृश्यते । तत् कथम-
 त्रानुमानसमर्थतम् उच्यते । काव्यानुमानं तर्कानुमानविलक्षणं काव्यस्य चमत्कारसारत्वात् ।
 धायमुखेनापि चमत्कार एव विधान्तः । तर्कानुमानं तु कर्कसान्यायरूपतया प्रवृत्तं तर्कस्य कर्क-
 शतामुद्गृहति । काव्ये त्वेतद्विपरीत्यात् सहृदयानामधिकाराद् न व्याख्यादिमुखेनानुमानप्रदर्शनसमर्थ-
 नमिति । भावसंयोजनेति । भावानां विभावानुभावव्यभिचारिणा संयोजनया व्यङ्ग्यो व्यक्ति-
 वादिना तथात्वेनाभिप्रेत इह दर्शने तूपचरितव्यङ्ग्यभावः तथाभूतः सन् परिसवित्तगोचरः लोको-
 चरायाः प्रतीतेरभिज्ञोऽपि साकारतया विषयत्वेन स्फुरन्नास्वादस्वभावः । अनुभवो यद्यपि तस्य
 प्राहकस्तथाप्यभेदोपचारादियनुक्तिः । तस्य प्रयोजनं नित्यं प्रतीत्यविनाभावेव रसानाम् । का-
 व्यार्थ इति व्यङ्ग्यतया वाक्यार्थभावनेतोऽस्य काव्येऽवस्थानात् । काव्यप्रहणेन नाव्यमप्युपल-
 क्षितम् । स्थेयमभावत्वेन स्थायित्वमुचितम् । [१३] यत्तु भावाध्याय इति । स्थायिनामपि व्यभि-
 चारित्वं भव(ती?)ति । यथा रतेर्देवाशिविषयायाः, हास्यस्य शृङ्गारादौ, शोकस्य विप्रलम्भशृङ्गा-
 रादौ, क्रोधस्य प्रणयकोपादौ, विस्मयस्य वीरादौ, उत्साहस्य शृङ्गारादौ, भयस्याभिसारिकादौ,

लुपुष्पायाः संतारनिन्दार्था, शमस्य कोपा(दि?)भिहतस्य प्रसादांशमार्दा । अनुस्यस्य त्रिन्वत्वमनु-
करणस्य प्रतिविम्बत्वम् । [१४] नानुमित इति । अत्र वाच्यापेक्षया गम्यतालक्षणस्य प्रतीयमा-
नस्य चरत्वम् । तस्यापि हेत्वाद्यैलोकानुमितस्य न तथास्वादः यथा काव्ये विभावादीरनुमीयमानस्ये-
त्यर्थः । माणिप्रदीपप्रभयोर्विषये अभिधायतोः प्रतिपन्नोः । अत्र प्रतीतिसारत्वान् काव्य-
स्यानुमेयगतं वास्तवावास्तवत्वमप्रयोजकम् । उभयथा चमत्कारप्रतीतिलक्षणार्थक्रियासिद्धेः । प्र-
स्युतायास्तवत्वे यथा सिध्यति न तथा वास्तवत्व इति काव्यानुमितेरेषानुमानान्तरविलक्षणतेऽनु-
मानवादिनांऽयमभिप्रायः । व्यक्तिवादिनः पुनरवस्तुमुग्रेण प्रतिबद्धास्तुनः प्रतीतावर्धक्रियाविस-
वादादस्तनुमानत्वम् । अवस्तुन एव तु प्रतीता कथमनुमानत्वं स्यत् । अर्थाक्रिया तु व्यक्तिपक्षं
उपपद्यते । व्यज्यमानस्य वासनात्मनः स्थायिनो वस्तुत्वादित्याशयः । शब्दस्योपमर्जनात् तर्जत्वेन
विशेषण व्यक्तिवादिनो यथा सम्भवति तथा प्राक् प्रतिपादितम् ।

+ वाचो गुणीकृता(त्म?)र्धः च व्यङ्ग्यमर्थे प्रति स्थितम् ।

तदर्थं तद्गुणानाहुदकाः । इतिरेव ॥ ४ ॥

इति सङ्ग्रहश्लोकः । तत्राविबक्षितवाच्ये - र्ना व्यञ्जकवाच्यस्यानेपेक्षणीयत्वमेव गुणीकृतत्वमिति
शब्दो गुणीकृतार्थः ।

शब्दे गुणीकृतार्थत्वं वाच्यस्य *काव्यमम्भव.

वाधितत्वाद्वाऽन्यत्र व्यङ्ग्यस्य प्रत्यनपेक्ष्यता ॥ ५ ॥

इति सङ्ग्रहश्लोकः । शब्दस्य तु व्यापारान्तरं स्वविषय एव समर्थयिष्यते । इह च सदसद्वि-
यत्वेनाभिव्यक्तिद्विधा प्रतिपादिता । तत्रापि सद्विषया त्रिप्रकारा । शक्त्यवस्थस्य व्यक्तीभावः
यथा दृष्यादेः । आविर्भूतस्य च घटादेः सन्तमसादिप्रतिबन्धकप्रत्ययानिरासादप्रकाशमानस्य प्रदी-
पादिप्रकाशकेन सहप्रकारानम् । अनुभूतस्य च सस्कारात्मना स्थितस्य कुतश्चित् प्रबोधकरप्रत्ययार्थ
प्रबोधमात्रम् । तदपि प्रबोधकत्रैविध्यात् त्रिविधम् । प्रबोधक च नान्तरीयक धूमादि, सहशव-
स्त्वन्तरं, वाचक शब्द इति त्रिविधम् । तदेवं प्रथमा सद्विषया व्यक्तिः । असाद्विषया त्वैकेवेति
धोवा व्यक्तिरासाद्विप प्रकृते दूषिता । तत्र व्यक्तिवादिना घटप्रदीपन्यायेन सद्विषया व्यक्तिरङ्गी-
कृता । यथा च न दोषस्तथोपपादितम् । शिष्टे तु पक्षपक्षकमनभ्युपगमपराहतमेव । [१६] यत्र तु
तल्लक्षणमिति व्यक्तिक्षण प्रदीपघटादी । उपाधिरूप इति उपाधिस्वहोपोपरजनेनान्यप्रती-
तिहेतुः । तथा हि ज्ञान ज्ञेय गर्भीकृत्य ज्ञातोऽयमर्थ इति ज्ञेय प्रकाशयति शब्दोऽप्यप्यवसायाभ्रयेण
स्वरूप प्रकाशयन्नर्थप्रकाशकः ।

“विषयत्वमनापन्नैशान्दर्नाथं प्रकाशयते ।

न सत्तथैव तेऽर्थानामगृहीता प्रकाशकाः ॥”

इति । प्रदीपस्यापाधित्वं 'स्वज्ञानेनान्यधीहेतुरि'लादिना प्रतिपादितम् । तत्र व्यक्तिवादिना
यथा प्रदीपप्रदान्त दहाद्गोष्ठतो नेन्द्रियेणोचरतापत्तिस्तथा प्रतिपादितं प्राक् । अतश्च अर्थ-
तदोपभयरादित्यादिना यो धूलिप्रक्षेपः कृतः, न स्वमनीषिकयाशङ्कितपक्षदूषणप्रपञ्चो निर-
स्थान एव ।

+ 'वाचो गुणीकृतार्थं च न सम्भवति जातुचिद्' इति मूलकारिकायां प्रतिकारिकेयम् ।

* कापीति अत्यन्तनिरस्कृतवाच्ये निश्वासान्ध इत्यादौ ।

§ अन्यत्रेति अर्थान्तरसंक्रमितवाच्ये 'रामोऽस्मि सर्वे सहे' इत्यादौ ।

वस्तु वाच्य भवति, तथापि तत्र तथा हृदयगवाद् इति प्रमिद्धप्रहणम् । तावता काव्यमात्रेण । तत्र वाच्ये गवादे च । प्रभेदपक्ष द्वायितु प्रन्धः । [२९] अत एवेत्यादिना रसरहितमुन्दरसव्य-
थापेक्षापक्षाऽपि निराक्रियते । न च रसात्मन इत्यादी वस्तुमात्रादिव्यपदेशः परिहृतः ।
- शक्यमिति । सामान्योपक्रमात्प्रमुमकलितता । वस्तुमात्रार्थानां रस प्रति व्यपकत्वाद् व्यपक-
नैचिन्धे च व्यङ्ग्यपदैचिन्ध्याभावात् तैरसां विशेषणायः । गोत्वस्य विशेष इति सम्बन्धः ।
ततो व्यपकत्वाद् (विवादेः) अस्य रसस्य । तयोऽरिति शब्दोपात्तवस्तुमात्रमादिप्रहणगृहीतधर्म-
द्वारां गृघते तत्र वस्त्वलङ्कारौ समस्तौ व्यस्तौ वा यत्र व्यङ्ग्यं व्यपके संक्रान्तौ तत्रैव ध्वनित्व
स्यात् । न केवलरसयोगिनि काव्य इत्यव्याप्तिः । प्रहेलिकादाविति अतिव्याप्तिः । ननुभव-
सद्भावे वैशिष्ट्यं प्रस्तुतम् । तत्र का कथा रसाभावे वस्त्वादिमात्रभावे वैशिष्ट्यस्य । नैतत् । वस्त्वा-
दीनामेव प्रयोजकत्वात् तन्मात्रकृतं वैशिष्ट्यमुच्यते । तथा हि वस्त्वाद्यभावे रससद्भावेऽपि न
ध्वनित्वमिदं भवता, वस्त्वादिस्वभावे विध्यत एव । अतोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां वस्त्वादीनामेव प्रयो-
जकत्वमिति प्रहेलिकादावतिव्याप्तिः । समासोक्त्यादाविति तत्रापि रसमयत्वेन वाच्यत्वाद्
रससद्भावे च ध्वनित्वात् । द्वैविध्यमेवेति रसस्य काव्यमात्रलक्षणत्वाद्ब्रह्मलक्षणव्यापित्वेन तत्र-
तियोगित्वाभावात् प्रकारत्व प्रकारित्वेन प्रकारशामानत्वात् । न च तस्येत्यादिना अत्रत्वकृतं विशेष
दूषयति । अङ्गित्वेनेष्ट्यादिति चमत्कारविभ्रान्तिसारत्वात्प्रसत्याङ्गित्वमेव नात्रत्वम् । किञ्च-
त्यादिना अभ्युपगमवादेन रसप्रतियोगिना गौणस्य काव्यत्वेऽपि गौणत्वादेव तदाध्रयत्वं न भवि-
ष्यतांत्वाद् । अभिधेयार्थविशेषेति । अभिधेयस्यार्थस्य यो विशेषो मेघादेवैकित्येण वणन तस्य
काव्ये समारोपात् काव्यविशेष इत्युक्तिः । तदुपपत्तौ तस्य काव्यस्य । तत्पर्यवसायिनो विशेष-
पर्यवसितस्य । तदचमतेः विशेषावगतेः । योऽश्वमारूढ इति लक्षणाविशेषादेव पुरपविशेष-
प्रतीतिः । अथेति । इह विशिष्टस्य वा लक्षण लक्षणाद्वा विशेषप्रतीतिः । तत्रोत्तरस्मिन् पक्षे विशेष-
प्रहण न वक्तव्यमित्युक्तमित्याद्यः पक्ष आश्रयिष्यते । तत्रापि काव्यमात्रलक्षणादेव विवक्षितविशेष-
प्रतीतिः काव्यमात्रस्य रसमयत्वेनेष्टत्वात् । अन्यस्याकाव्यत्वम् । रसयोगिनि च ध्वनित्वव्यवहार इति
च । सर्वथा विशेषप्रहण न कर्तव्यम् । † अत्र व्यक्तिवादिनस्त्वयमभिप्रायः—इह प्रमिद्धं लक्ष्य-
माश्रित्य लक्षण प्रयत्नते । लक्ष्ये च द्विविध काव्य दृश्यते मुख्य गौण च । तत्र मुख्यं यत्र व्यङ्ग्यस्य
प्राधान्यं शिष्ट गुणीभूतव्यङ्ग्यादि गौणम् । उभय च मात्रामनादिकालिकव्यवहारसिद्धत्वात् । तेन
गौणमुद्घरण्याय इह नार्थयते । तत्र च गुणीभूतव्यङ्ग्यनिरासाय विशेषप्रहणं कर्तव्यम् । सर्वस्यैव
नष्टिस्य रसमयत्वं न गुणीभूतव्यङ्ग्यादिसद्भावे इति चेत् । अस्फुटरसत्वाद्गुणीभूतरसस्य वा
काव्यस्य विद्यमानत्वात् । यत्र हि प्राधान्येन स्फुटोऽङ्गी रसः प्रतीयते तत्र ध्वनित्वमन्यत्र नु
काव्यान्तरत्वमिति । रसस्य च विश्रान्तिसारत्वाद्गौणभावो नोपपन्न इति चेत् । स्वापेक्षयैतदुपत्यात् ।
व्यापकरसान्तरापेक्षया तु न्यगभावेनाज्ञत्वाद् विचारभाण्डगारिकत्वात् । तथाज्ञानभावमेव मनसि-
कृत्य मुनिना रसेष्वपि स्थायिनमारव्यपदेशः कृतः—

“सर्वेषामेव सद्भावे रूप यस्य भवेद् बहु ।

स मन्तव्यो रसः रथायी शेषाः सगारिणो मताः ॥”

* शक्य इति तु मूलकोशयोः.

† व्यक्तिवादिपक्षे पतन् विशेषप्रहण समर्थयते—अत्रेत्यादि.

इति । कींचित्तु रथाद्यप्रपञ्चाद्यांशिभावे रसेषूपचर्यते इत्याहुः । ततश्चाद्यगतस्यैव व्यावर्त्य-
मस्ति विशेषप्रदणस्य । चतश्चास्तुत्तरसस्यापि काव्यस्य सम्भवस्ततो ध्वनेर्भेदत्रयमभ्युपपद्यते ।
अस्तुत्तरमे हि काव्ये वस्तुलक्षणात् । स्फुटाङ्गोभूतारणे तु रस-ध्वनिः । तत्रैव वस्तुलक्षणाध्वनि-
सम्बन्धे सद्गुणगृही । तस्माद् ध्वनिमते सर्वमेतत् समञ्जसमेव । पक्षद्वयेऽप्येति कर्तृमात्रपक्षे
कर्तृविशेषे च । अन्तरौक्तक्रमेणेति । योऽसौ रक्षणविशेषावगमः सोऽनन्तरौक्तः क्रमः ।
रक्षणविशेषो लक्षणपथायातविचारसरणिमाधिल्य विशेषविशिष्टं कथनम् ॥

इति व्यक्तिविवेकव्याख्याने

प्रथमो विमर्शः ।

—१६—

अथ द्वितीयो विमर्शः ।

एष तावत् प्रथमे विमर्शे ध्वनिलक्षण दूषयित्वा ध्वनिशास्त्रगत ग्रन्थान्तरं दूषयितुं सामा-
न्येन तावत् फान्यगतमर्नेषिचल्लोत्तररूपं दूषणप्रपञ्चमुपपादयितुमाह — [३७] इह खल्वित्या-
दिना । उक्तमिति सहृदयः । अन्तररङ्गमिति साक्षाद् रसविषयत्वात् । आद्यैरिति ध्वनिकार-
प्रवृत्तिभिः । तदुक्तम् —

“अनाचिखाहते नान्यद् रसभङ्गस्य कारणम् ।

प्रसिद्धाचिखवन्धस्तु रसस्योपनिषत् परा ॥”

इत्यादिना । वहिरङ्गमिति वाच्यमुद्येन रसे पञ्चबसानाद् विधेयः प्राधान्येन प्रतिपपादयितो
योऽर्थस्तस्य अविमर्शोऽननुगन्धानम् उपरार्जनीकरणात् । प्रक्रमः कस्यनिद्वस्तुनो निर्वाहाया-
रम्भस्तस्य भेदो मध्येऽन्यधीकरणम् अन्यधानिर्वाहश्च । क्रमस्य परिपाठ्या भेद उल्लङ्घनं व्यु-
त्क्रम इति यावत् । पौनरुक्त्यं पुन प्रतिपादनम् । वाच्यस्य वक्ष्यस्य अवचनमनुक्तिः ।
एता अवान्तरभेदभिन्नाः पद्य दूषणजातयः ।

यदेतदिह ग्रन्थकृता विचारसरणिमाधिल्य विधेयाविमर्शादिदोषपञ्चमुद्रावितं, न तत्राद्य-
तनपुरुषमात्रमुद्रिप्रणयनासूचयानादरः करणीयः । पूर्वैरेवविषयोपोद्भावनरूपस्य विचारस्य प्रणी-
तत्वत् । तथा हि । ‘दास्याः पुत्र’ इत्यादावाक्रोशे पृष्ठथा अलकं प्रतिपादयता *सूत्रकृता विधेया-
विमर्शः सूचित एव । तथा ‘स्वामीश्वराधिपतिदायादे’ (२-३-३९) एवत्र सूत्रे नहि भवति ‘शर्वा
स्वामी अश्रेषु चे’ति वदता भाष्यकृता रपृष्ठमेव प्रक्रमभेदः प्रतिपादितः । तथा ‘कृषानुप्रयुज्यते
लिटि’ (३-१-४०) इत्यत्रानुप्रयोगस्यानुशब्दपर्यालोचनया ग्यवर्तितपूर्वप्रयोगेन ‘त पातया प्रथम-
मास’ इत्यादौ निषेधता चादीनां च नहि भवति ‘च वृक्षः’ इत्यादिना प्रयोगनियमवस्थापनेन शीत-
कृत्वं कथयता अस्थानप्रयोगलक्षणः क्रमभेदः कटाक्षित एव । तथा ‘कर्मधारयमत्वर्थीचाभ्यां
बहुव्रीहिल्लेषुन्यात् स्वादि’ति श्रुतिलाघव चिन्तयता कात्यायनेन पौनरुक्त्यमपि प्रकाशितमेव ।
तथा ‘ईषदसमाप्तौ (५-३-६७) इत्यत्र प्रतिज्ञानसमाधिगम्यं सूत्रकारोक्त रूपकलक्षणमर्थं दूषयता
‘प्रकल्पधर्मदशो कल्पवादिविधानमि’ति प्रतिज्ञानसमाधिगम्यार्थभूतासुप्रमां व्यवस्थापयतोपमाप्रवेण

* सूत्रं च ‘पृष्ठथा आक्रोशे’ (६-३-२१) इति.

वाच्यायचनमभि शोतितमेव । एतेन रूपकाश्रयेणावाच्यवचनमभि शोतितमेव । तदेवं महाविदुषां मार्गमनुसृत्य राष्ट्रप्रतिष्ठादाय विचार्य (न्दर ?) तोऽस्य महामतेन वक्षिण पर्वतुयोमतेऽस्ता-
प्यवनर इत्यलमभिप्रमत्नेन ।

एतस्य चेति गामान्येनानौचित्यस्य । दोषा इति वाच्यस्य विहृतत्वाभावात् इषणाद् दोषा इति । नुग्य इति पृष्ठस्याप्रतिपत्तये त्रीणि कारणानि । प्रतिपत्तनाप्रतिभानलक्षण मौग्यं प्रतिभानेऽप्यप्रोक्तस्वत्वमगद्यन्म् । प्रोक्तत्वेऽपि गुणान्, हिणु, उरुत्वात् मान्यम् । तान्यत्र मन्दि-
गमानतया क्रमेणोक्तानि । यः किलेत्थत्रैव चेटदः । छात्राभ्यर्थनयेति प्रवृत्त्वस्य अङ्गीकृत-
मिति प्रतिपत्तनृत्वस्य च निर्देशः । पौरोभाग्यं दोषिक्रमादित्वम् । ननु यदि परकीये वाच्ये परिहाराय दोषाणां विचारः क्रियते, तत् किं निजराज्ये न तेषां परिहारः । तथा च 'भजनं मा-
तृमयमौनं नु किम्' इत्यतोऽनन्तरम् 'इति पृष्ठ' इत्येव क्रमेणोतिसादृशे निर्देश्यः क्रमान्तरेण निर्देशात् क्रमभेदो न युज्यते । एवमन्यत् (शोकापदानार्था ?) हेयम् । तदर्धमाह - स्वकृतिष्विति इतिः वाच्यम् ।

संरम्भ इति कुम्भिता. करिणः करिबीटा. 'कुम्भितानि कुम्भिनः' (२-१-५३) इति गमा-
सः । करिबीटानामाद्याद्विरुद्धः प्रतिनिर्देशः । भेषजकलानां तु कल्पान्तातोयर्दः य इत्यत्रैव चेटदः ।
अथ श्लोको वक्रोक्तिजीविते वितत्य व्याख्यान इति तत् एवावधार्यः । [३८] तावच्छन्दो विधे-
याविमर्शत्रयस्यैतच्छ्लोकगतस्योपक्रमयोगकः । सम्बन्धोपपत्तेरिति । अयं भावः - 'समर्थः
पदविधिः' (२-१-१) इति वचनान् समासः गामर्थ्येनिमित्तकः । सामर्थ्यं च सङ्गताधिक्यं, सङ्गत्यं
च सम्बन्धः । स चात्र विशेषणविशेष्यभावः । पर्युदासस्य विशेषणं, नना अत्राद्यं इति यथा ।
न चात्र वक्ष्यमाणन्यायेन पर्युदासो घटत इति । नन्वत्राद्यं इत्यादौ नन् कथं विशेषणम् । वि-
शेषणं हि विशेष्यस्योपरञ्जकं भवति । न च ननुदासो विरुद्धत्वाद्द्विविधमुपरस्यति । तत् वक्ष-
्यस्य विशेषणत्वम् । नैतत् । अत्राद्यं इत्यादौ ब्राह्मणदास्यो ब्राह्मणसदृशे क्षत्रियादौ वर्तते । गा
चाक्षत्रियादौ ब्राह्मणसदृशस्य इतिर्नना शोचते । तदुक्तम् - 'ननिवयुक्तमन्यमदशाधिकरणे तथा
ह्यर्थे' इति । तत्र च शब्दशक्तिरवाभास्य कारणम् । यथा चैतन् तथा नन्मूत्रभाष्यादवमेवम् ।

प्रधानत्वमिति । यत्र विधेः प्राधान्य प्रतिषेधस्याप्राधान्यं नन उत्तरपदेन सम्बन्धः
समूर्धतमाम एकवाक्यत्वं च तत्र पर्युदासः 'विधिद्वैजयिन्वा करयचिदुपदेशो निराम' इति निग-
मनात् । तत्र कारिकायां प्रथे निर्दिष्टं द्वयं आक्षिपते । जुगोपेति । अत्र ननर्धविशेष्योत्तर-
पदाधिक्यं विधिने प्ररन्त्यादिनिषेधः । तत्रात्रयन्तत्वादेः सिद्धत्वात् तदनुवादेन गोपनार्थं विधी-
यते इति पर्युदासत्वम् । अप्राधान्यमिति । यत्र प्रतिषेधस्य प्राधान्य विधेरप्राधान्यं ननः नि-
यापदेन सम्बन्धोऽसामर्थ्यसमासः वाक्यभेदश्च, तत्र प्रसज्य प्राप्य प्रतिषेध इति प्रसज्यप्रति-
षेधः । अत्र कारिकायां प्रथे निर्दिष्टेऽन्यद् द्वयमाक्षिपत् । नयेति । अत्र इतिनिशाचर प्रति
निषेधः प्रतीयते न स्वदत्तनिशाचरविधिरिति प्रसज्यप्रतिषेधता । संरन्धवत्प्रतिषेधो ह्यत्रे-
ति । सरन्धवान् यः पुरयस्तद्रता येव सरन्धता सरम्भणक्रिया तस्या वक्ष्यमाणन्यायेन प्रतिषेध
इत्यर्थः । असंरन्धवद्विधिरिति संरन्धवत्पदास्य संरम्भणक्रियाकर्तुरदासीनप्रायस्य
विधिरित्यर्थः । यदुक्तं 'ननिव युक्तमि'त्यादि । तत्रेति सरन्धवत्प्रतिषेधे । न चासाक्षिपति प्रति-

पेषति । तत्सिद्धिपक्ष इति विवक्षितो यः प्रधानभूतनिषेधलक्षणोऽर्थस्तस्य सिद्धिपक्ष इत्यर्थः । अस्य विध्यनुवादभावस्येति । ननर्थस्य विधिरुत्तरपदार्थस्यानुवाद इत्यस्य । समासे हि ननर्थोपसर्जन उत्तरपदार्थः प्राधान्येन प्रतीयते । काव्यार्थेति । अत्र व्यवच्छेद्यं प्रसज्यप्रतिषेधं प्रदर्श्य परिच्छेद्यं पर्युदासमुदाहरति ।

ननु प्रसज्यप्रतिषेधे ननः क्रियान्वयेऽसंरब्धवानित्यत्र संरम्भक्रियानिषेधो भविष्यति । तत् कांश्चिद् दोष इत्याह-क्रियाकर्त्रशभागिति । अय भावः-असंरब्धवानित्यत्र द्वावशौ क्रियांशः कारकांशश्च । तत्रोभयांशभागर्थनिषेधे शब्दशक्तिस्वाभाव्याद्वाक्ये क्रियांशनिषेधस्तस्य प्राधान्येन विवक्षितस्यापरामर्शो (... मनुक्ताद् ?) विधेयाविमर्शः । यथा च प्रसज्यप्रतिषेधे समासो नेष्टस्तयोक्तनयेन पर्युदासेऽप्यसमासो नेष्यत इत्याह-[३९] ननु साध्यति अत्र 'न कुर्वते'ति करणक्रियाकर्तृसदृशेन क्रियां प्रत्युदासीनप्रायेणेत्यर्थः । अकुर्वतेति वाच्येन कुर्वतेति क्रियांशनिषेधः प्रतीतेर्वैपरीत्यकारी । एवं नोचितमर्पात्युचितत्वमात्रानिषेधः प्रतीतेर्वैपरीत्यकृदेव । तच्छृणुषु क्रियाश्रवणम् । तयोरिति सिद्धार्थो वृत्तिः । साध्यार्थं वाक्यम् । असूर्यंपश्यादिष्विति । अत्रापि ननः सूर्येणोत्तरपदाधन नाभिसम्बन्धः, अपितु तद्भ्रूयैर्नैव । तत्रापि कर्त्रशः प्रधान न क्रियांशः कर्त्तरि खशो विधानादिति पूर्ववदवसेयम् । भुङ्क्त इति अत्र हि पाक्यस्य क्रियाप्राधान्यं प्रतीयमानमवत्यादिक्रियापेक्षे ननः समन्वये श्राद्धभोजी न भवतीति वाक्यार्थः । अश्राद्धभोजीत्यत्र तु नना भोक्तुस्ममन्वये श्राद्धभोक्तृव्यतिरिक्तोऽपि विधसाध्याः प्रतीयते । यतश्चात्राश्राद्धभोजीत्वादा समासे प्रतिषेधो नेष्टः, तत एव समर्थममासस्तद्विपर्ययेणासमर्थसमासश्च कारिकाद्वयेनोक्तः । वाक्यभेदाभेदयोस्तु सामर्थ्यात् प्रतीतिरित्यवचनम् ।

एवमेव विधेयाविमर्शं विचार्य द्वितीयमुदाहरति-योऽसावित्यत्रेति तच्छब्द प्रत्याकादक्षायाः केनाप्यनिवर्तनात् । [४०] एकतरेति क्वचित्कच्छन्देनोपक्रमे तच्छब्देनोपसंहारः । क्वचित्कच्छन्देनोपक्रमे यच्छब्देनोपसंहारः प्रसज्येत । एतच्च द्वयं शब्दोपक्रमोपसंहारक्रमेणोदाहरिष्यति । तयोरपीति । अपिशब्दो नमर्थं समुच्चिनोति । प्रसज्यप्रतिषेधे हि ननर्थो विधेयो निषेधोऽर्थोऽनुवाचः । पर्युदास तु विपर्यय इत्युक्तं प्राग् । अनुवाचाविधेयेति । यत्तदोर्नित्याभिसम्बन्धेऽपिशब्दशक्तिस्वाभाव्याद्यदोऽनुवाचाविपर्ययत्वं तदो विधेयविपर्ययत्वम् । नित्यत्वादिति । अपेक्षाप्राणतयावस्थानात् । शाब्द इति शब्देनोभयोः संस्पर्शाद् । उभयोः सस्पर्शाभाव आर्धत्वम् । तत्र द्वयी गतिः अन्यतरानुपादानं द्वायोरनुपादानं वा । अन्यतरानुपादानमपि यत्तदाश्रयभावेन द्विधा । क्रमेण चैतदुदाहरिष्यति । उपकल्पितो नित्यसापेक्षत्वादुपस्थापितः । अत्र च प्रसिद्धादिविषयत्वं यदा निर्दिष्टम् । सा कला या प्रसिद्धेति स्पष्टत्वेन प्रतीतेः । क्वचित् तदोऽपि व्यपदिश्यते तस्य यच्छब्देनैकविपर्ययत्वात् । ते इति ये मयैवानुभूते इत्यर्थः । अन्वियेप स इति । अत्र स इति यः प्रकान्त इत्यर्थः । उपात्तवस्त्विति वक्ष्यमाणल्लोके कोऽपीति यदुपात्तं वस्तु तद्विपर्ययत्वेनेत्यर्थः ।

अस्य उपक्रमोपसंहारस्य प्रकान्तवस्तुविपर्ययस्य ।

तच्छब्दात् प्रयोगातिप्रसङ्गनियम प्रकाशयन् परिहार्यं विपर्ययं प्रदर्शयति । -[४१] † यस्त्वे-

कवाक्य इति । एकवाक्यग्रहणेन परामृदयस्य प्रत्यक्षायमाणतोक्ता । ततश्च वाक्यभेदे न दोषः । कर्तृत्वेनेति प्राधान्यं सूचयति अप्राधान्यस्य परामर्शो न दुष्यतीति ह्यापानार्थम् । स इत्यर्थः-

परामृष्टः । तेभ्य इति कर्तृत्ववान्नादिशब्दादिभ्यश्च । असौ तच्छब्दः । असमन्वयादिति तच्छब्दस्य परोक्षार्थप्रतिपादकत्वे सन्बन्धविरोधादित्यर्थः । तादात्म्यायेति । शाशिकत्यामौलि स्वरूपत्वायेत्यर्थः । आर्थ इति उपक्रमोपसाहारकमा निर्दिष्टः । कल्पिततत्कर्मादीति । कल्पित तद् यच्छब्दानिर्दिष्ट कर्मादि विषयोऽस्येति यच्छब्दार्थः कर्मकरणादितया विषयत्वेनास्य कल्पित इत्यर्थः । सम्बन्धप्रतिविधेयि शब्दार्थभेदेन द्विविध्यम् । यत्तदिति । यच्छब्दसमीपे सामानाधिकरणस्तच्छब्द उपादीयमानः शब्दशाकित्वाभावात् प्रसिद्धवस्तुविषय यच्छब्दमाकाङ्क्षति । वैयधिकरण्येन व्यवधानेन च निर्देशे तु निर्दिष्टेनैव यदा समन्वयं भजते । 'न केवलं यो महतोऽप-भापते ऽणोति तस्मादपि यः स पापभागि'त्यत्र यद्यपि यः स इति यत्तदोर्नरन्तर्येण सामानाधि-करण्येन च निर्देशः, तथापि न 'यत्तद्विजितमि'ति न्यायेन (†यदि तच्छब्दानन्तरं प्रत्यपेक्षायाम् ?) इह यदि तच्छब्दो निरन्तरोपात्तयच्छब्दापेक्षयैव प्रयुज्यते तदा स्यादेव दोषः, यावता 'न केवलं य' इत्यत्र यच्छब्दापेक्षया व्यवधानेन प्राधान्यात् प्रयुक्ततच्छब्दान्तरानाकाङ्क्षः प्रसङ्गेन निर-न्तरनिर्दिष्टयच्छब्दान्वयं भजमानः पूर्वसंस्कारेण न तच्छब्दान्तरमाकाङ्क्षतीत्यनवशमेतत् । तदित्ये यत्तदोरुपक्रमापसंहारकमो द्विविधः परिपटितः । स चात्र श्लोके न युज्यत इत्याह—एवञ्चेति । तद्गुपादान इति । (यच्छब्दो नात्र तदेति प्रकान्तस्तच्छब्दः परामृश्यते तत्सम्बन्धप्रतीतावि-त्यर्थः ?)

ननु प्रयोगदर्शनमेवात्र समर्थक भविष्यतीत्याह्वय प्रयोगस्य प्रामादिकपात्रविपर्यासहेतुक-त्वमाह—मीलितमिति । तद्भिन्नार्थः तच्छब्दाभिन्नार्थः । तस्य अदशब्दस्य । तच्छब्दा-भिन्नार्थत्वेऽदशब्दस्य रूपणद्वयानुक्तम् । केवलादशब्दप्रयोगे 'असौ मरदि'त्यादौ यच्छब्दाकाङ्क्षा-स्यादित्येकं यच्छब्दसहायस्यादशब्दस्य प्रयोगे 'योऽसौ जगन्नये'त्यादौ प्रयुक्ततच्छब्दाकाङ्क्षा-न स्यादिति द्वितीयम् । अत्र यस्य प्रकोपेत्यदशब्दरहितयच्छब्दप्रयोगो दृष्टान्तरत्वेनोक्तो यथास्य केवलस्य तच्छब्दाकाङ्क्षा तथादशब्दयुक्तस्या(पी)त्यर्थः । (ॐ परिकल्प्यत इति ?) [४२] तस्य यथोक्तयस्त्विति यथा अविगानेन शिष्टप्रसिद्धिपारम्पर्येणाकं वस्तु तच्छब्दार्थविको विषयस्त-स्य सन्मतं असम्भवः । त्वथा ह्यदशब्दस्य तच्छब्दार्थत्वमुच्यते तत्र यच्छब्दपरामर्शापेक्षाप्रसङ्गः इत्यर्थः । परिकल्प्यत इति प्रयोगप्रवाहप्रामाण्यान्वयानुपपत्त्या(वा ?)यातयार्थापत्त्येत्यर्थः । तन्नन्तरेणैति । तच्छब्देन प्रयोगप्रवाहः परामृष्टः । ¶ तदतदर्थत्वनिश्चयो विवक्षिताविवाक्षि-तार्थत्वनिश्चय । यद्धि तु तामिति तदाभिभाषेतानुपपत्तिः परामृष्टा । गतेऽनुगतं यस्य स गता-नुक्तिकं । गन्वर्थायोऽत्र एवप्रत्ययः । येनैव पथा एको गच्छति तेनैवाधिकारितेनैव यो गच्छति स इत्यर्थः । ततो भावप्रत्ययः । अविकल्पमित्यकारप्रश्लेषः । निश्चयइमित्यर्थः । यद्वा न विक-ल्पमात्रेण, अपि तु साक्षादित्यर्थः । स्मृतिभूः कामः । द्वितीयः स्मृतिभूशब्दः स्मरणविषये प्र-युक्तः । दग्धत्वात् स्मृतिमात्रशेष इत्यर्थः । क्षतात् वधान् । व्यवहितानामेवेति यथा 'योऽवि-कल्प'मित्यादौ । अव्यवहितत्वे वेति । यथा 'स्मृतिभूरित्यादौ । एतदर्थमेवोदाहरणद्वय-मुक्तम् ।

† 'तच्छब्दो यच्छब्दान्तरं प्रत्यपेक्षायाम्' इति पठितुं युक्तम्. * इह लेखकप्रमादादाया-तमिति भावति. ¶ एतत्प्रतीकप्रामाण्याद् मूले 'तदतदर्थत्वनिश्चयानिबन्धनम्' इत्येव पाठोऽपश्यते. न तु 'तदर्थनिश्चयानिबन्धनम्' इति.

“हेत्रां भारशतानि वा मदमुचां वृन्दानि वा दन्तिनां

श्रीहर्षेण यदपितानि गुणिने बाणाय कुत्राय तत् ।

या बाणेन तु तस्य सूक्तिविगैररुद्धिताः कीर्तय-

स्तत् कल्पप्रलयेऽपि यान्ति न मनाद् मन्ये परिम्लानताम् ॥”

इति । या इति पदार्थविषयत्वमनिपातस्य तच्छब्दस्य । तदिति तु वाक्यार्थविषयस्तच्छब्दः । पदार्थविषये ता इति स्यात् । अत्रैव 'यद्बाणेन तु तस्ये'ति 'ताः कल्पप्रलयेऽपि' इति च पाठे यदो वाक्यार्थविषयत्वे तदः पदार्थनिष्ठस्य उदाहरणं देयम् । तस्मात्ता बाणेन त्विति ताः कल्पप्रलयेऽपीति च पठनीयम् । इह तु

“इन्दीवर यदतसीकुमुमस्य वृत्रया यत् केतकं जरटभूर्जदलानुवृत्त्या ।

यन्मन्यसे च वकुलं करवीरवृत्त्या सा म्प्रान्त मधुप । हन्त तं वै हनिः ॥”

इति न केवलं यच्छब्दो वाक्यार्थविषये, यावत्तच्छब्दोऽपि यदि परं स वाक्यार्थो हानिपदेन विपरीतस्य प्रकाशितस्तच्छब्देन परामृष्टः । अत एवात्र तच्छब्दस्य विधेयपदाभिमिश्रणं स्वी-
लित्वम् । अनुवादाभिप्रायेण तु तत् साम्प्रतमिति । उभयथापि लिङ्गपरिग्रहः शिष्टप्रवाहे स्थितः ।

किञ्च यत्सोर्निस्त्राभिसम्बन्धाद् गुणप्रधानयोश्च सम्बन्धाहत्वात् परामृश्य एकत्र यच्छब्दवा-
क्ये तच्छब्दवाक्ये वा निर्दिष्ट इतरवाक्ये तदा यदा वा प्रत्यवमृश्यते । यच्छब्दवाक्ये तु निर्दिष्टेन य-
च्छब्दान्तरेण गुणानां प्रधानानां च परस्परमभिसम्बन्धात् । एवञ्च तथा परामर्शो द्वौ दुष्टताभेदैः । यथा-

“येषां तास्त्रिदशोभदानसरितः पीताः प्रतापोष्मभि-

लीलापानभुवश्च नन्दनतरुच्छायासु यैः कल्पिताः ।

येषां हुङ्कृतयः कृतामरापुरक्षोभाः क्षपाचारिणां

किं तैस्त्वपरितोषकारि विहित किञ्चित् प्रवादोचितम् ॥”

इति । क्षपाचारिणामिति पृष्ठपन्तं यच्छब्देन सम्यक् यच्छब्दान्तरेण प्रत्यवमृष्टम् । क्षपाचारिभि-
रिति पाठो न्याय्यः । एवं तच्छब्दवाक्ये निर्दिष्ट यच्छब्दैः परामृश्यमानं न दुष्यति यथा च —

“पुण्ड्रक्षोः परिपाकपाण्डुनिविडे यो मध्यमे पर्वणि

ह्यातः किञ्च रसः कपायमधुरो यो राजजम्बूफले ।

तस्यास्याददनाविलुप्यनपदुर्वेषां वचोविभ्रम-

सर्वत्रैव जयन्ति त्रिप्रमतयस्ते भर्तुमिण्डादयः ॥”

इति । अत्र द्वितीयो यच्छब्दवाक्ये रसः परामृश्यो निर्दिष्टस्तच्छब्देन परामृश्यते । प्रथमे यच्छ-
ब्दवाक्ये तु यच्छब्दपरामर्शो न युज्यते द्वयोरसम्बन्धाद् यथा —

“नमोऽस्तु ताभ्यो भुवने जयन्ति ताः सुधामुचरताश्च कवीन्द्रसूक्तयः ।

भवैकविच्छेदि कथाशरीरतामुपैति यासां चरितं पिनाकिनः ॥”

इति कवीन्द्रसूक्तानां तच्छब्दवति वाक्ये(न?) निर्दिष्टानां तच्छब्दान्तरेण परामर्शो न युक्तः ।
किञ्च यत्तच्छब्दयोः स्वभावेन वाक्यभेदोत्थापकत्वे यदेकतरवाक्येऽन्यतरत्वं पदं (प्रयुज्यान्वत-
रत्?) प्रयुज्यते तदपि दुष्टमेव । यथा —

“अप्राकृतस्य चरितानि शयैश्च दृश्यदृष्टतरपट्टस्य तथापि नारया ।

कोऽप्येव वीरशिशुवाह्निरप्रमेयमाहान्यसारसमुदायमयः पदार्थः ॥”

इत्यत्र यद्यपीत्यपेक्षितम् । न च तदेकवानयतायां सम्बन्धुं योग्यम् ।

एकत्रापि वाक्ये गुणक्रियादिगत कल्पितं भेदमाश्रित्य प्रकान्तवस्तुविषयतच्छब्दप्रयोगे प्रधानक्रियायां परामृश्यस्य प्रधानत्वादेव स्वरूपेण निर्देशे गुणक्रियादिविषये तु तच्छब्देन परामर्शो न्याये यद्विषय्यकरणं तद् दुष्टमेव । यथा—

“प्रजानामेव भूतयर्थे स तान्भ्यो बलिमग्रहान् ।

सहस्रगुणमुन्नमृत्मादते हि रसं रविः ॥”

इति । ‘बलिं प्रजान्भ्यो जग्राह स तासामेव भूतये’ इति युक्तः पाठः । तथैकविषयत्वे यत्तदोरेकस्य श्रव्यादिविषयत्वेऽन्यस्य कालादिगोचरत्वे दुष्टमेव । यथा—

“त्वमेयंसौन्दर्यां स च रुचिरतायाः परिचितः

कलानां सीमानं परमिद् गुणामेव भजयः ।

अयि ! द्वन्द्वं दिष्टया तदिति मुभगे ! संवदति वा-

मतः शेषं यत् स्याज्जितमिह तदानीं गुणितया ॥”

अत्र ‘अतः शेषं चेत् स्यादिति पठनीयं चेच्छब्दस्य यदिश्चार्धत्वात् । तथा प्रकान्ताविषयत्वे तच्छब्दस्य व्यवस्थिते तद्विषये प्रकम्यमाणवस्तुगोचरत्वं दोष एव । यथा—

“ये सन्तोषयुराप्रबुद्धमनसस्तेषां न भिन्नो मर्दो

येऽप्येते धनलोभसङ्कुलधियस्तेषां तु दूरे नृणाम् ।

इत्थं कस्य कृते कृतः स विधिना तादृक् पदं सम्पदां

स्वात्मन्येव समाप्तहेममहिमा मेरुर्न मे रोचते ॥”

अत्र मेरुः प्रकम्यमाणः स इत्यनेन परामृष्टः । एतद् वाक्यभेद उदाहरणम् । एकवाक्ये तु

“तीर्थे तदीये गजसेतुबन्धनं प्रतीपगामुत्तरतोऽस्य भद्राम् ॥”

इति देयम् । तथा निर्वाप्सेनैकेनोपक्रमे सवीप्सेनान्येन परामर्शो दुष्ट एव । यथा—

“यः कल्याणबाहिर्भूतः स स दुर्गतिमस्तुते ।”

सवीप्सेन त्वेकेन प्रक्रमे निर्वाप्सेनान्येनोपसंहारः सवीप्सस्य प्रत्यवमृष्टत्वाद् (दुष्टोऽन्वयः) किन्त्व-
दुष्ट एव । यथा—

“कल्याणानां त्वमसि महत्सामीशिपे त्वं विपत्ते

पुण्यां लक्ष्मीमिह मायि चिरं धेहि देव ! प्रसीद ।

यद्यत् पापं प्रतिजहि जगन्नाथ ! नम्रस्य तन्मे

भद्रं भद्रं वितर भगवन् ! भूयसे मद्रलाय ॥”

इति । अत्र यद्यदिति निर्दिष्टे केवलेन तच्छब्देन परामृष्टम् । एतद् यच्छब्दस्य सवीप्सस्योदाह-
रणम् । तच्छब्दस्य तु सवीप्सस्य निर्वाप्सेन परामर्श उदाहरण यथा—

“क्षान्तं न क्षमया गृहोचितमुखं त्यक्तं न सन्तोषतः

रोदो दुस्ताहशीतवाततपनह्रेशो न तप्तं तपः ।

ध्यातं निलमहर्निशं नियमितप्राणैर्न †शम्भोः पदं

तत्तत् कर्म कृत यदेव मुनिभिस्तैस्तैः फलैर्विधिताः ॥”

* ‘न दुष्टान्वय’ इति पाठः स्यात्.

† ‘शीरेः’ इति पाठान्तरम्.

इति । यत्र सर्वाप्तस्य प्रक्रमे सर्वाप्तेन प्रत्यवमर्शस्तत्र पुष्टत्वमेव यथा—

“यो यः शस्त्र विभर्षी स्वभुजगुहमदः पाण्डवीनां चमूनां
यो यः पाञ्चालगोत्रे शिशुरधिकवया गर्भशय्यां गतो वा ।
यो यस्तत्कर्मसाक्षी चरति मयि रणे यथ यथ प्रदीप्तः
क्रोधान्धस्तस्य तस्य स्वयमपि जगतामन्तकरान्तकोऽहम् ॥”

इति । यत्र चानेकस्य सर्वाप्तस्य चानेकेन प्रत्यवमर्शस्तत्रापि पुष्टत्वमेव । यथा—

“यो यो यं यमवाप्नुयादवयवोद्देशं स्पृशन् पाणिना
तत्तन्मात्रकमेव यत्र स त ते रूपं परं मन्यते ।
तन्मास्यन्धपुर इहा करिपते । नीतोऽसि हुर्वंधसा
को नामात्र भवेद् बतारिलभद्वन्माहस्यवेदी जनः ॥”

इति । यदि परं यं यम् इति प्रक्रमे तत्तन्मात्रकमेवेति प्रत्यवमर्शे विधेयाविमर्शः सर्वाप्तस्य तदर्थस्य समाप्ते गुणीभावात् । नैतत् । मात्रग्रहणेनावधारणमुच्यते यथा— ‘प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे’ इति । तथाप्यर्थ्यमाणपरतन्त्रमित्यवधार्यमाणस्यैव सर्वाप्तस्य तदर्थस्योद्देशात् प्राधान्यमखण्डितमेव । पूर्वपदार्थप्राधान्येन क्वचित् मुञ्चुपेति समाप्तो दृश्यते यथा—

“निर्वाणभूयिष्ठमयास्य वीर्यं सन्धुक्षमन्तीव वपुर्गुणेन ।
अनुप्रयाता वनदेवताभ्यामहरयत स्थावरराजकन्या ॥”

इति । अत्र हि भूयिष्ठे निर्वाण निर्वाणभूयिष्ठमिति समाप्ते निर्वाणार्थस्यैव प्राधान्यं तस्य वीर्यविशेषणत्वेनावस्थितत्वात् । न तद्दिदृक्ष तत्तन्मात्रकमिति तदर्थस्य प्राधान्यं भविष्यति । केवलं कृतेऽवधारणार्थे मात्रशब्दे किमर्थः कप्रत्ययः । तस्मिन्नपि वा कृते एवशब्दः किमर्थः । एवशब्द एव वा किं न कियते । नैतत् । कप्रत्ययस्य तावदत्र कुत्साप्रतिपादरूपात् । न पीनरक्तं तन्तमेवेति केवलशब्दप्रयोगे विक्षिप्त इव तदर्थं प्रतीयते । मात्रग्रहणे तु पिण्डितस्यैव तदर्थस्य प्रतीतिरित्यस्ति विशेषः । यदि पर द्वयोरुपादानं लोकप्रतीत्यनुसरणेन दृढीकृतावधारणप्रतीत्यर्थम् । दृश्यते ईदृशेषु द्वयोरवधारणप्रतिपादकयोः प्रयोगः । यथा—‘बाला केवलमेव रोदिति गलद्गोलोदकैरभूमिः’ । अत्रैव तदित्ते निर्वाप्तेन तदा निर्दिष्टं जालन्धपुर निर्वाप्तेनैव यदा प्रत्यवमृश्यते । ततश्चात्रानुगुणपरामर्शात् दोषः कश्चित् ।

तथा (यत्र) पूर्ववाक्ये यच्छब्दो निर्दिष्ट उत्तरवाक्ये तु (न) तच्छब्दो निर्दिष्टः, तत्र साक्षात्क्षत्वाद् दुष्टतैव यथा—

“मीलित यदभिरामताधिके साधु चन्द्रमसि पुष्करैः कृतम् ॥”

इति । उत्तरवाक्यगतत्वेन तु यच्छब्दप्रयोगे पूर्ववाक्ये तच्छब्दाप्रयोगे न दुष्टत्वम्, अपि तु प्राकृत्यतिपादितं पुष्टत्वमेव सामान्येनोपक्रमात् पक्षाद्विशेषस्योत्थापनात् । एतदभिप्रायेण कल्पिततत्कर्मोदिविषयत्वमुक्तम् † । उदाहरणं तु ‘साधु चन्द्रमसि पुष्करैः कृत मीलित यदभिरामताधिके’ इति पूर्वश्लोकार्थापठविपर्यये यथा । यत्तच्छब्दयोरविशिष्टेऽपि परामर्शकत्वे उत्तरवाक्ये निर्दिष्टो यच्छब्दः स्वभावत आविर्द्वयेण पूर्ववाक्यार्थोभूततया वस्तु परामृश्यति, तच्छब्दस्तु परोक्षतयमार्थनिष्ठत्वात् वैद्वयेण । आविर्द्वये च प्रकृतार्थे प्रकृतता नयद्वाच्यार्थं श्लेषयति । ततश्च तयामृते विषये यच्छब्दस्य प्रयोगार्हत्वे तच्छब्दस्य प्रयोगोऽपुष्ट एव ।

“तस्याः शलाकाभ्रननिर्मितेव कान्तिभ्रुवोरानतरेखयोर्था ।
तां वीक्ष्य लीलाचतुरामनङ्गः स्वचापमौन्दयंमदं मुमोत्र ॥”

अत्र ‘सा यां वीक्ष्ये’ति यत्तदौ विपर्ययेण पठनीयौ । यथा च—

“दृष्टिर्नामृतवर्षिणी स्मितमधुप्रत्यन्दि वक्त्रं न किं
नार्द्रार्द्रं हृदयं न चन्दनरसस्पर्शानि वाज्ञानि च ।
कस्मिन् लब्धपदेन ते कृतमिदं क्रूरेण दग्धाग्निना
भूतं वज्रमयोऽन्य एव दहनस्तस्येदमाचेष्टितम् ॥”

अत्र यस्वेति पठनीयम् । यथा च—

“आचार्यो मे स खलु भगवानस्मदप्राह्वानामा
तस्मादेषा धनुरुपनिपत् तत्प्रसादत क्षमोऽपि ।
अध्यासीनः कथमहमहो वर्त्म वैखानसानां
सीतापाणिप्रहृणपणितं चापमारोपयामि ॥”

अत्र च ‘यस्मादेषा धनुरुपनिपदि’ति पठनीयम् । एषश्च प्रागुक्ते ‘हेत्रो भारशतानी’त्यादां ‘ता वाणेन तु तस्य सूक्तिवितरैरुद्विक्ताः कीर्तियो याः कल्पप्रत्ययेऽपि यान्ति न मनाद् मन्ये परिम्लानतामिति पठनीयम् । अपि च परामृश्यमनुक्तवा यच्छब्देन च वाक्यार्थोपक्रमे तच्छब्दवति परामृश्यनिर्देशे पूर्ववाक्यार्थे परामृश्यमस्त्युशन्ती उपलभ्यमाना प्रतीतिरिति वाक्यार्थप्रतिपत्तिविप्रकर्षादुपलभ्यम् । यथा—

“पादाहत यदुत्थाय मूर्धानमधिरोहति ।
स्वस्थादेवावमानेन देहिनस्तद्वरं रजः ॥”

अत एवात्र श्लोकार्थयोर्विपर्ययपाठे पुष्टत्वमेव । तथा पूर्ववाक्यार्थे निर्दिष्टस्यार्थस्योत्तरवाक्यार्थे सर्वनाममात्रेण परामर्शं न्याप्ये यः स्वशब्दसहितस्य सर्वनामो निर्देशः स दुष्ट एव । यथा—

“उदन्वच्छिन्ना भूः स च निधिरपां योजनशत
सदा पान्थः पूषा गगनपरिमाणं कलयति ।
इति प्रायो भावः स्फुरद्वधिमुद्रामुकुलितः
सतां प्रज्ञोन्नेपः पुनरयमसीमा विजयते ॥”

इति । अत्र स च निधिरपांति सन्वशब्दः सर्वनामो निर्देशः । एव ‘रामगिर्याभ्रमेष्विति’प्रकृते ‘तस्मिन्नद्रौ कतिचिदि’त्यत्र ज्ञेयम् । अत्र तु केचित् समर्थयन्ते—‘रामगिर्याभ्रमेष्विति रामगिरिः समास उपसर्जनीभूतो बुद्धाबुद्धेकेणानवभासात् कथं सर्वनामो परामृश्यते “सर्वनामोऽसन्निवृत्तिच्छत्रस्ये”ति प्रवानभूतपरामृश्याभिप्रायेण स्थितं यथा “सम्यग्ज्ञानपूर्विका सर्वपुरुषार्थसिद्धिरिति तद्व्युत्पाद्यते” इति । अत्रात्राविति निर्दिश्यमानमाद्रिगात्रप्रतीतेर्न प्रकृतमद्रिं गमयेत् । तस्मादुभयमत्रोपादेयं यथा ‘अद्य शब्दानुशासनम् । केषां शब्दानाम्’ इति । गिरिशब्देन गिरौ प्रकान्त अद्रिशब्देन पर्यायान्तरेण त्वागतमासमञ्जस्य दुष्परिहरमेवेति । उदन्वच्छिन्ना भूरित्यत्र तु उदन्वतः परामृश्यस्य नैकव्याशोभ्यत्वाच्च भुवः स्थित्वेन स इति परामर्शानर्हत्वाच्च सर्वनामपरामर्श एव युक्तो न पुनः स्वशब्दगोचरत्वमित्यत्र दुष्टत्वम् । किञ्च समुदायस्य कस्यचित् केनचिद्वाक्येन निर्देशो वाक्यान्तरे तदवयवस्य निर्धारणे कर्तव्ये तस्य समुदायस्य निर्धारणविययप्रतीत्ये

यच्छब्देन निर्देशे कर्तव्ये निर्धार्यमाणस्यावयवस्य निर्देशो द्रुष्ट एव । यथा—

“तस्मादजायत मनुर्नवराजबीजं यस्यान्वये स सगरः स भर्गोरथः ।

एकेन येन जलधिः परिखानिनोऽयमन्वेन सिद्धसरिता परिपूरितश्च ॥”

अत्र स सगरः स भर्गोरथश्चेति यन्निर्दिष्टं तस्यैकेत्यादिना निर्धारणं विहितम् । निर्धारणं च जातिगुणक्रियाभिः समुदायादेकदेशस्य पृथक्करणम् । नचात्र समुदायः केनचित्पदेन निर्दिष्टः । यथैकेनेति निर्दिष्टं तत्र समुदायः, अपि त्वेकदेशः । ततश्च निर्देश्यानिर्देशानिर्देश्यनिर्देशाच्चात्र पृथक्त्वम् । एवञ्च समुदायस्यैव निर्धारणविषयस्य यच्छब्देन निर्देशे कर्तव्ये ‘एको ययौर्जलनिर्धानं निचखान सप्त गात्रैः पयोभिरभिवर्षितवान् द्वितीयः’ इति पाठः श्रेयान् ।

कचिद्यत्तच्छब्दावग्रहणेन विध्यनुवादभावेन धात्वर्थप्रस्तावे यदन्तरान्यथाकरणं तत्र इच्छत्वं यथा—

‘यत् त्वन्नेत्रसमानकान्तिं तल्लिङ्गे ममं तदिन्दीवरम्’

इति । अत्र प्रथमतृतीययोः पादयोरेतच्छब्दपरिग्रहेण विध्यनुवादभावेनोपनिबन्धः । द्वितीयपादगतत्वेन तद्बहुवचनं दोषः । इन्दीवराणां राजहस्तानां च बहुत्वात् गीतासम्बन्धिवस्तूपमितयोरिन्दीवराजहस्तस्योर्व्यावृत्त्यर्थं विध्यनुवादभावपरिग्रहः । चन्द्रस्य त्वेकत्वात् तदकरणमिति केचित् । तदसत् । चन्द्रस्यापि द्वितीयाचन्द्रादिभेदेन बहुत्वसम्भवात् तत्रापि विध्यनुवादभावो युक्तः । इन्दीवराणां व्यक्तिभेदेन मुखयो भेदः । चन्द्रस्य पुनरेकव्यक्तिरूपस्य कालभेदादवस्थाभेदाच्च भिन्नत्वममुख्यमिति चेन्न । भिन्ना एव चन्द्रव्यक्तयः । अन्यो हि द्वितीयाचन्द्रोऽन्यथ पूर्णचन्द्रः । अतश्चैव द्वितीयाचन्द्रादिव्यावृत्त्या पूर्णचन्द्रप्रतीत्यर्थं मुखच्छायानुकारीति विशेषणं दत्तम् । नहि शशिशब्दः पूर्णचन्द्राभिधानी तस्य चन्द्रमात्रवाचकत्वात् । सङ्ख्याव्यवहारेषु चन्द्रस्यैकत्वप्रतीतिरिति चेत् । कचिन्नातिव्यवहारेष्वपीन्दीवरादीनामेकत्वं सिद्धम् । तस्मात् कविव्यवहारे चन्द्रगतत्वेनोपेकत्वस्य व्यवहारात् तदाश्रयेणेह विध्यनुवादभावः श्रेयान् ।

किञ्चास्थानविनिवेशनं तच्छब्दस्य प्रतीतिविप्रकर्षार्थं । यथा—

“ममृणचरणपातं गम्यतां भूः सदमां विरचय सिचयान्तं मूर्ध्नि घर्मः कडोरः”

इति । अत्र ‘विरचय सिचयान्तमि’त्यत्र तच्छब्दो हेत्यर्थो विनिवेशयितव्यस्तृतीयपादादौ निवेशितः । नच तत्र तस्योपयोगः । कृतस्तत्र प्रतीतिकुण्डल्यमुत्पादयतीति । कचित् प्रधानक्रियायास्तदादिरार्वनाम्ना परामृष्टस्य गुणक्रियायां स्वशब्देनोपादानं द्रुष्टमेव । यथा ‘प्रलाससे नभसी’ति । अत्र तस्मै इति सर्वनाम्ना पूर्वप्रकान्तो मेघः परामृष्टत उततच्छ्लोकगतो जीमूतः । तत्राप्ये पक्षे जीमूतग्रहणमनर्थकं प्रधानक्रियायां तदा परामृष्टस्य पूर्वप्रकान्तस्यैव मेघस्यार्थतः सम्बन्धयोग्यत्वात् । न हि यावतां येन सम्बन्धस्तावतां प्रत्येकं निर्देशः क्रियते । एकत्र कृतोऽन्यत्राकाङ्क्षादिनोपजीव्यते । तस्माज्जीमूतग्रहणं न कर्तव्यं, कृतं प्रत्युत वस्त्वन्तरप्रतीतिं जनयद्भ्रूस्त्यमावहति । अथ तच्छब्देनैतच्छ्लोकगतो जीमूतः प्रत्यवमृष्टते । तदसत् । सर्वत्रात्र प्रकरणे पूर्वप्रकान्तस्यैव मेघस्य परामर्शः स्थित इतीहापि तथैव परामर्शो न्याय्य इति पुनरपि जीमूतप्रयणमनर्थकमेव ।

इत्थं द्वितीयं विधेयाविमर्शं विविच्य तृतीयमप्यत्रैव ओंके प्रथमस्थितुमुपकमते—[४३]अपि चेत्यादिना । प्रायेणेति द्रष्टव्यं वर्जयित्वा तत्र युगपदधिकरणवचनतया सामर्थ्यं प्रकारान्तरेण साधितम् । तत्राद्यं इति ‘तत्पुत्रपः समानाधिकरणः कर्मधारय’ इति(१-२-४२) पचनात् । ‘बहु-

श्रीहिः समानाधिकरणानाम्' इति वचनात् प्रायेण बहुव्रीहिः समानाधिकरणविषय एव । सुमुख-
जटकेशादी तु व्यधिकरणानामपीष्यते । तत्रैव समानाधिकरणे पदापे । यदा सङ्ख्याया इति
(व्यधिकरणे ?) 'सङ्ख्यापूर्वो द्विगुः' (२-१-५२) इति वचनात् । प्रतिषेधस्येति 'नञ्' (२-२-६)
इति नञसूत्रारम्भात् । द्वितीय इति व्यधिकरणः । कारकाणामिति 'कर्तृकरणे कृता बहुलम्'
(३-१-३२) इत्यादिना । सम्बन्धस्येति 'पठौ' (२-३-५०) इत्यादिना । तत्रापि कारकस-
म्बन्धयोगे अधिष्ठ उपकुम्भमित्यादी । स्वाश्रयो विशेष्यम् । विधेयधुरामिति शब्दद्वये यो
विधेयः तस्य कक्ष्यां वास्तवी विधेयतामित्यर्थः । अनूयमानकल्पतयेति । शब्दं प्राधान्यम-
नपेक्ष्य वास्तवेन प्राधान्येनेत्यर्थः । अस्तमित्यादिति एकार्थभावाद् विभक्त्येनाप्रतीतेरित्यर्थः ।
एकत्रेति विधेयानुवाच्यगर्भत्वे । अन्यत्रेति सम्बन्धमात्रप्रतिपादने । * विकल्प्येतेति महाविभाषया
व्यवस्थितविभाषात्वादिति भावः । एकस्यैवेति । विशेषणगतस्य प्राधान्यस्य । अन्यस्य तद्ग-
तस्यैवाप्राधान्यस्य । एकस्य हीति, अपरस्य पुनरिति च । अत्र फलभेद इत्यत्र प्रकान्तं
फलं सम्बन्धनीयम् । अत्र चोदयति विरोधस्योभयवस्तुनिष्ठत्वासिद्धेरत्राभाव उक्तः । तदसत् ।
(तर्हि ?) न हि सहानवस्थानलक्षणो वस्तुगत एक एव विरोधः (: ?) भेदो, य. शीतोष्णादौ लब्ध-
वृत्तिः । किन्तर्हि परस्परपरिहारस्थिततालक्षणो वस्तुवस्तुत्वाश्रयो द्वितीयोऽप्यस्ति विरोधप्रकारः ।
तदा हि यदि वस्तुवाश्रयो न सम्भवति विरोधो वस्तुवस्तुत्वाश्रयो द्वितीयोऽप्यस्ति विरोधप्रकारः ।
स्यात् पूर्वपक्षेवलायां 'भावाभावयोरिवे'त्युक्तम् । नैप दोषः । वस्तुवस्तुत्वाश्रयस्य विरोधस्य
तादात्म्यनिषेधे व्यापारात् । यदि नाम प्राधान्यं, तस्यामेव कक्ष्यायां स्वयमप्राधान्यं न स्याद्
अप्राधान्ये वा प्राधान्यम् । प्राधान्यविधेये पुनरपेक्षान्तरेणाप्राधान्यं कथं न स्यात् । न स्यात्,
यदि शीतोष्णवद् द्वयोर्वस्तुत्वं स्यात् । न चात्रैतदस्ति वैचक्षिकस्यावस्तुलात् । यथा राज-
पुर्य इत्यत्र राज्ञो वैचक्षिकमेव प्राधान्यं वास्तवं पुनरप्राधान्यमेव तद्द्रव्यापि द्रष्टव्यम् । तदयमत्र
पिण्डार्थः ससर्गनिषेधोऽत्र कर्तव्यः । स च वस्तुद्वयनिष्ठ इति द्वयोरत्राभावाद्भेदापरत्र प्रति-
षेध इति ।

[४४] अन्येनेति विशेष्याभिधायिनेत्यर्थः । अन्योन्यमिति । परस्परविशेषणानां यद्यपि 'विशे-
षणं विशेष्येण' (२-१-५७) इति विशेषणस्य विशेष्येणैव समास उक्तः, तथापि 'क्षणलजादिषु
सिद्ध विशेषणविशेष्ययोर्मैथिलत्वाद्' इति वचनेनैकस्य विशेष्यत्वविवक्षाभाषित्य परस्पर विशे-
षणानां समासः समर्थितः । तदभिप्रायेणान्योन्यमिति सम्भावना । दारस्तस्य इति दाराणां
सखेति तत्पुरुषः कर्तव्यः । बहुव्रीहौ 'राजाहस्तरान्य' (५-४-९१) इति टच् न स्यात् । हे हस्तेति ।
'भृतस्य शिशोर्द्विजस्ये'त्यत्र समासः शङ्कितः । 'रामस्य पाणिरसी'ति तु पठौसमास उदाहरणम् ।
अत्र क्वचित् कर्तृणां कर्मणाञ्च प्रथमान्तानां क्वापि सम्बन्धानां कर्मणाञ्च पठ्यन्तानां कुत्राप्याम-
न्त्रणानां समासः शङ्कितः । [४५] वक्ष्यमाणनयेनेति । 'व्यासः पाराशर्यः' इत्यादिविचारेषु ।
चापाचार्य इति । अत्र हि त्रिपुरविजयित्वाद्यनुवादेन चापाचार्यत्वादिविधिः । अनूयमानार्थायां
विधेयस्योत्कर्षमावहन् प्रतीयते । न चैवमिति उपेन्द्रवज्रस्थाने इन्द्रवज्रप्रयोगात् । उपगतम-
स्माभिरिति । 'दुःश्रवत्समपि वृत्तस्य शब्दानाञ्चित्यमेव । तस्याप्यनुप्रासादेशेरे'त्यादिः वदद्भिः ।
अत्र 'यथा च कारणगुणे'त्यादिग्रन्थः अन्तरश्लोकपर्यन्तः 'प्रत्युदाहरणं यथा तं कृपासुदुरि'त्यतः

पूर्वं पठितः सामञ्जस्यं भजते, प्रत्युदाहरणं चेति उदाहरणप्रत्ययः समञ्जस एव स्यात् । इत्येते च पुस्तकेष्वेव पाठः । तस्मादत्र जागरणीयम् । कारणमत्र पराशरो जमदग्निश्च । तदभावे हेतुरिति तच्छब्देन समासः परामृष्टः । ततश्चात्र पाराशर्यादिपदं व्यासादात्कर्षमर्षयत् पुनरुक्तम् । तक्षकसर्प इति तक्षकशब्देनात्र सर्पविशेषत्वात् सर्पत्वे प्रतीते सर्पपदमुत्कर्षसमर्पणप्रवणमेवेति तदर्थस्य विधेयत्वम् । [४६] लोहितस्तक्षक इति यथा तक्षकशब्दादेव सर्पत्वजातिः प्रतीता तद्वद्भोहितलभ(णो गु)णोऽपि तत एवाव्यभिचारान् प्रतीतः । ततस्तौ जातिगुणौ विधेयताभिप्राय-
णोक्तौ न रामः स न्यग्भावनोऽयौ । उक्तन्यायादिति विधेयत्वात् समासः प्रवर्तत इत्यर्थः । पक्षो न चास्त्यन्यस्तदत्यये इति । इह द्वौ पक्षावुच्येते तक्षकस्य स्वरूपमात्रप्रतिपादनं वा लोहि-
ताख्यगुणविवर्धनं । उभयत्रापि कृता चर्चा । तदत्यये च कथितपक्षद्वयातिक्रमे चान्यसृतीय-
पक्षो नास्तीत्यर्थः ।

एवमियता कर्मभारस्य विचार्य बहुव्रीहिनिरूपणायाह बहुव्रीहौ यथेति । तत-
स्तदिति स्थलाकरणादि यद् विशेषणतयोपात्तं तन् परामृश्यते । तैर्विध्यादिभिः । तदप्रतीतिः
उत्कर्षापकर्षाप्रतीतिः । प्रतीतिभेदहेतौ समासासमासयोगे । प्रतीतिसामर्थ्ये कर्मधारयादिवि-
षये । तदसम्भवः प्रतीतिभेदासम्भवः । अन्यथावस्था प्राप्तकारणेषु युक्तं च कार्यान्वितिरित्यर्थः ।
एतदभ्युपगमे दृष्टविरोधमाह । एवं हीनि । नैव चेति न्यायाविशेषात् । अर्धजरीनायमिति
अर्धं जरत्या इति 'समासाच्च तद्विषयाद्' (५-३-१०६) इति च्छप्रत्ययः । यथा जरत्या वराह
कामप्रते मुखं न कामयते तद्वदेवेत्यर्थः । [४७] तत्सस्य* इति तदिति तस्मान् । तौ सूर्याच-
न्द्रमसौ । तयोरिति अनुवाचयोस्तूर्याचन्द्रमसोः । पारम्पर्येणेति विधेयतामाह पितामहत्वद्वार-
रेण । अत एव सूर्याचन्द्रमसाविति द्वन्द्वनिर्देशो द्वयोः स्पर्धितां प्रकाशयति । उर्वद्या च भुवा
चेति समासाभावो वरणस्य मुख्यामुख्यत्वप्रदर्शनार्थम् एकस्य वास्तवत्वादपरस्य कविप्रौढोक्तिनि-
ष्पादितत्वात् । इह चेति प्रतीतिर्थाचन्य स्पष्टतरमेव धारयतु मतिमानिति पाश्चात् सन्बन्धनाय
जनक इति । अत्र जनकाख्यराजापप्रभृतयः पितृत्वादेरुत्कर्षमर्षयन्ति ।

एव बहुव्रीहिं विचार्य द्विगु व्याचष्टे द्विगौ यथेति । निरवशेष इति समत्वमद्दहायां
विधेयत्वेन सरम्भास्पदत्व समासे तु न्यग्भावात् । दशस्त्विति दशत्वसद्दहाया विधेयत्वं
रावणस्य परिभवातिदाय प्रकाशयति एकस्मिन्नपि मूर्धनि पद्व्यासः परिभवास्पदं किं पुनर्देशस्त्विति ।
प्रत्युदाहरणं सप्तात्रयमिह यस्य स इतीत्यादिपाठे । वैशस बाधः । एव द्विगु व्याख्याय नञ्समासं
व्याचष्टे नञ्समासेति । उपदर्शितमिति असंख्यानित्यत्र विधेयाविमर्शविचारे अनुक्त-
चानिति नोक्तवाच्यम् । तस्युपे कर्त्रादीनां पण्णां वारकाणां सम्बन्धस्य च क्रमेणो-
दाहरणान्याह देशोल्यादिना । सोऽयमिति । अत्र स एवायमिति व्याख्या । अहितसम्बन्धिनां
शत्राणां घनराणि घनशीलानि अत एव गुरुणि । करुणं प्रतीति क्रियां प्रतीत्यर्थः । तत्त-
स्येति प्रकान्तस्य विशेष्यस्य करणस्य । तस्येति रामस्य । शौर्यं वज्रम् । निष्पन्नः परवशः ।
तेन तदिति रामेणेति विशेषणम् ।

[४८] अनेकेषामिति । अनेकशब्दस्य नञ्समासे उत्तरपदार्थप्राधान्यादेकवचनप्रसङ्गः । सत्यम्
किन्तु नञ्प्रयोगविषये एकशब्दस्यैकव्यतिरिक्तवस्तुविषयत्वं यथा अत्राग्रण इत्यत्र ब्राह्मणशब्दस्य
क्षत्रियादिगोचरत्वम् । एकव्यतिरिक्तं च वस्तु कदाचिदेकत्वोपरकं प्रतीयते, कदाचिभिजेनेव स्व-
रूपेण । आद्ये पक्षे अनेकमिति भवति द्वितीये त्वनेकानीति । यथा च (१) पदमग्रिः (२) पतञ्जलिः-

प्रवृत्तिभेदे प्रयोजकं चित्तमेकमनेकेषाम्' (४ पा. ५ सू.) इति । गुरुदत्तमिति गुरुणा दत्तमिति, वाच्यम् । तत् तस्या इति सीताया विशेषणभूतायाः सीताकर्तृकाया गमनक्रियाया इत्यर्थः । **गुर्वर्थमिति** गुरवे इदं गुर्वर्थमिति क्रियाविशेषणमेतत् । क्रियाविशेषणानां कमत्वं नपुंसकलिङ्गत्वं च । ईप्सिततमत्वे तु षष्ठी स्यात् । **अर्थनक्रियामुखेनेति** अर्थयत इति निगमनात् । **तत् तस्येति** तद् गुर्वर्थमिति विशेषणम् । तस्यार्थिनः । **अद्यमतताम्** अनभिप्रेतताम् । अद्यमतत्वं गहितत्वम् । **सुतनिर्दिशेषमिति** । क्रियाविशेषणमेव । **प्रदक्षिणक्रियेति** अत्र प्रदक्षिणक्रियाया अत्यधिकक्रियाकर्मभूताया अन्तरायहेतुकोपनिमित्तत्वात् प्राधान्यम् । एवं प्रथमप्रबोधित इति प्राथम्यस्य । तथा यथाकामत्वयथाकालत्वयोर्ज्ञेयम् । यद्बल्लोकनेति रूपसम्पत् परामृष्टा ।

[४९] स्वहस्तेनेति करणपदम् । **स्वहस्तलिखितानीति** स्वहस्तशब्दोऽत्रादरप्रतीतिहेतुकत्वेन लेखनं प्रत्युत्कर्षनिमित्तमापि समासे गुणीकृतः । **पूर्ववदिति** कृतसमासवैशसम् । तच्च विप्रदत्तमिति पाठे । **पितामहपितामह**तयेति पितामहो ब्रह्मा पितामहः पूर्वपुण्यो यस्य । **तयोर्जन्मनिधनयोः** । **तद्धतो** जन्मनिधनवतः । **ताभ्यां** जन्मनिधनाभ्याम् । **कृतान्ताधिकमिति** †आसमुद्रात् क्षितीशानामिति च वाच्यम् । अपादानसमानन्यायत्वाद्बधिरपि पञ्चम्यन्तोऽत्र गृह्यत इति प्रत्युदाहरणोपपत्तिः । **उपाग(ते?)मेति** उपागता इति निर्दिष्टा उपागमक्रिया ।

[५०] **रणभूषित** इति । अत्र रणभुवीति वाच्यम् । शोचनीयतागतिः क्रिया । तत्र समागमप्रार्थना हेतुत्वेनोपात्ता । तस्याः **सम्बन्धिद्वारेण** सम्बन्धित्वमुखेन कपालिन इति विशेषणम् । अत्र सम्बन्धिपशब्दो भाववृत्तिः सम्बन्धित्वे वर्तते, यथा 'श्लोकयोर्द्विवचनैकवचने' (१-४ २२) इति, सधोरमुवाचति । **तत्तस्या** इति । तद्विशेषणम् । तस्यास्तमागमप्रार्थनायाः । **तत्र** शोचनीयतापत्तौ । **सामर्थ्यमव्यभिचारेण** सम्पादकत्वम् । **तस्य सकलेति** तच्छब्दः कपालिन इत्यस्य परामर्शकः । **विशेष्येण** समागमप्रार्थनयेत्यनेन । प्रत्यवर गुणभूतम् । एव तातस्येति, आर्थस्येति, स्कन्दस्येति, तवेति चेत्येषां विशेषणानामुत्कर्षसमर्पकत्वं ज्ञेयम् । ***तस्यैवेति** गौरवदुरारोपत्वनिवन्धनस्य हरस्य । **तच्चेति** प्राधान्यम् । **तस्येति** हरस्य । **कल्पितार्थस्येति** विस्तारितकृत्रिमत्वमात्रवाचिनोऽधिज्यत्वमात्रलक्षणाधोरोपात् । **अप्रयुक्तस्येति** उक्तनयेनास्मिन्नर्थे कविभिरप्रयुज्यमानस्य । **गुणान्तरलाम** इति वक्ष्यमाणलक्षणस्य वाच्यानवनस्य परिहारात् । †(अत्रेति?) 'एवं कृतम्' इत्यत्र करणम् । [५१] **निष्क** आभरणविशेषः । **विभक्त्यन्वयेति** धूममाणाया विभक्तेरित्यर्थः । तथा च 'षष्ठ्या आक्रोशे' (६-३-२९) इति शापकम् । रूपकमुपदेश इत्यत इति? प्रमाणान्तरेण 'लोक्यो वेदस्तथाध्यात्म प्रमाण त्रिविधमि'त्युक्त्यरूपेण सिद्धौ यौ स्वस्य विशेषणस्योत्कर्षार्थकयोः तदाधाधिनाम् अर्थद्विशेष्य प्रतीत्यर्थः । **आर्थं** वास्तवम् । **अलुफमाह** 'षष्ठ्या आक्रोशे' (६-३-२९) इत्यनेन । **चिन्त्यमिति** । एतदवगमाय विचार्यमित्यर्थः । **समासे च विभक्तिलोपादिति** । इह द्वि विभक्तिध्रवणाध्रवणे(वा?) अन्वयव्यतिरेकाभ्यां विशेषणगतयोः संस्तवयोः †प्रयोजकतां भजेते । ते तु प्रायेण वाक्यसमासगतत्वेनोपलभ्यमाने समासस्य विभक्त्यध्रवणाद्विधेयाविमर्शतामुत्पादयतः । अत एव समासेऽपि यदि विभक्तिः ध्रुवते तदा न विधे-

‡ आसमुद्रादिव्यतः प्राक् 'कृतान्ताधिकमिति' इत्यपेक्षितमिति भाति. * मूलश्लोशयोस्तु एवकारो न दृश्यते, † 'मात्रेति' इति स्यात्. ‡ प्रशब्दान् प्राक् 'प्राधान्यगुणभावयोः' इति पूरणमपेक्षितं भाति.

यादिमर्शो यथा दास्याः कामुक इत्यादौ । समासस्तु तत्रैकपदादिप्रयोजनत्वेन कृतः । तन्नियन्धनेति उत्कर्षापर्यायविवन्धना । एतन्न विभक्त्यध्वणान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वं विधेयाविमर्शस्य व्याख्या प्रदर्शितं भवति ।

एवञ्च सप्तप्रकारं तत्पुत्रं निरूप्याव्ययीभावं निरूपयति अन्ययीभावं इति । समीपं विशेष्य प्रति दमितस्येति अद्विशेषणं तत् तस्य समीपस्येति योजना । मध्येभ्योमेति 'गारे मध्ये पष्ठया वा (२-१-१८) इत्यन्ययीभावः । स्वयेति प्रकर्मः । एवमित्या द्वन्द्वजनं समासवृत्तिर्निरूपयति । इदानीमिति देशमुद्येन कृत्वा द्वित्ववृत्तिर्निरूपयते अनेनैवेत्यादिना । विवक्षाविशेषादिलकारप्रशेषः । [५२] सर्वं कथतीति 'सर्वं कृत्वा प्रकरीरेषु कथः' (३-२-४२) इति सचोऽथं विषयः । विमर्शस्य इति 'कुक्षिभरिखे'ति निष्ठातिस्य, कुक्षिम्भरिखे इत्यायं गोचरः । विधुन्तु इति 'विधु-श्वोस्तु' (३-२-३५) इति सप्तप्रलयस्थानम् । शीर्षच्छेदमिति 'शीर्षच्छेदायच' (५-१-६५) इति तद्विद्वत्स्य यत्प्रलयस्येदं पदम् । तैरिति कथणादिभिः । सर्वार्थस्येति, यथायोपलक्षणस्य युद्धेरेति, विधोश्चेति (व्यक्त स्थितः ?) उत्कर्षमादधतां प्राधान्येन विवक्षेत्त्र नामस्थेन योजनीयम् । शीर्षच्छेदस्य चेति उत्कर्षमादधतः प्राधान्येन विवक्षेति सम्बन्धनीयम् । पूर्वैभ्योऽस्य प्रयङ्गिदेशस्तद्विद्वत्प्रतिविषयत्वेन भिन्नजातीयत्वात् । अत्र च सर्वार्थादीनां चतुर्णां सुत्कर्षाधाने समतन्तरनिर्दिष्ट भुवनाभाषेत्यादिचतुष्टयं क्रमेण हेतुत्वेन द्रष्टव्यम् । तदपीति चरितम् । कथणादिकर्तृत्विति सचोदरिकाहाविलम्बं । रामोऽस्मि सर्वं सह इति । 'पूत-सर्वयोर्दोरितो' (३-२-४१) इति सचोऽथं विषयः । दशरथस्य हि प्रसूतिरस्तायिति † ('तस्या-प्लव्भिति' इत्यप्रत्ययः?) तद्विद्वे कृते दशरथस्य इत्यायं गोचरः । वाद्ये तु यत्तपीति तदुक्तम् — 'वियाप्रधानं गुणवदकार्यं वाक्यमिष्यते' इति । अन्य इति वक्ष्यमाणन्यायेन शब्दकृततामर्थोक्तिः । स इति प्रधानभावेनेत्यत्र निर्दिष्टः प्रधानभावनः शब्दार्थसामर्थ्यविवक्षाकृतानां प्रयाणामपीति शब्दकृतं शब्दसंस्कारमदिशा निष्पन्नं यथा कर्मधारयादुत्तरपदस्य । अर्थसामर्थ्यकृतं वस्तुवृत्तिनिष्ठादितं यथा 'महं सम्मार्ष्टी'त्यादौ प्रहादेः । तस्य सत्कार्यत्वेन वस्तुतः प्राधान्यम् । विवक्षाकृतं प्रयोजनस्य इच्छाप्रतिपादितं यदन्यस्योत्कर्षापर्यायान्तया विवक्षितं यथा रामस्य पाणिरसी'त्यादौ रामादेः । तत्र त्रिषु प्राधान्येषु विवक्षाकृतमेव प्राधान्यं प्राधान्यम् । तत्कृतत्वात् शान्यार्थचमत्तारस्य । अत एवोक्तं तयोः समशीर्षिकाभाषादिति । तयो-रिति शब्दार्थसामर्थ्यकृतयोः विवक्षाकृतेन सहैवत्वात् । ननु पूर्वं शब्दस्यैव प्राधान्यस्य वैविकृत्यमुक्तमन्यस्य तु वास्तवत्वम् । तत् कथमिह शब्दस्यैव शिरोरन्यत्वमुच्यते । अन्यत्वे वा प्राधान्यप्रत्यतिपादनेऽर्थसामर्थ्यकृतविवक्षाकृतयोः को विरोधः । शब्दकृतादि प्राधान्यादन्यदर्थसामर्थ्यकृतमुच्यते । तेन विवक्षाकृतस्य उक्तत्वात् । तत् किमर्थसामर्थ्यकृतसामर्थ्यकृत इति । नैष दोषः । पूर्वं हि शब्दिकैरुपगोचरस्य शब्दिकैरुपगोचरस्य वैविकृतत्वम् । अन्यस्य तु कविगोचरस्य वास्तवत्वं तदेवार्थत्वम् । इह पुनः सट्टद्वयगोचरस्य कविविष-धावसाद्वैविकृतमुच्यते । शब्दिकैरुपगोचरस्य शब्दत्वमित्येवामेतात् पूर्वतानन विरोधः । यदपि प्राधान्यप्रत्यतिपादनेऽर्थसामर्थ्यविवक्षाकृतयोर्भेद उक्ततत्राय भावः — इह तान्दं वास्तवं चेति द्विविधमेव प्राधान्यम् । वास्तवस्य च विवक्षानपेक्षत्वेन वस्तुसामर्थ्यप्रयोजनं ++ दर्शगा-

† " तस्याप्लवम् " अत इत् (४-१-९५) इतीप्रत्यय " इति पठनीयं स्यात् ।

मर्ध्यकृतत्वमुक्तम् । सत्यपि शब्दकृतादन्यत्व उत्कर्षांपकर्षप्रतिपादनप्रयुक्तकविविधक्षाकृतत्वे वास्त-
वमेव विवक्षाकृतं प्रतिपादितम् । तथा च 'ग्रहं सम्माष्ट्रीं'ति वैदिकं विवक्षानपेक्षमर्ध्यकृतस्यो-
दाहरणं दत्तमिति विषयविभागव्यवस्थितेन द्वितीयोऽपि विरोध इति समझसं सर्वम् । एवं कृत-
द्वितवृत्तिविषये आतिदेशिकं गुणप्रधानभावं विचार्ये समा(स)गतत्वेनांपदेशिकं प्रकृतमनुसन्धते
तदिदमत्रेति । सरूपाणामिति द्वन्द्वसमाससमानन्यायत्वादेकशेषवृत्तिरपि स्वीकृता । विदेशो-
पणविशेष्यभावाभावेऽपीति समासोद्घनिकायां *प्रायग्रहणप्रयोजन प्रकाशयति । रूपं च
कान्तिश्च विदग्धता चेति, अमृतेन विषेणेति चाभिहितानाभिहितकर्तृविभागोदाहरण-
द्वयम् । रूपमित्यादी हि गन्धमानभवनक्रियापेक्षं रूपादीनां कर्तृत्वम् । एतेन तत्पुरुषस्य कर्तृदाह-
रणप्रस्तावे कर्त्रादीनां (कारकाणाम्) अनेके (पामि)ति यदुक्तं, तत् समाहितम् । [५३] कश्च
कश्चेति । अत्रैकशेषो न कृतः । कृतैकशेषमिति काविति प्रयोगे । अधुना प्रधानेतरभावापत्ति
दर्शयति यत्र पुनरिति । भवत इति रिपुस्त्रीणां सम्बन्धित्वेन, रिपुस्त्रीणामिति स्तनयुगस्य
सन्बन्धित्वेनेति योजना । रिपुस्त्रीणामिति समासस्योदाहरणम् । न चात्र सम्बन्धमात्रादतिरिक्तं
प्रतीयते । तदर्थमेवेति उपमोत्प्रेक्षादयोऽप्यलङ्काराः उपमोत्प्रेक्षादीनामुत्कर्षमपकर्षं वा प्रतिपा-
दयितुं विधीयन्ते । अन्यथा तद्विरचनं निष्प्रयोजनं स्यात् । तौ विधेयेति । उत्कर्षोपकर्षौ ।
(समास इति ?) सा समास इति विवक्षा परामृश्यते । धेदूर्ध्वेति । यद्यपि वामनमते असमासा
पाम्बाली, मध्यमसमासा तु वैदर्भी, तथापि मतान्तरे विपर्ययः स्थित इति तदभिप्रायेणेहास-
मासा वैदर्भी कथिता । कारिकाभ्य एव सम्बन्धमात्रप्रतीतिं समासस्योदाहरणम् । 'ऊर्ध्वाक्षि-
तापे'ति । अत्र चतुर्यपादैकशेषः (देश) युक्तस्य पादत्रयस्य समासे सम्बन्धमात्रं प्रतीयते, नो-
त्कर्षोपकर्षौ । धाक्यात्तूभयमिति उभय सम्बन्धरूपमुत्कर्षोपकर्षरूपं च वास्तवत्यर्थः । अत्रोदा-
हरणं [५४] मे यद्दरय इति समासे हि मदरय इति स्यात् । न चास्मादतिशयः प्रतीतः ।
ननु पदादुत्तरपदयोर्युग्मदस्मदोः 'तेनयावेकवचनस्य' (८-९-२२) इति तेनयावादेशात्पुक्तौ ।
न चात्र पदात् परोऽस्मच्छब्दः । एवशब्दः पदमिति चेन्न । तत्प्रयोगे 'नचवाहहैवयुक्ते'
(८-९-२४) इति निषेधाद् भिन्नवाक्यगतत्वाच्च । समानवाक्ये हि निघातयुग्मदस्मदादेशाः ।
(एतेनैव व्यतिरिक्तं पदान्तरं प्रत्युक्तम् । उत्कर्षमात्रमेव शब्दादेशः ?) अत्र केचिदाहुः
वाक्ये तावद्रसप्रतीतिर्निर्युक्ता । तामनुपमर्दयन् काव्ये यद्यसाधुशब्दोऽपि स्यान्न तदा स्थूलः
कथिद् दोषः । काव्ये हि रसप्रतीतिः प्रधानम् । तदनिर्वाहे काव्यमेव न स्यात् । अपशब्दप्रयोगे
तु लक्षणास्मरणमात्रम् । तदुक्तं —

“नीरसस्तु प्रबन्धो यः सोऽपशब्दो महान् कवेः ।

स तेनाकविरेव स्यादन्येनास्मृतलक्षणः ॥”

इति । अन्ये त्वाहुः । भवतु रसापेक्षयापशब्दस्य स्वल्पदोषत्वं तथापि महाकवीनामपशब्द-
प्रयोगो महान् दोषः । तेनात्र 'तेमेशब्दो निपातेष्विति तादृशो विभक्तिप्रतिरूपको मेशब्दो
निपातो, यथा अहन्ता अहंयुरित्यादावहशब्दः । ततश्च नात्र कथिद्विशेष इति । किं सर्वात्मना
करणस्य दुष्टत्वमेव । नेलाह किन्त्विति । एतस्य समासस्य । अन्तरेणेति वीररौद्रादेः
समासेन प्रकाश्यत्वात् । वृत्तं वसन्ततिलकादि । वृत्तयः कैशिक्याद्याः उपनागरिकाद्याश्च ।

* प्रायग्रहणं च 'सर्वेषामेव समासानां तावत् प्रयोगे' इत्यादिसमासलक्षणवाक्यस्थ (४३-
पृ मूले) बोध्यम् .

काकुः । काङ्कष्यायलक्षितो ध्वनिविकाररूपो वा । याचिकाभिनयो याग्विकाररूपोऽनुभावः ।
 अर्धान्तावधिरिति श्लोकापेक्षया अर्धमन्तावधिः । न्यूनेति पयापेक्षया न्यून रसाभिव्यक्ति-
 हेतुत्वमित्यर्थः । अथवा पूर्वोक्त इति 'ऊर्ध्वाक्षितापे'त्यादी । समाप्तोऽर्धान्तावधिः कायौ नाधिक
 इत्यनेन व्यावर्त्यस्याधिकस्य तदुदाहरणम् । तस्येति पदार्थानां परस्परसम्यन्वयेप्रच्छिद्यते
 इति तस्य समाप्तस्य मध्ये विच्छेदो न कार्य इत्यर्थः । अव्यभिचाररिति विधेयत्वं हि ग्री-
 षान्याविनाभावः । अहमिति । अत्र पानादीनां प्रकाशनस्य च (विष्यनुवादलोपित्यैकवर्तुकाणां
 प्राधान्यभावो नापस्तृतम् ?) अत्र च यौयमिति यच्छब्देन दीपस्य पदार्थस्य परामर्शोपक्रमे त-
 त्तमस इति तच्छब्देन वाक्यार्थस्य परामर्शो इष्ट इत्युपपादित प्राक् । शक्तिः सामर्थ्यम् आयु-
 धमेदश्च । तारकाः ज्योतीरपि दैत्यविशेषश्च तारकः । अधो निस्तोजस्यैव बाह्यत्वेन च । शिखी-
 बह्निर्मयूश्च । चन्द्रस्य सुवर्णस्य सम्बन्धी कान्तावभासो लसन् देदीप्यमानो यस्मिन् । चन्द्रकाणां
 मेघकानामवभासो लसन स्फुरद्यस्य । अन्धकारे तमसि अन्धकारेर्दरस्य । गुरुः कुमारः ।
 अपर इवेति अत्रापरशब्दसामर्थ्याद् भूये द्वितीयगुह्यप्रतीतो वस्तुतस्तदसम्भवे तत्सम्भावना-
 यामुपप्रेक्षा । अपरशब्दाभावे तु स्वस्वरूपस्थितस्यैव वास्तवस्य गुरुस्य प्रतीतावियमुपमा ह्यात् ।
 एवमपर इव पाकशासनो 'मीर्वा द्वितीयाग्नि'त्यादौ च मन्तव्यम् । अहर्पतेरिति । 'अहरादीनां
 पत्यादियु' इति वचनादेफः । अत्र धारणादीनां गुणभावः । आधारस्य तु प्राधान्यम् । कर्ता हि
 गुणक्रिया निष्पादयन् प्रधानक्रियामैदम्पयेण निष्पादयति ननु तास्वैदम्पयम् । यत्र शर्वास्वैदम्पयं
 तत्र भवत्येव सर्वाप्तमाख्यातवाच्यत्वम् । यथा [५५] सौधादित्यादि । इतरद्प्राधान्यम् ।
 व्याघ्रा प्रधानभूता । अपरा अप्राधान्यवती । बहुलप्रहणमिति 'विशेषणं विशेष्येण बहुलम्'
 (२-१-५७) इत्यत्र । क्वचिदित्यादि । 'क्वचित् प्रवृत्तिः क्वचिदप्रवृत्तिरिति बहुलप्रहणप्रयोजनस्य
 व्यतिरिक्तत्वात् । उत्सर्गेति समासविधिः सामान्यरूपत्वादुत्सर्गः प्राधान्यादिविबधानिमित्तश्च
 तत्प्रतिषेधो विशेषरूपत्वादपवादः । अपवादस्यैवेति । 'अपवादविषयपरिहारेणोत्सर्गस्य प्रवृ-
 त्तिरिति न्यायात् । कर्तुमशक्य इति । अव्यतिरिक्तविषयत्वात् । यथा 'उपसर्गस्य घञ्यम-
 नुष्यं बहुलम्' (१-३-१२२) इत्यत्र । परिषादे त्वश्च भवति । परिषादः परीषाद इति । वि-
 षाद इत्यत्र नैव भवति । तद्विषयः स्यारदिति 'कृत्स्न्युद्ये बहुलम्' (३-३-११३) इत्यादिगतस्य
 बहुलप्रहणस्य विष्यनुवादभावविषये सामर्थ्याभावात् समासभाव इति भावः । तदभिप्रायमिति
 आचार्याभिप्रायम् । सापेक्षता(मि?)र्दिति । ऋद्धस्य रातः पुरुष इत्यादौ । तत् समर्थप्रहणम् ।
 एतद्व्यावृत्तीति एतच्छब्देन प्रधानेतरभावः परामृष्टः । तस्येहार्थत्वमपीति समर्थप्रहण प्र-
 धानेतरभावरूपविषयित्वर्थमपीत्यर्थः । विधेयोद्देश्येते उद्देश्योऽप्रोर्धनिर्देशात्त्वाद्गुणव्ययः ।
 यत् तेनेति । यच्छब्दः पूर्वार्थसम्यग्दः । तेनापारणेन । अनभिधानं वेति अभिधानसंक्षणा हि
 ह्युक्तद्वितसमाप्ता इति । समर्थप्रहणं च वेति । चशब्दोऽप्रातिरिक्तः, समुच्चयविकल्पयोर्वेरो-
 पात् । एवम-

१. 'दृष्टिनांमृतवर्षिणी स्मितमधुप्रस्यन्दि वक्रं न त-
 चाद्रां हृदयं च चन्दनरमस्पर्शानि चाह्वानि वा'

† भारतीयनाट्यशास्त्रे सप्तदशः बाहुम्बरविधानाध्यायः शकृध्यायः.

* 'अधानन्तरोक्षे' इति मूलकोशेषु पाठः.

इत्यत्र चवाशब्दद्वयं प्रत्युक्तं, चवाशब्दार्थयोरेकत्र विरोधात् । खाण्डिकेति खण्डो ग्रन्थसम्बन्धी न तु समस्तो ग्रन्थः । स विशते येषाम् । अनवगततद्भिन्नायैरिति समर्थग्रहणं प्रत्याचार्यस्य हि तैरभिप्रायो नावगतः । अभिधानाधानोद्धारिति । अभिधानानां शब्दानामाधानमभिनवानां न्यसनम् । उद्धारः पूर्वकाणामुद्धारणम् । शालीना अवृष्टा अविचारका इत्यर्थः । अपरमपीति पु-
नरुक्तादिकम् । तच्चिन्तेति । प्राधान्येतरभावेन समासासमासचिन्ता । [५६] प्रकरणेति । यत्रार्थ-
प्रकरणादिना शब्दस्य वाच्योऽर्थः प्रकर्षाप्रकर्षादिकमर्थान्तर प्रकाशयति, तत्रभिप्रेतार्थविनाशभ-
यात् समासो न कर्तव्यः । यथा 'रामस्य पाणिरसी'ति । प्रकरणशब्दादिसख इति पाठे 'शब्दस्यान्यस्य
सन्निधिरिति स्वीकृतम् । यदा प्रकरणकाकादिसख इति पाठः, तदा काकुग्रहणेन स्वरविशेष
उच्यते यः 'कालो व्यक्तिस्वरादयः' इति काव्यगतत्वेन स्वीकृतः । एवं प्रसक्तानुप्रसक्तिकया
समासगतत्वेन तदतिदेशेन समग्र(प्र)वृत्तिगतत्वेनापि गुणप्रधानभावविवक्षां महता प्रपञ्चेन
परिघटय्य प्रकृतोद्धारणे पट्टीतपुरुषगतत्वेन योजयितुमाह इत्थमवस्थित इति । अम्बिकाया
उपादानमिति सम्बन्धः । तत् किमिति । विशेषणस्यान्यकेसरिव्यावृत्तिर्वा, केसरिगतप्रकर्ष-
प्रतिपादनं वा फलम् । आये पक्षे निर्दिष्टचमत्कारसम्भावना । द्वितीये तु समासानुपपत्तिरिति
तात्पर्यम् । विवक्षितपदं चमत्कारातिशयपदेन योजनीयम् । तस्या इत्यम्बिकायास्काशात् ।
जात्यन्तरं विशिष्टवान्तरकेसरिजातिः । तयावच्छिन्ने विशिष्टः । विशिष्ट एवेति लोकोत्तरः ।
मोहन्तिवति हरेर्विहङ्गमो गरुडः । मोहमज्ञान हन्तिवत्यर्थः । गरुडजात्यवाच्छिन्न इति ।
सौगतदृशा गरुडानां बहुत्वादिति भावः । विहङ्गमविशेषणं तु जाल्यादिवैलक्षण्यात् । स्वाभिप्रा-
याविष्करणमिति । सादृश्यमूल्याप्रस्तुतप्रशस्येति भावः । तस्याश्चेति तच्छब्देन सरस्वती
परामृष्टा । सरस्वत्या अम्बिका प्रतिविम्बम् आत्मनश्च केसराल्यर्थः । द्वितीयपक्ष इति ।
केसरिगतप्रकर्षप्रतिपादनपक्षे ।

[५७] समासादसाविति अम्बिकाकेसरिशब्दाद् उन्मिपत्येव स चमत्कार इत्यर्थः ।
उदयास्तमयेति । वृत्तां चमत्कारस्याऽतिशयो, वाक्ये उदय इति * चूलिकाक्रमेण योगः ।
उपदर्शितमेव प्रागिति उदाहरणप्रत्युदाहरणप्रदर्शनद्वारेण । इष्टं हीति अभिप्रेतस्याप्राप्तियों,
सा चोदनाहं इष्टमेतन्न सिध्यतीति । यत्तु नाभिप्रेतं तस्याप्राप्तिर्भूषणं न तु दूषणमित्यर्थः ।
अस्माभिरसाविति असी चमत्कारः । सा भ्रान्तिरेवेति निर्बिकल्पनिकल्पभेदेन द्विविधा
भ्रान्तिः । तत्राद्या सिमिराद्युपद्रुतेन्द्रियस्य द्विचन्द्रादिप्रतीतिरूपा । द्वितीया त्वभिमानरूपा शुक्तिर-
जतादिप्रतीतिरूपा । सौति चमत्कारावगतिः । व्याख्यावाफ्यादेवेति अम्बिकायाः केस-
रीति समासविवरणवाक्यात् । तेषामिति प्रतीतिवैचिथ्यानभ्युपगमवादिनाम् । तत्रारोपिते-
ति तत्र समासे शुक्तिस्थानीये रजतभिवारोपितायास्तर्पित्वर्थः । उदयास्तमयपक्षी क्रमाद् वाक्य-
समासगतौ । उद्योग इति । संरम्भपदं निरस्योयोगपदकरणं प्रक्रम्यमाणोऽनुक्तवत्पदक्रमभेदात् ।
योऽसाविवलदःशब्दः प्रसिद्धिपरामर्शकः यच्छब्दप्रतिनिर्देशस्य तच्छब्देन करिष्यमाणत्वात् ।
प्रतिपादितेति । आर्थो हि पंचलतच्छब्दस्य प्रयोगनिबन्धन उपक्रमोपसंहारक्रमः प्रतिपादित

† 'अतिशय' इत्यस्य स्थाने 'अस्तमय' इति पाठस्य स्यात् ।

* चूलिकाक्रमेण पूर्वसूचनक्रमेण योगः, न तु निर्देशक्रमेणेत्यर्थः ।

एव । रजश्छलेनेति । छलेवशब्दप्रयोगे सापहवेयमुन्प्रेक्षा । केवलच्छलशब्दप्रयोगेऽप्यपहनुतिः । केवलेवशब्दप्रयोगे च सम्भावनप्रतीतापुत्रेक्षा । द्वयप्रयोगे तु सत्यत्वा प्रतीतिः । न चात्रापहनुत्यु-
 त्प्रेक्षयोः सङ्करः । उत्प्रेक्षा अपहनुत्यविनाभाविनी । सोऽपहवः क्वचिद् गर्भीकृता यथा 'नसक्षतानीव
 वनस्थलीनामि'त्यत्र, न पलाशानि किन्तु सम्भावयामि नसक्षतानीति प्रतीतेः । क्वचित्तु शब्देन
 प्रतिपाद्यते यथा 'अध्याहरेहेवे'ति । एवयास्या अपहनुत्यविनाभाविन्या अपहनुतिवाचकत्वं, न तद्ग्रा
 सह सङ्करः । भिन्नवाक्यतायामेवेति । तत्र हि विध्यनुवादभाव आभस्येन क्रमेण प्रस्ताव्यते ।
 तदेव घेति विशेषणम् । सच विध्यनुवादभावविवक्षायां विधेयम् । अन्यत्रेते । उत्कर्षांपर्कपर्ये-
 विधेयत्वस्य चाभावे । कामचार इति समासासमासयोः । तदर्थमिति उत्कर्षादिविषये सनासनि-
 धेयार्थम् । [५८] सापेक्षेति सापेक्षमसमर्थं भवतीत्येतावन्मात्रप्रतीतये । पित्रोः स्वतेवेति यथा
 पितरौ वन्दनीयाविति नित्यसं(व)न्धन्यायाद् निजायैव पितरौ प्रतीयेते, तद्वत् सापेक्षाणामनभि-
 भानाख्येन न्यायेन समासाभावः प्रत्येप्यते । स्वता आत्मीयत्वमिव । (सा) दोषप्रकारनिवृत्तिः ।
 अधुना सर्वैरुत्प्रेक्षालिताप्रकटनार्थं स्वपरिभ्रम पिण्डीकृत्य श्लोकेन दर्शयितुमाह काव्य-

काञ्चनेति । काव्यमेव परीक्षणीयत्वात् सुवर्णं तत्र परीक्षास्थान निकषोपलमात्मान मन्वते, न
 पुनरुक्तक्रमेण परमार्थतस्मान् निकषोपलः । अत एव कुन्तकेनेति ख्यातस्याप्युद्गुष्टनवचनम् ।
 श्लोक एव इति । यः सर्वसारतया प्रदर्शितस्तत्रेयता दूषणदृष्टिमुक्ता । तत्रान्यस्व ग्रन्थस्य का
 गुणेनेति सूचितम् । निदर्शितः स्थालीपुलाकन्यायेनोदाहृतः । अत्र श्लोके वक्ष्यमाणतदीयन्या-
 यानुसारेण कठेण नियमेन काञ्चनाक्षेपात् काञ्चनपद पौनरुक्त्यदोषदुष्टम् । निजकाव्यलक्षमणी-
 त्यत्र निजाधेयस्य संरम्भास्पदत्वेन विधेयत्वात् समासकरण विधेयाविमर्शदूषितं केचिदाचक्षते विचक्ष-
 णाः । तत्त्वनेनैव ग्रन्थकृता 'स्वकृतिष्वयन्त्रित' इत्यादिना *दत्तोत्तरमेव । अस्य च विधेयाविम-
 र्शस्थानन्तेतरप्रसिद्धलक्ष्यपानित्वेनास्माभिर्नाटकमीमांसायां साहित्यमीमांसायां च तेषु तेषु स्थानेषु
 प्रथमः प्रदर्शित इति ग्रन्थविस्तरमयादित एवापरम्यते ।

एव विधेयाविमर्शं प्रकारवैचित्र्येण लक्षांयत्वा प्रक्रमभेदं लक्षयितुमाह प्रक्रमभेदोऽपी-
 ति । प्रतिपत्तुप्रतीतेरिति रचस्थानीया प्रतिपत्तुप्रतीतिः । उत्सातो विपमोदतः प्रदेशः ।
 एनमिति शब्दार्थव्यवहारम् । तद्विषयभावः प्रक्रमभेदविषयत्वम् । अनभिभाषणं तत्कर्तृ-
 कभाषणाभावः । एवमनालपन ज्ञेयम् । अनलनसमर्था । विध्यनुवादभाष्यप्रकारतोपग-
 मादिनि प्रकारः सादृश्यम् । उपक्रान्त अनुवादस्थानीयम् । निर्वाहकं च विधेयप्रत्ययम् । तत्र
 स्पष्टं विधेयानुवाद्यप्रकारमुदाहरति यथेति ।

“तदा जायन्ते गुणा यदा तैस्महृदयैर्गृह्यन्ते ।

रविकिरणानुगृहीतानि भवन्ति कमलानि कमलानि ॥”

“एवमेव जनस्तस्या ददाति कपोलोपमार्थां शशिविम्बम् ।

परमार्थविचारे पुनश्चन्द्रचन्द्र इव घराकः ॥”

उत्कर्षांपर्कमात्रेति कमलानामुत्कर्षविवक्षा । चन्द्रस्य पुनरपकर्षविवक्षा । अत
 एवासादृश्यद्वयं दत्तम् । प्रक्रमभेदप्रकार इति प्रवारोऽत्र विशेषः । 'पर्यायप्रक्रमेति ।
 चन्द्रशब्दाधेयस्य शशिशब्देन पर्यायान्तरनिर्देशो न युक्तो वक्ष्यमाणप्रक्रमभेदप्रसङ्गात् । [५९] न चै-

वमिति तेनैव शब्देनोपसहार इत्यर्थः । तयोरिति प्रकामाभेदपुनरुक्तयोः । अस्त्येति प्रकामाभेदस्य परामर्शः । तत्र हि यथोद्देशं प्रतिनिर्देशे न पौनरुक्त्यम्, ऐकरस्येन प्रतीतिप्रसरणात् । उद्देश्यप्रतिनिर्देश्यभावो न पौनरुक्त्यस्य विषयः । यथा—

‘क्षामाङ्गथः क्षतकोमलाङ्गुलिगलद्रक्तैः सदभ्रांः स्थलीः

पादैः पातितयावकैरिव गलद्वाष्पाम्बुधौताननाः’ ।

इति । अत्र गलच्छब्दस्य निर्दिष्टं यथोद्देशं प्रतिनिर्देशोऽस्य विषय इति समग्रसम् ।

*[तयोरिति प्रकामाभेदपौनरुक्त्ययोः । अस्त्येति प्रकामाभेदस्य परामर्शः ।] ननु व्रजतः क तातः वजसी’लत्र व्रजिना प्रकमे वजिना च निर्वाहे कथं न प्रकमभेदः । वजतिरपि धातुरस्ति । ‘वज मज गता’विति पाठोद्देश्ययोक्तं व्रजत इति । उदितं शिशुनेति उदितमित्यस्य विशेषणम् परिचयगतार्थमिति । अस्फुटमिति च । भावे चात्र प्रत्ययः । कार्यार्थं पपि गच्छतः पश्चान्नाभेदोदीरण विरुद्धमिति शिशुना ललितवचसा नामन्युदीरिते जनन्यास्य भर्तृन कृतमिति ततोऽस्य गन्धुर्विबुद्ध इत्यत्र तात्पर्यार्थः । एव धातुरूपायाः प्रकृतेः प्रकमभेद प्रदर्श्य सम्प्रति प्रातिपदिकरूपायास्तस्या मध्ये च सर्वनामादीनां प्रकारवैचित्र्येण त दर्शयति सर्वनामेति । क्वचित् पुनः पुस्तकेषु प्रकृतिप्रकमभेदादनन्तरं प्रत्ययप्रकमभेदोदाहरणं तत्पश्चात् सर्वनामप्रकमभेदनिर्देशो दृश्यते । तत्र च प्रकृतेरनन्तरं प्रत्ययस्यैव निर्देश उचित इति स एव कथित इति सङ्गतिः । ततः परं प्रकृतिविशेषाणां प्रत्ययविशेषाणां तत्समुदायानां च तत्प्रकमभेदो निष्पद्यते । उक्तरीत्येति । ‘यस्यैकवाक्ये कर्तृत्वेनोक्तो यथेदमादिभिरित्यत्रोक्तेन क्रमेणेत्यर्थः । ननु यच्छब्देन प्रकमे तच्छब्देनेदमादिभिर्वा (प्रकमे यच्छब्देन वा ?) कथमुपसंहार इत्याह न चैवमिति । अन्योन्यापक्षे इति । यत्तदोन्मत्ताभिः सम्बन्ध इत्युक्तम् । एवं तच्छब्दाद्विप्रकृष्टार्थत्वमेदमादिषु प्रागुक्ते ‘योऽविकल्पम्’ इत्यादीं श्रेयम् । तेनेति प्रकृतोपसंहारः । इदमादीनां परस्परवान्तरवैचित्र्येऽपि स्थूलदृष्ट्या एकार्थत्वम् । अत्र हीनि अत्र हि कर्तृविशेषणद्वारेणैकस्य हेतुत्वमपरस्य साक्षादिति प्रकमभेदः । यशोधिगन्तुमिति अत्र हि तृतीयानुमुनोः प्रतीतिवैषम्यजनकत्वम् । चाशब्दस्येति । वक्ष्यति हि ‘तुभ्यकक्ष्यतया यत्र पदार्थाः’ इति । [६०] अपत्यवतोऽपीति युक्तः पाठ इति । अत्र केचित् समर्थयन्ते — (विशेषतः शिखन्तो दृश्यन्ते ?) तद् पुत्रशब्दस्यापत्यविशेषवार्जित्वे अपत्यशब्दस्य च सामान्यवाचित्वेऽपि सर्वनामवशाद् विशेषपर्यवसाने भवत्वेव प्रकृतार्थपरिपोष इति । तदेतदस्य ग्रन्थवारस्य हृदयमनालोपर्यव, यस्माद् दृष्टान्तदाष्टान्तिकभावेनात्र वाच्यार्थत्रयमुपनिबद्धम् । तत्र च द्वयोर्विषयप्रतिविषयभावेन निर्देशो युज्यते । दृष्टान्ते चात्र सामान्योपसंहारः, विशेषोपसंहारः, पुष्पशब्दस्य सामान्यवाचित्वात्तदशब्दस्य विशेषाभिधायकत्वाद् । विशेषस्य चोच्छ्रयवैषम्यगृह्णित्विषयत्वम् । दार्ष्टान्तिके तु († अकष्टः) विशेषोपसंहारः । सामान्योपसंहारः । सर्वनामवशाद्वा विशेषान्तरनिर्देशो न्याय्यः । स्थितपाठे पुत्रशब्दस्य विशेषवाचिन्त्वम् अपत्यशब्दस्य सामान्यवाचिनो विशेषपर्यवगामम् । यदा तत्प्रत्ययवतोऽपीति पाठस्तदास्य सामान्योपसंहारो विशेषोपसंहारः । द्वितीयस्यापत्यशब्दस्य सर्वनामव्यवस्थेन विशेषपर्यवगामनाद् यथेदमिति कविचिदपले’लत्र । († आदि)शब्दस्यार्थसङ्गतिधेदृश्येव श्रान्तो । यस्य नैवापत्यस्यव्यवस्थास्य मा भूत् कन्यायामेकस्यामनृतिः यस्य त्वनैवापत्ययोगस्त-

* कुच्छब्दान्तगतमधिक भाति. † ‘अनिष्टम्’ इति स्यात्. ‡ ‘अप’ इति स्यात्.

स्य कथमेकस्मिन्नपक्षे क्षिप्रत्वमिति विस्मयः । एतदर्थं एवापवादो जीवति । अतृप्तिकारणत्व
 च कन्यायाः परसमर्पणीयत्वेन । गुणगौरवेण च श्रेहपात्रता । एतदर्थमस्याश्रूतेन प्रतिविम्बनम् ।
 तर्हि अत्र न सत्पदतोऽपीत्येव एव पाठः श्रेयान् । समासानुपपत्तिरिति* अधिकरणसिद्धान्तन्यायेन !
 गुणान्तरलाभ इत्यर्थः । चरं कृतेति । कृताः शिक्षिताः सन्तो ध्वस्ता नष्टा गुणा यस्य । अमणि-
 रविद्यमानमणिरुद्धारः । उपलशब्देनात्र मणिरिव विवक्षितः । तत्रात्र मणिशब्दः प्रयुक्त इति
 पर्यायप्रक्रमभेदत्वम् । समिवेति । 'हसश्चन्द्र इव चन्द्र इव हस' इति युक्तः पाठः । मघोर्न
 इन्द्रस्य सुतेऽजुने । वीर्यञ्च विद्वत्स्त्विति । वीर्यवेदनशैलेव हेतुत्वेन विवक्षितम् । समुच्च-
 यो विकल्पो वेति । विकल्पो यतोऽधिगन्तुमिल्लत्रोदाहृतः । समुच्चयस्य त्वदं वीर्यवेद्युदाह-
 रणम् । 'विद्वत्सु वीर्यं तनये' इति पाठेन वेदनं हेतुत्वेन विवक्षितम् अपि तु वस्तुस्वरूपप्रतिपाद-
 नपरत्वेनेत्यर्थं मन्यते । एवञ्च विद्वत्स्त्विति विशेषणस्य नैरर्थक्यमापयत इति नानेन विचारितम् ।
 [६१] हुकूलभाव इति । सामानाधिकरण्यानोपक्रमे वैयधिकरण्येन प्रतिनिर्देशः प्रक्रमभेदावहः
 अत्र चतुर्थे पादे । 'कपालमेवामलशेखरधीरि'त्यत्र कपालानां बहुत्वे वाच्ये यदेकत्ववचनम् अ-
 मलशेखरधीरित्यत्र च शेखरमात्रे धर्मिणि वक्तव्ये यच्छेखरधीरिति धर्मवचनं तदनुपपन्नमेव
 गन्तव्यम् । एवञ्च पूर्वोक्तेषु वक्ष्यमाणेषु चोदाहरणेषु सम्भवन्नपि विचारो ग्रन्थविस्तरभयात् न
 रवशेषतया कृत इति तत्रैवाभियोगः कर्तव्यः । तदुपेतमिति । स्वशब्देन सर्वनाम्ना वा निर्देश-
 स्तुल्यफल इति प्रतिपादयिष्यमाणत्वात् । भगवति युष्मत्प्रसादनेनेति । (अनेन) न्यायेन 'प-
 श्यत मातः' इति वार्तिके धर्मकारितैः प्रयोगः प्रत्युक्तः । प्राधान्याभावादित्युक्तमिति । 'य-
 त्रैककर्तृकानेका प्राधान्येतरभाक् क्रिया' इत्यत्र । अनेनिजुरिधालयन् । जधुरसादन् । वि-
 सप्रसूनं पद्मम् । नेजनादाविति लिट् भूतानद्यतनपरोक्षप्रक्रमे अनेनिजुरिति तु भूतानद्यतनेन
 निर्वाहः । तथा 'धृतविकासी'त्यत्र भूतमात्रे कप्रत्यय इत्यत्रापि कालप्रक्रमभेदः । तत्रोपरि
 लिट्प्रक्रमभेदो द्वितीयोऽत्र न विद्यतः । एवमेवार्थप्रहणेन धृतविकासीति गृह्यते । [१] विकचमस्य
 दधुः प्रसूनमिति । अनेनिजुरित्यत्र?] समाधानं न कृतम् प्रकारान्तरेण समर्थयिष्यमाणत्वात् । यदि
 वेत्यादिनामुं प्रक्रमभेदं निराकरोति । अजयदिति अत्र परोक्षोऽपि जयो दर्शनाह्वान् परोक्षत्वेन
 न विवक्षित इति लिट्प्रयोगो न कृतः । विद्यमानस्यास्याविवक्षाया दृशान्तमाह [६२] अनुदरा
 कन्येति । नहि कस्याश्चिन् कन्याया उदराभावः कृशत्वात् पुनस्तदपि विवक्ष्यते । एवञ्च —

"अभूदभूमिः प्रतिपक्षजन्मना भियां तनूजस्तापनद्युतिर्दितिः ।

यमिन्द्रशब्दार्थनिपूदन हरोर्हिरण्यपूर्वं वशिषु प्रचक्षते ॥" इत्यादेः,

"तात ! त्वं निजतेजमैव गमितः स्वर्गं यदि स्थिति ते

किन्त्वन्वयेन कृता वर्धुरिति कथं मां सख्युरपे कृथाः ।

रामोऽहं यदि राघवस्तदस्त्रिल प्राब्धानमत्कन्यार

सार्धं बन्धुजनेन मेन्द्रविजयी वक्ता इवय रावणः ॥"

इत्यादेश महतः वाच्यप्रवाहस्य न किञ्चिद् दुष्टत्वम् । अर्थस्येति तद्भावोऽर्थत्वशक्ता अतद्भाव
 अगत्त्वम् । यत्रेति पूर्वार्थशेषः । यथेति । न प्रक्रमभेद इत्यन्वयः । तत्र कालविशेषो दर्शितः ।

* 'अधिकं न तु तद्गतिरिति न्यायेन' इति श्याम् । 'अनेनिजुरिति अत्र विकचमस्य
 दधुः प्रसूनमिति' इति पठितुं युक्तम् .

कटप्रयोगात् । स हि 'नियमनादि'त्यस्यानन्तर पठनीयः । **लटाष्टसञ्चार** एकैवस्य भेदस्य भेदान्तरैः सद् यथोक्तप्रकाराख्यो गणनाविधेयः । प्रकृतिप्रत्यययोरिति लघुनाम् प्रकृतिः । तस्यां गुरुशब्देन भेदः । गुरुशब्दे चैयमुन्नधिकः प्रयुक्तो, यो लघुशब्दे न प्रयुक्तः । तत्प्रत्ययस्य च प्रतिनिर्देशो न कृत इति प्रत्ययप्रक्रमभेदोऽपि । अग्निवपाठे तु तत्प्रत्ययरहितस्यैव लघुशब्दस्य प्रतिनिर्देशः कृतः । क्रमेति च उद्देशकः प्रकान्तः गोऽनुदेशो धर्परीत्याद् न कृत इति प्रतीतिरैक्यस्य विगमाद् दुष्टत्वम् । तत्र **कुसुमशरत्त्वमिति** । इदं क्रमप्रक्रमभेदोदाहरणं न युक्तं चूलिकाक्रमस्यैवात्रोचितत्वम् । तथा हृदेन । स्मर प्रति साम्मुख्येनाभिधान विहाय नन्दे प्रासङ्गिक प्रत्ययार्थज्ञानमुचितमिति स्मरस्य तावत् प्रथमनिर्देशो न्यायः । (*अनिर्देशे) त्विद्विषय स्वत्वा न प्रासङ्गिकेन वास्त्यार्थपरिसमाप्तिः शोभते इति पार्यवसानिकेन स्मरणैव सम्मुखीक्रियमाणेन वाक्यार्थः परिसमापनीय इति पाठकनापेक्षया चूलिकाक्रम एव सहृदयहृदयरञ्जक इति कुशाग्रार्थधिपणनिपुण निरूपणीयमेतत् । तथा च 'युष्मदस्मदोः ऽपदस्य पदान् पृष्ठीचतुर्थीद्वितीप्राश्चयोर्वाप्रावौ' (८-१-२०) इति चूलिकाक्रमेण व्यवहारो दृश्यते । क्रमप्रक्रमभेदस्य पुनरुदाहरणं वस्तुप्रक्रमभेदविचारप्रस्ताये निरूपयिष्यते । प्रधानभूतस्येति अर्थप्रतिपादनाय शब्दप्रयोगाच्छब्दस्योपायनाश्रवाद् उपायानां च नियमाभावात् । तदुक्तम् —

“उपादायापि ये द्वेयास्तानुपायान् प्रचक्षते ।

उपायानां च नियमो नावश्यमवकल्पने ॥”

इति । प्रक्रमभेद इति । प्रक्रमभेदविषयस्य विषयनुवादभावप्रकारत्वान् प्रक्रमभेदोऽप्युपचाराद्विषयनुवादप्रकार इत्यर्थः । अनेनैव न्यायेन शब्दार्थभेदेति प्रक्रमभेदस्य भेदद्वय शब्दार्थविषयत्वाद् बोद्धव्यम् । शब्दभेदमिति । एकशब्दा(भेदत्वा ?)भिधेयत्वेनार्थस्य प्रत्यभिज्ञयमानत्वोपपत्तये । शब्दभेदे तस्यैवार्थस्यान्यरथेव प्रतीनेः नाशमेव प्रक्षरेण विषयनुवादाभावविषयत्वम् । काल्यगतत्वेन हि विन्ता प्रस्तुता । न च काल्ये शास्त्रादिवदर्थप्रतीत्यर्थे शब्दमात्र प्रयुज्यते, सहितयोः शब्दार्थयोस्तत्र प्रयोगात् । साहित्यं तुल्यवक्ष्यत्वेनान्युत्तानतिरिक्तत्वम् । अस्त्येवमिति सामान्येन प्रक्रमभेदाभ्युपगमो विशेषे तु पर्यनुयोग इति भावः । प्रक्रम(भेद ?)नियमं प्रतीति हृदयज्ञमः पाठः । यद्भेदाभेदाभ्यामिति हि यच्छब्देन प्रक्रम परामृश्यते । प्रक्रमभेदनिर्णयं प्रतीति तु पाठे यद्भेदाभेदाभ्यामिति प्रक्रमस्यैवोद्भूतस्य यथाकथमित् परामर्शो व्याहरेयः ।

[६४] शुचि भूयतीति । अत्र भूयतीति चात् भूयणं प्रवान्तम् अलङ्कारिकेलादावार्थेन रूपेण प्रतिनिर्दिष्टम् । अत्र च पर्यायप्रक्रमभेदः स्थितोऽपि साम्प्रतं न चिन्तितः शब्दार्थप्रक्रमभेदचिन्तनप्रस्तावात् । अत्र चिभागस्येवेति । (अत्र वेत्थार्थदुपमेयम् ?) तदभिसम्बन्धः शब्दाभिसम्बन्ध । विपर्ययादिति साक्षाच्छब्दसम्बन्धाभावात् । उदाहरणद्वये 'शुचि भूयतीति' चाहता वपुरिति च । यादृशमिति स्थितपाठाभिप्रायेणानौचित्यं दत्तपाठादायेन त्वौचित्यमित्यर्थः । तच्छब्देनान्ये परामृश्यन्ते । साहृदयमेवेति । (तदा यच्छब्दस्य नपुमकत्वा स्यात् । तस्मान् सुरारिवेत्यत्र परामृश्यत इत्य ?) विवेकाशमप्रस्तात् । तदपहृतेति अज्ञाभणिति-वैचित्र्य परामृष्टम् । उत्कटेन भणितिवैचित्र्येण वर्णनीयमानच्छादितमित्यर्थः । तदुक्तं वक्रोक्तिवृत्ता श्रीनिकालदासनुपमानीकृत —

* 'अनुदेशे' इति पठितु युक्तम्. ऽपदस्य पदादिति चानुवृत्तं पदद्वय प्रासङ्गिकम्.

† कुण्डलान्तगतं लेखकप्रमादायात भाति.

“यद्वत् तद्ददलद्वारैर्भासमानैर्निजात्मना ।
स्वशोभातिशयान्तस्थमलङ्कार्यं प्रकाशयते ॥”

इति । §अप्राधान्यं स्यादिति । अयं भावः—यदि शब्दव्यापारविषयस्य प्राधान्यमर्थव्यापारविषयस्य चाप्राधान्यमिति व्यवस्था, तदा त्रिविधस्य प्रतीयमानस्य परैर्ध्वन्यत्वेन व्यप(निर्दि?)दिष्टस्यास्नाभितुमेवत्वेनोपपादितस्याप्राधान्यं प्रसज्येत तस्यार्थव्यापारविषयत्वात्, शब्दव्यापारविषयत्वस्य वृषितत्वात् । इष्यते च प्राधान्यम् । तत् कथमियं प्राधान्याप्राधान्यप्रतीतिर्घटत इति । ‘चक्राभिघाते’त्यादौ च पर्यायोक्ते समसोक्तिवः गम्यमानस्यैव प्राधान्यं न वाच्यस्यत्युपपादितं प्राक् । ‘एकाभिघात’ इति ह्यप्रोचवधे पाठः स्थितः, मुद्रशान्तस्य पुल्लिङ्गस्य प्रकान्तत्वात् य इत्यनेन परामर्शात् । तत्पुनर्वबुध्य चक्रं यदि परामृश्यते, तदा यच्छब्दस्य नपुंसकता स्यात् । तन्पुरारिरेवात्र परामृश्यत इत्याशयेन ‘चक्राभिघाते’ति पठान्तं । न त्वयं तत्र प्रस्तावः । (तदपेक्षयैव ?) प्राधान्यमप्राधान्यं चेति इह गमकप्रधानमुपायत्वात् । गम्य प्रधानमुपेत्यात् । तेन प्रतीयमानस्य गम्यत्वात् प्राधान्यव्यवहारः । न प्रतास्यपेक्षयेति । शब्देनार्थेन च या प्रतीतिस्तदपेक्षया न प्राधान्याप्राधान्यव्यवहार इत्यर्थः । तय ग्लिह गम्यगमकभाषाविविक्तविषयत्वेन चिन्ता कृता । तदपेक्षयैव चेति । वाच्यस्यापि यः शब्दत्वेन प्राधान्यव्यवहारयोगस्तस्यापि । तदपेक्षया गम्यगमकत्वापेक्षया । क्वचिद् यत्र प्रतीयमानसद्भावस्तत्राप्राधान्यमित्यर्थः । वाच्यं हि प्रतीयमानं प्रति गमकत्वेन व्यवस्थितं तेन तदपेक्षत्वेनाप्राधान्यमिति तात्पर्यम् । † विचित्रा भङ्गिभणितय इति यथा भट्टबाणस्य तेषु तेषु स्थानेषु । अभिभूयमानत्वादिति । यदुक्तं प्वनिष्ठा—

‘अव्ययसत्कृतो दोषः शक्या संश्रियते कपेः’

इति । वाच्यभेदाच्चेति वाक्यान्तरापेक्षया । वाक्यान्तरस्य भङ्गिभणितिवैचित्र्यमित्यनेन प्रतीतिवैदर्श्यात् प्रक्रमभेदोप प्रकाशयति । [६५] न्यायसिद्धत्यादिति । न्यायोऽत्र भणितिवैषम्यम् । कारणभेदस्यापीति न केवलं प्रतीतिभेदो भेदहेतुः, यावत्कारणभेदोऽपि । प्रतीतिभेदो विज्ञप्त्यपेक्षया भेदहेतुः, कारणभेदः पुनरुपत्यपेक्षयेति विशेषः । तदुक्तम्—

“अयमेव भेदो भेदहेतुर्वा भाषानां योऽयं विरुद्धधर्माध्यासः कारणभेदश्च”

इति । इह भङ्गिभणितिवैचित्र्यावैचित्र्ये प्रतीतिपरिस्खलनास्तलनयोः कारणे । स चेति प्रक्रमभेदः । शाब्दश्चार्थश्चेति पूर्वं प्रकृत्यादिप्रक्रमभेदविलक्षणी शाब्दार्थप्रक्रमभेदो लक्षितावदाहती च । अधुना वाच्यप्रतीयमानार्थापेक्षया पर्यवसानाभिप्रायेण सर्वप्रक्रमभेदव्यापरी सामान्येन शाब्दार्थप्रक्रमभेदावकाशमिति विशेषो बोद्धव्यः । वस्तुप्रक्रमभेद इति । वस्तु वर्णनायं यथा वर्णयितुं प्रक्रान्तं तस्य तथा निर्वाहाभावाद् वस्तुप्रक्रमभेदः । भेदेनेति अवयवसम्बन्धित्वेनेत्यर्थः । प्रथमे हि पादे अवयविन एव स्वरूपेण वर्णनं प्रक्रान्तमित्यवयविसम्बन्धित्वेन निर्वाहणं दोषः । उभयत्रापि अवयविवर्णने अवयववर्णने च । तत् स्वरूपं नायिनास्वरूपम् । अङ्गने इत्यामन्त्रणम् । पततु अधस्ताद् गच्छतु । सादृश्यप्रतिपादनेन द्विचन्द्रमिति हि पाठे वदनेन नह चन्द्रो नभसो द्विचन्द्रनामापादयति । तय वदनचन्द्रयोः सादृश्यमूलमिति व्यतिरेकप्रक्रमे सादृश्यनिर्वाहात् प्रक्रमभेदः । वस्तुसर्गपौनर्यकल्पस्योपे पुनरुक्तवन्दुवैरु इत्यत्र हि पुनरुक्तवस्तुभिर्वरस इति व्याख्याने सादृश्येन निर्वाहः कृतः । व्यतिरेकेण च प्रक्रमे इति दोष एवाच्यम् ।

† ‘विचित्रार्थ’ इति कसंज्ञमूलकोशो पाठः.

§ ‘प्राधान्यं न स्याद्’ इत्येव तु मूलशोधेषु पाठो दृश्यते ।

विमुक्त इति । केचित् पुनरुक्तवस्तुषु विरसः पुनरुक्तानि वस्तूनि (न) करोतीति व्याख्यानेन व्य-
तिरेकनिर्वाहायथा स्थितपाठं समर्थयामाकिरे । अर्थदोषाणामिति प्रकृमातिक्रमरूपाणामित्यर्थः ।
नपेन वर्षा इति-

“तपेन वर्षाः शरदा हिमागमो वसन्तलक्ष्म्या शिशिरः समेव च ।

प्रसूनहृत्वं ददतः संदतंवः ऽऽस्य वास्तव्यकुडुम्बितां दधुः ॥”

अत्र हि द्वांपुरुषसुगलप्रयत्नरुतमा ऋतूनां वर्णने प्रसूते र्वात्स्याणामृतूनां तृतीयासम्बन्धादभाषा-
न्ये विदक्षिते यत् तपेन वर्षा इत्यत्र विषयः कृतः, कृते वा तथा निर्देशे शरदा हिमागम इ-
त्यादौ यदन्यथाकरणं स प्रक्रमभेद एव । यदि परं क्षीपुंतयोरत्र येन क्रमेण प्रक्रमः तस्यान्यथा
निर्वाहान् क्रमप्रक्रमभेदमिमं विद्मः । तेन पूर्वं क्रमप्रक्रमभेदस्येदमेवोदाहरणं देयम् । तेन परं ‘घ-
नधियोष्णः शरदा हिमागम’ इति पाठः कर्तव्यः । कर्तृप्रक्रमभेदोऽपीति । यत्र युष्मदस्मद-
र्थगत कर्तृत्वं शेषेऽत्र चेतनेऽचेतने वा वशा बुद्धिपूर्वकमेवरोप्यते, तत्र कर्तुरन्यस्यारोपथाह-
त्याय व्यत्यासां गुण एवेत्यर्थः । [६६] तयोरिति । (यत्र ?) कर्तृव्यत्यासप्रक्रमभेदयोः । न प्र-
करणावसित इति । युष्मदस्मदर्थस्य हि क्वचित् कर्तृत्व प्रकरणावसितं न शब्देनाभिधातु
प्रतान्तामिति नाय प्रक्रमभेददोषस्य विषयः । अन्यत्रारोप्यैवमुक्तमिति शेषत्वेन विवक्षिते
रामभेदे । एवमुत्तरत्र भाग्वे वटी चान्यत्वं योजनीयम् । ननु युष्मदस्मदर्थस्य चेतनत्वात् तद-
पेक्षयाचेतनस्यैवान्यत्वमुचितमिति कथं चेतनस्यैवान्यत्वमित्याह द्विविधो हीति । अयं भावः ।
न युष्मदस्मदर्थगतचेतनत्वापेक्षया वस्तुवन्तरस्यान्यत्वम्, अपि तु युष्मदस्मदर्थत्वापेक्षैव । यु-
ष्मदस्मदर्थं न कृमात् सम्बोध्यमानवस्तुनिष्ठ परभावोऽस्मितास्या प्रत्यक्षा च । ततश्च तदपे-
क्षया शेषस्यान्यत्वम् । तस्य च चेतनत्वाचेतनत्वाद् द्विविधमिति न विरोधः कश्चित् । परशुना
चन्द्रशात् इति क्रमेण द्वयोरपि युष्मदस्मदर्थयोरचेतनांशपयकर्तृत्वान्यत्वात् उदाहरणम् । भो ल-
ङ्केभ्यश्च इति । अत्र रामः स्वयं याचत इति अस्मदर्थकर्तृत्वस्य चेतनविषयव्यत्यासस्यान्यत्
रिदतनयुदाहरणीयं न चिन्तितं, पूर्वमुदाहरणान्तरे चिन्तितत्वात्, चिन्तान्तरं प्रस्तावाच्च ।

तदेवमित्या प्रबन्धेन प्रक्रमभेदं विचार्य क्रमप्राप्तं क्रमभेदं विचारयितुमाह क्रमभेदो
यथेति । ननु यदि स्मृतिपरामर्शकस्य तच्छब्दस्यानुभूत एवायं विषय इत्युच्यते, येऽत्यन्तप-
रोक्षा रामादयस्तेषां वविना वान्ये तच्छब्देन पथ परामर्शं क्रियते तेषामतीन्द्रियत्वादित्याह
[६७] अत्र च प्रतीतिमात्रमिति । अयमत्राभिप्रायः । येन विना यत्रोपपद्यते तस्य तदपेक्षा
न्याय्या । स्मृतिश्च प्रतीतिमात्रमन्तरेणानुभवमात्रा तदपेक्षिणी स्यात्, नैन्द्रियिकप्रतीत्यपेक्षिणी
ऐन्द्रियिकप्रतीति विनाश्च शब्दादिभ्यः प्रतीतिं तस्याः सम्भवदर्शनात् । रामादीनां च यदि नैन्द्रि-
यिकं प्रतीतिस्तदा शब्दात् प्रसिद्धेर्वा प्रतीतिरस्तु । तत्रिबन्धनस्य स्मृतिपरामर्शक्रेण तच्छब्देन
परामर्श इति न चिद्विदितेः । नन्विति । अयमप्रायः । पदार्थविमर्शपुरस्सरो वाक्यार्थविमर्श
इति न पदार्थविमर्शनेत्यायां भवत्वियमाशङ्का । वाक्यार्थविमर्शसमये त्यज्यप्रतीति पूर्वापरभाव-
नियमावगासनाभावात्तस्य दोषस्यावकाशः । उदेरत्याच वाक्यार्थप्रतीतिरन्तरकत्वमिति तदाप्र-
येणैव व्यवस्थापयती न क्रमदोषचिन्ता वाचिरिति । प्रतिरूपः प्रतिविम्बस्यः तत्सञ्चारो
वक्त्रिप्रायश्चैवमणम् । शब्दव्यवहारस्येति । शब्दव्यवहारमुपेन भोतृगृहीतो वाक्यार्थवि-
मर्शः स्वीकृतः । यन्तुरिति यदि श्रोतृविमर्शपर्यवसायी शब्दव्यवहारो वक्तृविमर्शप्रतिच्छन्द-
कस्यो न स्यात्, तदा शब्दव्यवहारविमर्शव्याप्तमन्विभत्वाद्गुणानं न स्यादित्यर्थः । तत्र चासा-

विति वक्तृश्रोतृगतौ वाक्यार्थविमर्शं सूक्ष्मत्वेनास्फुटरूपोऽस्त्वेष पैर्वापर्यप्रतिभात इति यावत् । पदार्थबुद्धाविति वाक्यार्थपूर्वभासिन्याम् । तत्रार्पीति । वक्तृश्रोतृगतवाक्यार्थविमर्शोऽपि सूक्ष्मः पदार्थाश्रयो दोषो दुर्निवारः पदार्थानतिक्रमेणैव वाक्यार्थविमर्शस्य व्यवस्थितत्वादिख्यर्थः । प्रमादज्ञ इति । एव सति प्र(+ कर्ममान+?) परामर्शदोषस्तारत् परिहृतो भवति । प्रतीपगमनहेतोरिति गजसेतुबन्धादित्यत्र । शाब्दस्येति पद्यमन्तत्वात् । तदोयतीर्थाभिधानेति हेतुहेतुमतोस्तदीयतीर्थशब्देन व्यवधानं सतीत्यर्थः । गङ्गाविशेषणमुत्तेनेति गजसेतुबन्धामिति पाठे । अयमत्राशयः— शाब्दो यत्र हेतुहेतुमद्रावत्तत्र हेतुत्वेनापन्यासात् तयोर्व्यवधानं किञ्चित् कार्यं, प्रतीतिविप्रकर्षप्रसङ्गात् । आर्थं हेतुहेतुमद्रावे उपन्यस्तस्य हेतुत्वाद् विशेषणभूतस्य हेतोर्विशेष्यस्वरूपवर्णनेन चरितार्थत्वात् सत्यापि व्यवधाने न प्रतीतिविप्रकर्षः कश्चित्, पर्यालोचनसामर्थ्याद्देतुत्वप्रतीतिः । अत्र च श्लोके तीर्थे तर्थावे इति पदद्वयाकरणेऽपि वाक्यार्थस्य निराकाङ्क्षत्वात् तत्करणमपुष्टार्थमेव । तदेति तच्छब्देन । (इति तच्छब्दः?) आरोपनिवृत्ताविति आरोपो भ्रमोऽन्यस्यान्यत्वेन प्रतीतिः, यथा नवजलधरस्य सन्नद्धदत्तनिशाचरावण । तत्रेदृशावत्र वक्ष्यमाणायामारोपाविषयस्य जलधरादेवंस्तुतः प्रज्ञासमानस्येदमादिना न्याय्ये निर्देशे तस्य परामृश्यसमीप एव प्रयोगेण भाव्यम् । यस्त्ववरतुसदारोप्यमाणनिकटे प्रयोगः स क्रमभेदमावहति । यस्त्वव्रैवागोपविषयस्वरूपतया विद्युतो निकट इदमाद्यप्रयोगः, तत्र रूपान्तरावकाशः ।

[६८] उत्खातुमामिव शैलं हिमहतकमलाकरमिव लक्ष्मीविमुक्तम् ।

पीतमदिरमिव चपकं बहुलप्रदोषमिव मुग्धचन्द्रविरहितम् ॥

इतीयेति । अत्रोपालम्भरूपं पूर्ववाक्यार्थं इतिशब्दावच्छिन्नं उत्प्रेक्ष्यत इत्युपालब्धेत्यतः पूर्वमितीवशब्दो प्रयोग्यो । विषयान्तरे तु प्रयोगार्थं कममदः । प्रापिपयिषुपदेनेति पूर्ववाक्यार्थस्थितेन । तदधीनत्व पुरुषायत्तन्वम् । सन्मदरम इति पीनोन्नतस्तनद्वयदर्शनादय प्रशयोक्तिः । पिद्गाः विटाः । प्रतीतिधैच्छिद्यमिति कान्यायस्य तिलतण्डुलीकृतस्यावगमानवगमा । उक्तिस्वरूपेति । उक्तिः 'स्तम्बेरमः परिणिनंगुरसाउरती' यत्र । तस्या विटसम्बन्धन्याः स्वरूपम् इतिशब्देनोपलक्षणत्वात् एवशब्दादिना व्यवच्छेदुमिष्टम् । अतश्च तत्र तस्माद् इतिशब्दादितिशब्दोपलक्षितादेवमादेश प्राक् पूर्वम् उक्तेः पूर्वप्रदाशिताया । अन्यन् किञ्चित् पदं पिद्ग इत्यादि न कथनीयमित्यर्थः । एवमुदाहरणान्तरेऽपि योजनीयम् । [६९] उपाधिभावादिति इतिशब्दस्य स्वा शक्तिः पूर्ववाक्यवाक्यच्छेदरूपा । तां पूर्वत्र वाक्ये समर्प्यंस्तस्यापाधिरितिशब्दः सम्प्रयते । अतश्च न तस्यान्यत्र प्रयोगः कर्तव्य इत्यर्थः । पदस्यान्यस्येति पिद्गैरित्यादेः । अन्यथेति (विषयान्तरप्रयोगे?) आसमभ्रार्थं विशरारप्रतीतित्वम् । आगन्तव्यनियम इति "यस्य येनाभिसम्बन्धा दूरस्थस्यापि तेन सः । अर्थतो ह्यसमानानामानन्त्यंमकारणम् ॥"

इति न्यायेनार्थोचितवशात्प्रवहितानामयानन्तव्यनियमो भविष्यतीत्यर्थः । अन्यतस्तर्हीति । अन्यतोऽर्थोचितवशात् । तत्कार्यसिद्धेः इत्यादिकर्तव्यसिद्धेः । इति तेषां प्रयोगो नियतः स्याद् इत्युक्तम् । ननु 'यस्य येनाभिसम्बन्धोऽन्यायः?' कुत्रावतिष्ठतामित्याह कैश्चिदेवेति ।

* 'कस्यमानवस्तु' इति पठनीयं स्यात् ।

‡ 'विषयान्तरप्रयोग' इति स्यात्, † 'न्य इति न्यायः' इति पठितुं युक्तम् ।

न्धिनामिति । अत्र 'सम्बन्धनिबन्ध' इति कारिकायां यः सम्बन्धी युक्तः, स निर्दिष्टः । तथा चात्रांशवः सम्बन्धित्वेन निर्दिष्टः । तत्परामर्शयोग्यतेति तच्छब्देन परामृश्यः शशाङ्को निर्दिष्टः । सा हि गुणीभूतस्येति । हरमन्वपदार्थं प्रति निशापतिर्गुणीभूतः । तस्यापि निशा गुणीभूता । सा च भुवनेति । अत्र न नगेन्द्रतनयायाः सम्बन्धी निर्दिष्टः । अपि तु मा चेलनेन *स्वरूपेण निर्दिष्टम् । विह्वस्तो न क्वचिच्छक्तः । समासगतस्येति परामृश्यस्येति सम्बन्धः । तत्र हि परामृश्यस्य समासे गुणीभावात् सम्बन्धनस्थानिर्देशात् परामर्शो न न्याय्यः ।

न सर्वजनसंवेदनीय इति । अस्यार्थः— "यथास्मै रोचते विश्व तपेदं परिवर्तत" इति न्यायनात्रातिप्रौढतया ग्रन्थकारो निजायत्तां पदार्थव्यवस्थां कर्तुमारब्धः, धेन 'तदशुनिचित' इति § 'तत्तमसाम्' इति च शशाङ्कस्य निशायाश्च तच्छब्देन परामर्शमघटमानर्थापि समर्थयते, 'जक्षुर्विसं धृतविकासिविसप्रसून' इत्यत्र च विसप्रसूनशब्दस्य सज्ञापदस्वापि विसशब्दाश्रयेण सूक्ष्मेक्षिकया पौनहृत्तय दोषमुद्गावयति । न चैतत् समर्थनं हृदयहारि, यस्माच्छशाङ्कमौलिरिति च निशापतिर्मौलिरिति च सज्ञाशब्दावेतौ । सज्ञाशब्दानां च विद्यमानस्याप्यर्थानुगमस्य न प्रयोजकत्व स्टेः प्राधान्यात् । ततश्चात्र न शशाङ्कायौ न निशार्थः कश्चित् । किन्तुपायमन्त्रिणैतावधावाधित्य सङ्घिविशेष एवात्र विवक्षितः । एवञ्च सरयन्तर्गतयोः शशाङ्कनिशायोस्तच्छब्दपरामर्शेन सहृदयहृदयान्वावर्जयतीति दृढसमर्थनमेतत् । किं च शशाङ्कमौलिरित्यत्र वर शशाङ्कस्य भवतु सर्वनाम्ना परामर्शः तस्य वक्राकृतेस्तत्र सन्निहितत्वात्, निशापतिर्मौलिरित्यत्र तु निशायाः परामर्शः पापात् पापीयान् निशापतेरेवोक्तक्रमेण तत्र सन्निहितत्वात् । निशाया उपलक्षणमात्रः शशाङ्कनिशायास्तत्र सम्भवाभावात् । यत्र च तस्या एव न सम्भवस्तत्र का वार्ता तमसाम् । तदयम् 'अन्धो मणिमविन्दत् । तमनङ्गुलिरापयद्' इति न्याय † (न्याये आयातः) आयातः । अपि च यत्र प्रसारितानुगमेन शब्देन संज्ञिनः प्रत्यायनं क्रियते, परं तत्रानुगमोक्तपादं भवति सर्वनामपरामर्शः । यथा—

"उत्सवाय जगतः स जायतां रोहिणीरमणखण्डमण्डनः ।

तत्प्रभाभिरिव पूरित वपुर्भाति यस्य सितभस्मगुण्डितम् ॥"

इति । अत्र हि ‡ पदव्यापिनी सज्ञान्वर्थ(त्व)मेवोक्तर्पयति । तेनात्र परामर्शो नाप्रतीतिकरः । प्रकृते तु तादृश्यपि गतिर्नास्ति । आस्तां वा प्रकृतम् । अत्रापि हि रोहिणीरमणेत्यादौ यदि सूक्ष्मेक्षिका क्रियते तदा सज्ञाप्राधान्यात् तददास्य सर्वनामपरामर्शो † न दुष्टतां भजते । प्रकृते तु पापात् पापीयान् परामर्शः । कृतं चात्र समर्थनं ग्रन्थहृता । तदेतदस्य विश्वमगणनार्थं मन्यमानस्य स्वात्मनः सर्वोत्कर्षतालिताख्यापनमिति ।

ग्रन्थकर्तुः पुनरयमाशयः— इह तु द्विविधाः संज्ञाशब्दाः स्या योःगस्तयथ । तत्र सज्ञानामर्थानुगमाभावात् तदनुसरणं न कर्तव्यम् । ये तु योःगस्तयस्तेषां यदि योःग उत्कटतां भजते तदाश्रयो व्यवहारो न दुष्यति । अत एव निमित्तबलेन प्रकृतस्य शब्दस्य निमित्तान्तर्भावे प्रयोगः सौम्यैर्निषिद्ध एव । यदाहुः—

* 'स्वरूपम्' इति परं पाठः. § 'तत्तमसाम्' इत्यस्य स्थाने 'तत्तु समासमेति च समिति' इति लिखितमादर्शं दृश्यते. † 'न्याय आयातित' इति वा 'न्याय आयात इति वा पाठोऽम्. ‡ 'पादव्यापिनी' इति स्यात्. † नानुष्टताम्' इति पाठो युक्तः.

“नैमित्तिकाः श्रुतेरर्थमर्थं वापरमार्धिकम् ।

शब्दानामनुद्धानो न बाधस्तेन वर्णितः ॥” (?)

इति । एव स्थिते योगाश्रिते व्यवहारे यदि सज्ञावयवभूतार्थस्याव्यभिचारी कश्चित् प्रतिपादयि-
पितः स्यात् तदा तदभिसम्बन्धाय तस्याप्यवयवस्य सर्वनामपरामर्शो न दुष्टः । यदुक्तम्— ‘सर्व-
नाम्नानुसन्धिर्वृत्तिच्छन्नस्य’ (का. सू. ५-१-११) इति । मौलिरित्यत्र शशाङ्कव्यभिचारिणो रश्मयः
सम्बन्धित्वेन प्रतिपादिताः । निशापतिमौलिरित्यत्र निशाव्यभिचारीणि तमांसि । तेषां चावास्त-
वत्वमपि न तथा दुष्टम् उरप्रेक्षामोचरत्वेन प्रतिपादितत्वात् । केवलं पूर्वत्र संज्ञिसम्बन्धी, परत्र
तु सम्बन्धिसम्बन्धी परामृष्ट इति विशेषः । तदेवं यौगिकानां सज्ञाशब्दानां योगनिमित्तो व्यव-
हारः कश्चित् कश्चित् सुव्यवस्थित एव । यत्तु ‘कुर्यां हरस्यापि पिनाकपाणे’ रित्यत्र पिनाकपाणि-
पदस्य संज्ञाशब्दस्य सतोऽर्थानुगमो निवारयिष्यते येन संज्ञावगममर्थं हरशब्दः प्रयुक्तः,
तत्रार्थानुगमाभावप्रतिपादनपरेण, किन्वनुगम्यमानस्यार्थस्य सरम्भास्पदत्वेन विवक्षितत्वं पृथक्
सज्ञापदप्रयोगमन्तरेण (न) निर्वहति सज्ञार्थस्यार्थानुगमस्य च युगपत् प्राधान्याभावादिति द्वयप्र-
योग एवैवविधेयु स्थानेषु शक्यत इत्यभिप्रायेण । प्रकृते वस्तुस्वरूपमात्रप्रतिपादने सज्ञाशब्दत्वेऽ-
प्यर्थानुगमानुसरणमव्याहृतमिति । इतरथेति उभयविधयेत्यन्ताभावे परामृष्ट्यप्रतीतेरभावादि-
त्यर्थः । अत्र स्थिति । ‘जशुर्विसमित्यत्र । सम्बन्धिनः प्रसूनस्य निबन्धने उपादाने ।
व्यर्थं इति । क्रियाकारकभावस्याख्यातपदवाच्यत्वेन शाब्देन क्रमेण प्रस्तावेऽत्र विशेषणशारेण
समासेन (प्र तोऽर्थः ?) प्रतीतेरार्थत्वम् । तत्रानेकप्रकारमिति तच्छब्देन पौनरुक्त्य परामृ-
ष्टम् । सक्षेपेण पद्यप्रकारं पौनरुक्त्य निर्दिश्यते । अश्वीयेति । अत्र ‘केशाश्वीयां यज्छी’ (४.
२. ४८) इति समूहेऽर्थे छप्रत्ययः । एव छप्रत्ययः सहितशब्दश्च भिन्नः प्रकृतित्वेन निर्दिष्टो पुन-
रुक्तौ । अभेरित्येव हि वाच्यम् । विस्तीर्णं ‘विसक्तिसल्लयच्छेदपाथेया’ इति ‘त्वपुत्तरासत्राम्’
इति च वाच्यम् । [७१] बहुव्रीहीदीनां मत्वर्थं बहुव्रीहिविधानम् । कर्मधारयमत्वर्थीया-
भ्याम् इति । कर्मधारयमत्वर्थीयौ समुच्चयेनावस्थितौ वृत्तिलापवाद् बहुव्रीहिणा वाच्येते इत्यर्थः ।

ननु—

“भूमिन्दाप्रशस्तासु नित्ययोगेऽतिशायने ।

संसर्गेऽस्तिविवशायं भवन्ति मनुवादयः ॥”

इति बहुवो भूमादयोऽर्था अरत्वर्थमनुगच्छन्तो मत्वर्थीय(ता ?)विषयत्वेनोक्ताः । ते किमिति न
बहुव्रीहिविधानत्वेनोक्ता इत्याह मतोक्तिः । मनुग्रहण मत्वर्थीयानामुपलक्षणम् । भूमादयो ह्यर्था
न केवलेभ्यो मनुवादिभ्यः प्रतीयन्ते, किन्तु प्रकरणादिसहायेभ्यस्तेभ्य इति (न) मनुवादिविचा-
रेणोदाहियन्ते, नान्तरीयकतया तेषां गतत्वात् । जाम्भवेति तद्वीयेति धन्येति च तद्वि-
प्रत्ययस्य पौनरुक्त्यम् । जम्बूपदवानोति, तन्मातङ्गेति, वनकरिणामिति च दृष्टीगमार्सेनैव तद्वि-
कर्मधारयलक्षणवृत्तिद्वयार्थप्रतीतेः । धार्त्र्येति वृत्रघ्न इन्द्रस्यापत्यमत्र विवक्षितं, नेदमर्थ इति
नात्र तद्विस्तस्य पौनरुक्त्यम् । समूहाधोधा इति । ‘ग्रामजनबन्धुनाहावेभ्य’ इति (४-१-७) ।
समूहे सत्प्रत्ययः । अत्र जनशब्देनैव समूहार्थप्रतीतेस्तत्प्रत्यय(रूपायाः ?) प्रकृतेर्बहुवचनस्य प्र-
त्ययरथ च पौनरुक्त्यम् । पूर्ववदिति दलकन्दलेति लम्बाम्बुदमिति पुञ्जाम्बुजा इति च बहुव्री-
हिणैव भजत्वर्थीदीनां प्रतीतेः पुनरुक्तत्वम् । विशेष्यमात्रेति विशेष्यस्याविशिष्टविशेष्यरूपतया

विशिष्टविशेष्यरूपतया वा प्रतीतिः । तत्र- विशिष्टविशेष्यरूपतया प्रतीतिं यत्र विशेषणमात्रादेव विशेष्यस्यैव प्रतीतिः, तत्र विशेष्यप्रयोगो न दुष्यति यथा 'तत्र प्रसादादि'त्यत्र वक्ष्यते । (किन्तुपायमत्रेणैताव ?) भवशब्दस्येति शतकिरणाभरण इत्यनेनैव प्रतीतत्वाद् भवार्थस्य, यथा 'निधानगर्भांभिव सागराम्बराम्' इत्यत्र सागराम्बराशब्देन मेदिन्याः । चमूरुमृगाविशेषः । कुथः वर्णकम्बलः । एकतरस्येति इन्द्रवाहनशब्दप्रयोगे कुथसामर्थ्यान्नागेन्द्रप्रतीतिर्नागेन्द्रशब्द-प्रयोगे च शुद्धवर्णस्य वर्णितत्वाद् इन्द्रवाहनप्रतीतिरित्येकतरस्यैव प्रयोगो न्याय्यः । यत्र तदित्यादिना विशिष्टविशेष्यरूपतया विशेष्यप्रतिपत्तिमुदाहरति । तद्विशेषः विशेष्यगतो विशेषः । हरशब्दस्येति पिनाकपाणिशब्देन हरगतो विशेषः प्रतिपाद्यते यः सर्वोत्कर्षहेतुत्वेन विवक्षितो न सक्षिमात्रमित्यर्थः । विशेष्योपादानमन्तरेणापीति । कुसुमायुधशब्दोऽपि हि विशेषणमपि विशेष्यमवगमयत्यव्यभिचारान् । न तु तस्य पृथक्प्रयोगः । अत्रापिपति पिनाकपाणोरित्यत्र लिङ्ग-सप्तमपुरूपेणैवेति 'अस्मद्युत्तमः' (१-४-१०७.) इत्यत्र हि स्थानिन्यपीत्यनुवर्तनादप्रयुक्तेऽयस्मच्छब्दे तदर्थसम्भवे उत्तमपुरूपो भवत्येव । तदनुपादानं विशेष्यानुपादानम् । [७२] अन्येपामिति । बहुवचनादीदृक्षु स्थानेवैकैर्नैवेयशब्देन गतार्थत्वाद् अन्येषां प्रयोगो विफल इत्यभिप्रायः । तृतीयस्यापीति वाक्यार्थोपम्यविवक्षायामेक एवैवशब्दः प्रयोक्तव्यः । पदार्थोपम्यविवक्षणे तु यावन्तो विशेष्यभूताः पदार्थास्तावन्त इवशब्दाः प्रयोक्तव्याः । न त्वर्थजरतीयं कार्यमित्यर्थः । एतन्नाभ्युपगमवादेनोक्तम् । न तु सम्भवन्त्यां वाक्यार्थोपमाया पदार्थोपमाः कार्या इत्यस्य पक्षः । तथा च दिनेदिने इत्यादिना दूषयिष्यति । दिने दिने इति । अत्र चान्द्रमस्या लेखाया पार्वत्युपमानं, विशेषाणां तु कलान्तराणि । विशेषाणां च लाघव्यमयानिति विशेषणम् । तत्स्थानीय कलान्तराणां ज्योत्स्नान्तराणीति । ज्योत्स्नान्तरे येषामिति हि व्याख्या । 'दिनेदिन' इत्यादि पार्वतीन्दुलेखयोः साधारणो धर्मः । न तु कलान्तराणि कर्तृणि ज्योत्स्नान्तराणि पुष्पातीति सार्धं व्याख्या वचनभेदादिदोषप्रसङ्गान् । अत्र चान्द्रमसीव लेखा कलान्तराणि पुष्पातीत्येकैर्नैवेयशब्देन गतार्थत्वे द्वितीयस्यैवशब्दस्य पानरकत्वम् । यं समेत्येति । अत्र यमित्यस्य चण्डमारुत उपमान, चेदिपस्य च प्रदीपः । तुल्यार्थे वृत्तिः । विलोचनप्रशमनादेव शम्भुवि-भ्रमत्यागः । अत्र च दत्तेऽपि पाठे कर्मभूतयोरुपमेयोपमानयोरल्लेखलेखयेत्यादिविजातीयपदगर्भितत्वं विकृतपदप्रयोगो वैरस्य च दुष्परिहरमेव । तेन 'चण्डमारुतनवप्रदीपवद्' इति पाठः श्रेयान् । एवं हि मिश्रशब्दस्थाने नशब्दमात्रकरणेन स्तोत्रमात्रव्यत्यासेन सांकेत्येण दोषपरिहारप्रतीतिः सौन्दर्यं च । मलयजाद्रमिचेति हिमांशुखण्डस्योत्प्रेक्ष्यत्वेनोपनिबद्धमाकाङ्क्षासन्निधिसामर्थ्याल्लेख-तदस्य विशेषणं पदेवस्यतीति कचेरभिप्रायः । वस्तुतस्त्विवशब्दप्रयोगमन्तरेणापीष्टसिद्धेरिवशब्दः पुनरुक्तः । न चन्द्रखण्डस्य मलयजाद्रत्वोत्प्रेक्षणे प्रयोजनं किञ्चित् । यत्र चैतद्वि विशेषणमुपयुज्यते, तत्रैवशब्दप्रयोगो व्यर्थः । तदभिधायैनेति समासे इवार्थगर्भाकारात् । विपर्ययेणेति ललाटतट-निकटे प्रयोगार्हत्वात् । वरमिति इवशब्दस्य भिन्नकमत्वापरिहारादनववृत्तिः । केवलं हारीत्यस्य समासाकरणादिवार्याप्रतीतिरिवशब्दो न पुनरुक्त इति पानरकत्वपरिहारः कृतः । अहो अपर्यन्तेति 'ओः' (१-१-१५) इति प्रगृह्यसंज्ञा । उपमारूपकेत्यादि(ना ?)

"अलहारस्य कवयो यत्रालहरणान्तरम् ।

असन्नुद्य निवभन्ति हारादेर्मणिवन्वद "

इति । यत्रोक्तजीवितकृतस्तु तमलद्वारपृष्ठपातिनमलद्वारं दूषयति । निर्मोकमुक्तिमिवेति अत्रोपमा रूपकव्य परप्रसिद्धोक्तम् । न त्विदमुपमारूपकम् । उपप्रेक्षारूपकं तु स्यात्, निर्मोकमुक्तोस्तम्भाव्यमानत्वेन प्रतीतेः । तथा हि निर्मोकाद्युपण्यात् तावद् गगनरचोरगेण रूपणम् । निर्मोके च रूपके निर्मोकमुक्तिर्न तादस्थेन प्रतीयते किन्तु गगनोरगसम्बन्धित्वेन । (गगनोरगसम्बन्धित्वेन) च प्रतीती न सादृश्यम् अपि त्वध्यवसायः । तस्य च प्रवर्तमानत्वमित्युत्प्रेक्षैव ज्यायसी प्रतीती । अतथैवे(चं?)(दं) मुक्तिपदं कृतम् । अन्यथा शुद्धसादृश्यप्रतिपादने धर्म्येव विशिष्टो निर्मोक उपमानत्वेन निर्देयः स्यात् । भिन्नलिङ्गयोरुपमाया दुष्टत्वान् निर्दिष्ट इति चेत् । साधारणधर्मस्यानिर्देहे निर्दिष्टस्यापि वा द्वैरूपाभावे भिन्नलिङ्गसङ्घयोरपि 'झाव गच्छति पण्डोऽथ'मित्यादौ 'इन्तावहन्नि दोषा इव नृपतीनां गुण इह(सहैव?)दुर्विनयम्' इत्यादौ चोपमानोपमेयभावस्येष्टत्वात् । तस्मादुपमायां निर्मोक इवेति स्यात् । उपप्रेक्षायां क्रियानात्रोत्प्रेक्षणमुपपद्यत इत्युत्प्रेक्षारूपकमेतत्परमार्थतः । एतद्गमाभिर्दुर्गचरितवार्त्तिके विस्तृत्य प्रतिपादितं तत् एवावस्यम् । एवं परशुरिवेत्यादौ वाच्यम् । 'तमोरण्यवहृरियाचि'रिति । अत्र तमसोऽरण्येन रूपणे वहिरिचिस्त्वम्यन्धितया विवक्षितः §(गमासे न निवेशनीयः कथिदत्र निर्दिष्टः)यो वाहना रूयेत । तस्मात् तमोरण्यस्य वहृशचिरिति वक्तव्यम् इत्यत्र वाच्यावचनं दोषः । आख्यानमिति सत्येव सादृश्य आरोप्यारोपकभावस्य निदर्शनम् । [७३] चुम्बतीवेति । अत्रोत्प्रेक्षाधे प्रयुक्तस्येवशब्दस्य लक्षणमधिहितेनाधेन कृतार्थत्वात् पुनरुक्तम् ।

अ(त्र)चोपमारूपकाभिमत एवविधे च प्रदेशे ग्रन्थकारो हेवाकितयैव दूषणमदान् । तथा च शब्दार्थयोर्विच्छित्तरलद्वारः । विच्छित्तिश्च क्विप्रतिभोलासरूपत्वात् क्विप्रतिभोलासस्य चानन्त्यादनन्तत्वं भङ्गमाणा न परिच्छेत्तु शक्यते । अत एवोक्तं प्यनिकृता—

“वाचस्पतिसहस्राणां सहस्रैरपि यज्ञतः ।

निवद्धा सा क्षय नैति प्रकृतिजैगतामिव” ॥

इति । अन्यत्राप्युक्तम्—

‘अत्रावि अभिष्णयुदो पञ्जअइ याआपरिष्फन्दो’

इति । एवम यदि विच्छिन्नयन्तरापेक्षया तस्य विच्छिन्नयन्तरस्य पौनहत्य तदोपमाया रूपकावपेक्षया पौनरुक्त्यं स्यात् । उपमापेक्षया हि रूपकमतिशयोक्तिर्वा वतीयसी । न चैव प्रयुज्यते, विषयाया नानात्वात् । तथा हि क्वचित् सादृश्यमात्र विवक्षितम् । तत्रापि क्वचिदभेदः । तस्मिन्मपि क्वचिदारोपः । क्वचिदध्यवसायः । (अध्यवसायेऽपि) क्वचित् साध्यत्व क्वचित् गिद्धत्वमित्यादिक्रमेणानन्तप्रकारं विच्छित्तिवैचिष्यम् । तत्रापि गयोजनक्रमेण नव विच्छित्तिवैचिष्यमनुभूयमानमाश्रित च महाक्विभिः कथं संक्षेपरुचित्वेनापहृयते । न हीदं वाच्य लक्षणरात्र, येन माश्रालापव चिन्त्यते । तत्रापि वा न नियमेन शापदमाश्रित महद्भिः । तथा हि मापहृणस्य स्थानेऽन्यतरायां प्रहृणमपि कृतम् । विच्छित्तिवैचिष्यं तस्यैवाश्रितमेव । तदुक्तं 'विविधा हि सूत्रस्य इतिः पाणिनेः' इति । एवमात्र कृतेऽपि रूपके उपप्रेक्षादिनिबन्धः कर्मणि गुणमुत्कर्षयति न दोषमिति सदृशैरिणुण निरूपणीयम् । ननु हेवाकस्य पथाद्गगनीयमित्यारतो तावत् । प्रकृतमनुसरामः ॥

सुमुरः अह्वारः । आप्रवणस्येति 'प्रनरन्' (८. ४. ५) रिति षट्त्वं । पथिक-

‘मजान् परित इति । परितशब्दयोगे ‘अभितः परितः समयानिकाया’ इति द्वितीया । अत्र द्भुरिवेतीवशब्दः पुनरुक्त एव, वस्त्वन्तरभूतानां रजःकणानां वस्त्वन्तरभूतमुसुरचूर्णत्वधारणेन सुष्ठुसादृश्यप्रतीतिः । एवं—

“तत् पातु वः धीपतिनाभिपद्मं स्वाभ्यायशाला कमलासनस्य ।

दीर्घैर्निनादैर्दधतेऽनुकार सामभ्यनीनामिव यत्र भृङ्गाः” ॥

इत्यादावनुकारशब्दप्रयोगे इवादिशब्दप्रयोगस्य पीनरुक्तयमवसेयम् । प्रतिवस्त्वलङ्कारादिति ‘पूर्णः शशाङ्गाभ्युदयमाकाङ्क्षति महार्णवः’ इति प्रतिवस्तूपमया सादृश्यप्रतीतौ दृष्टान्तशब्दोक्ति-
दुष्टम् । नच दृष्टान्तालङ्कारत्वं प्रतिपादयितुं दृष्टान्तशब्दः, दृष्टान्तशब्दाद् दृष्टान्तालङ्कारत्वाप्रतीतिः । न हि पृष्ठयादिपरिहारेण सम्बन्धिशब्दात् सम्बन्धप्रतीतिः रसशब्दाद्वा रसप्रतीतिः । अदूरविप्रक-
र्षेण त्वभिधानं वस्तुसंस्पर्शं भवतीति । ननु स्वकण्ठेनाभिधानमपहाय किमिति सादृश्यप्रतीतिरा-
श्रीयत इत्याह वाच्यो ह्यर्थ इति । पूर्ववदिति । पूर्वं यथा ‘आलान’मित्यादौ रूपकमुखेनोपमा-
नोपमेयभावः कथितस्तद्वादिह दीपकमुखेनेत्यर्थः । अत्र च द्वयोः प्रभाधेनो. प्राकरणिकत्वात् तु-
ल्ययोगितामयतना मन्यन्ते । द्वयोरपि प्राकरणिकत्वे महाप्रकरणपेक्षया धेनोः प्रकृष्ट प्राकरणि-
कत्वं प्रभायास्त्वप्रकृष्टमित्येतदपेक्षया चिरन्तनेर्दीपकमेतत् स्थापितम् । तदपेक्षयाज्ञानेन तद्वाचो-
युक्तिः कृता । एवमलङ्कारान्तरेष्वपि समासोक्तयप्रस्तुतप्रशंसादिषु । तत्राप्युपमानोपमेयभा-
वः स्वकण्ठेन नोपनिबन्धनीयः । तथा—

“द्रविणमापदि भूपणमुत्सवे शरणमात्मभये निशि दीपिकाः ।

बहुविधार्युपकारभरक्षमो भवति कोऽपि भवानिव सन्मणिः” ॥

इत्यत्राप्रस्तुतप्रशंसया भवदर्थस्य सदृशात्वेन प्रतीतिः पुनर्वचनं न कर्तव्यमिति वक्ष्यते । अस्मा-
भिर्धैतत्प्रपद्यो वृद्ध्यां करिष्यते । इतिनैवेति इतिशब्दो हेत्वर्थः प्रयुज्यमानेः स्वभावतः पूर्व-
वाक्यार्थस्योच्यमानत्वे बोध्यमानत्वं वा गर्भाकृत्य प्रवर्तते । घरमिति उक्तदोषद्वयनिवारणमा-
त्रमेतत् । न तु सर्वथा निरवयमिदं, यतश्शब्दात्सदृशद्वयोर्वैयर्थ्यात् । [७४] अनियन्धन-
स्येति नहि पूरणीयपूरकत्वेन दुष्टत्वम् । अविशेषण इति विशेषणदानार्थमव्यभिचारिणोऽपि
प्रयोगः शास्यत इत्यर्थः तथा च्वाह वामनः— ‘विशेषणस्य च’ (२ अधि. १८ सू.) इति । व्य-
लोभ्यतेति विलोकनक्रियैव लोकिनारं लोकमाक्षिपतीति लोकशब्दस्य पीनरुक्तयम् । द्वयेऽर्पा-
ति प्रस्थानवशात्प्रतिवशाच्चोश्रीयन्ते । गामिति गोशब्दस्य वाकपर्यायस्य वचनक्रियायामव्य-
भिचारान् प्रयोगो न कार्यः । दृष्ट इति दर्शनक्रियाया दृग्ग्व करणत्वेनाक्षिप्तं इवशब्दः पुनरु-
क्तः । कारकान्तरेष्वर्पाति यथा ‘स्थाने तिष्ठती’स्रधाधिकरणस्य पीनरुक्तयम् । विविक्ते स्था-
ने तिष्ठतीति तु विशेषणार्थं प्रयोगो न दुष्टः । एकैवेति एकैवोपमादिः । शाब्दत्वं धातुत्वं
यथेवादिशब्दप्रयोगात् । आर्धत्वं सदृशादिशब्दप्रयोगात् । अतिस्फुटाभिमिति स्थूलदृष्टयैव
दृश्यामित्यर्थः । उमावृषाङ्गाविति । अत्र शरजन्मना यथेत्यादिना प्रतीतोऽप्युपमानोपमेय-
भावस्तत्सदृशेनेत्यादिना पुनरुक्तः । कवेस्तु नन्दननिमित्तः पूर्वं उपमानोपमेयभावः । प्रतीयमा-
नप्रभावादिनिमित्तस्त्वपरः । तथा चाय ‘दिलीप इति राजेन्द्रुरिन्दुः धीरनिधाविव’ इत्येवंविधमु-
पमानोपमेयभावमातनोति । ग्रन्थकारस्तु विशिष्टोपमाननिर्देशान्तरात्तरीयकृतया प्रभावादिप्रती-

‘ध्रयन्ते’ इति च पाठान्तरम् ।

तिभेवतीति न द्विरुपादानं कार्यमिति मन्यते । यस्येति यस्य पर्वतादेयद्रूपतायाः प्रियतमादि-
रूपत्वस्याभिग्न्यक्तिः सामर्थ्याल्लिङ्गविशेषलिङ्गपदोपनिबन्धनरूपाद् भवति, तस्य पर्वतादेः तदर्थं
प्रियतमादिरूपत्वप्रतीत्यर्थमुपमा रूपकं वा यन्निबन्धते तत् पुनरुक्तिमित्यर्थः । [७५] उरवो
महान्तः पयोधरा मेघाः उरु च पयोधरां स्तनी च । समयात् सन्नतेत्यर्थः । आर्द्रनखक्ष-
तमिवेति भिन्नक्रम इवशब्दः । यापितो गमितः निर्वाहित इत्यर्थः । *उपमानादेवेति
आकारसादृश्येन पलाशं प्राते दीयमानाद् आर्द्रनखक्षतमित्यस्मान् । तद्विशेषणोपादानमिति
रमणदत्तमित्यार्द्रनखक्षतविशेषणोपादानं मदयापितलज्जयेति प्रमदाविशेषणोपादानं चेत्यर्थः ।
यत् इति नखक्षतमिवेत्युपमोपकृतात् सुरभिवनमालादीनां पुम्वस्त्रीत्वानेर्देशादित्यर्थः । स्त्रीपुंस-
त्वानुमितिरिति प्रथमविमर्शाक्षप्रकारेण व्यक्तेरनुमितिरूपत्वेनोपपादेतात्वात् । ऐन्द्रं धनु-
रिति अत्यन्तेति आभोगीति चोदाहरणत्रयं वैधर्म्यक्रमेणोक्तम् । उपपन्नक्रमस्या(स्य!)स-
द्भावात् । †नायकत्वप्रतिनायकत्वे इति । अनुमीयेते इति शेषः । एवम् अङ्गनेव मणि-
स्तम्भाविनि अनुमीयत इति शेषः । [७६] भोगी वामाकेः स एव नेत्रमाकर्षणरज्जुस्तस्य आ-
समन्ताद् यत्परिवर्तनरूपो विशेषेण भ्रमो भ्रमण, तेन मन्दरस्यं मूर्तिः नितम्बे मध्यभागे बलनं
परिवर्तनं तेनाकुला जाता । तथा आभोगि विस्तारवत् यत्रेत् नयनं तस्य परिवर्तनं कटाक्षीकर-
णं स एव विभ्रमो विलासः । मूर्त्यां समारोपितनायिकाव्यवहारया । उत्कलिकास्तरङ्गा रहिर्हि-
काश्च हृदय मध्यदेशवित्तच । आरोहार्थं इति आरोहामिति पूर्वश्लोकभागगतः । हृदयार्थ-
श्चेति । हृदयमम्बुनिधेरित्यत्र स्थितः । तयोरिति आरोहो जीवव्यापारविशेषः । हृदयं जीवका-
यैकदेशविशेषः । अलङ्कारान्तरत्वमिति स. दयालक्षणा वक्रोक्तिरित्यादिप्रकारेण । साक्षात्कृ-
दयादिशब्दप्रयोगे स्वशब्दं विनाप्यर्थान्तरं प्रतीयत इत्याह यदर्थेति । यत्रोपमेयेऽम्बुनिधिप्र-
भृती । यदर्थकाश्रयो नायकादिरूपोपमानविषयो धर्मो हृदयादिरारोपितो लक्षणया भवेत्,
तयोर्नायकादेशुपमानस्यानुनिष्पादेशोपमेयस्योपमानोपमेयभावः शब्दो नेष्यते । गम्यमानस्त्वष्ट
एवेत्यर्थः । अत्रैव अपरानेत्यादिना शब्दत्वे दोषोदाहरणमाह । मूलान्यमात्यादिप्रकृतिकंगः
बुधावबन्धनानि च उन्मूलयितुं सुकर इति योजना । तद्वर्ति उपमानोपमेयत्वम् । रूपकं
यथेति । 'तस्योपमा रूपकं वै'त्यनुसन्धत्ते । अनुरागो लीहित्यमपि । अपिशब्दः सुखादिपद-
निकटे योजनीयः । वसुदाब्दस्तेजोधनयोः । अत्र निष्ठासनमुत्कटत्वेद् गणिकाधर्मो रूपकस्य
साधकः प्रमाणम् । कार्यतश्चेति कार्यमत्र निष्कासनम् । तद्विशेषस्य स्त्रीत्वविशेषस्य गणिका-
रूपस्येति । उभयार्थेति अर्थपदप्रयोगः । 'पाण्डुपयोधरेणे'त्यादौ । लिङ्गविशेषः 'शरद्', 'रवेः'
इत्यादौ । गुणवृत्ति पदम् 'आरोहं' 'हृदयमि'त्यादौ । उपमानविशेषो यथा 'आर्द्रनखक्ष-
ताभिमि'त्यादौ । आक्रोशो ‡गालिदानम् । पयांयोक्तीति धेनु राहुस्त्रीस्तनयोः कार्कश्यलक्ष्मीवृ-

* क. गंजमूलप्रन्यानुरोधी 'उपमेयादेव' इति पाठस्त्वर्थासंगतेरङ्गुहः । र. ग. सङ्गयोश्च मूल-
कोशयोर्न्याय्याख्यानवदेव पाठो दृश्यते.

† अस्मात् प्रतीकधरणाच्छेषपूर्णाश्च 'शरदो नायिकात्वमिन्दो रवेश्च नायकत्वप्रतिनायकत्वे'
इत्येव मूलपाठो व्याख्यातुरष्ट इति गम्यते । न तु 'शरदो नायिकात्वस्येन्दो रवेश्च नायकप्रतिना-
यकत्वयोरभिग्न्यक्तिः' इति ।

‡ गतिर्निन्दा.

था कृतेत्यनेन भङ्गधन्तरेण राहोः शिरदछेदः प्रकाशित इति तत्साधनमसाधारणं चक्रं प्रतीयत एवेत्यर्थः । [७७] पदादीति पदादिगतानामक्षराणामनुप्रासो गुम्फभङ्गां दर्शयन् कवीनामत्यन्त-
 वल्लभ इत्यर्थः । कलभापिणीति । अत्र कमलेक्षणे इत्यर्थानुगुणः पाठः । अन्यथानुप्रासहेवा-
 किंतेव स्यात् । शत्रुरेव शात्रव इति प्रहादित्वात् स्वाधेऽण् । तद्रूपणमेवेति उपमापेक्षया रूप-
 कस्य गम्यमानोपम्यत्वाद् प्रयोगार्हत्वेऽपि सामर्थ्यावगत रूपत्वाद् यत्राभिधानं पुनरुक्तं तत्रोपमायां
 (इदंवरक्ताः किंशुकाः ?) इति । [७८] इवशब्दस्येति मूर्च्छित इव मूर्च्छयतीत्यर्थप्रतीतिः सिद्ध-
 त्वात् । विपादिसम्पर्काद्धि मोहं प्राप्तः परानपि मोहयतीति प्रसिद्धम् । अयं मन्दद्युतिरिति
 निदर्शनायां ममेवेत्यर्थात् प्रतीत न पुनरुपात्तम् । मुमूर्च्छेति प्रससारेत्यर्थः । बाधकसद्भा-
 वाभाव इति । अनेन यत्रैकस्यैव विशेषणस्योपमानोपमेयसम्बन्धबाधकमस्ति तत्र पृथक्प्रयो-
 गेऽपि न दोषः यथा —

“चक्रोय एव चतुराश्वन्द्रिकाचामकर्मणि ।

आवन्य एव निपुणाः सुदृशो रतनर्मणि ॥”

इत्यादी प्रतिवस्तूपमायामित्याह । अत्र हीवादिशब्दाभावे सति वाक्यभेदः । प्राकरणित्वा-
 प्राकरणिकत्वाभ्यानुपमानोपमेयभावप्रतीति साधारणधर्मस्य पृथक्प्रयोगमन्तरेण वाक्यार्थसङ्गतिर्न
 भवतीति पृथक्प्रयोगो न दुष्टः । तद्वचनमिति सहजपदेन स्वाभाविकत्ववचनम् । तुल्यवि-
 भक्तीनामर्थात् उपमानोपमेयानाम् । एषा निर्धारणे षष्ठी । एतन्मध्ये एकस्येत्यर्थः । पर्यायै-
 रिति । स्वाभाविकपदादिषु कृतेषु सहजपदादिभिः । समासान्तर(पद)ध्रयणेनेति, उमा
 च मा च (उमामे । तयोः) धवावित्यादि द्वन्द्वपूर्वकतत्पुरुषाश्रयेणेत्यर्थः । छायानिहतपद-
 योरिति प्रथमं छायाशब्दः द्वितीयश्च निहतशब्दः कर्तव्यः स्यादिति दार्ष्टान्तिककर्मणैश्च दृशान्ता-
 वृत्तौ । आंस्त्विति छायानिहतशब्दयोः प्रयोगः । उभयोरपीति । द्वन्द्वपूर्वकस्य बहुव्रीहेर्वहुव्री-
 द्विपूर्वकस्य वा द्वन्द्वस्येत्यर्थः । एतच्च दृशान्तगतत्वेनोक्तमपि दार्ष्टान्तिकगतत्वेनापि पर्यवसानं ने-
 यम् । दार्ष्टान्तिके हीत्यं योजना । तत्पुरुषपूर्वस्य द्वन्द्वस्य द्वन्द्वपूर्वस्य वा तत्पुरुषस्य लक्षणानुगमः
 सम्भवतीति । तदर्थत्वादित्युक्तं विधेयाविमर्शविचारे । यावद्भिरिति पदैरित्यर्थात् । तत्-
 पुरुषलक्षणाश्रयेणेति प्रकृते द्वन्द्वलक्षणपूर्वकत्वं श्रेयम् । एवं न द्वन्द्वलक्षणमित्यत्र तत्पु-
 रुषलक्षणपूर्वकत्वं बोद्धव्यम् । तस्येति द्वन्द्वस्य । अतज्जातीय इति यत्र तत्पुरुषसद्भा नास्तीति
 पार्वतीपरमेश्वरावित्त्रापि परमेश्वरपदे कर्मधारयाश्रयणदर्शनेन तत्पुरुषपूर्वकत्वं योजनीयम् । अचा-
 न्तरचिन्तयेति पौनरुक्त्यप्रस्तापे समासचिन्तयेत्यर्थः । अत्र माधवशब्दस्य यांगिकत्वेऽपि सं-
 ज्ञात्वेन निरुद्धेऽस्मात्माधवाविति प्रयोगे उमाया माधवस्य च स्पष्टत्वेन प्रतीतिर्न तु द्वन्द्वपूर्वकतत्पु-
 रुषार्थस्येति द्वन्द्वलक्षण नातीव हृदयत्रममित्याहुः । [७९] रेखाहीति रेखा मर्यादा अवधिः
 सीमेति पर्यायाः । तत्र हेयपक्षप्रतिषेधेण प्रयोगो यथा संस्तारेति । अत्र संस्तारसम्भवस्य नि-
 राकरणमिति हेयस्य प्रतिषेधः । उपादेयपरिग्रहो यथा त्यज्जुरिति । अत्र सम्पदः प्रसरो वि-
 स्तार इत्युपादेयस्य परिग्रहः । इन्द्रयस्येव सन्निभा यस्येति अत्र सन्निभाशब्दः प्रभापर्यायो,
 व्याख्यातः । यथा तु इन्द्रोऽग्र्यस्तथा सन्निभाशब्दः सहस्रपर्यायोऽस्ति तदुक्तम्—

“इवद्रायधाशब्दाः समाननिभसन्निभाः” ।

* 'पौनरुक्त्ये वा शब्दा' इति युक्तं पठितुम् ।

‡ 'दण्डिन' इति स्यात् । दण्डिनोऽयमिति दण्डिशब्दाच्चेतिको ह्यण् ।

इति । तदनुसारेणैन्द्रियेण सदस्य इन्द्रियसन्निभ इति व्याख्येयम् । तदुक्त्यैवेति अवहितत्वो-
च्येत्यर्थः । मूढचेतन इति [८०] मूढाधिय इति च मोहनाम्नो मूढत्वस्य बुद्धिधर्मत्वात् ।
चेतनधीशब्दयोः पौनरुक्त्यम् । तत्सम्बन्धात् । तदवगतिरिति चेतनसम्बन्धाच्चैतन्यावग-
गतिरित्यर्थः । कृपा मूढुरिति । कृपा चेतनधर्मः, इति चैतन्यवाचिपदं न कृतम् । एवं 'मूढाः'
'मूढः' इत्यत्रापि वाच्यम् । उदितवपुषीति पौनरुक्त्यमेवानुसन्धते । (मनःकर्तृकत्वं प्रमो-
दः) क्रियाकरणशब्दयोरिति अत्र गौः शाबलेय, इतिवच्चेकक्रियाशब्दयोस्सामान्यविशेष-
भावेन प्रयोगः । करणशब्देन च स्वीकाररूपमनुष्ठानमभिधीयत इत्यभिप्रायेण, क्विना क्रियाकर-
णशब्दौ प्रयुजौ । प्रन्धत्तस्तु विशेषणैवोपयोगात् सामान्याभ्यभिचाराच्च क्रियाशब्दस्य, वैध-
र्म्यम् । करणशब्दस्य क्रियावाचित्वात्त्रिप्ललवमिति श्लोकशब्द एव कर्तव्य, इत्यभिप्रायः । अनु-
भवविशेषात्मत्वोपगम इति सौगतप्रक्रियैतदुक्तम् । वैसोपिकास्तु पदमेवात्मगुणम् एका-
र्थसमवायिना ज्ञानेन श्राद्धं सुखमाहुः । तत्प्रक्रियायां कर्तव्यमेवानुभवग्रहणम् । [८१] एकस्येति
सागरस्य । इतरस्य चैति उत्तारार्थस्य । तद्रूपताचगतोरित्युभयत्र योजनीयम् । तद्रूपता
सागररूपता उत्ताररूपता च । समाप्तमिति शीघ्रमदविबशोलेव वाच्यम् । मदिस्त्रद्रचेति ।
अत्र समाप्तार्थत्वेकं पदं गणितम् उपसर्गाणां शोत्यपारतन्वयेण पृथक्पदाहंत्वाभावात् । एकादि-
प्रयोगे सतीति एकस्य प्रयोगाभ्युपगमेऽन्येषामेव तत्त्वम् । तत्राप्येकत्वमनियतम् । एव द्वयो-
स्त्रयाणामित्यादियोजना कार्या, तत्राप्यनियतत्वेन प्रकारबहुत्वात् । [८२] अविचेकप्रयु-
क्तमिति । यद्यप्यविमृश्यकारित्वस्यैवापत्करणत्व, तथाप्यविवेकस्याविमृश्यकारित्वप्रयोजकत्वात्
तस्य कारणत्वेऽप्यविमृश्यकारित्वमेव कारणमुक्तं भवति । न हीति यस्मिन् सति 'बहौ धूम'
इत्यादिके प्रतिबन्धका(?)भाविन्यन्वये सति विशेषणस्य यस्य 'असति बहौ न धूम' इत्यादिभ्यति-
रेकस्य गतिः प्रतीतिः, तस्यान्वयस्य स एव व्यतिरेको हेतुर्गुणः व्यवस्थितस्य हेतुहेतुमद्भावस्य
वैपरीत्याप्रसङ्गात् । अन्वयप्रतीतिहेतुको हि व्यतिरेकप्रतीत्युपक्रमो न नु विपर्ययः । † चित्तोपपाद्येति
गुणलब्धा इति साधारणत्वादित्यर्थः । [८३] सामर्थ्येति । द्विविधं पौनरुक्त्यमर्थगतं शब्दगत
चेति । तत्रार्थस्य सामर्थ्यसिद्धत्वेऽर्थगतं गौणम् आमुरे पौनरुक्त्यानवभासान् । शब्दगतमागुहा,
वभासमानत्वाद् मुख्यम् । प्रकृतिप्रत्ययार्थस्येति प्रकृत्यर्थः प्रत्ययार्थः प्रकृतिप्रत्ययगुणद्वयार्थ
इति स्वस्तसमस्तत्वेन योग्यम् । एवं प्रकृतेः प्रत्ययस्य चेत्यत्रापि वाच्यम् । अन्यथा प्राह-
निर्दिश्य पथविषयस्य पौनरुक्त्यस्यासम्भेदः स्यात् । विहितस्येति । वस्तुवृत्त्या स्थितस्य बहुव्री-
हेर्वा कर्मधारयसङ्घा तया मत्वधीयादिः शब्दः कृतो विसर्गिसल्लयच्छेदपार्थयवन्त इत्यादी । तस्य
स्फुटं पौनरुक्त्य इतिद्वयस्य गौरवात् । यस्मिन्निति 'जाम्बवपद्मवा(दी ?)नी'त्यादौ यस्मिन् पद्मव-
शब्द इत्यर्थः । (अर्थः) (यत्र + ल्यलक्षणे ?) यत्तद्वितोत्पात्तिः यस्मादप्यप्रत्ययाख्यात् तद्वितादु-
त्पत्तिः प्रतीतिविषयज्ञापनैर्यस्यार्थः । नृदन्नास्तद्विप्रत्ययान्तो, जाम्बवपद्मवदिः । वैमिथ्य
पदसम्बन्धेन न समगनीयः, जम्बवपद्मानीति ममासेन गतत्वात् तद्वितवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । विशेष-
णपदज्ञादिति । विनाकस्याद्यादिविशेषणमाहात्म्यात् । चिदिष्टमुक्तार्थोपपन्नं सर्वज्ञेन दरा-
दिकं यत्रेच्छेत् न तत्र पौनरुक्त्यम् । अन्यथा नु पौनरुक्त्यम् । यथा 'पायान् स शीतकिरणा-

† 'धर्मविशेषाच्च' इत्येव मूलश्लोकेषु पाठ उपलभ्यते, न तु 'विशेषणाच्च' इति । तदनुसारेण
तु 'विशेषणाच्च' इति प्रतीकं धर्तुमुचितम् ।

भरणो भवो च' इत्यादौ । सङ्घदेवेति साम्प्रदायिकी इवशब्दादिः । 'निर्याय विचे'त्यादौ । यद्भक्तिं दृष्टान्तमुखेन 'जगत्तत्त्वज्ञानैरि'त्यादि सङ्घट्टीतम् । अर्धस्येति 'राहुस्त्रीरतनयो-
रि'त्यादौ । यद्भक्षादिति 'तज्जिगीषुरिदे'त्यादौ । अथवा यत्र वारव विदे,पदशात् क्रियायाः प्रती-
तिः क्रियाविशेषवशाद्वा कारकस्य, तत्र क्रियाकारकयोः प्रयोगो न कार्य इत्ययमर्थः ।
यथा 'मा भवन्तमि'त्यादौ । यो यद्भवेति 'अपरदिग्गिके'त्यादौ यो दिग्भक्षणोऽर्थो
यद्भवेत्यस्य रगिवाधर्मस्य निष्ठासनादेरुपचारेणोपलक्षितः । तथा † 'अम्बुनिधर्ममन्धे' इत्यादौ
यस्य कामुषस्य सम्बन्धे यद् हृदयादि ते(ल?)नाम्नितोऽम्बुधिलक्षणो यथायं, तस्य तद्भू-
पणा(द?)गणिकाकानुकरूपणा (तु न?) शब्दादी । नेष्यते । आर्धा पुनरिष्यत एव । प्रयु-
क्तान्तर्गतैरेवेति 'मदिराद्रवे'त्यादौ । कर्तरि इति प्रधानभूते राजादी कर्तरि । तत्क्रियायां
च खड्गेन च्छेदक्रियायां रुद्धायां साधकतमस्य खड्गस्य यावि बहूनि तदपेक्षयाज्ञानं धारावि-
निपातादीनि तेषां वाग् वचनं नेष्यते यथा 'करवलिते'त्यादौ । एतदुक्तं भवति । राजादी क-
र्तरि च्छेदादिक्रियायां यत् साधकतमं खड्गाद्यङ्गं तस्याप्यज्ञानं धाराविनिपातादीनां वचनं नेष्य-
ते तैर्नैवाज्ञेन प्रधानभूतेनान्तराज्ञानामयाक्षेपात् । [८४] दोषद्वयं 'प्रयुक्ते'ति 'कर्तरा'ति च
प्रतिपादितम् । ते इति समासाः । वृत्तादिति । समासे वाक्ये वा असाधारणं यत्र विशेषणं
तत्र विशेष्यं न वाच्यं यथा * 'दुःखानुभवे'त्यादौ । यो यदात्मेति वाष्पादेर्जलादिरूपत्वान्यभि-
चारात् प्रयोजनाभावे जलादिपदप्रयोगा न कार्य इत्यर्थः । यथा ‡ 'नयने वाष्पवारिणे'त्यादौ । यो
यस्येति यो निष्पन्दनादिः यस्य चन्द्रकान्तादेर्धर्मिणोऽध्यभिचारी धर्मः तयोः समासो न प्रश-
स्यते, यथा 'द्वयद्वधूलोचने'त्यादौ । अन्याथ इति । साधम्यार्थे इत्यर्थः । क्रियेति क्रियायाः
शोकादिलक्षणायाः प्रतीतिः करणप्रतीति न व्यभिचरति करणमेव यतः क्रिया । तदप्रतीतो
करणप्रतीतो सैव शोकादिलक्षणा क्रिया न निश्चिता स्याद् एकत्वात् । त्यागक्रियेत्यत्रैतदेव क्रि-
याशब्दप्रवृत्तिनिमित्तम् । तत् तस्मात् । (त?) (य)द्वशात् शोकादिशब्दप्रयोगवशाद् यस्य
करणस्य व्याक्तः प्रकाशास्तदुक्तौ शोकादिशब्दप्रयोगे तत् करणादि(वत्?) पद न प्रयुक्तोत्यर्थः,
यथा * 'शोकक्रियाकरणस्य'त्यादौ । प्रयुक्ते चेति प्रवृत्त्यादिपौनरुक्त्यानां चतुर्णामुपसंहारः ।
अन्यान्व्येत वाक्येनैतदुक्त्यसद्वहः । उभयोक्तरेकस्य उभयमभ्यात् वर्यचित् । पौन-
रुक्त्यं नातिक्रामति । यथा 'सहसा विदधीत'त्यादि ॥

एव पौनरुक्त्यं सप्रपञ्चं विचार्य वाच्यावचनं प्रत्ययितुमाह वाच्यस्य वचनं यथेति ।
वसन्तान्ति निर्देशो वक्ष्यम । गमेतत्त्वमनायमवाच्यस्य वचनमभि वदःशायम् । इदमा परा-
मर्श इति अवाधितप्रलक्ष्णमित्तत्वाद् भ्रान्तिनिवृत्तेः प्रत्यक्षस्य च विषयमुपगतं परामर्शत्वात् ।
तस्य यत् स्वशब्देन वचनमिति पूर्वं तत्त्वेव सर्वत्र प्रि पुनः स्वशब्देन प्रतिपदनं

'सर्वनामपरामर्शयोग्यस्यार्थस्य यत् पुनः ।

स्वशब्देनाभिधानं सा शब्दस्य पुनरुक्ता' ॥

इति पुनरुक्तमुक्तम् । इदानीं तु सर्वनामस्थानीयत्वेन स्वशब्देन वचनं वाच्यावचनमुच्यते । [८५]
धर्मिधमेति धर्मी हरलक्षणेऽर्थः । धर्मः कपालसम्बन्धेन गतितावम् । उभयं धर्मिधर्मात्त-
† मूले ७६ श्लो. * मूले ८० श्लो. ‡ मूले ७९ श्लो.

इत्थं । विशेषप्रतिपत्तय इति गार्हितत्वमत्र विशेषः । तस्येति गार्हितत्वस्य । एवं तस्य विवक्षितेत्यत्र हेयम् । विवक्षितोऽर्थः श्लोच्यतालक्षणः । आर्थ इति विशेषणद्वारेण भावात् । यामलोचनात्वमिति । न चात्र यामलोचनेति विशेष्यपदम् । चतो(पि?) यत्तच्छब्दद्वयोत्थापित-
 ष्यान्वयार्थद्वयसामर्थ्यान्नायिक्तालक्षणस्य विशेष्यस्य प्रतीतिः । विशेषणमेवात्र यामलोचनापदम् ।
 तृतीय इति उभयश्रुतित्वाद्यः । न चासाधिते आश्रुतिः । न चैपामिति तेनैव त-
 त्पर्यायेण सर्वनाम्ना चेत्येषां प्रकाराणाम् । अल्पदोषत्वादिति । तस्येति न्यबहितसम्बन्धात्
 किञ्चिदुत्कृष्टवम् । तस्य समागमप्रार्थनयेति वाच्यम् । अर्थभेदादिति । अयमर्थः एकस्यासकृद्-
 धृता, सर्वा?, वावृतिः, यथा दरिद्राणां भोजने वांत्यपाशाः । तदुक्तम् — 'आश्रुतिरसकृद् धृतिः'
 इति । न चार्थभेदे शब्दस्यैवत्वं न्याय्यम् । अर्थभेदस्य प्रधानभूतस्य गुणभूतं शब्दं प्रोते भेदक-
 (त्वम् ?)(त्वात्) । तस्मादत्र द्वयोः शब्दयोर्वैतुस्तत्तेन यत् सादस्य यथ सादस्यहेतुवः प्रतिप-
 त्तुणामेकताभ्रमः, तन्निबन्धनोऽयं सुहृद्य एवावृत्तिव्यवहार इति । अतश्चेति । यत् आश्रुतेर्न यु-
 ज्यते, तत् इत्यर्थः । [८६] धर्मिधर्मोभयात्मकमिति । उभयमये वस्तुनि 'प्रति(पय?)'त
 इत्यर्थः । यत्रान्यस्येत्यादिना । वाच्यावचनोदाहरणप्रसङ्गेन श्लेष गुणदोषवत्तया विततं विचा-
 रयति । अल्लकालीति । [९] अल्लकान्येवाच्छिबुलम् अल्लकसदृशं चाच्छिबुलम् । छदोऽधरः पत्राणि
 च । आमोदः प्रहृषः सौरभ च । वर्णिका वर्णाभरणं वीजवोद्यथ । न श्लेषस्येति । ननु श्लेष-
 प्रस्तावे कः प्रसङ्गोऽञ्जस्योपमानचर्चायाम् । नैतत् । अल्लकारान्तरविविक्तवियथाभावेन सर्वो-
 द्घारापवादत्वान् श्लेषस्योपमाप्रतिभोत्पत्तहेतुः श्लेष एवात्र न्याय्यो नोपकेल्लान्प्रायः । अत एव
 श्लेषे तु तस्य वाच्यतयेत्युक्तम् । (निबन्ध गति) निबन्धन्तीति निर्दिष्टः । तत्साम्यं
 रज्ज्वादिशान्यम् । न श्लेषपरयेति उपमाश्लेषरयेत्यर्थः । तेन रज्ज्वादिप्रतिपादकं गुणा इवेति
 (न, वाच्याम् । ननु विशेषणसाम्यनिबन्धना समासोक्तिर्न च निबन्धन्तीति विशेषणमित्याह न हि
 विशेषणसाम्यमेवेति । एतच्चात्माभिर्हर्षचरितवार्तिके निर्णतमिति तत् एवावगन्तव्यम् ।
 पृथक्मुपादायेति तच्छब्देन शशी पराजुष्टः । स ह्यार्थ एवेति उपमानोपमेयभावः ।
 श्लेषविषये इति । अत्र तिस्रः वक्ष्याः । राजशब्दस्योभयार्थत्वाच् श्लेषः । तदनाश्रयणेनेन्दुना
 रूपेण तत्पृष्ठं चेन्दुरित्युपमा । ननु राजेन्दुरित्यत्र तस्मात्पृष्ठयोरेवपरिग्रहे साधकसाधकभावात्
 सादरो न्याय्यः, न नियमेन रूपवत् । तत् कथमुक्त 'रूपवत्सूत्रितमि'ति । उच्यते । प्रक्रम्यमागो-
 पमाभिप्रायात् पौनस्वत्वभावेन रूपवत्प्रदितम् । उपमाया अभावे तु सादर एवात्र युक्तः । यदो-
 पमापेक्षया रूपकरयात्र समासे स्फुटत्वेन प्रतीते रूपकं साधितम् । अनेनैव ह्यभिप्रायेण वक्ष्यति
 'रूपकस्य विषये उभयाय यथेति । ताभ्यां स्वर्थितुमिति । (रपर ?) श्लेषरसाभ्याम् ।
 तयोर्व्यथापूर्वमिति । उपमापेक्षया रूपकरय रूपपेक्षया श्लेषरयेत्यर्थः ॥

‡ मूलवाक्ये 'न चात्र' इत्येव पाठो दृश्यते, 'न तु न चैपाम्' इति व्याख्यानभूतः पाठः ।
 तत्रापि पाठे न व्याख्यानविसर्वादः, अप्तयेत्यस्य तेनैव तत्पर्यायेण सर्वनाम्ना चेत्येषु प्रायोपहित्वात् ।

* 'प्रतिपित्तसत' इति पाठः स्यात् ।

§ 'अल्लका कुबेरुयार्माश्रियो चूर्णकुन्तले' इति भेदिना ।

† 'येददृशत्य' इति मूलपाठो न, सुतद्रे पर दृश्यते । अन्यत्र तु 'श्लेषे तु तस्य' इत्येव पाठः ।

[८७] न न्वेवं +सतीति । अस्य दोषस्यातिप्रसङ्गं ब्रूते । ताप आतपोऽङ्गि । फलं ज्ञात्यां-
दिवमपि । सुमनसः पुष्पाण्यपि । खलता दुर्जनत्वं, धान्यादिक्षोदनस्थानं च । § असती दूषणीया
कशोभना च । यद्दलङ्कारेति । खलतामित्यादावुपमोत्थापिते श्लेषे नोपमा श्लेषं वाधते । तस्य
विदित्वापिदयात्वाभावात् । श्लेषरतु तां वाधते इति युक्तम् । अस्य न्यायरवालङ्कारान्तरेऽपि
भावाद्भासितगर्भमुक्तं यदलङ्कारेति । निवन्धनान्तराभावे इति । सति समासोक्तयादिनिवन्धने
पूर्ववच् श्लेषोत्थापितोपमा न वर्तम्या स्यात् । न चात्रानिराटृतेत्यादिदोषणसाम्यात् समासोक्ति-
रिति वाच्यम् । विशेषणानां नियतोपमानगामित्वाप्रतीतिः । (अत्र?) धिपयतादाङ्घ्र्येति उपमा-
विपयत्वसम्भावनेत्यर्थः । क्वचित्तु तदरिप्यतेति पाठः । तत्र श्लेषविपयत्वमुपमाविपयत्वं च युग-
पत्र शङ्कनीयं तयोरेतस्योपमा(दे?)दभावे, न व्यवस्थितेरित्यर्थः । उक्तदोषद्वयेति । उक्तं यच् श्ले-
षविपये दोषद्वयं—यत्र समासोक्तिविपये श्लेषः कृतः श्लेषविपये चोपमेति, तस्यात्र सम्बन्धाभावादि-
त्यर्थः । यद्दलङ्कारेति । श्लेषोपमादीनामलङ्काराणामभिव्यक्तयर्थं ये शब्दा अच्जमिवेत्यादयः तेभ्यो-
ऽलङ्कारेभ्य इतरः समासोक्तिश्लेषादिः तैरेव शब्दैः अल्पतरैरच्जमिवेत्यादिरहितैर्यदि व्यज्येत
तदासौ समासोक्तिश्लेषादिर्दुष्वाद्ये प्राहो, नापरः श्लेषोपमादिरित्यर्थः । ननु शोभातिशयहेतुत्वम-
लङ्कारान्तराणां लक्षणम् । तद्विशेष्यते । तत् कथमिदमुक्तमित्याह—न ह्यस्तीति । शोभातिशयज-
नने निजे व्यापारे नारत्यलङ्काराणां विशेषः । ततश्चैवो ब्रूहतेऽपररलज्यत इति न युक्तम् । गुरुलघु-
त्वमाश्रित्य पुनर्युज्यत एतन्नान्यथेति तात्पर्यम् । वाच्यतिशयपेक्षया चैतदुक्तम् प्रतीयमानत्वा-
पेक्षया तु समनन्तरं विशेषो वक्ष्यते । किञ्चेत्यादिना काव्यमियायां सौन्दर्यनिष्पत्तेः प्रयोजवत्व-
मलङ्कारनिष्पत्तेश्च († अनुनिष्पादितं यथा वक्ता वेदनाचामयो ?) इत्याह । समासोक्तिश्लेषभङ्गि-
भ्यारोचेति । समासोक्तया तु '(अल)वाती'त्यादी । श्लेषेण 'भैरवाचार्य' इत्यादी । नोपमयेति ।
अलकाली'त्यादावुपमा श्लेषोपमा । भैरवाचार्य इत्यादी उपमयोपमा । 'अत्र समासोक्तिश्लेषभङ्गि-
भ्यामेव' इत्येतदग्रन्थारोपणं 'रूपवत्य विपये उपमाया यथे'त्यादिग्रन्थः प्रक्षिप्त इव लक्ष्यते ।
रूपवयेहानुपसंहारात्, 'उक्तदोषद्वयं योगानुपपत्तेः' इत्यस्य च पूर्वोक्तग्रन्थस्यात्र पक्षे (§ आन-
त्वात् ?) अतश्चैवाय क्वचिदादर्शे न पठ्यते । अप्रक्षेपे तु (* विरूपक ?) प्रहृष्टमिह वर्तय्यं स्यात् ।
तस्मात् स वा ग्रन्थो निवार्य इह वा रूपकग्रहणं प्रक्षेप्यम् । 'उक्तदोषद्वये'ति च प्रवृत्तौचित्येन
व्याख्यातम् । ते हि तस्मिन्नीति । रसबन्धसिद्धावलङ्कारा अदस्यं स्यान्तीत्यर्थः । निष्पादकत्व-
मिहानुगन्तव्यम् । अत एव भरते 'रसानिष्पत्तिरित्यत्र रसानुमितिरिति व्याख्येयम् । तद्विचित्र्यं
(विभावादिर्विचित्र्यम् ।) तद्वाश्रयाः परम्परया रसाश्रया रसानुमितेव इत्ययः । तेनैवागिति ।
यथेरेदं चारत्वं तात्पर्येण सम्पाद्यं, नालङ्कारोपनिबन्धः अलङ्काराणां तन्नान्तरैवमत्वेनाप्राधा-

+ 'सति' इत्ययं शब्दो मूलबोधेषु न दृश्यते.

§ असतीशब्दस्य गगनवल्लीपक्षे शङ्कान्तवत् तुच्छेत्यर्थः.

† 'अनुनिष्पादित्वं यथा पक्षोपेदनाचामयो.' इति पठितुं युक्तम्.

‡ 'योगासिद्धेः' इत्येव तु मूलबोधेषु पाठो दृश्यते.

§ 'न्यूनत्वात्' इति पठितुं युक्तम्.

• 'प्रयरूपक' इति पाठेन भाव्यम्.

समयस्मृतिः सङ्केतस्मरणम् । असिद्धमेकत्वमिति । ततश्च नायं तन्त्रादेर्विषयः । तत्त्वम् एकत्वम् । अव्ययानव्ययात्मकमिति । अव्ययमिवादि । अनव्ययं सदशादि । धर्मार्थस्येति । श्लेषादभिन्नत्वमिति योज्यम् । प्रकट्टेति । कुलयश्वटकाः तदुक्तम्— 'कुलिः कुलिङ्गश्वटक' इति । ते च ते शकुन्ताः शकुनयः तेषां चक्रेण समूहेन भास्वतीनां बलमीनां ह्रीताः अनुरूपा मत्तवारणाः अङ्कः चिह्नं यस्याः । निशान्तोऽन्तःपुरम् । विडम्बयन्ती उपहसन्ती । समरभूपक्षे कुलिशं पत्रं । कुन्ताः प्रासाः । चक्राणि अरीणि । तैर्मास्वद्भिः । व्यतिरेको विडम्बयन्तीति प्रकाशितः । प्रकट्टेत्यादौ च विशेषणभागेऽत्र श्लेषः । उपसीति । अन्धकारं एव मलिनत्वात् पद्मः । तस्य विगलितस्य († ह्रवमवस्थानं ?) तेन शबलं विचित्रम् । घनवर्त्म वियत् । दूरमत्यर्थम् । मधुरः सुकुमारो यस्तरणितापो रविप्रभा तयोगेन तार द्रव्यम् । मधुपायिनो भ्रमरास्तेषां पङ्क्तिः । अन्धकारपद्मस्य एव विगलनेन निरसारत्वाच्चः तस्य लङ्घनेन वर्त्मसु (§ पक्षेषु ?) दूरमा अरमणीयश्रीः । मधुरता मकरन्दासक्ता तथा रणिता सशब्दा, यद्वा मधुरतेन मकरन्दासङ्गेन रणितं गुञ्जितं यस्याः । पयोगता जलगता । अरमत्यर्थम् । अत्र घनवर्त्मशब्दस्योपमेयवाचिनः श्लेषेऽन्तर्भावात् धर्मिधर्मोभयार्थस्योदाहरणत्वे न्याय्ये धर्मोभयोदाहरणत्वं चिन्त्यम् । [९०] अनवरतेति । अनवरतं नयनसलिलेन सिच्यमानो वृद्धिं नीयमानः । तथा अनवरतं नयनं प्रापणं यस्य तेन सलिलेन सिच्यमान आर्द्रत्वं प्राप्यमाणः । विपदो लवः सूक्ष्मभागो विपल्लवो विगतकिसलयश्च । प्ररोहति विस्तीर्णाभवति अङ्कुरांश्च मुद्यति (धर्मोश्च मुद्यति?) धर्मार्थत्वमिति । (किल?) अत्र स्थितमपि धर्मार्थत्व नोपमानविशेषणत्वायालं विशेषणत्वस्य कक्ष्यान्तरभावेत्वात् । न चाश्रुतिमन्तरेण कक्ष्यान्तरपरिग्रहो न्याय्यः । न चात्रावृत्तिः कार्या । प्रमाणाभावात् । अनावृत्तौ तु तस्यामेव कक्ष्याया विशेषणत्वे उपमेयस्वरूपापहारप्रसङ्ग इति पदार्थः । तस्योपमेयेति तच्छब्देन विपल्लवशब्दः परामृष्टः । यः पुनरिति श्लेषप्रयोजकः शब्दः । अग्रधानं विशेषणभूतम् । प्रधानस्य हि पूर्वोक्तन्यायेनाश्रुतिन्याय्या । निबन्धनमिवादि । सातु पर्वतस्य मा(ल)भूभागः । अष्टौल्लाख्यास्तरयः तेषां पल्लया भास्वन्तो यत्र । अष्टौल्लशब्दः प्राकृतभाषापदमपि कविभिरतिप्रसिद्ध्या श्लेषादियु प्रयुज्यते । तथा च 'सकुदाष्टौल्लपल्लवा । मैथिलीव ध्रियं धत्ते' इति परिमलेन प्रयुक्तम् । यस्मिन् पुनरङ्गशब्दः स्थितः । तथा भास्वान्ते उल्लपन् मुत्तरः लयाख्यः पुत्रो यत्रेति सामान्येनान्यपदार्थो गृह्यते । इहेति विपल्लवशब्दे । इवाद्यव्ययमिति । तरुरिवेति प्रयुक्तस्येवशब्दस्यान्यथा व्यनस्यापविष्यमाणत्वात् । अलङ्कारान्तरं समासोक्त्यादि । प्रधानार्थसंस्पर्शमात्रादिति । यतः तेन पदेन सम्भवदप्रधानार्थमपि प्रधानभूतोऽर्थः सस्पृष्टः, ततोऽन्तरसम्बन्धासहिष्णुत्वात् द्विरुपादानाहेत्वम् । यत्र च प्रधानाप्रधानोभयार्थस्य द्विरुपादानमवश्यं कार्यं, तत्र दृश्यापृथिव्या तदेकार्थस्य प्रधानमाप्रार्थस्य शब्दस्य द्विरुपादानं न्यायसिद्धमेव । रचिर्दीप्तिः अभिलाषश्च रचिः । अत्र द्वौ रचिशब्दौ विशेष्यवाचित्वात् प्रधानार्थः । ननुपमानस्य यदि विशेष्यत्व नोपमेयविशेषणत्व तत् कथमुपमेयसम्बन्धिष्युपमानस्य विभक्तिः यथा 'यागर्षोपिव सन्पृक्तौ' इति । नैप दोषः । विशेषणत्वमवच्छेदकत्वं तद्योपमानस्योपमेयं प्रत्युपमार्तक्रियायां विद्यत एव । अन्यथा तयोः सम्बन्धाभावादनन्वयप्र-

† 'प्रवोऽनवरणानम्' इति स्यात्. § 'पक्षमगु' इति स्यात्. 'रवच्छन्दो वर्त्मवर्त्मनी' इति यादवः.

सङ्गः । स्थिते विशेषणत्वे तस्य न विशेष्यविभक्तौर्हानिः काचित् । यत् पुनरिहोपमानशब्दस्य विशेष्यकाचित्वमुक्तं तद् धर्मिताभिप्रायेण । धर्मो ह्युपमानम् । न च स्वतन्त्रत्वात् विशेष्यार्थः । अतश्चैवायं 'स्त्रीव गच्छति पण्डोऽयम्' इत्युपमेयलिङ्गं न भजते । धर्मवाचि तु विशेषणं विशेष्यलिङ्गमेव । तदुक्तम् — 'गुणवचनानामाश्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्ति' इति । तदेवमुपमानमुपमेयविभक्तिं न (न) भजते धर्मित्वं च न जहातीति । सलता दुर्जनत्वम् । खलता आकाशवल्ली । अत्र प्रयुक्त इति । तर्रिवेल्यत्र । वाक्यभेदप्रसङ्गादिति 'सम्भवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदश्च नेष्यत' इति वाक्यभेदस्य प्रतिपत्तिगौरववत्त्वाद्देयत्वम् । अथ समासोक्तीति । अनवरतजलेत्यादेर्विशेषणस्य अर्थत्वात् । उपमानभूतेति । यत्रोपमानभूतस्य धर्मिणोऽन्यस्यार्थस्य गम्यमानत्वं तत्र समासोक्तिः, न साक्षादुपादान इत्यर्थः । कश्चिदिति । कभ्रवः कपिलाः । एतद् दावाग्निं *(विशेषाः + + + ?) लक्षणमर्थं प्रतिपादयतीति धर्मिधर्मोभयात्मत्वम् । एवं हरिणा हरिता मृगाश्च । जटा मूलानि केशसन्निवेशाश्च । चत्कलं वृक्षत्वकं तत्कृतं च वासः । कपिलाः पिङ्गला मुनिविशेषा(श्च) । आरोपविषयवहुत्वादारोप्यमाणानामपि बहुत्वम् ।

[९१] केसरिणं वकुलपुष्पवन्तं सिंहं च । वसन्तं माघवं निवसन्त च । अभिमानो धारा-
 धिरुढो मानो महाप्रमाणश्च । दुर्वारणोऽशक्यवारणो दुष्टश्च करी । मत्तो मत्सकाशात् समदश्च ।
 अभिमानं इति न तथा हृदयज्ञमः षाठः । अन्योन्यमिति वसन्तमित्यस्य केसरिणमिति विशेष-
 ण, सिंहपक्षे च केसरिणमित्यस्य वसन्तमिति । रूप्येति यः केसरी प्रतीतः स वसन्तस्य
 रूपकत्वेन न तादस्थेन । एवं वसन्तमित्यस्य निवसनार्थयोगेऽपि वसन्तार्थः केसरिणो रूपकत्वेन
 योजनीयः । इत्यमेव दुर्वारणाभिमानयोर्वाच्यम् । विशेष्यत्वेन रूप्यत्वेन च स्वतन्त्रत्व, तद्विप-
 येयेण परतन्त्रत्वम् । विशेष्याद्यात्मकेति । आदिग्रहणेन रूप्यरूपकभावो गृह्यते । तिलक-
 स्तरुद्रिचोपस्तिलकश्च विशेषकः । तदभिव्यक्तिरुभयार्थाभिव्यक्तिः । तयोरुभयोरर्थयोः । गुणवन्तो
 रज्जुयुक्ता अपि घटकाः मद्दृष्टितारो हस्ताश्च घटाः । पार्थिवा राजानः, ननु वक्ष्यमाणयुक्तया
 पृथिवीविकारा व्याह्रयेयाः । गुणवन्त्वघटकत्वयोरिति । यद्यप्यत्र समीहितसिद्धौ हेतुत्वेन
 व्यवस्थितस्य घट(का) इत्यस्य पार्थिवा इति प्रति विशेषणत्वं, तथापि कूप इवेत्युपमासामर्थ्याद्
 विशेष्यत्वमपि घटते ॥

पाठभेदः ।

पृष्ठम्. पङ्क्तिः. मुद्रितपुस्तकपाठः.

गपुस्तकपाठः.

१	११	प्रपंस्यते	प्रकल्प्यते
"	२२	च्यमा	च्यभाव्यमा
२	२	पुनरस्य	यत् पुनरस्य
"	१२	स्वार्थाभिधानम्	अभिधानम्
"	१४	तार्थत्वं	तात्मत्वं
"	१७	सार्थक	सार्थकत्व
"	१८	करणात् तस्येतिना व्यव	करणस्येतिना पर्यव
"	२१	तरव्यवस्था निर्निबन्धनैव	तरभावव्यवस्था नैव
"	२२	घटादिरेव	घटादिःपि
"	"	व्यभिचारसं	व्यभिचारासं
"	२४	तदवगतेरित्युक्तम्	तदवगतिसिद्धेः
"	"	मात्रानुवादफलम्	मात्रफलं
"	२६	गममित्यवग	नुगमित्यनुग
"	२८	झारान्तरस्यो	झारस्यो
३	२	धात्मत्वमुपगतम्	धात्मकत्वमुपगतमेव
"	३	भणितिभेद	भेदभणिति
"	६	पिद्धमित्युच्यते तत् प्रति	पिद्धत्वमुच्यते तदुक्तं तत्प्रति
"	९	तद्व्यनि	तत्र ध्वनि
"	१०	सद्भावा	तस्याः सद्भावा
"	११	तयोरुपमर्जनीभावादिति	तदुपमर्जनीभाव इति
"	१३	लक्षणवाक्ये व्य	लक्षणे व्य
"	१६	चोपसर्ज	वोपसर्ज
"	"	त्वमियात्	त्वमिति यावन्
"	१९	त्यतः	त्यान्

३	२०	पदमनेकप्रकारं नामा	पदं नामा
"	२६	प्रवर्तमानाः	वर्तमानाः
"	२७	चैषा	चैका
"	२९	सत्यपि घटत्व	सत्यप्यघटनत्व
"	"	मघटन्	मघटयन्
४	२	घटव्यप	घट इति व्यप
"	"	घटव्यप	पटव्यप
"	३	घटनक्रियाकर्तृत्वाभावावि	पटनक्रियाकर्तृत्वावि
"	५	चेह	चेदम्
"	९	यथैकेषाम्	तथैव यथैकेषाम्
"	१०	एकार्थ	तदेकार्थ
"	"	गोत्वादि	गोत्वादिम्
"	१२	निमित्तमिति सिद्धम्	निमित्तम् एकार्थसमवायाद् घ- टत्वादि प्रवृत्तिनिमित्तीकरोतीति घटात्मतापत्तिलक्षणा क्रियैवेति सर्वेषां नामपदानां क्रियैवैका प्र- वृत्तिनिमित्तमिति सिद्धम्
"	१४	पाचको	पाको
"	१६	सत्ताव्यभिचारात्	सत्तावत्यव्यभिचारात्
"	"	न तु तावता तद	न तु तद
"	२४	मज्जती	मज्जती
"	४	अपास्येत्ययम्	अपास्येत्यव्ययम्
"	७	असंस्कृतेषु	असंस्तुतेषु
"	१०	अन्यकर्तृक	अन्यकर्मक
६	९	अर्थात् प्रतीतितः	अर्थाप्रतीतितः
७	२४	सरसापराधः	मुरतापराधात्
८	"	दृश्यते	दिश्यते
९	३	स्तु मृष्यते	सुमर्षणः
१०	१६	प्रयुक्तो	युक्तो

॥	१८ तद्धि	तच्च तत्र
॥	२९ विधेः	विधेयविषये
११	९ व्यनिषेध	व्यप्रतिषेध
॥	७ ग्धपरिपत्सु	ग्धविद्वत्परिपत्सु
॥	१० अभिमत्तस्य	अभिधानस्य
॥	१४ संवित्तिः	सम्पत्तिः
॥	१९ प्रतीयमाने	प्रकाशमाने
॥	२१ न प्रदीपप्रकाशो	न च प्रकाशो
॥	२७ एव सन्तो व्यङ्ग्या	एव व्यङ्ग्या
१२	३ समन्वितो	समर्थितो
॥	९ क्तादौ	क्त्यादौ
॥	९ स्यापि स्यात् तस्यापि व्या	स्यापि व्या
॥	॥ नांश	नाङ्ग
॥	२४ यथोक्तम्	यचोक्तम्
॥	२८ अन्ये	अन्य एव
१३	२४ प्रकल्पन्ते	प्रकल्प्यन्ते
॥	३० प्वपि स्थायि	प्वपि यत्स्थायि
॥	॥ लक्षणभ्रमः	भ्रमः
१४	७ सत्कवि	तत्कवि
॥	१० तथा स्फु	यथा स्फु
॥	॥ काव्यात्	काव्ये
॥	११ स्वदते	स्वादपरः
॥	१७ सम्बन्धतः	अर्थसम्बन्धतः
॥	२२ तत्र हेत्वा	यत्र तु हेत्वा
॥	२६ समस्तीति	अस्तीति
॥	२७ कृतार्थ	कृतात्म
॥	२८ दृतेरिव	स्मृतेरिव
१५	५ शक्यात्मना	सूक्ष्मात्मना
१५	८ सहैव	सदैव

११	११ घटादेः	घटपटादेः
११	११ भासनी	भासको
११	१२ प्रदीपो	दीपो
११	११ नान्तर्विपरि	ना रि
११	११ प्रतिपादकाद्वा	प्रतिपादनाद्वा
११	१४ धूमादग्नेः	धूमाग्न्योः
११	१६ तथा हि-सतोऽभिव्यक्तिरा- द्ययोरर्थयोः	सतोऽभिव्यक्तेः आद्ययोस्त्वेतयोः
११	१७ न तत् प्रतीय	
११	११ दध्यादे	दीग्ग्दे
११	१९ तृतीयस्यास्तु	तृतीयायास्तु
११	२२ तस्य नान्त	तस्यानन्त
११	२३ विधासिद्धः	विधे सिद्धः
११	११ विधसन्नि	विधः सन्नि
११	२४ नार्थप्रति	नार्थद्वयेन प्रति
११	२६ सहभावेन	सहभावो
११	११ धूमाग्निप्रतीत्योः	धूमाग्ण्योः
१६	३ पथम्	पर्यन्तम्
११	४ हृदय	सहृदय
११	११ मुपयन्तः सन्तो	मुपपादयन्तो
११	५ सदैव प्रकाशितुम्	सदैव प्रकाशयितुम्
११	७ कुत एव	कुतस्तत एव
११	१२ सहभावेन	सद्भावेन
११	२३ यत्र	॥
१७	३ विशेष	शेष
११	७ तातिवृत्ते	तानिवृत्तेः
११	११ चारिभावाल	चारभावाद्दल
१८	५ यार्थप्रति	यार्थान्तरप्रति
१८	१० तर्कानुक्तसुख्य	तौत्सुख्य

११	रावगातिः	रप्रतीतिः
१६	अत्रापि	तत्रापि
१७	कार्यावग	कार्यादवग
१८	नोपगन्तव्या	नावगन्तव्या
१८	व्यवधानाविशेषात्	व्यवधानात्
२१	उपरक्ता	उपात्ता
१९	२ शैकवि	शैवि
१९	९ यार्थत्वे	यत्वे
१९	१३ रेकैकस्य	रेकतरस्य
१९	२२ स्यार्थाश्रितत्वा	स्याश्रितत्वा
१९	२२ सहकारित्वम्	व्यञ्जकत्वम्
१९	२५ न्तिमान्मूलं	न्तिमूलं
१९	२७ विष्टः	विशिष्टः
१९	११ कश्चिदर्थः	कश्चिदपि तादृशार्थः
२०	११ न च तस्य	तस्य
२०	१३ भरैकाग्रो	रसैकाग्रो
२०	१३ क्षणम्	क्षणात्
२०	१६ चास्य	च तस्य
२०	१९ निषेधाविषयव्यु	निषेधव्यु
२०	२१ रामरावणादि	रामायणादि
२०	२१ कसमाश्रयेण प्रतिपिद्धविधि- निषेधास्पदचरित	कचरित
२०	२२ अनुकार	अनुमान
२०	२४ प्रयोगस्तु	प्रयोगादि
२०	२४ रञ्जितम्	रञ्जकम्
२०	२९ निबन्धनभावेनास्य रसा	निबन्धनं रसा
२१	३ विशिष्टत्वम्	वैशिष्ट्यम्
२१	५ सिलक्षणदोषः	सिलक्षणो दोषः
२१	६ शरीरम्	स्वरूपम्

११	७	शक्यम्	युक्तम्
११	११	ताभावे मुख्यवृत्त्या काव्यव्यप- दिश एव	नाभावे काव्यतैव
११	१०	वैचित्र्ये	वैशिष्ट्ये
११	१२	केवलरसा	केवलं रसा
११	१४	अतश्च	ततश्च
११	११	दावप्यसावुप	दावभ्युप
११	२२	च तेनापि	चैतेनापि
११	२३	सम्बन्धादेव	सम्भवादेव
११	२४	पुरुषस्याश्वविशिष्टस्यैव सतः	विशिष्टस्यैव तस्य सतः
११	२७	कर्तृनिर्देशः	कर्तुर्निर्देशः
११	११	क्रियायाः	क्रियायाम्
२२	४	वचनं च	कथनं च
११	५	प्रभेद	उपभेद
११	११	गणिताः	गदिताः
११	२२	संज्ञानाम्	संज्ञायाम्
११	२३	यद्वाक्य	तद्वाक्य
२३	७	परः	परम्
११	८	न च युक्तनिरा	न चायुक्तनिरा
११	१०	शब्दत्व	शब्दत्व
११	२४	क्षप्रवृत्त	क्षवृत्त
११	२९	रैकात्म्याः	रैकार्थाः
२४	९	शास्त्रमात्	शास्त्रैव
११	११	न्यस्य प्रतीतिः	न्यस्य प्रतीतिः
११	१२	प्रकाशादेः	प्रकाशनादेः
११	१४	तत्रासमित	तत्र सम्मित
११	११	चातत्त्वात्	चास्तत्त्वात्
११	१६	तर्ह्यन्यथा	तस्यान्यथा

२४	२१	साम्यमनु	साम्याद्यनु
२५	४	बहुविधः	बहुविषयः
"	७	भावनियमो	भावः
"	१४	सम्बन्धाभावालिङ्गाच्च	{ सम्बन्धाभावात् सम्बन्धाभा- { वक्ष्य समयाभावालिङ्गाच्च
"	१९	द्विरूपा	त्रिरूपा
"	२९	किन्त्वर्थो	किञ्चार्थो
२६	८	फलप्यते	फलपते
"	१४	तथा	तथा
"	१८	न्तरप्रती	न्तरे प्रती
"	२१	प्रसक्ताः	प्रयुक्ताः
"	२८	तदाश्रयः	तदाश्रया
२७	४	भक्षय	मुद्क्ष्व
"	१०	तातिरिक्त	तार्थातिरिक्त
"	२०	वृत्तिभेदः	प्रवृत्तिभेदः
"	"	सकृत्प्रयुक्त	सत्प्रयुक्त
"	२२	वासौ	वायम्
"	२३	शब्दस्यार्थ	शब्दार्थ
"	२४	हारनियमो	हारो
"	२७	न्यव्यापारसाङ्ग	न्यसाङ्ग
"	२९	वृत्त्या	प्रवृत्त्या
२८	२	सापेक्षः स्व	सापेक्ष एव स्व
"	७	वक्र	वक्तु
"	१३	तत्राद्यः	अत्राद्यः
"	१७	मित्थं	मिदम्
"	१८	न्तरं भिन्नम्	न्तराभिन्नम्
"	"	मस्य सः	स्ति सः
२९	४	तदभ्युप	तदर्थोभ्युप
"	१०	पाणिरसि निर्भरगर्भ	गात्रमसि दुर्भरगर्भ

२९	११	नास्ति भगवन् भवतो व्यपेक्षा	नाम भवतो भगवन्नास्था
"	१२	गमकत्व	गम्यगमकत्व
"	"	ननु यदि	ननु
"	२४	तत्प्रतीतिनान्तरीयक	नान्तरीयक
"	२५	सिद्धोऽपि	सिद्धो
"	२७	इति	इति वक्तुम्
"	"	विशेषमात्रम्	विशेष
३०	३	वाचकभाव	वाचकत्व
"	५	सर्वस्यैव	सर्वत्र
"	८	कृतविशेषाणि	कृताशेषविशेषभार्जानि
"	१४	कार्यकारि	व कार्यकारि
"	१६	मुपदधात्येव	सन्दधात्येव
"	"	भिन्नाधिकरण चे	असमानाधिकरण चे
"	१७	पश्चाच्च	पश्चाद्वा
"	२०	यदेतत्	यत्तद
"	२१	सहभावा	सद्भावा
"	२७	तेन ते यद	तेन यद
"	"	धीयन्ते	दीयन्ते
"	३०	द्विद्वा भिन्न	द्विद्विभिन्न
३१	२	तन्निबन्धनो रसास्वादोऽपि	निर्बन्धेनापि रसास्वाद
"	९	तत्रेष्टम्	तत्रेष्टम्
"	१०	व्यवस्थिता	व्यवस्थिति
"	१४	रेकानु	रेक्यनु
"	१७	वित्त्व भ्रमो	विचभ्रमो
"	१९	सद्यत्	यद्यत्
"	२७	पश्चाच्च	पश्चात्तु
"	३१	विशेष्ये ममम्	विशेष्यममम्
३२	८	तु ताम्	कृताम्
"	१०	त्वाद्यै	द्याद्यै

१२	२३	अप्रयोजकमेव	अप्रयोजकम्.
"	२७	तयोः सामान्यविशेषयोः खिं	तयोः खिं
"	"	चेतन	सचेतन
१३	८	कदलिकाण्ड	कनककाण्ड
२४	७	हतोऽप्याद	हतश्चाद
"	२१	गमेऽन्ये	गमे चान्ये
"	२९	स्वार्थत्वम्	स्वार्थकत्वम्
"	२६	लक्षणाभावात्	लक्षणायोगात्
३५	६	मुधैव	मा नैव
"	९	वाच्यस्ये	काव्यस्ये
"	१५	निरूप्यमाण	विविच्यमान
"	१७	स्वरूपमेव ध्वनेरुक्तम्	ध्वनेरेव स्वरूपं विहितम्
"	२०	चात्र	चास्य
"	"	कश्चिदिति	कश्चिदस्ति
"	"	त्वोक्तिर्युक्तिमती	तोक्तिर्युक्तेति
"	२१-	परवाच्यत्वम्	परत्वम्
"	"	न बुद्ध्या	बुद्ध्या
"	२४	विवक्षितान्य	विवक्षितत्वान्य
"	२५	यत्वेन हि	यत्वे हि
"	२६	तदेव हि	तदैव हि
३६	३	गोपादायि	गोपादायि
"	६	तस्य गुणवृत्तिप्रकारत्व	गुणवृत्तिप्रधानत्व
"	९	उत्कर्षापकर्षो	उत्कर्षो
"	१०	न्यांशः	न्यांशविशेषः
"	१२	प्रत्याययन्ति	प्रमापयन्ति
"	१४	विषयस्तस्यैव	विषयस्यैव
"	२७	वर्णितो	वर्ण्यते
३७	११	अयथायथम्	यथायथम्
"	१२	माद्यैरेवो	तयाद्यैरेवो

२९	११	नास्ति भगवन् भवतो व्यपेक्षा	नाम भवतो भगवन्ननास्था
"	१२	गमकत्व	गम्यगमकत्व
"	"	ननु यदि	ननु
"	२४	तत्प्रतीतिनान्तरीयक	नान्तरीयक
"	२५	सिद्धोऽपि	सिद्धो
"	२७	इति	इति वक्तुम्
"	"	विशेषमात्रम्	विशेष
३०	३	वाचकभाव	वाचकत्व
"	५	सर्वस्यैव	सर्वत्र
"	८	कृतविशेषाणि	कृताशेषविशेषभाजीनि
"	१४	वार्थकारि	व कार्यकारि
"	१६	मुपदधात्येव	सन्दधात्येव
"	"	भिन्नाधिकरण चे	असमानाधिकरण चे
"	१७	पश्चाच्च	पश्चाद्वा
"	२०	यदेतत्	यत्तद
"	२१	सहभावा	सद्भावा
"	२७	तेन ते यद	तेन यद
"	"	धीयन्ते	दीयन्ते
"	३०	द्विद्वा भिन्न	द्विद्विभिन्न
३१	२	तन्निबन्धनो रसास्वादोऽपि	निर्वन्धेनापि रसास्वाद
"	९	तत्रेष्टम्	तत्रेष्टम्
"	१२	व्यवस्थिता	व्यवस्थिति
"	१४	रेकानु	रेक्यनु
"	१७	वित्त्व भ्रमो	विव्रमो
"	१९	सद्यत्	यद्यत्
"	२७	पश्चाद्य	पश्चात्तु
"	३१	विशेष्ये मग्नम्	विशेष्यमग्नम्
३२	८	तु ताम्	तु ताम्
"	१०	त्वाद्यै	त्वाद्यै

१२	२३	अप्रयोजकमेव	अप्रयोजकम्
"	२७	तयोः सामान्यविशेषयोः चिं	तयोः चिं
"	"	चैतन	सचेतन
१३	८	फदलिकाण्ड	फनककाण्ड
२४	७	हतोऽप्याद	हतश्चाद
"	२१	गमेऽन्ये	गमे चान्ये
"	२९	स्वार्थत्वम्	स्वार्थकत्वम्
"	२६	लक्षणाभावात्	लक्षणायोगात्
२५	९	मुधैव	मा नैव
"	९	वाच्यस्ये	काव्यस्ये
"	१५	निरूप्यमाण	विविच्यमान
"	१७	स्वरूपमेव ध्यनेरुक्तम्	ध्यनेरेव स्वरूपं विहितम्
"	२०	चात्र	चास्य
"	"	कश्चिदिति	कश्चिदस्ति
"	"	त्वोक्तिर्युक्तिमती	तोक्तिर्युक्तेति
"	२१-	परवाच्यत्वम्	परत्वम्
"	"	न बुद्ध्या	दुद्ध्या
"	२४	विवक्षितान्य	विवक्षितत्वान्य
"	२५	यत्वेन हि	यत्वे हि
"	२६	तदेव हि	तदैव हि
३६	३	नोपादायि	नोपादायि
"	९	तस्य गुणवृत्तिप्रकारत्व	गुणवृत्तिप्रधानत्व
"	९	उत्कर्षापकर्षो	उत्कर्षो
"	१०	न्यांशः	न्यांशविशेषः
"	१२	प्रत्याययन्ति	प्रमापयन्ति
"	१४	विपयस्तस्यैव	विपयस्यैव
"	२७	वर्णितो	वर्ण्यते
३७	११	अयथायथम्	यथायथम्
"	१२	माद्यैरेवो	तयाद्यैरेवो

३७	१२	प्रतन्यते	विप्रतन्यते
"	"	पुनर्बहिरङ्गं बहु	पुनर्बहु
"	१३	प्रक्रमभेदः, क्रमभेदः, पौ- नरुक्त्यं, चाच्यावचनम्	प्रक्रमभेदः, पौनरुक्त्यम्, अचाच्यवचनम्
"	१५	पात्तम्	पात्तव्यम्
"	१८	निदानीमखि	निमानखि
"	१९	किमसम्भ्यं	किमसद्ब
३८	१९	इह च	इह तु
"	"	असङ्गतम्	अयुक्तम्
"	२०	याभिसम्भ	यासम्भ
"	२४	च सत्यस्य	चास्य
"	२९	नञा	नञो
३९	५	तत्रापि	अत्रापि
"	"	भविष्यति	भवितुमर्हति
"	१०	तावदत्र	तावदेव
"	११	प्रधान्येन	प्रधानेन
"	१२	क्रियांशः	क्रियाङ्गांशः
"	१३	क्रियाभिसम्बन्धः	क्रियांशः
"	१५	प्रसज्यप्रतिषेधभ्रमः	प्रतिषेधक्रमः
"	१७	मेव तत्र समा	मेव समा
"	२०	अयथार्थत्वमेव	अयथार्थमेतत्
"	२५	प्रधानस्यानुद्यमानार्थ	प्रधान्ये साक्षादन्यूनार्थ
"	२६	पतितेन	पतितो
४०	३	क्षया	क्षया च
"	४	नित्यमभिसम्बन्धः	नित्यः सम्बन्धः
"	९	जहार तत्	जहार तदिति
"	८	शृणोति य इति	शृणोति यः
"	२८	सफलीभवि	सफलो भवि
४१	४	प्रतिपद्यते	प्रतिपत्स्यते

४१	९ तदेवोदा	तदुदा
"	११ मादिवि	मादिवस्तुवि
"	१३ इत्यादौ तदात्मा जानातीत्य	{ तदात्मा जानाति तन्माता जा- नातीत्य
"	१५ दानेन	दा तेन
"	१६ यद्यपि तदो	तदो
"	" तथापि यत्र	तत्रापि
"	१७ तदामिसं	तदामिसं
"	२३ कल्पितेन तदा तत्स	कल्पिततत्स
"	२४ इत्ययुक्त	इत्यत्रायुक्त
४२	७ क्वस्तुविषय	क्वविषय
"	१३ तच्छब्दपरामर्शस्य	तच्छब्दस्य
"	१४ न च ह्यसति	न ह्यसति
"	१६ न हि तमन्तरेण	तमन्तरेण
"	" तदर्थनिश्चय	तदर्थत्वनिश्चय
"	१७ तावत् तेषाम्	तेषाम्
"	२३ इतरथा तु	इतरथा
"	२९ लोक इति	लोकः शश इति नचास्मान् प्र- ति तथा । अहं चैवं मन्ये त्वदरि- विरहोत्कान्ततरुणीकटाक्षोल्का- पातमणकिणकलङ्काङ्कितनुम् । इत्यादौ
"	२७ प्रकान्तसम्बन्धसहायस्यास्य	प्रकाशसम्बन्धस्य
"	२८ प्रकस्यमान	प्रकाश्यमान
"	२९ नापरो	नान्यो
४३	२ रत्नेषु	शतेषु
"	३ आवर्जयितुम्	अनुरजयितुम्
"	११ तावत् प्रायेण	प्रायेण
"	" शरीरत्वम्	मरणित्वम्

४३	२३	कश्चित्	कश्चिदस्ति
"	"	ननु च	नापि च
"	२६	ष्णादिवत्	ष्णवत्
"	३०	सन्	सत्
४४	१०	से कविना	सेन कविना
"	११	ताचरणल	ताचारल
४५	१४	इति तत्राप्य	इत्यत्राप्य
"	१७	गशङ्का	गशङ्का
"	१८	स्य सकर्णकैरत्राप्यन	स्यात्राना
"	२४	प्रसज्येत	प्रसज्यते
"	२५	पणसामर्थ्यावासित	पसामर्थ्यात्
"	२७	तुर्नान्यस्तद्यथा	तुस्तद्यथा
४६	९	तत्कर्म	तत्कर्म
"	१०	मवधो	मेव धो
"	१६	र्षप्रतीतिभेदो	र्षभेदो
"	२२	ज्येतेति	ज्यत इति
४७	३०	निघ्नतया	निघ्नत्वेन
४८	२	समासे गुण	समासेन गुण
"	२०	तस्याः	तस्याम्
"	२४	केशहस्तः	केशपाशः
४९	१७	तवियत्	तनभः
"	२१	च ये जन्म	च जन्म
५०	१	तनुत्यजामिति प्रत्युदा	तनुत्यजाम् । अत्र शैशव इत्यादीनि यान्यभ्यस्तवियत्वादीनामधिकरणभावेन विशेषणानि तानि तेषामितरान्वयवैलक्षण्यलक्षणमतिशयमादधानानि रघूणां यथौचित्यं नयविनयादिसम्पदमुन्मीलयन्ति अप्राधान्येन विवक्षितत्वात् तैः सह समासे समशीर्षिकतां नीतानि । प्रत्युदा

५०	१३ दर्शनसं	दर्शनस्पर्शनसं
"	२६ स्याप्र	स्य या प्र
"	२७ ज्यस्य	ज्यशब्दस्य
५१	६ निष्क इवार्पितः	निष्कमिवार्पितम्
"	७ सम्बन्धेन	सम्बन्धित्वेन
"	१० गुणभावे	विशेषणभावे
"	१२ दास्याः पुत्रः	दास्याः फामुकः
"	१३ शादपकर्ष	शादाक्षेप
"	" सेऽपि विभक्तेरलुक्	से विभक्तेर्लुक्
"	" इत्यतः	इत्यादौ ततः
"	१४ रूपमात्रमेव	रूपमेव
"	१७ भावे यथा	भावे च यथा
"	२४ प्रभावप्रकर्षप्रति	प्रभावप्रति
"	२५ सतः	ततः
५२	६ कक्ष्याणाम्	कक्षाणाम्
"	७ रोपणेन	रोपेण
"	८ निधानत्वात्	निधानतया
"	९ तिरेक	तिशय
"	१८ कथञ्चिदपि	किञ्चिदपि
"	२० क्रियाभिसं	क्रियासं
"	२५ रत्युर्दीप	रतेरुर्दीप
"	२६ वसादितम्	वसाद् गमितम्
५३	६ न विवक्षितः	अविवाक्षितः
५४	३ कुलम्	मटान्
"	" रावणः	रावणः" । इति
"	२४ न्याय्यो	मुक्तो
"	२८ जावहन्वी	मुद्गहन्वी
५५	१५ कथंवास्ना	कथास्ना
"	१६ मतं पय	मतं पपेति

६९	१८	यद्याख्यातम्	तद्याख्यातम्
"	२०	वक्तुं वृत्त्या	वृत्तावुक्तम्
"	२४	अनवग	अनधिग
"	"	अभिन्नार्थ	भिन्नार्थ
"	"	न्यानपेक्षसम्बन्धो	न्यापेक्षसम्बन्धत्वो
"	२९	मेव तच्चि	मेवैतच्चि
५६	२	यस्यार्थो	यत्रार्थो
"	५	तदिहाम्बि	तदम्बि
"	"	दानं तत्कि	दानात् कि
"	७	पनंत	पव्यञ्जक
"	१३	शब्देनाभि	शब्दोऽभि
"	१७	भगवतो हरेः	हरेः
"	१८	सम्पत्सम्पर्कशून्य	सम्पच्छून्य
"	"	विषस्य केसरि	विषकेसरि
"	२३	मप्रकृतमेव	मप्रस्तुतमेव
"	२७	व्यमेव समा	व्यं समा
५७	२	ननु च यदि विशेष	ननु विशेष
"	९	रातिशयाव	राव
"	२५	पि तत्रार्थस्य चम	थापि चम
"	२६	हृदयैकसं	हृदयसं
"	३०	मतम्	कृतम्
५८	३	स्वतेव	सुतेव
"	९	लौकिकक्रम	लोकतः क्रम
"	"	लोकश्च	लोकस्य
"	१०	वैनमा	वैतदा
"	१५	अत्र हि भापति	भापति
"	१७	बादप्र	वादभावप्र
"	२३	अत्र झुत्क	अत्राम्युत्क

१८	२४	प्रक्रमभेदप्रकार एवायमिति म- न्तव्यम् । केवलं पर्यायप्रक्रमभेद	} प्रक्रमभेद
१९	१८	चाभिन्नार्थ	च भिन्नार्थ
"	१९	रेण स्वभावतोऽन्यो	रेणान्यो
"	"	न्धोपपा	न्धत्वोपपा
"	२२	धाः शरीरिणाम्	था हि जीविनाम्
"	२७	स्येव चशब्दस्याविषय	स्य चशब्दस्य विषय
६०	११	शब्दावेव पर्या	शब्दावेव हि पर्या
"	"	प्रक्रमभेदवि	प्रक्रमभेददोषवि
"	१८	पलः एवम्	पल इति अत्रोपल इति एवञ्च
"	२४	वीर्यं च	वीर्यं च
६१	५	विशेषणत्वा	विशेषणत्वा
"	१६	अभिवाञ्छितम्	{ उत्फुल्लकमलकेसरपरागगौरचुते मम हि गौरि ! अभिवाञ्छितम्
"	१७	वचनप्रक्रम	प्रक्रम
"	१९	त्युचितः पाठः ए	युक्तः पाठः । नचात्राभिधेया- विमर्शप्रसङ्गः ए
"	२६	जशुर्विसं घृतविकासिधिसप्रसूनाः	{ जशुर्विसं विकचमस्य दधुः मसूनम्
"	२७	शियामनु	चिरादनु
६२	२	सतोऽपि चासतो वापि चाविव	सतोऽपि विव
"	१२	इत्युपपन्नः	इति युक्तः
"	१४	च न ते	न च ते
"	२१	सङ्घतिरेनम्	सङ्घमनूपः
"	२६	लाभः । यथा च समतया	लाभः । आर्धप्रक्रमभेदो यथा- अनन्तरोक्तोदाहरणयोराराधना- दितविपर्ययम् । मत्तता दयितम- ङ्गमनूपा भूपयत्यसममायकल- क्ष्मीम् । साध्यनूतनवर्षावनयोगं सङ्घपुस्तदपि चाग्नतरत्यम् । इ- ति । अत्र हि मत्तता दयितम- ङ्गनिर्देशेत्युचितः पाठः । यथा च मनतया ।

६२	२९	क्रियाकर्मभावो	क्रियाभावो
"	"	र्थः प्रक्रान्त इति	र्थ इति
"	३०	नियमन	नियम
६३	२	पाठः पठितव्यः निय	पाठः निय
"	३	दश्व शब्दश्चो	दशब्दश्चो
"	६	भ्यूहाः	म्राहाः
"	९	युक्तः पाठः । आर्थः प्रक्रमभेदो यथा अनन्तरोदाहरणयोराद्यमा- हितविपर्ययम् । तद्यथा—मत्तता द- यितसङ्गमभूपा भूपयत्यसमसाय- कलक्ष्मीम् । साप्यनूननवयौवन- योगं तद्वपुस्तदपि चारुतरत्वम् । इति । अत्रापि हि मत्ततां दयित- सङ्गतिरेषा इत्युचितः पाठः । क- मप्रक्रमभेदो यथा ।	युक्तः पाठः । एवमन्येऽप्यव- गन्तव्याः । क्रमप्रक्रमभेदो यथा
"	२०	नां प्रक्रान्तानां भेदेऽपि	नामभेदेऽपि
६४	१२	संबेधत	सम्भवेद्यत
"	१८	शब्दव्यापार	शब्दस्य व्यवहार
"	२७	स्याप्यप्राधा	स्य प्राधा
"	"	प्रसृतायाः	प्रवृत्तायाः
"	२९	विचित्रार्थभङ्गिभणितयो	विचित्रा भङ्गिभणितयो
"	३०	प्यस्माभिरयामि	प्ययमस्माभिरि
६५	३	शक्यः कल्प	शक्यं कल्प
"	४	भङ्गिभणिति	भणिति
"	६	विविच्यमानः	विवेच्यमानः
"	१०	प्रकर्षप्रतीतिः	प्रतीतिप्रकर्षः
"	१२	नैतत्	न तत्
"	१३	रित्येवमयं पाठः परिणमयितव्यः । रितियुक्तः पाठः पठितव्यः ।	
"	"	तव्यः यथा च तरङ्गय व्यः ।	तव्यः । उदञ्चय

६५	२७	प्रक्रमभेदः	भेदः
६६	८	पाशङ्गा	पाशङ्गा
२१	२१	यथा नाभिवादन	यथा यथा च मीलितमित्यादि । अत्र च पुनश्शब्दः, स हि तेने- त्यतोऽनन्तरं प्रयोक्तव्यः । नाभि- वादन
१२	१२	अत्रापि हि	अत्र हि
२३	२३	दस्मदर्थयोः क	दस्मदोः क
परशुचन्द्रहासयोः		चन्द्रहासपरश्वथयोः	
२६	२६	स्मर नयं ना	स्मरसि यत्रा
२९	२९	त्वमचेतने पत्रिणि	त्वं पत्रिणि
६७	३	न्तोऽर्थो विषय इष्टो न	न्तो विषयः न
११	११	तस्य स्मृति	तत्स्मृति
४	४	त एवार्थो	तार्थो
८	८	तत्र हि न पां	तत्र भिक्षर्षां
२३	२३	चरविशेषणवाचि	चरवाचि
११	११	पदादन	पदस्यान
६८	५	वकमलाकरबहुल	वबहुल
७	७	विम्बं तव मुखमिति	विम्बमिति
११	११	स्याभिसं	स्य सं
१६	१६	त्यभ्युपैर्यत् किल	त्युपचर्य किल
२१	२१	त्रेत्थंशब्दस्य	त्रेत्थंशब्दः
२३	२३	वशब्दस्य । स ह्युपैतीत्य	वंशब्दः अभ्युपैतीत्य
२४	२४	मभण्यत	ममन्यत
२७	२७	पदम्	परम्
६९	२	उपाधि	उपाय
१३	१३	यदुक्तं तच्च	तच्च
१४	१४	साम्येऽपि	साम्यम्
१८	१८	विषयत्वेन	नियतत्वेन
१९	१९	सितकुमुम	स्मितकुमुम

..	२०	पुलिनगताः	पुलिनचराः
..	२३	विसान्	विसम्
..	२५	पर्यभेद इ	पर्यम् इ
..	२८	तदुक्तम्	यदुक्तम्
७०	५	शोऽय दु	शः स दु
..	१०	सा च भुवनैकज	सापि जगन्नयज
..	२३	अत्र तु	अत्र हि
..	..	सम्बन्धिनिसन्धने यत्पुनः स्व	तत्सम्बन्धे यत्सम्ब
..	२४	मिति तेन जक्षुः	मिति जक्षुः
..	२७	ततान	तनोति
७१	४	तेऽप्यस्त्यर्था	तेऽप्यस्त्यार्था
..	८	तद्धितप्रत्ययस्य	तद्धितार्थस्य
..	९	तद्धितस्योत्पत्ति	तद्धितोत्पत्ति
..	..	सान् तत्प्रतीति	सान् प्रतीति
..	१२	मपि वर्त	मतिवर्त
..	१३	स्य चोभयोः	स्योभयोरपि
..	१६	श्रयणेन	श्रयेण
..	२१	रेफतरम्य	रन्यतरम्य
..	२५	विशेष्यो	विशेषो
..	२६	तदनुपा	तदुपा
..	२८	मिदाभिपे	मिथ प्रपे
७२	४	यंपामुप	यंपामप्युप
..	११	युञ्जतः	चिभ्रतः
..	१५	हरितो	हरिताम्
..	१९	यथा च	तथा च
७३	१४	मवगम्यमान	मुपगम्यमान
..	..	वधार्थ	वधार्थ
..	१५	मानवच	मानवच
..	२०	नोपमेयभा	नोपमानोपमेयभा
७४	२९	तिर्नव	तिशब्देनव

७४	१९	ग्रस्त	ध्वस्त
"	२४	मतिस्फु	मिति स्फु
७५	५	त्रैवोत्तरेषु	त्रैव चोक्तेषु
७६	८	यदर्थका	यदेकार्था
७७	१४	लोचनपथोपरोधापराधिनोऽध- कारस्य	लोकलोचनकथोपरोधकस्य
"	१७	नाभिधानम्	नावस्थानम्
"	१८	रतिः	रुचिः
७८	३	मूर्छितः	दूषितः
"	१९	सान्तराश्र	साश्र
"	२८	तस्य	तस्यापि
"	२९	दावतज्जा	दौ तज्जा
७९	११	भा यस्येति	भस्येति
"	२७	मुख्यवृत्त्या	मुख्यया वृत्त्या
८०	६	मूढाः	पापाः
"	१९	क्रियापर्यायत्वे	क्रियात्वे
८१	४	पुनरुक्तौ	पुनरुक्तार्थौ
"	८	तस्य सर्वतो	सर्वतोमुखम्
"	९	तरणार्थ	तरकारणार्थ
"	१३	दुष्टा	धृष्टा
"	१९	तस्य पूरणा	तपूरणा
"	२१	विवशा	विवशाङ्गी
८२	६	कथैव	कथापि
"	९	वज्रमिन्द्रकरविप्रसृतं	वाहिनी जलधरः कुलिशं
"	२२	द्वयप्रयो	द्वययो
"	२७	त्वेऽवसिते सति	त्वे सति
८३	३	वाच्ये	वाक्ये
"	११	दर्श्यते	दिश्यते
"	२७	थीष्टा	पीष्टा

८४	४	कृताः	कृता
"	"	दृश्यन्तेऽनेकधा हि ते ।	दृश्यतेऽनेकधा हि तत्
"	९	तेन	तस्य
"	१३	तादात्म्यात् सै	तादर्थात् सै
"	१४	तदेतत्	तदेव
"	१६	न्नर्थगतिः	न्नर्थे गतिः
"	२३	न ममोर्ष	मम नोर्ष
"	२८	वचनम्	आदानम्
८५	२	विषये	विषयो
"	१८	जीवयन्ति दृशैव	दृशैवो जीवयन्ति
"	१९	स्तुमो	स्तुवे
"	२१	भित्त	रुद्र
"	२४	निबन्धनमुक्तम्	निबन्धनं
"	२९	अतश्च	ततश्च
८६	३	उभयात्मकम्	उभयात्मके
"	१०	श्लेषे तु तस्य	श्लेषकृतस्य
"	१३	मुख्यवृत्त्या	गुणवृत्त्या
"	"	कार्यः	कार्यम्
"	१४	आरोपितः	आरोपितेषु
"	१५	वैकमप्र	वैकं प्र
"	१६	समानिर्वि	सामान्यवि
८७	४	विन्दुगन्धहस्ति	कुञ्जगन्धहस्ति
"	१३	तदतद्विषय	अतद्विषय
८८	१५	इष्यते	उच्यते
"	१६	र्थाविना	र्थविना
"	१७	निबन्धो	निबन्धो
"	"	धर्मार्थे	धर्मार्थे
"	१८	इत्थं समा	आर्थे समा
८९	२	गिरीशशब्द	नगशब्द

८९	४	शानपेक्षप्रदीपाद्य	शानापेक्षप्रतिपाद्य
"	"	त्तिदर्शना	त्तिनिमित्तदर्शना
"	६	न भवितु	भवितु
"	१९	प्रत्यर्थ	प्रत्यक्षम्
"	१७	नैतावता	न तावता
"	१९	मतिः	गतिः
"	२६	श्लेषामिव्य	श्लेषव्य
९०	६	स्यावृत्ते	स्य वृत्ते
"	"	यः पुनः	यत् पुनः
"	१०	न चेदिवा	न चेहेवा
९१	३	दूरात्	कालात्
"	७	कश्चित्	कश्चन
"	१४	निरवतारस्य	दुरथगाहस्य
"	१६	निबन्धनो	निबन्धनयोः
"	२१	विशेषणयो	विशेषयो
"	"	सद्योगत्व	तद्योग्यत्व
"	२९	इत्यत्र चशब्दनिबन्धना	अत्र वचनविशेषनिबन्धना
"	"	व्यक्तिरिति	व्यक्तिः
"	"	योगे यथा	योगे सति यथा
९२	२	विशेषयोगे	श्लेषयोगे
"	६	अवसेयम्	अवगन्तव्यम्
९३	४	पदस्या	पादस्या
"	२२	येत	यते
"	२६	कुरुताम्	तनुताम्
२४	९	त्वावृत्तिनि	सद्वृत्तिनि
"	"	ति न तत्रा	ति तत्रा
"	१९	राजितश्रीः	राजलक्ष्मीः
"	१८	द्विक्त	द्ववृत्त
९५	२	नार्थाभि	नाभि
"	४	द्वितानि	द्वितयं नि

॥	१०	मलिनत्व	घर्णन
॥	१२	मृगरूप	मृगपतिरूप
॥	१३	वक्तुम्	निर्वक्तुम्
॥	१७	निष्टं गौरत्वमात्रसाधर्म्य	निष्टं यतो गौरत्वमात्रसाम्य
॥	॥	वैवक्षिक	विवक्षित
॥	२०	भूताया	भूताया
॥	२१	रेफनि	रेफतरनि
॥	२९	निर्देशे	निर्देशाभावे
॥	॥	प्रतिपत्तिसिद्धिः	प्रतिपत्तिः
९६	२	प्रतिपत्ति	प्रतीति
॥	४	येत	यते
॥	५	वृत्तत्व	पिङ्गत्व
॥	॥	न च	नहि
॥	८	गोऽत्रा	गोऽप्यत्रा
॥	१५	पतिपदसम्बन्ध	पतिसम्बन्ध
॥	१९	त्वाप्रती	त्वप्रती
॥	२७	यातिक्रि	यानक्रि
९७	६	मृगाङ्ग	शशाङ्ग
॥	॥	त्रैलोक्य	तत्रैलोक्य
॥	९	नमत्यद्भु	नमद्भु
॥	१०	स्पदत्वमस्य	स्पदमस्य
॥	१७	पुत्रस्य	हा पुत्र
॥	२१	विभवे	विषये
९८	१४	प्रेरयिता	चोदयिता
॥	१७	पदानामसमासा	अर्थतो खसमासा
॥	२०	मिति नेपथ्य	मिव नेपथ्य
॥	२६	रोऽसौ	रोऽभूत्
९९	४	न सिद्धानां न मृगाणां न वी	सिद्धानां मृगाणां वी

९९	५	त इत्यवाच्य एवासां । तेन
॥	१२	स्त्रीत्वस्य स
॥	१६	वीप्सा
॥	१८	मितभा
॥	२३	अभ्युपै
१००	४	सहचरौ
॥	२७	नामिव
१०१	६	शोकानलदाहभतित्व
१०२	२	तु युक्त
॥	१९	स्यानक्रियाकर्म
॥	२३	लोके
१०३	२६	प्रतिसङ्ग्रह । रहयिष्यति

त इति । तेन
स्त्रीस
वीप्सा वा
मृदुभा
अभ्युपै
सहचरशब्दौ
नामतीव
मदनानलदाहपीतव
तु न युक्त
स्यापनाकर्म
लोके हि
प्रतिसङ्ग्रह । अत्र नृपतेराकृ-
ष्टस्यापि बाणस्य यः प्रतिसंहार-
हेतुरेक एव समर्थो नानेकः ।
तस्य दैफल्यतः । इह तु द्वावु-
क्तां शब्दश्चार्थश्चेति । अनयोरे-
कस्मिन् वाच्ये यद् द्वयोर्वचनं
सोऽवाच्यवचनं दोषः यथाहुः—
(पर्यायशब्दो कल्प्यो ह्यपरो हे-
तुरेकहेतुप्रतिपादिते विषये वर्त-
मानः प्रतिपाद्यविशेषाभावाद्?)
इति । अर्थतः पुनः प्रतिपाद-
नान्न भिद्यत इति । अथ शा-
ब्दस्य हेतोरार्थो विषयः तस्य
च शरप्रतिसंहार इति भिन्नवि-
षयावेताविति । तदयुक्तम् । तयोः
सम्बन्धासिद्धौ विषयविषयिमा-
द्यसिद्धेः । प्रतिज्ञानिगमनयोश्च
यद्वचनं सोऽवाच्यवचनं दोषः ।
यथा रहयिष्यति

१०३	२९	व्याप्तिस्य	व्याप्तस्य
१०४	२	पुनर्वचनम्	तत्पुनर्वचनम्
"	"	अपार्थकं निगमनम्	निगमनमित्यपार्थकम् निगमनम्
"	५	तस्यार्थस्य	तार्थस्य
"	९	पदम्	धुरम्
"	१०	वि न	न च
"	१३	दीपकः	दीपिका
"	१८	हतान्तरम्	महान्तरम्
"	१९	सः प्रस्तु	सोऽप्रस्तु
"	"	केरसत्पु	के सत्पु
"	२२	तत्र	तस्य
"	२५	यामप्रस्तु	यां प्रस्तु
"	२८	षे यथा	षो यथा
१०५	२७	त्वेनास्य विशेषणविशेष्यभावः	त्वे नार्थस्य विशेषः
१०६	२	न्धसम्भवा	न्धाभावा
"	"	म्भोजस्य	म्भोजशब्दस्य
"	८	दवदहनः	भयदहनः
"	१८	तत्र प्राधान्या	तत्राप्राधान्या
१०७	४	स्तावदर्थयोरन्योन्य	स्तावदन्योन्यं
"	५	भावाभावात्	भावात्
"	७	वस्तु विद्वान्	मस्त्रविद्वान्
"	१९	अर्जुनः	अर्जुनः । दोस्मीमन्तितनर्मदेन वपुषा पौलस्त्यदर्पद्रुहः मनुर्वा- ञ्छितमेघनाद्विजयस्तस्यैष श- श्रुन्तपः ।
१०८	४	वस्तुनस्ता	वस्तुतस्ता
"	५	मत्र	मस्य
"	८	गोचरः	गोचरम्
"	१५	मिलपपा	भिः प्रतिपा

१०९	५	म्लिष्टमर्थं	क्लिष्टमर्थम्
"	१५	मेयक्रमयो	मेययो
११०	४	नो नार्था	नोऽर्था
"	१६	ततोऽर्थ	तथार्थः
"	"	शनोचितः	शंगोचरः
"	२३	नवधारण	नवधान
१११	७	प्राधान्ये	प्रधान्येन
"	२३	वाग्विषय	वाग्विषय
११२	३	प्राक्	{ प्राक् ते प्रयुक्तान्तर्गतरेव पदै- { स्तदर्थावगतिसिद्धेः
"	६	रत्तत्व	रद्रूप
"	२१	तद्धे	तत्प्रगे
११३	९	प्रतीतिमव	प्रतीतिपथमव
"	"	र्थ्यं मृतेऽपि	र्थ्यादृतेऽपि
११४	३	तेनानु	तेन नानु
"	७	शोऽग्ने	शो धूमा
"	८	भेदैक	भेदनैक
"	१०	नहि दृप्त	नहि तत्र दृप्त
"	२६	श्वश्र्वाश्च	श्वश्र्वा च
"	"	तस्याविनयदोषाशङ्का	तस्याविनयदोषाशङ्का
"	"	अभिमतम्	अभिहितम्
११५	३	प्रत्याय्या	प्रत्येया
"	७	तोपक्षेपः	तोपन्यासः
"	८	दर्शनेनान्यो	दर्शनेऽन्यो
"	११	विशेषाणां हे	विशेषाद्दे
"	१४	सिद्धिहे	सिद्धो हे
"	२०	प्रतीति	प्रतिपत्ति
११७	२	सती	सखा
"	४	मेन ता	मेनेत्थ

११७	७	विपाकः	परिपाकः
"	११	एवेति सिद्धम्	{ एवेति वाच्यन्यतिरिक्तोऽयमर्थोऽ { नुमानविषय एवेति सिद्धम्
"	२०	विषयत्वात्	विषयभेदात्
"	२७	परिरुद्धन	परिरुद्धन
"	२८	भाजो भा	भाजोरभा
"	२९	श्रमपरिप्रा	श्रमप्रा
११८	९	प्रसिद्धि	प्रसिद्ध
"	१४	कुरुत्वात्	कुरुत्वात्
"	१९	ययोरि	यार्थयोरि
"	२२	तस्य मि	तर्हामि
"	२८	मितमुप	मितं तदुप
११९	४	वाच्योऽपि	वाच्येऽपि
"	१०	भूताः	रूपाः
१२०	२२	धमतीति	र्थान्तरप्रतीति
१२२	१३	प्रतिहत्तो	प्रतिविहितो
"	"	खानकवृत्तिः	खानकवद्वृत्तिः
"	२७	रानुगुण्या	रानुकूल्या
१२३	७	स्वाग	रणन
"	१०	जार्नाथाः	जार्नाथाः
१२५	१३	मतिः	मतिः
"	२६	गपि तन्मन्ध	मथितं मन्ध
१२६	६	सुचिरमभवत्	चिरतरमभूत्
"	१३	नुमितिव्यप	नुमितिरिति व्यप
"	१८	षोडित	णामादित
"	२६	भाभाव	भाविर्भाव
१२९	२०	वेत्या	वस्यादित्या
१३०	९	अवगन्तुम्	अभ्युपगन्तुम्
"	१०	तुल्यार्थस्य	भिन्नार्थस्य

१३०	२८	प्रतिबोध्यत	प्रतिपद्य निबोध्यत
१३१	४	सङ्घटनानां	सङ्घटनादीनाम्
"	१८	तद्भावे सादृश्या	तद्भावे सम्बन्धाद्य
१३२	१३	र्षावगमः	र्षनियमः
"	१८	प्राकृतत्वात् तन्मूला पदवा- क्यप्रकाशता ।	{ प्राकृतत्वात् तन्मूलादेवार्थप्रका- शता ।
"	२३	वाच्यस्य	व चास्य
"	२५	नुरणन	नुकरण
१३४	७	दविवक्षि	द्विवक्षि
"	२९	कन्दर्पायापणम्	कन्दर्पायासमर्पणम्
१३५	६	वारितान्य	अवधीरितान्य
१३६	२	रसादि	रसाभि
"	३	सम्पादने	सम्भावेने

व्यक्तिविवेकस्य श्लोकानुक्रमणी ।

भङ्ग्या पर •	५	आः किमर्थं	७४
भक्षराणामका	१०२	आच्छादिना	८८
भंगाधापार	८१	आत्मा जानाति	४१
भङ्गुरितः कोर	१३०	आभोगिनेत्र	७६
भङ्गुलीभिरिव	७३	आलानं जय	७२
अतिगम्भीरे	९१	आलिङ्गनाद	९४
अस्ता एत्य णि	११४	आलोकमार्गं	४८
अत्यन्तपरिणादि	७५	आहूतेषु विद	१०४
अत्युच्चपदा	१३०	इयं गेहे लक्ष्मीः	१००
अत्रेर्लोचन	१०७	इह चदुलतया	९२
अथ भूतानि	७१	इह विबुधगज	”
अथाङ्गराजा	११	ईसाकल्लसस्त	१२९
अनिराकृत	८७	उत्खभदुमं व	६८
अनुरागवती	३३	उच्चिण्णमु पडिअ	१३०
अनुरागवन्त	७६	उत्कम्पिनी भय	१३३
अपरागसमी	”	उत्तिष्ठन्त्या रतान्ते	४४
अभिवाञ्छितं	६१	उत्कुलकमल	१०७
अथ जनः प्रभु	६६	उदन्वच्छिन्ना	६०
अथ मन्दद्युतिः	७८	उदितवपुषि	८०
अथयार्थमिव्या	७९	उद्योगः करि	५७
अथाचितारं	८	उन्नतः प्रोहसद्धारः	११९
अलकालिकुला	८६	उपपन्नं ननु	४७
अलिभिरञ्जन	९१	उपोदरागेण	२
अवगच्छति मूढ	७९	उमावृषाद्दौ	७४
अवन्तिनाथो	४४	उवाच दूतः	”
अवन्ध्यकोप	९२	उपसि विगलिता	८९
अवैमि तदव	१२३	ऊर्ध्वालिताप	६३
अक्षीयगृहति	७०	ऋतुतां नयतः	१०८
असमपिअं वि	१३२	एमेअ जणो	६८
असौ मरुचुम्बि	४३	एव वादिनि	१०
अस्त्युत्तरस्यां	७	एवमुक्तो मन्त्रिमुख्यः	५८
अस्त्युत्तरे श्वर	११०	एन्द्र धनुः	७५

ककुभो मुरानि	१०७	गुर्वधमधी	४६
कमलमनम्भसि	८४	ग्रामेऽस्मिन्	१२३
कयासि धामिन्	७	प्रीवामन्नाभि	१०८
करकलित	८१	पृणी कर्णः	९३
करिकलभ	१६	श्वकासितं चार	७४
कर्तुमक्षमया	४९	चन्द्रनासक	७८
कला च सा कान्ति	६७	चन्द्रमऊएहि	३३
कस्त व ण होइ	११६	चन्द्र गतापम	७
कह णाम ण	१४	चापाचार्य	४५
काचो मणिः	३३२	चारुता षणु	६३
काचिन् कीर्णा	६१	क्षुम्बने विपरि	८१
कातर्यं केवला	४०	छायामपास्य	९९
काव्यकाञ्चन	५८	जगतः पितरी	७८
धारणगुणानु	४५	जडाकाण्डोठ	१०५
धाव्यस्यात्मा	१०९	जनको जनको	४७
धाव्यार्थतत्त्वा	३८	जनैरजात	७४
किं कमिष्यति	६८	जयति जगत्रय	७०
किं लोभेन	५०	जयति निशापति	"
किं हास्येन	३४	जयाशा यत्र	५१
विम्रजनेनायत	५२	जा एज षणु	१२९
किमवेक्ष्य	९९	जुगोपात्मान	३८
कु तालीभिः	९३	ज्योतीरसादम	१०६
कुत कुबर्ग्य	७७	ज्योत्स्नापूर	१२६
कुर्वन्नाभुम्र	१०८	ज्ञदिति कनक	१३३
कुसुमैः कृत	१२	तं कर्णमूल	१३
कृतकपुपिनीः	४८	तं कृपामृदु	४५
कृतवानासि	६२	त जिगीषु	७७
कैरयेन्दावर	७८	त ताण सिदि	३३
क्षिप्तो हस्ता	३४	तं विलोक्य	७४
क्षुण्ण यदन्तः	१०३	ततो हुत	८७
क्ष्माभूर्गुरय	१४	तदन्वये	८६
रा येऽभ्युग्ज्वल	९३	तदमृत	३६
क्षामेव जल	६७	सदवितथ	११०
खलतो खलता	९०	सद्रूप यदि	४०
गअणं च नत्त	११९	सनुन्वरम	९१
गाहन्तो गाह्याः	६२	सपस्विभि	४९

तपेन वर्षाः	९९	द्विषतासु	९
तप्ते महा	१०१	द्विपद्मधू	७९
तमभ्यनन्दत्	४८	धात्रा स्वहस्त	४९
तरङ्गय दृशो	६५	धैर्येण विश्वास्य	६०
तव* कण्ठासृजा	९८	न केवलं यो	४२
नव कुसुम	६३	ननु सर्व एव	५
तव प्रसादा	७१	ननु साधु कृत	३९
तव वदन	१०६	नवचन्द्रिका	७२
तस्मै प्रयातस्य	५७	नवजलधरः	३८
तस्या धौता	१०१	नाथे निशाया	५९
तां जानीयाः	१२३	निःश्वसान्ध	१३१
ताताब्जम्	४९	निमहात् स्वसु	४७
ताला जाअन्ति	५८	निद्रावशेन	७५
तीर्थे तदीये	६६	निम्नमुन्नतमव	१०४
तृप्तियोगः	७३	नियता लघुता	६३
तेनावरोध	९६	निरीक्ष्य संरम्भ	५
ते हिमालय	५९	निर्घातोम्रेः	९८
प्रासाकुलः	१२९	निर्याय विद्या	७१
त्वक् तारवी	९७	निर्बृष्टेऽपि बहिः	९५
त्वत्कीर्ति	७७	निवार्यताम्	९
त्वष्टुः रादा	७९	निशि नाग्निक	१००
दत्तानन्दाः	९४	न्यकारो ह्यय	५४
दलत्कन्दल	७१	पतिते पतङ्ग	९५
दशपूर्वरथम्	१०३	पतितोरपतितैः	७४
दिने दिने सा	७२	पत्ता णिअम्ब	१०६
दिष यदि	९	पत्युः तिरश्चन्द्र	९
दिशि दिशि	९२	परिपाति	१००
दुःखाग्नित	९५	परिहासरतिः	७७
दुर्मन्त्रान्	९	पशुपतिरपि	- ८
दृढतरनिबद्ध	१०१	पातु वस्तारका	८०
दृशा दग्धं	८५	पृथ्वि स्थिरीभव	५०
देआ पसिवा	११६	पृथ्वीपाल	७९
देव्यायुष्मिन्	१२८	पौलस्त्यः स्वयमेव	४९
देशः साऽय	४७	प्रकटकुलिग	८९
द्रविशुमांदि	१०४	प्रजानो विनया	८
द्वयं गतं	४०	प्रतीक्ष्य च प्रती	६८

प्रतीयमानः पुनः	२०	यदुवाच न तन्मिध्या	४०
प्रदक्षिणाकिया	४८	यमिन्द्रशब्दार्थ	१०२
प्रभवति च	९६	यसोऽधिगन्तुं	५९
प्रयच्छतोर्वैः	१०	यस्य प्रकोप	४२
प्रातु धनेरधि	१३३	यस्यावमल	४८
प्राप्तश्रीरेप	१२५	या धर्मभास	१०३
प्राप्तावेकरथा	५३	या निशा सर्व	१३४
वंहीयांसो	८६	यान्त्या सुहुर्वलित	५२
चभूव भस्मव	६१	यावदर्थपदां	६९
विभ्राणः शक्तिम्	५४	येन ध्वस्त	९४
भक्तिप्रद	९३	येन स्थलीकृतो	४६
भम धाम्मिअ	११२	ये नाम वेचिदिह	४०
भाति सितभूति	७०	येनालङ्कृत	१०१
भुङ्क्ते सदा श्राद्ध	३९	यो यत्कया	१०४
भो लङ्केश्वर!	६६	योऽविकल्प	४२
मत्तता दयित	६३	रक्तप्रसाधित	१९४
मन्नामि कौरव	१०	रम्या इति प्राप्त	१३०
मदिराद्रवपान	८१	रहयिष्यति त	१०३
मधुकरैरप	१२१	राज्ञो मानधनस्य	४४
मधुध ते मन्मथ	९८	रामस्य पाणि	२९
महदोषे पर	७७	रामेण प्रिय	"
* महीभृतः पुत्रवतोऽपि	६०	रामे तटान्त	"
मां धार्शान्मा	८२	राहुखीस्तनयो	७६
मा भवन्तम्	"	रुदता कुत एव	५९
मिष्येतन्मम	५७	रुचे हिमाचल	१०३
मौलित यदाभि	४१	रेणुरक्तविलिप्ता	५०
सुखः किं किं	३७	लक्ष्मीकृतस्य	१०३
य ममैव	७२	लक्ष्मी दुहिर्मां	९७
यः स्थलीकृत	४६	लाक्षागृहानल	१०
यः सर्वं कथति	५२	लावण्यकान्ति	१८
यत्कोपामी	४१	लावण्यसिन्धु	३३
यत्तद्भुजितं	"	वयं महं विवअ	"
यत्प्रभुभाव	१२६	वरं कृणुध्वस्त	६०
यद्धरदल	६३	वर्णं कतिपयैः	७२
यदा दशा	७४	वस्त्रायम्ने	६५
यदा यदा हि	८२	वाच्यवैचिभ्य	४७

व्यक्तिविवेकव्याख्यानस्य श्लोकानुक्रमणी ।

अप्राकृतस्य	२०	दिलीप इति	४९
अभूदभूमिः	३४	दृष्टिर्नामृत	२३
आचार्यो मे	२४	द्रविणमापदि	४५
इन्दीवरं यद्	२०	न केवलं यो	१८
उत्खातद्वुम	३९	नमोऽस्तु ताभ्यो	२०
उत्सवाय	४१	निर्याणभृयिष्ठम्	२२
उदन्वच्छिन्ना	२३	पादाहतं यदु	२३
कल्याणानाम्	२१	पुण्ड्रेक्षोः परि	२०
क्षान्तं न क्षमया	३	पूर्णः शशाङ्का	४५
क्षामाङ्गचाः क्षत	...	३३	प्रजानामेव	२१
चकोर्य एव	४७	मसृणचरण	२४
जुगोपात्मानम्	३४	मीलितं यदभि	२२
तत् पातु वः	४५	यः कल्याण	२१
तपेन वर्षीः	३८	येषां तास्त्रिदशे	२०
तस्मादजायत	२४	ये सन्तोष	२१
तस्याः शलाका	२३	यो यो यं यम्	२२
तात ! त्वं निज	३४	यो यः शस्त्रम्	३
तार्थे तदीये	२१	स मेदिनी	१९
त्वमेवंसौन्दर्या	३	हेमां भारशतानि	२०

शुद्धिपत्रम् ।

पृष्ठम् • पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठम् पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
५ ७	रु	रु	१९ १३	नक्ते	नरुक्ते
८ २६	णक्षा	क्षणा	" २३	सा	स
१५ १६	क्ति	क्ते	७५ १५	मेया	माना
१९ ९	स्य रा	स्य । स	७६ ७	ई	ई
" "	त्वे । य	त्वे य	७७ १४	चप	चनप
२० ४	ति । 'स	ति, 'स	७८ १	मैशः	मशः
२५ १५	ति । त	ति त	८० २	शु	प्र
२८ २९	ब्धो	न्धो	८४ ७	धो	धो
२९ २	पिश	पि श	" २६	ले कु	ले च कु
" १३	रसा	रः मा	८५ २५	माप्र	मप्रा
३० २७	धी	दी	८७ ३	रुदती	हस्ती
३७ "	स्यैव	स्यैव	८८ २४	धो	धा
" "	लशोः	लेशः	९० २७	छन्द	च्छन्द
४४ ८	शो	शे	९४ २	क	क
४७ १०	गोयं	गो य	९५ १३	वक्त्रु	क्षुत्रु
४८ २१	ताना	तार्थिना	" २३	विं	वृं
५१ २३	सु	सु	९६ २४	क	क
५२ ९	तृष्वे	तृष्व	१०० २८	को	के
५५ १८	यद्	तद्	१०७ २१	यय	यन
५८ ३	सुतेन	स्वतेय	१११ १९	स्नर्था	स्तदर्था
" १७	भ	प	११३ २६	ई	इ
५९ २५	सु	सु	" २८	डु	ढ
६१ २२	सा	स	१२३ ३०	द	तद
" २६	"	"	१२५ २०	ला	लाकर्मल
६२ १०	धि	क्ष	१३० ७	इत्र	इत्त्र
" २४	सान्	स	१३१ ३०	पो	नो
" १४ ३	रणः	रण	१३५ २३	मानु	भावानु
" १७	तिवि	ति	" २७	य	त्त